

VU Research Portal

Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking

Smit, J.H.

2011

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Smit, J. H. (2011). *Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking: Een praktisch-theologisch onderzoek naar leerprocessen van pastores*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Stichting Philadelphia Zorg.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking

**Een praktisch-theologisch onderzoek
naar leerprocessen van pastores**

Johan Smit

VRIJE UNIVERSITEIT

Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking

Een praktisch-theologisch onderzoek naar leerprocessen van pastores

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. L.M. Bouter,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der Godgeleerdheid
op maandag 14 november 2011 om 15.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Johannes Herman Smit

geboren te Voorschoten

promotoren:
prof.dr. H.P. Meininger
prof.dr. R.R. Ganzevoort

Dit onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door
Stichting Philadelphia Zorg te Nunspeet

Inhoud

8 Voorwoord

11 Inleiding

DEEL 1 **19** *Het onderzoeksontwerp*

HOOFDSTUK 1 **22** *Achtergrond en plaatsbepaling van het onderzoek*

HOOFDSTUK 2 **38** *Pastores en mensen met een verstandelijke beperking*

HOOFDSTUK 3 **59** *Communicatie en competentie*

DEEL 2 **86** *Het empirisch gedeelte van het onderzoek*

HOOFDSTUK 4 **92** *Beginnende pastores*

HOOFDSTUK 5 **114** *Ervaren pastores*

HOOFDSTUK 6 **137** *Reflexieve pastores*

HOOFDSTUK 7 **161** *Crosscase analyse*

HOOFDSTUK 8 **192** *Naar een verdiept en verbreed perspectief*

DEEL 3 **227** *Ontwerp van een onderwijsleercurriculum*

HOOFDSTUK 9 **228** *Een onderwijsleercurriculum*

241 *Epiloog*

245 *Summary*

254 *Bibliografie*

259 *Bijlagen*

Voorwoord

Het woord 'proefschrift' in relatie tot mensen met een verstandelijke beperking viel voor het eerst in 2001, in een POP (persoonlijke ontwikkelingsplan) gesprek met mijn leidinggevende waarin mijn toekomstdroom ter sprake kwam. Mijn leidinggevende moest hartelijk lachen om mijn droom een proefschrift te schrijven. 'Dromen is mooi maar het moet wel realistisch blijven', was zijn commentaar. Toch werd mijn droom werkelijkheid. De eerste stap was dat ik in de periode 2003–2004 een Masterclass Wetenschappelijk Onderzoek mocht volgen om deskundigheid op het gebied van wetenschappelijk onderzoek te verwerven. Ik sloot de masterclass af met een 'meesterstuk' met als werktitel: 'Leren voor Inclusie in de Kerk'. Na het beëindigen van de masterclass deed ik een vervolgstap. Ik was zo 'vrijmoedig' om aan de Raad van Bestuur van Stichting Philadelphia Zorg toestemming te vragen om mijn meesterstuk te mogen omzetten in daadwerkelijk onderzoek. Tot mijn verrassing kreeg ik daarvoor toestemming en vier jaar halftime de tijd. Zo begon ik op 1 januari 2005 aan het onderzoek dat na bijna zeven jaar is uitgemond in het proefschrift 'Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking'.

Zeven jaar is een lange periode, langer bijvoorbeeld dan ik op het gymnasium heb gezeten. In die zeven jaar is er veel gebeurd. In het eerste jaar overleed mijn vader en later dat jaar mijn boezemvriend met wie ik regelmatig over mijn onderzoek sprak. Het jaar daarop bleek ik een ernstige leverziekte te hebben waarvan het zich liet aanzien dat ik niet lang meer had te leven. Gelukkig viel het mee en kon het ziekteproces met medicatie vertraagd worden. De grootste tegenslag was dat ik mijn werk kwijt raakte en daarmee een belangrijke inspiratiebron voor mijn proefschrift. Maar toch heb ik kunnen doorzetten, mede dankzij de goede raad van twee wijze mensen. De eerste is Dr. Richard de Vries, de specialist die mij behandelde. Zijn uitspraak 'Bij het schrijven van een proefschrift gaat het vooral om doorzettingsvermogen' heb ik vaak geciteerd als ik in een impasse verkeerde. 'Gewoon maar gaan zitten en doorzetten' hielp om verder te komen. De ander is Wil Derkse, schrijver van 'Een levensregel voor beginners'. Hij hoorde na afloop van een kerkdienst in de Stevenskerk in Nijmegen van mijn ontslag en zei: 'Dat schept nieuwe kansen', een uitspraak waar ik hem eerst om verfoeide maar die later maar al te waar bleek te zijn. Ik had tijd om te studeren!

Toen ik zeven jaar geleden aan mijn onderzoek begon was het vooral Prof. Dr. Rein Nauta van de Universiteit Tilburg die mij stimuleerde om gewoon maar aan de slag te gaan. Zijn optimistische houding van 'Je kunt het' en zijn uitspraak 'Blijf schrijven' hebben mij gestimuleerd

om een voortvarende start te maken. Later heb ik begeleiding gekregen van Prof. Dr. Herman Meininger, die ik als collega al vijftientig jaar kende maar die in 2006 hoogleraar aan de Vrije Universiteit werd, verbonden aan de Willem van den Bergh-leerstoel voor de sociale integratie van mensen met een verstandelijke beperking in de samenleving. Hij werd mijn eerste promotor. Van zijn deskundige, opbouwende en vriendschappelijke ondersteuning bij mijn onderzoek heb ik volop mogen profiteren. Ik noem ook mijn tweede promotor Prof. Dr. Ruud Ganzevoort, die met zijn kennis van methodisch onderzoek en zijn deskundigheid op het terrein van de Praktische Theologie een waardevolle bijdrage heeft geleverd aan de methodiek en theologische inhoud van mijn onderzoek.

Onderzoek is niet mogelijk als er geen respondenten zouden zijn en anderen die hun expertise ter beschikking willen stellen. Ook al blijven de respondenten en de experts die aan het onderzoek hebben bijgedragen anoniem, zij zullen zelf wel hun naam invullen bij bepaalde passages in het onderzoek en weten hoe dankbaar ik ben voor de door hen verstrekte informatie. Tijdens de onderzoeksperiode heb ik verschillende onderdelen van het onderwijsleermodel dat ik in het proefschrift heb ontworpen, kunnen uitproberen. Daarbij heb ik veel te danken aan Elske Cazemier met wie ik zowel op theoretisch als op praktisch niveau heb kunnen schaven aan 'de preek als dialoog'. Ook mijn vriend Klaas Kuijt moet worden genoemd. Samen met hem heb ik regelmatig workshops en lezingen gehouden voor pastores en theologiestudenten. Ik heb daarbij ervaren dat zijn uniciteit niet wordt ingeperkt door zijn verstandelijke en lichamelijke beperking. Zijn communicatieve en spirituele talenten zijn zo sterk dat zij, gemakkelijker wellicht dan een heel proefschrift, theologen overtuigen van de betekenis en de waarde van mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap.

Voor het corrigeren van de tekst dank ik vooral mijn oudste zus, Jeannette Kuijper-Smit, maar ook de negen vrienden en familieleden die bij de tweede correctie elk een hoofdstuk voor hun rekening namen. Mijn nichtje Jacqueline Siljee heeft me ondersteund bij het maken van de Summary. Ook denk ik met dankbaarheid aan alle vrienden en bekenden die met me meeleeften, die soms stukjes van mijn proefschrift van commentaar voorzagen of die met goede ideeën kwamen aanzetten. Zonder al die mensen zouden het eenzame jaren zijn geweest. Stichting Philadelphia Zorg dank ik voor het uitgeven van het proefschrift.

Het laatste dankwoord is voor mijn vrouw Marie Anne van den Berg met wie ik al 43 jaar met veel plezier door het leven ga. Haar belangstelling voor het onderwerp van mijn proefschrift, haar complimenten over mijn 'zitvlees' en volharding, maar ook het feit dat ik van haar salaris mocht profiteren, hebben mij uiteindelijk gebracht waarvan ik droomde: een proefschrift dat kan dienen als een handreiking voor pastores om te leren communiceren met mensen die mij waardevol zijn: mensen met een verstandelijke beperking.

Juli 2011

Inleiding

Aanleiding en context van het onderzoek

Dit proefschrift vindt zijn oorsprong in mijn eigen ervaring als pastor in een zorginstelling voor mensen met een verstandelijke beperking. Bij mijn aantreden was ik nog volledig onbekend met dit werkveld en het kostte mij veel moeite en tijd, ongeveer anderhalf jaar, om met de 'bewoners', zoals zij werden genoemd, te leren communiceren. Navraag leerde me dat meer collega's, theologen maar ook andere beroepsbeoefenaren, er lang over hadden gedaan om vertrouwd te raken met mensen met een verstandelijke beperking. Eén van hen noemde zelfs een periode van vier jaar!

Zo'n lange periode roept vragen op. Wat maakt dat het zo moeilijk en tijdrovend is om als onervaren pastor te leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking? Voor welke leeropgaven staat een pastor? Wat zijn de competenties die hij moet verwerven? Langs welke weg verloopt het leerproces?

Naar deze vragen ben ik onderzoek gaan doen omdat ik regelmatig locale pastores ontmoet die vergelijkbare problemen als ik ervaren in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Deze pastores willen zich verder bekwamen maar hebben geen mogelijkheid om een cursus of opleiding te volgen. Een verantwoord onderwijsleercurriculum ontbreekt in Nederland. Voor zo'n curriculum wil ik met behulp van dit onderzoek de bouwstenen vinden.

Mijn pastorale ervaring met mensen met een verstandelijke beperking begint in september 1980.

Een jaar daarvoor had ik mijn theologiestudie afgerond en wilde ik geestelijk verzorger worden in de psychiatrie. Toen dat niet lukte, solliciteerde ik uit opportunisme op een functie als pastor in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking. Tot mijn verbazing werd ik aangenomen, want ik had geen enkele ervaring met mensen met een verstandelijke beperking, laat staan pastorale ervaring. Pas later realiseerde ik me dat ik in mijn jeugd wel degelijk mensen met een verstandelijke beperking had gekend. In het psychiatrisch ziekenhuis waar ik vakantiewerk deed, woonden in die tijd, te midden van psychiatrische patiënten, ook mensen die als 'oligofrenen' werden aangeduid.

Met die achtergrond werd ik de eerste pastor van Eemeroord, 'Centrum voor geestelijk gehandicapten' in Baarn. Eemeroord was in die tijd een dorp in het klein. Op het terrein woonden 550 mensen met een verstandelijke beperking. Er werkte (en gedeeltelijk

woonde) eenzelfde aantal medewerkers en daarnaast waren er zo'n 1000 ouders en familieleden. De term 'mensen met een verstandelijke beperking' was toen overigens nog niet in gebruik. Zij heetten toen 'geestelijk gehandicapten' of 'zwakzinnigen'. De zorg aan hen werd 'zwakzinnigenzorg' genoemd. Toen ik in 1988 vertrok, kwam juist het begrip 'verstandelijke handicap' in zwang. Pas rond 1995 kwam in de terminologie de nadruk op het mens-zijn te liggen en werd het 'mensen met een verstandelijke beperking'.

Eemeroord dankte zijn oprichting aan de komst van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) in 1968 en bestond bij mijn aantreden ruim tien jaar. De bewoners waren voor een deel voormalige patiënten van psychiatrische ziekenhuizen. Een ander deel bestond uit kinderen die rechtstreeks vanuit hun ouderlijk huis in Eemeroord waren komen wonen.

Eemeroord had in 1980 net de overgang gemaakt van het medisch model naar het opvoedings- of ontwikkelingsmodel. De geneesheer-directeur had afscheid genomen en was opgevolgd door een psycholoog. De verzorgenden hadden hun uniform ingewisseld voor gewone kleding. Het wonen werd huiselijker en de zorg minder hiërarchisch. De leefgroepen waren gemengd van samenstelling: mannen en vrouwen en jongens en meisjes op één afdeling.

Er kwam ook meer begrip voor ouders. Zij hoefden hun kinderen niet langer radicaal af te staan aan de instelling maar konden samen met hun kinderen wennen aan het wonen in een instelling door logeerperiodes. Ouders kregen zeggenschap en zagen, ruim tien jaar na de oprichting van Eemeroord, hun wens gerealiseerd dat er een geestelijk verzorger werd aangesteld, met als primaire taak om de pastorale ondersteuning van de bewoners vorm te geven en de zondagse kerkdiensten te leiden.

De directeur noemde mij zijn 'Gideonsbende'. Dat betekende dat ik zelf moest gaan uitzoeken wat haalbaar en wenselijk was op het gebied van de geestelijke verzorging. Ik had daarbij nauwelijks houvast. Binnen Eemeroord was geen bestaande traditie of professionele expertise rondom het pastoraat aan mensen met een verstandelijke beperking waarop ik kon terugrijpen. In mijn theologische opleiding waren mensen met een verstandelijke beperking nooit ter sprake geweest en zelf had ik geen ervaring. Dat maakte dat ik bij nul moest beginnen en alles zelf moest ontdekken en leren.

Gelukkig waren er enkele kerkelijk betrokken medewerkers die mij op weg hielpen. Ook boden zich uit de groep ouders een paar vrijwilligers aan die mij concreet bij de organisatie van activiteiten ondersteunden. Al doende probeerde ik de kennis en vaardigheden te ontwikkelen die ik voor het werk nodig had. Na anderhalf jaar had ik het gevoel dat ik voldoende competenties had geleerd om de leeropgaven waarvoor ik stond, aan te kunnen. Pas toen was ik in balans en hadden mijn onzekerheid en onkunde plaats gemaakt voor een vertrouwd en deskundig pastoraal optreden waarin ik vrijmoedig en vaardig met de bewoners kon communiceren. Uiteraard bleef er ook daarna veel te leren maar dat leren had een andere kwaliteit. Dat was meer een uitbouwen van deskundigheid in de breedte en diepte, in het verlengde van de verworven basiscompetenties.

Om inzicht te geven in de leeropgaven waarvoor ik stond, zal ik een samenvatting geven van de eerste anderhalf jaar van mijn werk. Ik zal beschrijven hoe ik mij heb ingewerkt en present heb gesteld in de leefwereld van de bewoners en welke leerervaringen ik daarbij opdeed.

Presentie

Mijn eerste ervaringen met de wereld van de bewoners van Eemeroord hangen samen met het verkennen van hun woon- en leefomgeving. Als je, zoals ik, niets van mensen met een verstandelijke beperking weet, dan ligt het zeker binnen het pastorale beroep voor de hand om je als pastor in hun leefwereld te begeven.

Die verkenning begon al bij mijn sollicitatie. Voorafgaande aan het sollicitatiegesprek werd ik rondgeleid over het terrein van Eemeroord. Op straat zag ik groepjes mensen wandelen en aan hun afwijkende motoriek leidde ik af dat het bewoners moesten zijn. Sommigen draaiden zich van mij af als ik hen aankeek, voor anderen was het oogcontact juist reden om op mij af te stappen en mij spontaan een hand te geven. Verspreid over het terrein stonden de woonpaviljoens. Elk paviljoen huisvestte een specifieke groep bewoners, van 'hoog niveau' of 'laag niveau', 'gedragsmoeilijk', 'ouderen' of juist 'kinderen'. Bij enkele van die groepen was mij een inkijkje vergund in de huiskamer, de badkamer, een enkele slaapkamer. Ik kreeg, behalve de woonpaviljoens, ook de utilitaire gebouwen te zien, zoals de centrale keuken, het centrale magazijn, het zwembad en de sportzaal. Ik werd rondgeleid langs de industriële activiteiten en de dagbesteding. Ik hoorde dat er een soort polikliniek was waar artsen en een tandarts konden worden bezocht, waar fysiotherapie werd gegeven en waar psychologen en orthopedagogen gehuisvest waren. De meeste indruk op mij tijdens de rondleiding echter maakten de bewoners van wie ik het bestaan niet had kunnen vermoeden, mensen met zulke ernstige verstandelijke beperkingen dat ik in een telefoongesprek met mijn moeder zei: 'Het zijn net plantjes'.

Toen ik met mijn feitelijke inwerkperiode begon, volgde ik een werkwijze die tegenwoordig met termen als 'presentie' en 'exposure' wordt aangeduid (Baart 2001). Ik dompelde mij onder in de leefwereld van de bewoners om stap voor stap thuis te raken in hun leven. Een kerkelijk betrokken orthopedagoog gaf me advies op welke groepen ik het beste zou kunnen beginnen. Ik volgde dat advies op en startte met groepen waar de bewoners voldoende toegankelijk waren om in gesprek te raken. Al snel begreep ik wat de directeur bedoelde met zijn uitspraak dat er in het begin een groot beroep op mijn 'frustratietolerantie' zou worden gedaan. Als ik mij op een paviljoen meldde, dan was er lang niet altijd iemand om mij te woord te staan en iets te vertellen over de bewoners en hun leven. De bewoners zelf kenden me niet, deden alsof ik er niet was en legden geen contact met me. Ook medewerkers wisten vaak niet wat ze met een pastor moesten of waren 'tegen' en lieten me voor wie ik was. Gelukkig werd mijn volharding op den duur beloond, zeker toen ik ook herkenbaar werd door de kerkelijke vieringen waarmee ik intussen was gestart. Die herkenbaarheid maakte dat ik meer en meer toegang kreeg tot het leven van de bewoners. En de medewerkers, die zagen dat de bewoners genoten van de pastorale activiteiten, waren meer en meer bereid om mij te ondersteunen.

Met mijn presentiewerkwijze zette ik breed in. Ik dronk koffie en at met de bewoners. Ik ging met hen mee naar hun werk en dagbesteding. Ik sportte met hen, zwom met hen, ging dagjes mee uit en mee op kamp. Ik wandelde met hen en ging mee naar muziektherapie, fysiotherapie, de tandarts, de logopedie. Ik luisterde naar hun verhalen, bekeek hun fotoboeken, zat op hun kamer. Ik werkte met de groepsleiding mee op groepen van mensen met zeer ernstige verstandelijke en lichamelijke beperkingen, gaf

eten aan deze bewoners of hield de sondevoeding omhoog, kietelde hen, nam hen op schoot en accepteerde het als een bewoner op mijn kleren kwijlde of mijn broek onder plaste. Ik woonde werkbesprekingen bij van begeleidingsteams onder leiding van de orthopedagogen en kreeg enig vermoeden over het verschil tussen de interventies van een 'behandelaar' als de pedagoog en mijn eigen pastorale deskundigheid als theoloog. Ik maakte kennis met ouders en familieleden en hoorde hun verhalen aan, vaak verhalen vol gekwetstheid, verdriet en eenzaamheid. Ik liet mij door de orthopedagogen en psychologen voorlichten over de aard en de ontstaansgeschiedenis van verschillende verstandelijke beperkingen en las erover. Ik ging op bezoek bij collega's uit andere zorginstellingen, observeerde hun kerkdiensten en kleine groepsvieringen, kreeg boekjes van hen mee met liederen of werkmethodes. Eén van die collega's hielp me op verhaal komen als ik te veel stress had opgebouwd. Het deed me goed om van hem te horen: 'zo voelde ik mij in het begin ook'.

Pastorale contacten

Aan de ene kant was mijn inwerkperiode in Eemeroord vergelijkbaar met het inwerken in andere pastorale of kerkelijke contexten. Inwerken is een periode van kennismaken met allerlei aspecten van de organisatie, jezelf present stellen in je rol als pastor en afstemmen op de verwachtingen die er zijn. Daarentegen is het bijzondere van een instelling als Eemeroord dat je als pastor met pastoranten¹ te maken krijgt die sterk afwijken van alle mensen die je daarvoor hebt ontmoet. De pastoranten zagen er anders uit, gedroegen zich anders, communiceerden anders of communiceerden soms zelfs in het geheel niet. Dat was niet alleen een subjectieve beleving maar het kwam ook tot uitdrukking in een nieuw taalveld dat ik moest leren, vooral bestaande uit afkortingen zoals MLK (Moeilijk Lerende Kinderen) en ZMLK (Zeer Moeilijk Lerende Kinderen) en uit aanduidingen voor de aard en de ernst van de diverse vormen van verstandelijke beperkingen.

De afstand tot het anders-zijn van de bewoners van Eemeroord leerde ik overbruggen door contacten met hen aan te gaan. Bij een aantal bewoners leverde dat overigens nauwelijks problemen op. Zij waren aardig, voorkomend en gastvrij. Ik dronk koffie met hen in de huiskamer, kreeg hun kamer te zien en keek met hen naar foto's uit hun levensboek. Ook al konden zij lang niet allemaal over zichzelf vertellen, toch voelde ik een vorm van wederzijds vertrouwen waardoor het goed was om met hen op te trekken. Veel bijzondere kennis of vaardigheden waren er niet voor nodig, hoogstens het vermogen om dingen te benoemen in concrete bewoordingen of met korte zinnen, ondersteund door een gebaar of een sprekende gelaatsuitdrukking.

Dat lag anders bij bewoners die door hun beperking niet konden praten. Van medewerkers leerde ik hoe ik met hen kon communiceren met 'ja' en 'nee' vragen. Ik leerde de kunst om vragen zo te trechteren dat ik uitkwam bij het onderwerp dat bewoners aan de orde wilden stellen. Het 'ja' en 'nee' moest ik van hun gezicht aflezen: het 'nee' bijvoorbeeld in de vorm van een kleine zijdelingse beweging van hun hoofd en het 'ja' in de vorm van een omhooggetrokken wenkbrauw, een knikje of een stralend gezicht. Als ik er niet uitkwam, werd ik geholpen door een medewerkster maar ook door een medebewoonster die wel kon praten. Zij had de bijzondere gave om te kunnen vertolken wat haar niet pratende huisgenoten wilden zeggen. Ze leerde mij oog te hebben

voor het feit dat mensen met een verstandelijke beperking kunnen beschikken over een bijzonder talent.

Op dezelfde wijze maakte ik kennis met groepen bewoners die als gedragsmoeilijk te boek stonden en die voortdurend achter gesloten deuren verkeerden en in huiskamers leefden waar geen enkele gezelligheid mogelijk was omdat 'gezellige' voorwerpen kapot werden gegoooid of als projectielen konden worden gebruikt. De verwondering om de destructieve krachten die er in deze bewoners konden loskomen als zij een 'driftbui' kregen, heeft me nooit losgelaten. Sommige van deze bewoners konden zo erg gillen of met hun tanden knarsen, dat het mij deed denken aan de bijbelse metafoor van de hel, de plaats van 'het geweest en het tandengeknars'.

Het meest indrukwekkend maar ook het meest machteloos makend waren de groepen waar de bewoners verbleven met een zeer ernstige verstandelijke beperking. Het ging meestal om wat jongere mensen, soms nog kinderen, die nauwelijks tot iets in staat waren en alleen maar konden reageren als een baby, met geluidjes of armbewegingen. Elke dag weer werden zij uit hun bed in een rolstoel gezet, kregen eten via een sonde of lepel voor lepel, zaten in de kring en luisterden naar muziek of gingen één op één wandelen. Wat ik hier als pastor zou kunnen betekenen, ontging mij totaal. Ik vertaalde mijn pastorale opdracht maar naar trouwe aanwezigheid voor de medewerkers en de ouders. Voor de bewoners zelf wist ik pas na vier jaar iets 'pastoraals' te verzinnen, in de vorm van een kleine groepsviering met één op één begeleiding van vrijwilligers. Toen bleek overigens dat zelfs de medewerkers ervan onder de indruk raakten hoe religieuze muziek, kaarslicht en een serene sfeer iets van spiritualiteit in deze bewoners kon losmaken, in de betekenis van stille verwondering en overgave.

Al snel na mijn aantreden kreeg ik de vraag om individuele bewoners te bezoeken. Dat mondde bij enkele bewoners uit in een wekelijks contact. Zo heb ik leren communiceren met Maarten, een autistische jongen, door achterstevoren zijn kamer binnen te stappen, hem tijdens het praten niet aan te kijken, afstand te bewaren en met een zo neutraal mogelijke stem iets te vragen. Ik leerde omgaan met Relus, een reus van een man, die in een beveiligde kamer verbleef, altijd psalmen met mij wilde zingen en de gekste dingen in mijn oor fluisterde zoals: 'Dominee, mag ik even in je billen knijpen?', waarop ik zonder erbij na te denken zei: 'Goed, maar wel zachtjes'. Fascinerend was het contact met Willem, een meervoudig complex gehandicapte man, die mijn stem al op afstand herkende en dan begon te schaterlachen. Onze relatie ontroerde me en raakte me in mijn ziel.

Van alle pastorale contacten heeft mijn wekelijkse ontmoeting met Lena mij het meest intensief bezig gehouden (Meininger 2004, 143-147). Zeven jaar lang heb ik haar op een vaste tijd op dinsdagmiddag een pastoraal bezoek van een kwartier gebracht met steeds exact hetzelfde verloop. Na mijn klopp op de deur riep Lena: 'binnen'. Ze ging op haar bed zitten en beduidde dat ik naast haar moest plaatsnemen. Ik vroeg dan: 'Hoe gaat het?' Lena zei dan: 'Goed' en wat ik al die jaren ook aan nieuwe thema's probeerde op te pakken, steevast onderbrak Lena mij en zei: 'Zullen we nu gaan bidden?' Zeven jaar lang heb ik zo gebeden voor steeds hetzelfde: haar vader, moeder, broers en zussen. Lena beantwoordde het gebed met een plechtig 'amen' en zei dan: 'Volgende week weer?' 'Volgende week weer', antwoordde ik. Ik heb er lang over gedaan om te accepteren dat het hier om een hoogwaardige vorm van pastorale ontmoeting ging. Ik had de neiging om opmerkingen van collega-theologen van buiten de zorg te beamen die zeiden: 'Heb

¹ Van Dale, Groot woordenboek der Nederlandse taal (1984), kent het begrip 'pastorant' niet. In de praktische theologie wordt het gebruikt als aanduiding voor de gesprekspartner van de pastor. In het onderzoek gebruik ik het begrip als korte aanduiding voor mensen met een verstandelijke beperking in het geval dat zij de gesprekspartner van de pastor zijn.

je hiervoor nu theologie gestudeerd?’ Tegelijk ervoer ik aan den lijve hoeveel kracht mij deze contacten kostten en hoezeer mijn identiteit in het geding was. Maar de taal om mij te verantwoorden in een voor de buitenwereld acceptabele theologie, ontbrak me.

Kerkelijke vieringen

De eerste kerkdienst waarin ik voorging, was eind september, nog geen maand na mijn start. Nog herinner ik mij de zweetdruppels die over mijn rug liepen bij de gewaarwording van de paniek dat het mij niet lukte om een inhoudelijke boodschap over te dragen. Ik stond daar op het podium te praten en te preken maar het was alsof ik in een voor mijn hoorders vreemde taal sprak. Een bijzondere ervaring was dat de hoorders mij na afloop toch schouderklopjes kwamen uitdelen, alsof ik het goed gedaan had. Blijkbaar letten zij ergens anders op dan op een goed verzorgde inhoudelijke boodschap. Later ontdekte ik dat ik als ‘man van God’ in hoog aanzien bij hen stond en dat ze vooral oog hadden voor wie ik was en voor de analoge manier waarop ik in lichaamstaal communiceerde.

Stap voor stap heb ik moeten leren om andere vormen van communicatie te gebruiken. Mijn intuïtie gaf mij in om van het podium te komen en tussen de hoorders in te gaan staan. Zo had ik meer contact. ‘Contact’ werd een kernbegrip. In mijn begintijd, als ik door de ouderling van dienst de kerkzaal werd binnen geleid en ‘goede morgen’ tegen de hoorders zei, kreeg ik nauwelijks reacties. De meeste bewoners bleven in zichzelf gekeerd en ontvingen blijkbaar niet voldoende prikkels om zich op mij te richten. De ouderling vond daar iets op. Hij nam van huis een luidbel mee, ging op het podium staan, belde en riep: ‘We gaan de dominee halen. Zijn jullie er klaar voor?’ Dat hielp. Als de ouderling en ik daarop de kerk binnen kwamen, keken de hoorders verwachtingsvol op en werd mijn ‘goede morgen’ enthousiast beantwoord. Zo was het eigenlijk met elk onderdeel van de viering: het zingen, het bidden, het bijbel lezen en zeker voor de preek: steeds weer was het belangrijk om de aandacht van de bewoners te vangen.

Om contact te kunnen houden met de hoorders, leerde ik mezelf aan om uit het hoofd te preken. Ik deed dat met behulp van ‘dia’s’ die ik in mijn verbeelding voor mij zag en die ik vulde met de feiten van een bepaald bijbelverhaal. Een goed hulpmiddel daarbij was om bijbelverhalen als het ware te lezen en te bekijken met behulp van een camera die verschillende scènes opneemt. De verrassende uitkomst van deze aanpak was dat bijbelverhalen veel concreter bleken te zijn dan ik altijd had gedacht. Het gaat in de verhalen om staan, zitten of liggen; om iemand aankijken of van iemand weg kijken, om open handen of om vuisten, om verdrinken of uit het water worden gered, om lachen of huilen, om donkere ogen of een stralend gezicht. Langzamerhand leerde ik een bijbels ABC in lichaamstaal, waarmee ik de (ogenschijnlijk) abstracte bijbeltaal kon uitbeelden.

Dat uitbeelden gebeurde in theaterstukjes of via lichamelijke expressie. Om de aandacht vast te houden, maakte ik bij de preek gebruik van een vraag- en antwoord methode. Bij een monoloog haakte een groot deel van de hoorders af, merkte ik al snel, maar bij een dialoog bleven ze aandachtig en betrokken. Heel vaak kwamen er verrassende theologische inzichten uit de reacties van de bewoners naar voren. Dat raakte mij. Het nadeel van een vraag- en antwoordspel is trouwens dat er snel chaos uitbreekt. Ik heb ook moeten leren om de regie te bewaken en de rode draad vast te houden.

Betrokken vrijwilligers hielpen mij om tastbare voorwerpen te maken waarmee ik bijbelse kernwoorden kon laten zien, een duif voor ‘vrede’ en een zon voor ‘vreugde’. Ik leerde eenvoudige liederen gebruiken die we met elkaar inoefenden. Van collega’s in andere instellingen keek ik af hoe zij hun kerkdiensten invulden. Een voorbeeld dat ik navolgde, is de vormgeving van de dienst van de gebeden. Daarvoor schakelde ik de bewoners in die de afgelopen week jarig waren geweest. Elk van hen stak een kaars aan op een zevenarmige kandelaar, waarbij de bewoners uit de kerkzaal, of namens hen de vrijwilligers of de medewerkers, mochten roepen waarvoor er gebeden moest worden, met telkens een gezongen refrein. Zo werd bidden iets van allen samen.

Leerervaringen

Mijn leerweg als pastor in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking begon met een bijna totaal ‘niet weten’ en ‘niet kunnen’. Met de competenties die ik in mijn studie en voorafgaande ervaring als pastoraal medewerker had opgedaan, kon ik alleen maar uit de voeten bij pastoranten die zich in gesproken taal konden uitdrukken. Bij de meeste pastoranten was dat heel beperkt of onmogelijk. Het lukte niet om toegang tot hen te krijgen en met hen te communiceren.

Het ‘niet weten en niet kunnen’ bezorgde mij gevoelens van onzekerheid en onmacht en tastte mijn zelfbeeld en pastorale identiteit aan. Het leidde tot vragen als: heeft het überhaupt wel zin om als pastor contacten aan te gaan met deze mensen? Ben ik de aangewezen persoon voor dit werk? Kunnen zij eigenlijk wel iets verstaan van het evangelie?

De onzekerheid, onmacht en identiteitstwijfel leerde ik overwinnen door mij te verdiepen in het dagelijks leven van de pastoranten, door me te laten voorlichten door begeleiders en zorgspecialisten, door stage te lopen in andere instellingen en door af te kijken hoe collega pastores hun werk deden. Zo ontwikkelde ik langzamerhand mijn deskundigheid.

Naast het ontwikkelen van kennis en vaardigheden als uitweg uit de onmacht en onzekerheid, moest ik ook leren omgaan met stoorzenders in mijzelf. Pas achteraf heb ik mij gerealiseerd dat mijn dappere inzet voor de pastoranten niet alleen een positieve bedoeling had maar ook werkte als afweer van angst. Van deze angst werd ik mij bewust door een droom die mij doodsangst bezorgde en die pas verdween toen ik me realiseerde dat de gedroomde angst samenhang met het geschonden gelaat en de totale afhankelijkheid van de pastoranten met een zeer ernstige verstandelijke beperking. Het bijzondere was dat ik na deze ervaring de pastoranten in hun uniciteit kon gaan zien, terwijl ik hen voorheen altijd als ‘allemaal hetzelfde’ had waargenomen.

Een tweede ingrijpende ervaring, ongeveer anderhalf jaar na aanvang van mijn werk, was er één van ‘genade’. Ik heb over deze ervaring geschreven in ‘Pastoraat in Eemeroord’ (Smit 1987). Die ervaring is mij aangereikt door een jonge vrouw die ik kende van het kerstspel waar zij herder was en waarbij zij, omdat zij niet kon praten, alleen maar in het veld hoefde te liggen. Ik had niets met haar en vond haar zelfs een beetje eng en vies. Op een dag loopt ze mij aan de overkant van de straat tegemoet, ziet mij, steekt over en neemt mij in haar armen en zegt: ‘Domineetje, domineetje, wat ben je toch verdrietig’. Het was een overrompelende en religieuze ervaring van genade. Ik brak open.

Ze raakte mijn ziel. Deze ervaring opende mij de ogen voor de talenten van mensen met een beperking. Ik zag hen niet langer meer als 'object' van mijn welwillendheid maar als 'subject' in onze relatie. Onze communicatie werd wederkerig.

'Samen leven in de samenleving'

In 1988 verliet ik de gehandicaptenzorg maar na een intermezzo van 12 jaar keerde ik in 2000 terug, in dienst van Stichting Philadelphia Zorg. Ik leerde het ideaal en de praktijk kennen dat mensen met een verstandelijke beperking een zo gewoon mogelijk bestaan in de locale samenleving kunnen leiden. 'Samen leven in de samenleving' is echter niet vanzelfsprekend. Dat vraagt om ontvankelijkheid van de (locale) samenleving voor mensen met een verstandelijke beperking. Die ontvankelijkheid wordt ook gevraagd van locale geloofsgemeenschappen en hun pastores.

In een sonderend onderzoek dat ik deed, bleek dat locale geloofsgemeenschappen van harte bereid zijn om iets te doen voor pastoranten met een verstandelijke beperking maar daarbij een gebrek aan deskundigheid ervaren. Een groot aantal pastores heeft gevoelens van angst en onmacht, die de communicatie met pastoranten met een verstandelijke beperking bemoeilijken en hun inclusieve betrokkenheid bij de locale geloofsgemeenschap blokkeren.

Ik zocht naar mogelijkheden om pastores te gaan ondersteunen bij het verwerven van competenties voor de communicatie met pastoranten met een verstandelijke beperking. Mogelijk kon ik, door onderzoek te doen, een eerste aanzet geven tot een onderwijsleercurriculum voor pastores, met behulp waarvan zij gericht en methodisch de benodigde competenties zouden kunnen leren.

Met dit uitgangspunt ben ik aan de slag gegaan met mijn onderzoek naar de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

DEEL 1

Het onderzoeksontwerp

Het onderzoek naar de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking bestaat uit drie delen.

In deel I beschrijf ik het ontwerp van het onderzoek.

In deel II doe ik verslag van het empirisch onderzoek bij een groep gespecialiseerde pastores, waarin ik de vraag beantwoord welke competenties vereist zijn voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

In deel III ontwerp ik een onderwijsleercurriculum voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

Een nadere uitleg over de inhoud van deel II en deel III zal ik bij de inleiding op beide delen geven. Hier beperk ik me tot de inleiding op deel I.

Deel I bestaat uit drie hoofdstukken.

In hoofdstuk 1 sta ik stil bij de *achtergrond* van het onderzoek en formuleer ik de probleemstelling, doelstelling en vraagstelling ervan. Kort gezegd gaat het daarbij om ontwikkelingen in de samenleving die procesmatig en inhoudelijk worden aangeduid met de termen 'inclusie' en '(re)integratie'. Die ontwikkelingen leiden er uiteindelijk toe dat steeds meer mensen met een verstandelijke beperking deel gaan uitmaken van locale geloofsgemeenschappen. De pastores van deze geloofsgemeenschappen krijgen daardoor in toenemende mate te maken met mensen met een verstandelijke beperking.

Het *probleem* is dat een aantal van deze pastores een drempel ervaart in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking, vooral als de beperkingen ernstiger zijn. Het probleem is ook dat de pastores, als zij dat zouden willen, zich niet kunnen scholen in deze communicatie. De theologische opleidingen in Nederland hebben daarvoor geen opleidingscurriculum. Locale pastores, maar ook professionele geestelijk verzorgers, moeten zelf maar zien hoe zij daarvoor de competenties verwerven.

Kort samengevat is de *doelstelling* van het onderzoek dat er inzicht komt in de leeropgaven waarvoor pastores staan in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking, dat vastgesteld wordt welke competenties daarvoor nodig zijn en langs welke leerweg die competenties kunnen worden verworven. Op basis daarvan kan een onderwijsleercurriculum worden ontworpen met behulp waarvan pastores kunnen worden opgeleid voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Dat draagt bij aan een versterking van de inclusie van mensen met een ver-

standelijke beperking, in de geloofsgemeenschap maar daarmee ook in het geheel van de samenleving.

Daarmee is ook de *vraagstelling* van het onderzoek gegeven: wat zijn de leeropgaven van pastores en welke competenties moeten zij zich eigen maken voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking en langs welke leerweg kunnen zij die verwerven?

In hoofdstuk 2 beschrijf ik de twee actoren in de pastorale communicatie: de pastor en mensen met een verstandelijke beperking. Ik start met de pastor. Met behulp van relevante theologische literatuur omschrijf ik het begrip ‘pastor’ en verhelder ik de functie van de pastor en van het eigene van het pastorale beroep. Kort sta ik stil bij de onderscheiden functies van locale pastor en geestelijk verzorger. Met behulp van relevante sociaalwetenschappelijke, filosofische en theologische literatuur verhelder ik vervolgens het begrip ‘verstandelijke beperking’ en bepaal ik mijn standpunt in de discussie over de ondersteuning van mensen met een verstandelijke beperking. Die ondersteuning wordt vaak als ‘functioneel’ opgevat, als een compensatie van de functionele tekorten van mensen met een verstandelijke beperking, gericht op hun volwaardig functioneren in de samenleving. Maar daarbij blijft onderbelicht wat ondersteuning betekent voor degenen die de ondersteuning geven. Ondersteunen vraagt om een relatie. Er zijn relaties, zoals die van ouders met hun verstandelijk beperkte kind, maar ook pastorale relaties, waarin ondersteunen meer is dan het inspelen op de beperkingen en waarbij relaties juist gericht zijn op het ontdekken van de uniciteit en de ontplooiing van de ander. Met behulp van een model laat ik zien hoe het feit van de verstandelijke beperking de toegang tot de uniciteit van iemand met een verstandelijke beperking kan belemmeren maar ook hoe die belemmering kan worden overwonnen zodat er ruimte ontstaat voor de ontdekking van de uniciteit van mensen met een verstandelijke beperking.

In hoofdstuk 3 komen de twee inhoudelijke kernbegrippen van het onderzoek aan de orde: communicatie en competentie. Deze begrippen vertegenwoordigen samen het instrumentele vermogen waarvan de pastor gebruik maakt bij het vormgeven van de relatie met pastoranten. Gezien het belang van deze twee kernbegrippen en gezien de hoeveelheid literatuur die daarover beschikbaar is, behandel ik deze begrippen in een apart en niet in hetzelfde hoofdstuk als de andere twee kernbegrippen. Eerst sta ik stil bij het begrip ‘communicatie’. Met behulp van relevante theologische literatuur schets ik het belang van communicatie, zowel voor mensen afzonderlijk als voor mensen in relatie tot elkaar. Binnen het pastorale beroep is communicatie echter meer dan alleen communicatie tussen mensen. Het is ook communicatie over de geloofsinhoud, communicatie van en over God. Hermeneutisch gezien dient communicatie ertoe om de polen van pastor, pastorant en de geloofsinhoud met elkaar in verbinding te brengen. Ik zal beschrijven hoe dat proces kan worden gedacht, waarbij mijn aandacht in eerste instantie uitgaat naar het vermogen van de pastor om open te staan voor de pastorant en in tweede instantie naar zijn vermogen om de geloofsinhoud daarbij te betrekken. Met behulp van sociaalwetenschappelijke literatuur zal ik laten zien dat het daarbij vooral gaat om het leren ontwikkelen van vermogens op het betrekkningsniveau van de communicatie en dat daarbij gebruik kan worden gemaakt van specifieke vormen van communicatie die gewoonlijk worden aangeduid als ‘totale communicatie’.

In het tweede deel van hoofdstuk 3 zal ik op basis van vooral sociaalwetenschappelijke literatuur beschrijven hoe ik het begrip ‘competentie’ in het onderzoek wil hanteren. Er zijn beperkte en brede omschrijvingen van competentie, omschrijvingen die minder of juist meer ruimte laten voor de eigen kwaliteiten van de pastor, omschrijvingen die zich beperken tot kennis en vaardigheden maar ook omschrijvingen die competentie als een creatieve potentie opvatten.

Aan het einde van hoofdstuk 3 kom ik tot het ontwerp van een conceptueel model waarin ik de drie polen van pastor, pastorant en geloofsinhoud met elkaar verbind en waarmee ik verhelder hoe ik competenties opvat.

HOOFDSTUK 1

Achtergrond en plaatsbepaling van het onderzoek

Inleiding

Het onderzoek dat ik in dit proefschrift beschrijf, heeft als titel: ‘Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking’. De titel verwijst naar het onderwerp dat in het onderzoek centraal staat, namelijk de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking en de competenties die de pastor daarvoor nodig heeft. De vooronderstelling van het onderzoek is dat pastores voor specifieke leeropgaven staan in de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking en dat zij daarvoor specifieke competenties moeten verwerven. Kort samengevat is het onderzoek erop gericht om de vraag te beantwoorden wat die specifieke leeropgaven en competenties zijn en wat de leerweg is om die competenties te verwerven.

De opzet van dit hoofdstuk is als volgt.

In § 1.1 zal ik uitgebreid ingaan op de achtergrond van het onderzoek.

Het gaat daarbij om ontwikkelingen in de samenleving die ertoe leiden dat steeds meer mensen met een verstandelijke beperking een beroep doen op de pastorale ondersteuning van lokale geloofsgemeenschappen en hun pastores.

In § 1.2 laat ik zien dat deze ontwikkelingen samenhangen met een paradigmaverschuiving in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking, dat inhoudt dat mensen met een verstandelijke beperking als gewone burgers worden gezien die inclusief deel uitmaken van de samenleving.

Na een schets van de paradigmaverschuiving beschrijf ik in § 1.3 de probleemstelling van het onderzoek. Samengevat gaat het daarbij om het feit dat de geloofsgemeenschappen en hun pastores niet zijn toegerust voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Daarnaast is het nagenoeg onmogelijk voor geloofsgemeenschappen en hun pastores om deskundigheid te verwerven op dit terrein omdat er in Nederland geen pastorale cursussen, trainingen of andere vormen van opleiding zijn voor deze specifieke vorm van communicatie.

Na de probleemstelling komt in § 1.4 de doelstelling van het onderzoek aan de orde. Het brede doel van het onderzoek is om de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking te bevorderen, in het bijzonder binnen de geloofsgemeenschappen. Ik wil geloofsgemeenschappen en vooral hun pastores ondersteunen met een onderwijsleercurriculum en daartoe vaststellen wat de specifieke leeropgaven zijn voor de pastorale

communicatie met mensen met een verstandelijke beperking, wat de daarbij aansluitende competenties zijn en wat de leerweg is voor het verwerven van deze competenties.

In § 1.5 kom ik tot de vraagstelling van het onderzoek. Ik formuleer de centrale onderzoeksvraag en werk die vraag uit in een aantal subvragen.

In § 1.6 beschrijf ik het theoretisch kader van het onderzoek en in § 1.7 de methodische opzet.

1.1 De achtergrond van het onderzoek

In Nederland is een ontwikkeling gaande waarbij mensen met een verstandelijke beperking steeds minder in speciaal voor hen gebouwde instellingen wonen en steeds vaker in de gewone samenleving. Enerzijds komt dat door re-integratie: mensen met een verstandelijke beperking verhuizen vanuit de instelling terug naar de samenleving. Anderzijds hangt het samen met het feit dat jonge mensen met een verstandelijke beperking die het ouderlijk huis verlaten, niet meer als vanzelfsprekend naar een instelling gaan maar met ondersteuning gewoon kunnen blijven wonen en leven in een hun vertrouwde omgeving. De bovengenoemde ontwikkeling wordt gestuurd door de visie dat mensen met een beperking recht hebben op een volwaardige plaats in de samenleving, aangeduid als ‘volwaardig burgerschap’. Deze volwaardige plaats draagt bij aan hun kwaliteit van leven, aan keuzevrijheid, aan participatie in de samenleving en aan het ontplooien van hun talenten.

Deze ontwikkeling heeft gevolgen voor de geloofsgemeenschappen. Allereerst zullen door het proces van re-integratie meer mensen met een verstandelijke beperking tot de lokale geloofsgemeenschappen gaan behoren. Daarnaast krijgen geloofsgemeenschappen te maken met de inhoudelijke gevolgen van de visie dat mensen met een verstandelijke beperking recht hebben op een volwaardige plaats in de eigen geloofsgemeenschap. In die visie worden ze niet langer doorverwezen naar aparte of aangepaste activiteiten maar nemen ze deel aan de gewone activiteiten van de geloofsgemeenschap. Volgens dezelfde visie zouden geloofsgemeenschappen ook ruimte moeten scheppen voor de inbreng van de talenten van mensen met een beperking en voor waardevolle rollen voor hen binnen de gemeenschap.

De geschetste ontwikkelingen doen zich voor sinds 1990, vooral in de gezondheidszorg en welzijnssector. Vanaf die tijd is er een (re)integratieproces op gang gekomen waarbij mensen met een verstandelijke beperking -maar ook psychiatrische patiënten, chronisch zieken en ouderen- zo veel mogelijk deel (blijven) uitmaken van de samenleving. De visie daarbij is dat mensen met een beperking gewone burgers zijn. Op hen is de universele verklaring van de rechten van de mens van toepassing: gelijke rechten, gelijke plichten en gelijke behandeling. Zij worden niet in aparte instellingen geconcentreerd maar wonen en leven zo gewoon mogelijk, dat wil zeggen: in een normaal huis, in een straat, in een woonplaats naar hun keuze, gebruik makend van openbare voorzieningen, te midden van mensen met wie zij verbonden zijn. De overheid heeft zich achter deze visie gesteld met de interdepartementale nota ‘De Perken te buiten’ (Ministerie van Volksgezondheid 1995). Daarin wordt een beleidslijn uitgezet die de normalisatie en integratie van mensen met een beperking moet helpen bevorderen. Zo wordt het proces gestimuleerd van wat ‘inclusie’ is gaan heten.

Van Gennep beschrijft dat voorbeelden uit het buitenland, met name uit Denemarken, Zweden en de Verenigde Staten, de Nederlandse visie hebben gevoed en versterkt (Van Gennep 1997, 6-8). Het is de Amerikaanse -theologisch geïnteresseerde- sociale wetenschapper Wolfensberger geweest die daarbij voor het eerst het begrip 'inclusie' heeft geïntroduceerd (Bradley 2001, 169). Hij wilde met dat begrip tegenwicht bieden aan 'exclusie', de tendens om mensen met een beperking uit de samenleving af te zonderen in aparte instellingen. 'Inclusie' is de omschrijving geworden van het ideaal dat mensen met een beperking gewoon in de samenleving wonen, werken en leven. Het heeft ook het karakter van een werkwoord gekregen, van werken aan de verandering van exclusie naar inclusie.

De overheid nam maatregelen die moesten bevorderen dat mensen met beperkingen konden blijven deelnemen aan de samenleving of weer konden terugkeren uit de instellingen. Dwingende maatregelen waren dat echter niet. De grote instellingen werden niet verplicht tot sluiting of tot het werken volgens de nieuwe visie. In het overleg tussen de overheid en de zorgorganisaties vigeerde het poldermodel. Het was niet 'barsten' maar 'buigen' en voorzichtig veranderen (Beltman 2001, 225). Toch lieten veel zorgorganisaties zich gezeggen door de nieuwe ontwikkelingen. De deconcentratie van de instellingen kwam op gang. Hun cliënten² verhuisden terug naar de samenleving en het proces van (re)integratie zette in. Integratie moet daarbij worden gezien als een driedelig proces: fysieke integratie (wonen), functionele integratie (gebruik maken van gewone voorzieningen) en sociale integratie (zinvolle relaties en vriendschappen onderhouden).

De zwakke schakel in het denken over integratie en inclusie is dat de overheid en de zorgorganisaties weinig invloed kunnen uitoefenen op de 'ontvangende' samenleving. Onduidelijk is in hoeverre de samenleving zich ontvankelijk betoont voor de visie dat mensen met een verstandelijke beperking inclusief deel uitmaken van de samenleving. Lukt het de samenleving om ruimte te scheppen voor mensen met een verstandelijke beperking als volwaardige burgers? Lukt het mensen met een verstandelijke beperking om, met ondersteuning, kwaliteit van bestaan op te bouwen en integraal deel uit te maken van de samenleving?

Deze vragen zijn ook relevant voor de geloofsgemeenschappen. Kunnen en willen zij zich aansluiten bij de visie op een volwaardige plaats van mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap? Lukt het de geloofsgemeenschappen een proces van inclusie op gang te brengen of zijn er (onoverkomelijke) barrières? En wat is ervoor nodig om het proces van inclusie te bevorderen als een geloofsgemeenschap daadwerkelijk besluit om daarvan werk te maken? Welke belemmerende en bevorderende factoren zijn er?

In het onderzoek is het vooral de vraag welke rol pastores daarbij kunnen vervullen. Kunnen zij de competenties verwerven om de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking aan te gaan? Hoe zien die competenties er dan uit? Langs welke weg kunnen pastores die competenties vervolgens leren? Ik denk daarbij allereerst aan het grote aantal pastores dat werkzaam is in lokale geloofsgemeenschappen en dat te maken heeft of krijgt met leden met een verstandelijke beperking. Maar ik denk ook aan de pastores die zich specialiseren als geestelijk verzorger in instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Er bestaat voor geen van hen de mogelijkheid om een opleiding te volgen voor het leren communiceren met mensen met een verstandelijke

beperking. Wat zij zouden moeten leren en hoe zij dat zouden kunnen leren, is nooit goed onderzocht en vastgelegd.

In de volgende paragraaf ga ik eerst nader in op de ontwikkelingen in de samenleving die hebben geleid tot het denken in termen van 'inclusie'. Die ontwikkelingen zijn niet onproblematisch, ook niet binnen de geloofsgemeenschappen. Ik zal daaruit de probleemstelling, de doelstelling en de vraagstelling van het onderzoek distilleren.

1.2 Paradigmaverschuiving

Het vernieuwde inzicht in de positie van mensen met een verstandelijke beperking in de samenleving is verwoord in wat het 'ondersteuningsparadigma' is gaan heten. Het ondersteuningsparadigma heeft vier kenmerken of dimensies: 'volwaardig burgerschap', 'keuze en controle', 'kwaliteit van het bestaan' en 'ondersteuning' (Smit 1999, 9).

In deze vier kenmerken klinkt een verschuiving door van een oud naar een nieuw paradigma. In het oude paradigma waren mensen met een verstandelijke beperking onvolwaardig, zij hadden geen of nauwelijks ruimte voor eigen keuzes en geen mogelijkheden om invloed op hun bestaan uit te oefenen. In het nieuwe paradigma zijn zij *volwaardige burgers*, met de mogelijkheid om invloed uit te oefenen, met voldoende inkomsten, betaalde arbeid, inspraak in de diensten van de overheid, tijd om een privéleven te leiden, om vriend of geliefde te kunnen zijn en met het recht om zorg te ontvangen en zorg te geven (Kremer 2000, 10). In het nieuwe paradigma mogen zij *zelf kiezen* hoe zij inhoud willen geven aan hun bestaan en hoe zij hun leven willen inrichten. Zij hebben zelf de *controle* over wonen, werken, vrije tijd en relaties, zonder bevoogding of betutteling door anderen. Zij hebben een goede *kwaliteit van het bestaan*: zij kunnen hun basisbehoeften in vervulling laten gaan, zelf vorm geven aan hun leven en zo veel mogelijk onder gewone omstandigheden en volgens gewone patronen leven. En voor zo ver zij dit alles niet zelf kunnen realiseren, mogen zij rekenen op *ondersteuning* uit de samenleving. Met behulp van individuele en gerichte ondersteuning behouden zij de toegang tot belangrijke kennis, middelen en relaties.

Die ondersteuning kan komen van hun sociale *netwerk*: ouders, familie, vrienden, kennissen, collega's, medeleerlingen, vrijwilligers. De ondersteuning kan ook komen van een sociaal *vangnet*: het professionele zorgsysteem, dat in actie komt als het sociale netwerk onvoldoende draagkracht heeft.

Het nieuwe paradigma kent een reeks van benamingen, zoals 'supportparadigma' en 'burgerschapsmodel' (Smit 1999, 9) of 'burgerschapsparadigma' (Van Gennep 1997, 13). Men spreekt ook wel van de 'supportvisie', van 'supported living' of 'community living', onder invloed van Engels sprekende landen waaraan de visie is ontleend. Engelse termen duiken ook op om de ondersteuning door de samenleving te benoemen: 'community care' (RVZ-Advies 2002) of 'community support'.

Een veel gebruikte terminologie is daarnaast 'Leven in de samenleving'. In het rapport 'Mensen met een verstandelijke beperking in de samenleving' schrijft Schuurman (Schuurman 2002, 4) daarover: 'leven in de samenleving is leven als burger, in een inclusieve gemeenschap en met een individuele ondersteuning die door de (lokale) gemeenschap wordt geleverd.' Inclusie is dan: '(...) deel uitmaken van en deelname aan het

² Binnen zorgorganisaties worden de mensen die ondersteuning ontvangen, formeel aangeduid als 'cliënten'. Ook de benaming 'bewoners' komt voor. Ik zelf zal in het kader van het onderzoek zo veel mogelijk de begrippen 'pastoranten' of 'hoorders' gebruiken, zeker als er sprake is van een relatie met een pastor.

leven dat wij met ons allen in gezamenlijkheid leiden, op alle levensterreinen afzonderlijk en tezamen.' Tal van gespecialiseerde organisaties zetten zich in voor een inclusieve samenleving. Zij vormen de 'pushfactor' bij inclusie. Maar daarnaast is ook de 'pullfactor' belangrijk: de inzet van de kant van de reguliere voorzieningen in de samenleving in de richting van mensen met een verstandelijke beperking (Schuurman 2009, 9,10). Een inclusieve samenleving vraagt om inclusief beleid en inclusieve organisaties. Dat lukt nog maar ten dele, omdat het de samenleving ontbreekt aan 'absorptievermogen', d.i. een positieve attitude en het besef dat mensen met een beperking een bijdrage leveren aan de kwaliteit van de samenleving (Schuurman, 10). In de nota van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) 'De handicap van de samenleving' (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling 2003) wordt aan de samenleving zelfs een 'handicap' toegeschreven die het moeilijk maakt om uitvoering te geven aan het ondersteuningsparadigma. Het gaat daarbij enerzijds om weerstand tegen het als dwingend ervaren ideologische gedachtegoed dat wil afrekenen met de instellingscultuur en anderzijds om de onhaalbaarheid van het ondersteuningsparadigma als gevolg van ontwikkelingen in de samenleving op macroniveau, zoals het feit dat de samenleving steeds meer op efficiency is gericht waarbij weinig ruimte wordt gelaten aan mensen met beperkingen en de tendens naar individualisering die haaks staat op de betrokkenheid op en inzet voor anderen.

Uit een onderzoek van Ruigrok (2002, 140) blijkt echter dat mensen met een verstandelijke beperking, ondanks de handicap van de samenleving, toch tevreden zijn met hun inclusieve woonsituatie in een gewoon huis in de straat. Ze hebben er meer dagelijkse activiteiten en ervaren meer keuzevrijheid dan in de instelling. Een sociaal netwerk, d.i. contact met de burens, het lidmaatschap van een sportclub of een muziekvereniging, of het deelnemen aan activiteiten van een geloofsgemeenschap, zou de tevredenheid en de kwaliteit van het bestaan nog doen toenemen.

1.3 Probleemstelling: inclusie en de rol van geloofsgemeenschappen

Het ondersteuningsparadigma heeft gevolgen voor de plaats van mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschappen. Zij zijn daar aan de ene kant van harte welkom maar aan de andere kant ontbreekt het de geloofsgemeenschappen aan voldoende kennis en deskundigheid om daadwerkelijk vorm en inhoud te geven aan inclusie (Meininger 2004; Smit 2008).

Daarmee is de *probleemstelling* van dit onderzoek gegeven.

Het probleem voor lokale geloofsgemeenschappen is in de eerste plaats dat een relatief groter aantal mensen met een verstandelijke beperking deel gaat uitmaken van de geloofsgemeenschap en wil deelnemen aan de bestaande activiteiten. In de visie van het ondersteuningsparadigma zijn het niet langer geestelijk verzorgers van zorgorganisaties die hen pastoraal ondersteunen maar lokale pastores en lokale vrijwilligers. Dat betekent dat de geloofsgemeenschap voor de taak komt te staan om mensen met een verstandelijke beperking te gaan opnemen in hun midden. Dat betekent ook dat de geloofsactiviteiten in principe toegankelijk zouden moeten worden voor mensen met een verstandelijke beperking. Dat doet een beroep op het absorptievermogen en de veranderingsgezindheid van de lokale geloofsgemeenschap.

De toestroom zelf van mensen met een verstandelijke beperking zou op zichzelf nog kunnen worden opgevangen door de lokale geloofsgemeenschappen. Immers: op veel plaatsen in kerkelijk Nederland zijn er aangepaste activiteiten, zoals aangepaste kerkdiensten en aangepast kringwerk, speciaal gericht op mensen met een verstandelijke beperking. Daaraan zouden zonder grote problemen meer mensen kunnen deelnemen.

Maar er is nog een *tweede probleem*. Dat probleem heeft te maken met het feit dat mensen met een verstandelijke beperking mondiger zijn geworden, daarin ondersteund en gestimuleerd door hun mantelzorgers (sociaal netwerk) en professionele ondersteuners. Zij kennen ondertussen hun grondrechten (*De perken te buiten. Meerjarenprogramma intersectoraal gehandicaptenbeleid 1995-1998* 1995, bijlage 3). Zij vragen steeds meer om een normale toegang tot de activiteiten van de lokale geloofsgemeenschap. Ze willen een volwaardige plaats innemen en niet langer apart worden behandeld en in aangepaste activiteiten worden afgezonderd. Ze willen hun talenten ontplooiën en functies vervullen die belangrijk zijn en voldoening geven. Ze willen minder 'object' zijn van 'liefdadigheid' en meer zelf 'subject' zijn (Cranen 2004). Dat alles vraagt van geloofsgemeenschappen een omschakeling in denken en doen. Net zoals de gewone samenleving kan ook een geloofsgemeenschap zich daarbij 'gehandicapt' voelen, machteloos, niet deskundig genoeg, overvraagd.

Daar komt nog een *derde probleem* bij. Dat probleem is van psychologische en theologische aard. Het ontmoeten van mensen met een verstandelijke beperking en het aanschouwen van hun gelaat kan schokkend zijn en tot heftige reacties leiden bij de 'toeschouwer', zeker als de beperking van ernstige aard is. Die reacties kunnen variëren van een ervaring van onzekerheid en onmacht, zoals wanneer zich een vreemdeling meldt wiens taal je niet spreekt, tot een existentiële angst die de persoonlijke identiteit verstoort. Meininger spreekt van de verstoring van het zelfbeeld van mensen en de verstoring van gangbare denk- en leefpatronen (Meininger 2004, 21,22). De uitdaging voor geloofsgemeenschappen is om de appellerende kant van deze verstoring te leren zien, zoals Meininger bepleit als hij spreekt van 'de orde van de verstoring'. Hij geeft daarmee aan dat de verstoring van de gangbare orde door mensen met een verstandelijke beperking -in bijbels perspectief- de weg naar een nieuwe orde opent. "Dat is de orde van de 'inclusieve antropologie', een orde waarin de ene mens in de andere mens zowel het gelijke als het vreemde onder ogen ziet, erkent en zoveel als mogelijk leert herkennen. Dan kan het gebeuren dat (...) dimensies worden ontdekt die verrijkend blijken te zijn" (Meininger 2004, 31). Het probleem voor geloofsgemeenschappen is dus om in mensen met een verstandelijke beperking ook de orde van de verstoring te aanvaarden, die appelleert aan een transformatie van zowel de persoonlijke identiteit van afzonderlijke leden als die van de gangbare identiteit van de geloofsgemeenschap als geheel.

Cranen gaat nader in op het begrip 'angst'. Hij beschrijft een aantal aan angst verwante emoties, zoals gevoelens van onzekerheid, nervositeit, onderdanigheid, verwarring, machteloosheid. Maar er zijn ook 'afgeweerde' vormen van 'oerangst', zoals hooghartigheid, arrogantie, almacht, zelfvoldaanheid, agressie, overmacht. Deze angsten kunnen worden opgeroepen door fysieke agressie maar ook door de confrontatie met mensen met een verstandelijke beperking. In hen toont zich "de onvolmaaktheid van het bestaan, met de onvermijdelijkheid van een 'lot' waaraan we niets kunnen doen en met de beperktheid om ermee om te gaan" (Cranen 2004, 277,278).

Aan angst gerelateerde reacties blokkeren ongewild de ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking, ook in geloofsgemeenschappen. De blokkade uit zich tot in het hart van de geloofsgemeenschap, in de spiritualiteit en de liefdadigheid, zegt Cranen. Zo is 'een spiritualiteit van boven', als 'ideaal, dat de gelovige noodzaakte om op zijn tenen te lopen', voor mensen met een verstandelijke beperking te hoog gegrepen. Een andere vorm van afgeweerde angst bestaat uit 'liefdadige superioriteit ten aanzien van minderheden als mensen met een verstandelijke handicap'. Al deze vormen van angst werken een integrale vorm van kerk-zijn tegen.

Geloofsgemeenschappen staan dus voor de opgave om met angst en blokkades te leren omgaan. Dat kan volgens Cranen alleen als het geloofsgemeenschappen lukt om een 'tegenbeweging' van een spiritualiteit van beneden op gang te brengen, die rekening houdt met en werkt aan de angst om de gebrokenheid en de kwetsbaarheid van het bestaan (Cranen 2004, 280-285).

Er is geen eenduidig beeld van de mate waarin en de wijze waarop de geloofsgemeenschappen in Nederland bijdragen aan de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking. Maar er lijkt wel een positieve ontwikkeling gaande. Aanvankelijk heeft een expert als Schuurman nog scepsis over de inzet en over de kwaliteit van de inzet van de kerken. In een onderzoek naar de stand van zaken rondom inclusie concludeert hij dat geloofsgemeenschappen behoren tot de domeinen in de samenleving waar het opnemen van mensen met een beperking in de gemeenschap nog aan het begin staat. Hij citeert uit Markant, het maandblad van de gehandicaptensector, februari 2001, 'Parochies en gemeenten kennen hen nauwelijks en al helemaal niet als mondige mensen die willen meedoen aan het gelovige leven' en komt tot de slotsom 'Zo hebben kerken nog weinig met gehandicapten' (Schuurman 2002, 20). In een latere publicatie is hij al veel positiever en neemt hij de conclusie over van enkele belangenbehartigingsorganisaties die stellen dat geloofsgemeenschappen veel voor mensen met een verstandelijke beperking doen maar dat het de geloofsgemeenschappen vaak aan deskundigheid ontbreekt (Schuurman 2009, 130,131). Schuurman verwijst naar een kleinschalig onderzoek van PhiladelphiaSupport (www.philadelphiasupport.nl/kerken) en naar een publicatie over sociale integratie in de geloofsgemeenschap (Smit 2008). Daaruit blijkt dat geloofsgemeenschappen veel doen en veel betekenen voor mensen met een verstandelijke beperking. Pastores en vrijwilligers zetten zich in voor pastoranten met een verstandelijke beperking en betrekken hen bij de activiteiten van de geloofsgemeenschap. Waar dat gebeurt, zijn geloofsgemeenschappen een belangrijke schakel in het proces van inclusie. Uit hetzelfde onderzoek blijkt echter ook dat er kritiek is op de geloofsgemeenschappen. Geloofsgemeenschappen moeten nog veel leren als het erom gaat 'inclusief' te zijn. Het lukt geloofsgemeenschappen bijvoorbeeld onvoldoende om geloofsgenoten met een verstandelijke beperking als volwaardig lid van de gemeenschap te zien met wie je op een volwassen toon communiceert. Het lukt onvoldoende om de participatie aan de gewone activiteiten te realiseren: veel activiteiten blijven 'aangepast' en 'apart'. Het lukt onvoldoende om ruimte te scheppen voor het verlangen om ook als mens met een beperking toegelaten te worden tot functies die waardevol zijn en aanzien hebben.

Dit beeld wordt bevestigd door een onderzoek dat is verricht in opdracht van Kerk in actie, in samenwerking met de zorgorganisaties de 's Heeren Loo Zorggroep en Stichting Philadelphia Zorg, onder de titel 'De Ronde Kerk' (Dijk 2004). In het onderzoek wordt

een groot aantal activiteiten van geloofsgemeenschappen onder de loep genomen vanuit de vraag hoe geloofsgemeenschappen en zorgorganisaties samenwerken rond de geloofsondersteuning van mensen met een verstandelijke beperking. Het onderzoek laat hetzelfde beeld zien als door Schuurman geschetst. Er zijn tal van geloofsactiviteiten voor mensen met een verstandelijke beperking maar ze zijn vooral nog 'aangepast'. De opsomming van knelpunten, opgebouwd uit een reeks citaten uit de mond van geënquêteerden, geeft eveneens aan dat de geloofsgemeenschappen nog een flinke stap moeten maken om tot een inclusieve geloofsgemeenschap te worden.

Het onderzoek van Dijk laat zien hoe lastig het zich laat denken dat in de inclusieve samenleving niet of nauwelijks nog sprake zal zijn van grote zorginstellingen. In een descriptief onderzoek naar goede praktijken van inclusie is het opmerkelijk hoe snel de onderzoeker een terugtrekkende beweging maakt in de richting van de instellingen. Hij vreest een gebrek aan draagvlak en draagkracht in de kerkelijke gemeente, die hij als een graadmeter ziet voor de ontwikkelingen in de samenleving. Zijn conclusie is dan: 'Als kerkelijke gemeenten (...) aangeven dat er duidelijke grenzen bereikt zijn, zo niet overschreden tegen die tijd, dan is dat een onontkoombare indicatie daarvoor dat het ingezette beleid nodig aan vernieuwing toe is' (Dijk 2004, 87).

Het onderzoek, dat mede uit de boezem van één van de grootste geloofsgemeenschappen in Nederland (de Protestantse Kerk in Nederland) voortkomt, doet ook een aantal aanbevelingen voor een verbetering van de praktijk van de geloofsondersteuning. Twee aanbevelingen zijn in dit kader van belang:

'Plaatselijk en regionaal zouden de kerken kunnen aanbevelen dat predikanten hun studieverlof een keer besteden aan de onderhavige materie'

'Landelijk dienen de theologische opleidingen een module te ontwikkelen rondom het gemeentelid met een verstandelijke beperking'.

Deze aanbevelingen klinken tegen de achtergrond van het feit dat er in Nederland geen gestructureerd aanbod is van scholing op het gebied van de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Enkele theologische opleidingen organiseren een tweedaagse snuffelstage in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking maar daar blijft het bij. Er is niet geformuleerd waaruit een adequaat leerproces voor pastores zou moeten bestaan. Dit laatste werd in een veel eerder stadium al door Van Andel-Mandersloot en Van Andel signaleerd (Andel-Mandersloot 1983, 80).

Samenvatting:

Uit de bovenstaande beschrijving blijkt dat lokale geloofsgemeenschappen te maken hebben met drie problemen rondom de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking. Ze staan voor de opgave om fysiek en functioneel ruimte voor hen maken, om recht te doen aan hun eigenheid en om de angst en het gevoel van verstoring die hun aanwezigheid oproepen, te overstijgen en te komen tot een nieuwe orde.

Een secundair probleem is dat er nauwelijks mogelijkheden zijn voor pastores om zich te scholen in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

1.4 Doelstelling van het onderzoek

Het doel in het onderzoek is om pastoraal-theologische kennis te verwerven over de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Het onderzoek wil bijdragen aan een pastorale praxis die aan de verstoring voorbij is, waarbinnen mensen met een verstandelijke beperking een volwaardige plaats hebben en waarin zij gekend zijn en doorgrond (psalm 139). Het onderzoek wil geloofsgemeenschappen ondersteunen om zich op een gekwalificeerde en deskundige manier te gaan inzetten voor mensen met een verstandelijke beperking.

Het doel met het onderzoek is om, in aansluiting bij de visie van het ondersteuningsparadigma, een inclusieve samenleving te bevorderen, waaraan mensen met een verstandelijke beperking volwaardig kunnen deelnemen en waarin ze zelf keuzes kunnen maken en kwaliteit van bestaan hebben, daarbij ondersteund door een sociaal netwerk en een sociaal vangnet.

Ik richt mij in het onderzoek specifiek op pastores. Het doel van het onderzoek is om hen te ondersteunen bij het verwerven van de specifieke deskundigheid voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Die deskundigheid houdt allereerst in dat zij communiceren met vertrouwen en betrokkenheid, zonder onnodige onzekerheid en angst. Deskundigheid is verder dat pastores beschikken over voldoende kennis en vaardigheden. De deskundigheid vat ik samen in het begrip 'competentie'. Ik zal dat begrip nader toelichten en uitwerken in § 3.3.

De keuze voor een toespitsing van het onderzoek op pastores wordt ingegeven door het feit dat zij sleutelfiguren zijn in de geloofsgemeenschap. Als professionals vervullen zij een centrale en leidinggevende rol. In hun openbare functie, met name in hun rol als voorganger in de geloofsbijeenkomsten, zijn zij herkenbare en belangrijke identificatiefiguren, zeker voor mensen met een verstandelijke beperking. Daarbij komt dat pastores een voorbeeldfunctie hebben in de communicatie tijdens de geloofsbijeenkomsten. Aan hen valt af te lezen in hoeverre het de geloofsgemeenschap lukt om de drie in de probleemstelling geschetste opgaven communicatief te volbrengen. Vanuit dit perspectief zijn pastores een belangrijke schakel bij het (al of niet) realiseren van inclusie in de geloofsgemeenschap.

Het onderzoek beperkt zich tot twee aspecten van het pastorale werk: de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering. Het onderzoek wil voor deze twee terreinen vaststellen wat de leeropgaven, competenties en de leerweg zijn. In de oorspronkelijke opzet van het onderzoek was het ook de bedoeling om de competenties voor de catechese in kaart te brengen. Mijn veronderstelling was dat catechese integraal bij het werk van pastores hoort. Maar het bleek in de praktijk niet mogelijk om data te verzamelen voor de catechese omdat lang niet alle pastores catechese geven, zeker niet de onderzoeksgroep van pastores die ik heb benaderd voor het verkrijgen van onderzoeksdata. Die onderzoeksgroep bestaat uit gespecialiseerde geestelijk verzorgers in zorginstellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Zij zijn de deskundigen op het terrein van pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking en zij kunnen, meer dan de veelal ondeskundige locale pastores, de data verstrekken voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. Maar geen van deze gespecialiseerde pastores geeft catechese. Daarom heb ik besloten om catechese buiten het onderzoek te houden.

De twee te onderzoeken pastorale werkvormen staan niet los van elkaar. Samen met de catechese worden ze, als 'pastoraal optreden', gedragen door de verbindende theologische notie van 'heil'. Firet zegt daarover: 'Het pastoraal optreden is het intermediair van het komen van God in zijn woord'. En: '(...) via het pastoraal optreden voltrekt zich het helen, de mededeling van het heil. Het pastoraal optreden is aan de realisatie van het heil dienstbaar' (Firet 1974, 41,109). Hij onderscheidt in het heilzame pastorale optreden drie modi: 'Dit ene gebeuren vindt plaats in drie modi (...): kerygma, didachè en paraklese', die zijn gekoppeld aan de drie vormen van pastoraal optreden: prediking, catechese en zielszorg (Firet, 109,110). Roscam Abbing ziet eveneens een theologische samenhang tussen de drie modi in het spreken van de pastor. Hij verwijst daarbij naar 2 Timoteüs 4:2, waar de drie begrippen elk een modus van het 'spreken', van communicatie, vertegenwoordigen (Roscam Abbing 1980, 39,40). De pastorale communicatie in de kerkelijke viering en in de pastorale ontmoeting is dus te beschouwen als een samenhangende theologische activiteit.

Op basis van de resultaten van het empirische onderzoek wil ik uiteindelijk komen tot een ontwerp van een onderwijsleercurriculum met behulp waarvan een scholingsaanbod kan worden gedaan aan pastores. In de vorige paragraaf heb ik al vermeld dat het daaraan ontbreekt in Nederland. Het onderwijsleercurriculum baseer ik op de leeropgaven, de competenties en de leerweg die op basis van het empirisch onderzoek worden vastgesteld. Om de waarde en de reikwijdte van het ontwerp van het onderwijsleercurriculum te toetsen, wil ik het vergelijken met de competentie-eisen van twee kerkelijke opleidingen aan Nederlandse theologische universiteiten.

Samengevat is de doelstelling:

Het onderzoek helpt pastorale professionals bij het verwerven van deskundigheid op het gebied van de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking in de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering

Het onderzoek brengt in kaart wat de leeropgaven, de competenties en de leerweg zijn om pastoraal te leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking

Het onderzoek draagt bij aan de inclusie van deze mensen, in het bijzonder in de geloofsgemeenschap

Het onderzoek mondt uit in een ontwerp van een onderwijsleercurriculum

1.5 Vraagstelling: een onderzoek naar pastorale competenties

In de vorige vier paragrafen heb ik de achtergrond van het onderzoek vastgesteld en de probleemstelling en doelstelling van het onderzoek beschreven. In die beschrijving heb ik aangegeven dat ik mij focus op pastores omdat zij de centrale figuren zijn in de geloofsgemeenschap die inclusie kunnen bevorderen. Daarbij is aan de orde geweest dat een aantal pastores terugschrikt voor mensen met een verstandelijke beperking. Zij laten het pastorale bezoekwerk aan mensen met een verstandelijke beperking over aan vrijwilligers en weigeren om voor te gaan in vieringen met mensen met een verstandelijke beperking, uit angst en omdat zij zich 'totaal geen raad weten hoe met zwakzinnigen om te gaan' (Trapman 1988, 44). Een onderwijsleercurriculum dat gefundeerd is

op wetenschappelijk onderzoek, kan de onmacht, angst en de verstoring van de persoonlijke identiteit van pastores helpen verminderen en biedt hun de gelegenheid om gericht competenties te verwerven.

Bij het verwerven van competenties gaat het niet alleen om competenties die samenhangen met kennis en vaardigheden maar ook om competenties die met de persoon van de pastor verbonden zijn. Immers: in het pastoraal optreden is de persoon van de pastor een belangrijke verbindingsschakel, een intermediair, tussen de modi van het Woord van God en de concrete context van de kerkelijke viering en de pastorale ontmoeting. Dat vraagt om de persoonlijke competentie om, zoals Firet dat formuleert, 'zakelijk zelfstandig geestelijk te leren functioneren, in zuivere receptiviteit, zuivere discretie en creativiteit' (Firet 1974, 274,275).

Firet zelf gaat niet uitvoerig in op de vraag hoe deze competenties kunnen worden verworven maar hij verwijst naar supervisie als een instrument om tot persoonlijke competentie te komen. Siegers en Haan (Siegers 1988, 263) gaan daarbij uit van een opvatting van supervisie die de pastor helpt om tot 'integratie' te komen en wel op twee niveaus. Op het eerste niveau leert de pastor zijn gevoelens, kennis en handelen integreren. Op het tweede niveau leert hij zijn persoon integreren met zijn beroep en de concrete werksituatie waarin hij verkeert. Vertaald naar pastores betekent integratie dat zij moeten leren om hun persoon en hun beroep af te stemmen op een context waarin mensen met een verstandelijke beperking voorkomen. Dat vraagt om een leerproces.

Met deze verheldering van de leeropgaven van de pastor kan ik definitief de *vraagstelling* van het onderzoek vaststellen. Die vraagstelling luidt:

Voor welke leeropgaven staan pastores als zij willen leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking?

Deze vraagstelling is onderverdeeld in drie subvragen:

1. Welke competenties moeten pastores daartoe leren?
2. Hoe ziet de leerweg eruit waarlangs zij die competenties kunnen verwerven?
3. Welke implicaties vloeien hieruit voort voor een onderwijsleercurriculum?

Het onderzoek is erop gericht om de empirische gegevens te verzamelen die deze vragen kunnen beantwoorden. In de volgende paragraaf schets ik het theoretische kader waarbinnen het verzamelen van deze empirische gegevens zal plaatsvinden.

1.6 Een praktisch-theologisch onderzoek: theoretisch kader

Ik verricht het onderzoek naar de pastorale competenties met mensen met een verstandelijke beperking binnen het domein van de praktische theologie. De theologie is een zelfstandige wetenschap die kan worden omschreven als 'systematische geloofsreflectie' maar theologie is tegelijk een verzameling van aparte vakgebieden. Elk vakgebied hanteert een specifieke vorm van geloofsreflectie en maakt daarbij gebruik van eigen hulpwetenschappen. Voor de praktische theologie zijn dat de sociale wetenschappen. Daaronder valt ook de onderzoeksmethodiek die ik in § 1.7 zal bespreken.

Mijn onderzoek past binnen een opvatting van praktische theologie die door Heitink is omschreven als 'de empirisch-georiënteerde theologische theorie van de bemiddeling van het christelijk geloof in de praxis van de moderne samenleving' (Heitink 1993, 105). In deze opvatting is praktische theologie een handelingswetenschap: het communicatief en bemiddelend handelen in de dienst van het evangelie, in ruimte en tijd, gericht op het 'reeds' en 'nog niet' gerealiseerde Koninkrijk van God. Handelen is een complex en geladen verschijnsel. Het is 'in alle situaties *communicatief*', d.i. 'gericht op waarheid, juistheid en waarachtigheid, rekening houdend met feiten, normen en gevoelens'. Handelen is '*bemiddelend*' omdat het strategisch wil 'bevorderen dat de werkelijkheid meer gaat beantwoorden aan het perspectief dat ons in het geloof en in de hoop op de toekomst van het Rijk Gods geschonken is' (Heitink, 153). Handelen is dus ook *intentioneel* en gericht op een doel. Handelen is meer dan alleen het vertonen van gedrag in een bepaalde context. Handelen vraagt om deskundigheid die rekening houdt met mensen in hun context en het is (als pastoraal handelen) dynamisch verbonden met overtuigingen, met bronnen van geloof en spiritualiteit.

De keuze voor deze specifieke opvatting van praktische theologie is bepaald door de probleemstelling en vraagstelling van het onderzoek. Er zijn daarnaast ook andere opvattingen mogelijk, zoals die met name in het Duitse taalgebied zijn ontwikkeld. Daar sluit de praktisch-theologische vraagstelling aan bij de postmodernistische aandacht voor het individu, bijvoorbeeld bij diens 'Lebensgeschichten, Lebensentwürfe, Sinndeutungen' (Gräb 2000), bij diens alledaagse religieuze levenservaringen (Luther 1992) of bij de esthetische verschijnselen van religie (Grözinger 2002). Natuurlijk is er in mijn onderzoek ook aandacht voor de individuele verhalen van pastores en voor de esthetische aspecten in hun werk, maar de focus van het onderzoek ligt elders, namelijk bij het praktische handelen van pastores, met het oog op een verbetering van dat handelen en een verbetering van de praxis als geheel.

In het onderzoek binnen de praktische theologie als handelingswetenschap worden drie perspectieven met elkaar verbonden: het hermeneutische perspectief, het empirische perspectief en het strategische perspectief. Heitink benoemt dat als de drieslag van 'begrijpen, verklaren, veranderen' (Heitink, 156).

Het *hermeneutische* perspectief houdt zich bezig met het verstaan, tot verstaan komen en tot verstaan brengen, zowel van geloofsteksten als van geloofsvragen en geloofsuitspraken van mensen in relatie tot hun dagelijks handelen. Hier is de praktische theologie, volgens Heitink, volop theologie. In het hermeneutische perspectief worden de intentie en de motivatie die aan een handeling ten grondslag liggen, zichtbaar (Heitink, 174).

In het *empirische* perspectief wordt onderzocht hoe de hermeneutisch verdiepte handelingsvragen in concrete praktijksituaties spelen. Kenmerkend daarbij is een dubbel praxisbegrip. 'Onder praxis wordt hier verstaan het handelen van individuen en groepen in de samenleving, zowel binnen als buiten de kerk, die zich in hun leven en samenleven willen laten inspireren door de christelijke traditie en zich willen richten op heil van mens en wereld' (Heitink, 148). Onder praxis 1 verstaat Heitink alle plaatsen waar 'de bemiddeling van het christelijk geloof' plaats vindt 'met de bedoeling in een bepaalde situatie langs agogische weg verandering te brengen'. Dat kan binnen de geloofsgemeenschap gebeuren maar ook in gezinnen, op school en op andere plaat-

sen in de samenleving. Praxis 2 is de context van de moderne samenleving waarbinnen weliswaar ook het godsdienstig en kerkelijk handelen kan worden gesitueerd maar waar ook andere ontwikkelingen plaatsvinden. Beide praxisvormen beïnvloeden elkaar over en weer (Heitink, 130,164). In de empirische fase van het onderzoek gebruikt de praktische theologie de sociale wetenschappen als hulpmiddel om empirisch data te verwerven en analyseren.

Bij het *strategische* perspectief gaat het om ‘veranderen’ langs de weg van begeleiding en beïnvloeding (Heitink, 195). Het gaat bij strategie om beleidsmatig, planmatig en methodisch handelen. Daarvoor komen allerlei instrumenten in aanmerking mits zij ethisch verantwoord zijn en passen in het perspectief van de spiritualiteit van de geloofsgemeenschap.

Ganzevoort (Ganzevoort 2005) beschrijft in zijn oratie dat de opvatting van Heitink over de praktische theologie als handelingswetenschap een verbreding is ten opzichte van zijn voorganger Fret. Dat komt enerzijds tot uitdrukking in de ruimte die er is voor de samenleving en het individu en anderzijds in de aandacht voor het empirisch en strategisch perspectief in het praktisch-theologische ontwerp van Heitink. Toch vindt hij dat Heitink de christelijke traditie nog te centraal stelt. Hij zelf bepleit als taak voor de praktische theologie dat zij zich ‘opstelt zowel als representant van de institutionele religie, kerken en traditionele theologische visies’ als ‘representant van de zwevende religie, van de religiekritiek, van de cultuur en van de anders-religieuze gesprekspartner’. Het hermeneutische perspectief van praktisch-theologisch onderzoek krijgt daarmee een breder gehalte dan alleen het christelijke en het ‘begrijpen’ wordt dan begrijpen hoe mensen in hun alledaagse leven tot religieuze constructies komen. Tegelijk krijgen het empirische en strategische perspectief juist meer theologische betekenis: ‘De taak van de praktische theologie is (...) vooral het analyseren van de problematische communicatie en waar mogelijk het ondersteunen van verbetering in die communicatie’, waarbij Ganzevoort doelt op de communicatie van religieuze duidingen van mensen.

Ganzevoort hanteert dus ook de drie perspectieven van praktisch-theologisch onderzoek maar formuleert de hermeneutische fase breder dan alleen het christelijke perspectief. Het empirische perspectief krijgt meer theologisch gewicht omdat niet alleen praxis 1 maar ook praxis 2 vol verwijzingen is naar beleefd en geleefd geloof. Het strategische perspectief behoudt de intentie om te komen tot ‘verbetering’, zij het dat die verbetering bij Ganzevoort zich niet beperkt tot de kerkelijke of pastorale context.

De praktische theologie kent een aantal wetenschappelijke stromingen, door Heitink aangeduid als de normatief-deductieve stroming, de hermeneutisch-mediale stroming, de empirische stroming, de politiek-kritische stroming en de pastoraal-theologische stroming. Deze stromingen kenmerken zich door een specifiek accent dat zij leggen op een bepaalde dimensie van het praktisch-theologische onderzoek (Heitink, 167-173). Mijn onderzoek sluit aan bij twee van deze stromingen. Het heeft een verbinding met de hermeneutisch-mediale stroming waar een sterk accent ligt op de verbetering van de beroepsvoorbereiding en de beroepsuitoefening en heeft tot doel om een creatieve vernieuwing van de geloofsgemeenschap op gang te brengen, toegespitst op inclusieve communicatie (De Roest 2005, 14). Maar belangrijk is ook de inbedding in de pastoraal-theologische stroming, die eveneens sterk is georiënteerd op de kerkelijke praxis maar dan vooral met een sterk accent op de habitus van de pastor. ‘De grote betekenis van

deze stroming moet vooral gezocht worden in de bijdrage tot competent en communicatief handelen en ervaringsgericht theologiseren’ (Heitink, 172). In het onderzoek concentreer ik me op de rol van pastores. Immink (2003, 15) benoemt dit type praktisch-theologisch onderzoek als een onderzoek uit de ‘klerikale’ invalshoek, omdat voornamelijk gekeken wordt naar het werk van pastores.

Samenvatting

Mijn onderzoek is een praktisch-theologisch onderzoek naar het handelen van locale pastores in praxis 1 in relatie tot de ontwikkelingen rondom het ondersteuningsparadigma in praxis 2. In de hermeneutische dimensie is daarbij de theologische vraag aan de orde naar de plaats en de betekenis van mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap. In de empirische dimensie gaat het om een analyse van de leeropgaven en de leerweg waarlangs de competenties worden verworven om tot goede communicatie te komen met mensen met een verstandelijke beperking. Bij de strategische dimensie gaat het om het bewerkstelligen van verandering, in het onderzoek vooral opgevat als methodische scholing van pastores via een onderwijsleercurriculum.

1.7 Opzet en methodiek van het onderzoek

1.7.1 De opzet en methodiek van het onderzoek

De opzet van het onderzoek naar de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking is kwalitatief empirisch van aard. Kwalitatief onderzoek richt zich interpreterend op de innerlijke wereld, in dit geval van pastores. Het wil verstaan hoe zij betekenis verlenen aan het proces dat zij doormaken als zij leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking en wat de leereinhouden (competenties) zijn die zij daarbij verwerven. Bij leerervaringen en competenties gaat het om fijngevoelige kennis die diep in de persoon van de pastor is verankerd en die moeilijk toegankelijk is via vragenlijsten. Kwalitatief onderzoek is een instrument om die kennis in beeld te brengen. De keuze voor kwalitatief onderzoek wordt mede ingegeven door het feit dat er nauwelijks schriftelijke of andere bronnen zijn op basis waarvan gestandaardiseerde begrippen kunnen worden vastgesteld en kwantitatieve gegevens kunnen worden verzameld.

‘Kwalitatief’ impliceert voor een aantal auteurs dat de onderzoeker geen gebruik maakt van expliciete en vooraf uitgewerkte waarnemings- of coderingsschema’s, zoals bij kwantitatief onderzoek gebeurt, maar dat hij veel meer gedetailleerd, concreet en ongestructureerd te werk gaat (Wester 1995, 12,13). Hutjes zegt daarover: ‘Vanuit het perspectief van de kwalitatieve onderzoekstraditie is de werkelijkheid te complex, te betrekkelijk of ‘te uitheems’ om te kunnen worden benaderd met conventionele conceptuele schema’s of gestandaardiseerde instrumenten’ (Hutjes 1992, 30). Braster daarentegen zegt: ‘Observeren zonder een expliciet of impliciet theoretisch kader kan niet’, waarbij een theoretisch kader voor hem de basis vormt van een conceptueel model (Braster 2000, 10). Niet het al of niet gebruiken van een conceptueel model is dus kenmerkend voor kwalitatief onderzoek maar wel dat het verwerven van data geschiedt via interviews, door te observeren en door te participeren aan de werkelijkheid die je als

onderzoeker wilt onderzoeken (Hutjes, 78). Omdat de onderzoeker tijdens het onderzoek participeert in de werkelijkheid die hij wil onderzoeken, wordt observatie ook wel 'participerende observatie' genoemd. De open interviews bij kwalitatief onderzoek worden 'kwalitatieve interviews' genoemd. Bij dit soort interviews wordt niet gewerkt met gestandaardiseerde vragenlijsten maar bijvoorbeeld met een lijst van 'topics' (Baarda 2000, 4,5; Hutjes, 83).

De concrete opzet van het onderzoek is overeenkomstig de traditie van het kwalitatieve onderzoek. Bij de dataverzameling maak ik gebruik van halfgestructureerde interviews, participerende observatie en beschikbaar videomateriaal. De triangulatie van deze data geeft een rijke beschrijving van de werkelijkheid die ik onderzoek en maakt het mogelijk om de analyse vanuit verschillende invalshoeken te laten verlopen.

De topiclijst die ik gebruik, ontleen ik aan het conceptuele model dat ik aan het eind van deel I ontwikkel, aangevuld met de vraagstelling en subvragen van het onderzoek. Met behulp van de topiclijst zal ik diepte-interviews houden om in kaart te brengen wat de geïnterviewde pastores doen, waarom, waar en met welke middelen. De topiclijst gebruik ik eveneens bij de participerende observaties en bij de bestudering van beschikbaar beeldmateriaal (een filmopname en een TV opname). Ook bij de analyse zal de topiclijst een rol vervullen, als basis voor het ontwikkelen van begrippen en categorieën van begrippen en voor de daarop gebaseerde theorievorming.

Kwalitan³ dient als database voor het opslaan en ordenen van de interviews en voor het coderen, categoriseren en analyseren van de data.

1.7.2 De positie van de onderzoeker in kwalitatief onderzoek

In deze paragraaf ga ik nader in op de betekenis van kwalitatief onderzoek voor de positie van de onderzoeker, in het bijzonder op diens rol bij de betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten.

In de kwalitatieve onderzoeksmethodiek is namelijk veel ruimte voor de eigen creativiteit en de eigen interpretaties van de onderzoeker. Daarmee loopt dit type onderzoek het gevaar subjectief te worden en niet objectief te toetsen. Dat zou het voordeel van kwalitatief onderzoek, namelijk dat het de onderzoeker de gelegenheid geeft om diep in te gaan op de onderzoeksvragen, weer teniet kunnen doen. Door echter methodisch verslag te doen van het onderzoek en door helder omschreven begrippen te hanteren, kan het gevaar van subjectiviteit worden ondervangen en kan het voordeel van kwalitatief onderzoek worden behouden.

Er is nog een gevaar bij kwalitatief onderzoek en dat is de onbetrouwbaarheid van de bronnen. De Jong (De Jong 1992, 24,25) wijst erop dat het de taak is van de interviewer om de geïnterviewden te brengen tot introspectie en retrospectie rondom hun leerervaringen maar dat de onderzoeker daarbij rekening moet houden met vervorming in de gegeven antwoorden. De Jong waarschuwt ervoor dat de reconstructie van de eigen persoonlijke en professionele biografie bij het verbaliseren van antwoorden op onderzoeksvragen, gemakkelijk leidt tot onbetrouwbare resultaten. De onderzoeker moet erop bedacht zijn dat, zoals De Jong dat noemt, *verbalisatie via introspectie* kan leiden tot het geven van sociaal wenselijke antwoorden en dat *verbalisering via retrospectie* last heeft van 'vergeten'. Met name als geïnterviewden langer dan een jaar terug moeten gaan in hun herinnering, raken herinneringen dermate vervormd dat er sprake is van onbetrouwbare data. Volgens De Jong moet de onderzoeker weliswaar optimaal

nabij zijn aan de innerlijke wereld van de geïnterviewden maar tegelijk een kritische distantie behouden. Hij moet alert zijn op sociaal wenselijke en door de herinnering vervormde antwoorden. Het genereren van gegevens is niet een simpel opgraven, 'excavation', en verzamelen van data maar veeleer een samen (re)construeren, 'construction' van data, zoals ook Mason aangeeft (Mason 2004, 68). De waarschuwing van De Jong geeft mij in om bij de selectie van data-eenheden strategisch in elk geval ook enkele pastores te benaderen die nog niet zo lang in functie zijn. Dat geeft enige garantie om een zo onvervormd mogelijk beeld te krijgen van de leeropgaven waarvoor onervaren pastores staan.

Ik maak nog een korte opmerking over een ethisch dilemma bij het houden van kwalitatieve interviews. Zelfs bij informed consent, dat wil zeggen dat de geïnterviewde pastores vooraf zijn geïnformeerd over het onderzoek en op basis daarvan vrijwillig meewerken, is het dilemma bij diepte-interviews om enerzijds voldoende diepte en persoonlijke toespitsing aan te brengen in het (re)construeren van data maar anderzijds de integriteit van de geïnterviewden te bewaken. Het wetenschappelijk belang mag niet ten koste gaan van de grenzen van degene die wordt geïnterviewd.

Om zorgvuldig met mijn bronnen om te gaan heb ik daarom in de eerste plaats de anonimiteit van de respondenten in het onderzoek zo optimaal mogelijk gewaarborgd. Alle respondenten hebben een gefingeerde naam gekregen en waar nodig heb ik details weggelaten die de anonimiteit zouden kunnen doorbreken. Aan enkele respondenten heb ik, als ik onzeker was over de verkregen data of extra informatie nodig had, de beschrijving van de data ter correctie en aanvulling toegestuurd. In alle interviews heb ik ernaar gestreefd om op een harmonieuze en respectvolle wijze te communiceren met de respondenten, zonder echter de wetenschappelijke nieuwsgierigheid uit het oog te verliezen om onduidelijke of onvolledige informatie alsnog opgehelderd te krijgen. Deze respectvolle houding heb ik proberen vol te houden in de beschrijving en analyse van de data.

Hiermee sluit ik dit hoofdstuk af. In de volgende twee hoofdstukken zal ik, met behulp van literatuuronderzoek, de kernbegrippen van het onderzoek nader omschrijven. In hoofdstuk 2 komen de twee actoren aan de orde, 'pastores' en 'mensen met een verstandelijke beperking'. In hoofdstuk 3 verhelder ik de twee inhoudelijke kernbegrippen van het onderzoek, 'communicatie' en 'competentie'.

³ Kwalitan is een computerprogramma van de Afdeling Methoden van de Radboud Universiteit Nijmegen, www.kwalitan.net

HOOFDSTUK 2

Pastores en mensen met een verstandelijke beperking

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk maak ik een start met de bespreking van de centrale begrippen van het onderzoek. Op basis van relevante theologische en sociaalwetenschappelijke literatuur geef ik een beschrijving van de centrale actoren in het onderzoek: 'pastores' en 'mensen met een verstandelijke beperking'.

Ik begin met een casus waarin een pastor voor het eerst voorgeeft in een viering met mensen met een verstandelijke beperking. Hij krijgt daarbij te maken met opgaven die hij niet tot een goed einde weet te brengen. Wat die opgaven zijn, die ik benoem als 'leeropgaven', verken ik nader in § 2.2, bij een drietal collega's in dezelfde burgerlijke gemeente N. Ik wil een eerste indruk verkrijgen van de leeropgaven van pastores en toetsen in hoeverre mijn veronderstelling dat zij te maken krijgen met gevoelens van onzekerheid, onmacht en angst, is gestoeld op de werkelijke ervaringen van pastores. De pastores die in de verkenning zijn betrokken, hebben een gefingeerde naam, met een beginletter uit het alfabet, in volgorde van de verkenning.

In § 2.3 geef ik de beschrijving van het begrip 'pastor'. Daarbij maak ik gebruik van het in de praktische theologie veel gebruikte onderscheid tussen de persoon, het beroep en het ambt van de pastor.

In § 2.4 beschrijf ik het begrip 'verstandelijke beperking'. Ik start met de functionele beschrijving van de American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD), die vooral is gericht op het in kaart brengen van de ondersteuningsbehoefte van mensen met een verstandelijke beperking. Daarna zal ik auteurs aan het woord laten die ondersteunen vooral als een relationeel gebeuren opvatten, waarbij mensen met een verstandelijke beperking niet worden beschouwd als object van ondersteuning maar als mede subject in de communicatie.

Casus 2.1

Het is zondagmiddag.

De lokale kerken in N. houden gezamenlijk de maandelijkse aangepaste kerkdienst voor mensen met een verstandelijke beperking. De dienst is levendig en laagdrempelig: er is een muziekgroep, de liederen zijn bekend en hebben gemakkelijke refreinen, de taal is eenvoudig en bij de preek worden voorwerpen gebruikt om het thema uit te beelden in plaats van er alleen over te praten.

In de dienst zijn vierhonderd mensen aanwezig, onder wie ongeveer 150 mensen met een verstandelijke beperking. De meesten wonen in N. zelf, in kleine huishoudens of een appartementencomplex. Een kleine groep wordt met busjes gebracht vanuit een kleine instelling voor mensen met een ernstige verstandelijke beperking buiten het dorp.

De kerkdienst is voorbereid door een begeleidingscommissie van betrokken vrijwilligers, samen met de pastor, die uit één van de lokale kerkgenootschappen komt. De pastor van deze zondag, Peter, leidt voor het eerst van zijn leven een aangepaste kerkdienst. Hij staat bekend om zijn joviale houding tegenover de jeugd. Hij denkt dat hij op basis van die eigenschappen de aangepaste kerkdienst wel zal aankunnen maar voor de zekerheid vraagt hij mij, als externe deskundige, om advies. Maar mijn informatie heeft hij eigenlijk niet nodig. Hij denkt dat het hem ook zonder die informatie wel zal lukken.

Tijdens de kerkdienst staat pastor Peter vóór in de kerk met dicht om zich heen de muziekgroep en op de voorste banken gemeenteleden met een lichte verstandelijke beperking die goed hun mondje kunnen roeren en met wie de pastor meteen al contact heeft. Verder naar achteren zitten de mensen met een ernstiger verstandelijke beperking. Ze zijn wat meer in zichzelf gekeerd. Ze kunnen niet of nauwelijks praten of gesproken woorden begrijpen. Helemaal achter in de kerk zitten de bewoners van de instelling, sommigen lekker opgerold op de bank met hun duim in de mond, anderen met hun hoofd op de schoot van een begeleider. Als er muziek wordt gemaakt, zie je hen ritmisch bewegen met hun hoofd en lichaam maar als er gepraat wordt, vallen ze in slaap of worden juist onrustig en willen opstaan en gaan lopen.

Pastor Peter begint zijn preek. Op de voorste rijen wordt er luidkeels meegedaan maar verder naar achteren is het stil. De pastor heeft dit al snel in de gaten. Hij aarzelt en je ziet hem denken: 'Hoe krijg ik contact met deze gemeenteleden?' Hij begint te transpireren maar zet manmoedig door. Op de achterste rijen neemt de onrust toe. Begeleiders hebben hun handen vol om hun cliënten rustig te houden. Wat er vóór in de kerk gebeurt, bereikt en raakt hen niet.

Pastor Peter vraagt na afloop van deze kerkdienst een nieuw gesprek met mij aan. Hij vertelt van zijn onverwachte moeite. Hij schrikt als hij hoort dat waarschijnlijk de helft van de hoorders weinig of geen gesproken taal ter beschikking heeft, noch om te spreken, noch om te begrijpen. Dat heeft hij zich niet gerealiseerd en ook heeft hij zich niet afgevraagd wat dat vraagt van de geloofscommunicatie. Hij spreekt hardop uit dat hij niet zeker weet of hij ooit nog dit soort kerkdiensten wil leiden.

2.2 Verkenning bij drie lokale pastores

Pastor Peter staat voor de opgave om voor te gaan in een kerkdienst met mensen met een verstandelijke beperking. Hij denkt die opgave aan te kunnen maar blijkt tijdens de kerkdienst over onvoldoende competenties te beschikken. Terwijl hij vooraf gekwalificeerd dacht te zijn, vindt hij achteraf dat hij gefaald heeft. Dat leidt tot een vluchtreactie: 'Dit nooit meer', terwijl hij mogelijk best in staat zou zijn om de benodigde competenties te verwerven.

De vraag is of pastor Peter de enige is die problemen ondervindt bij de communicatie

met mensen met een verstandelijke beperking in de kerk. Om meer inzicht te krijgen in die vraag heb ik een verkennend onderzoek gedaan bij enkele van zijn collega's. Ik heb drie andere pastores uit N., elk uit een ander kerkgenootschap, gevraagd om daar aan mee te doen. Het voordeel van de aanpak om drie pastores uit dezelfde burgerlijke gemeente te selecteren, is dat zij allen met dezelfde groep hoorders te maken hebben. Naast de constante van de hoorders kan daardoor des te beter de variabele van de verschillende voorgangers in beeld komen.

Ik heb contact gelegd met pastor Quirien en pastor Rik en, later, met pastor Sander. Aan pastor Quirien en Rik heb ik gevraagd of ik een aangepaste kerkdienst van hen mocht bijwonen en of ze wilden meewerken aan een interview in de week na hun kerkdienst. Pastor Sander heb ik gevraagd aan het onderzoek mee te doen omdat hij in N. bekend staat als een voorganger die weigert om aangepaste kerkdiensten te doen, omdat hij, zoals hij aangeeft, 'geen affiniteit heeft met deze doelgroep'.

2.2.1 Beschrijving van de pastores

Pastor Quirien vertelt dat hij al tien jaar lang één of twee keer per jaar voorgaat in aangepaste kerkdiensten in N. Zijn ervaring is merkbaar in de kerkdienst. Hij neemt de tijd voor wat hij zegt en doet, spreekt in eenvoudige woorden en korte zinnen en maakt contact met de hoorders door hen aan te kijken en hun een reactie te ontlokken. Hij gebruikt attributen om zijn preek beeldend te ondersteunen. In de betreffende kerkdienst is dat een levensgroot nagmaak schaap. Met behulp van het schaap legt hij het thema van de verzoening uit, na de lezing van het bijbelverhaal waarin de zondebok de woestijn in wordt gezonden en het andere schaap wordt geofferd.

Pastor Quirien staat niet tussen de hoorders maar achter een lessenaar die tot borsthoogte reikt. Hij leest zijn preek voor maar onderbreekt van tijd tot tijd zijn verhaal om een vraag aan de hoorders te stellen. Twee keer verlaat hij zijn plaats om een gekleurd doek over het schaap te leggen. Bij een zwart doek vertelt hij dat het om de 'zonde' gaat en bij een rood doek dat dit 'het verzoenende bloed van Jezus' symboliseert. De hoorders herhalen de woorden 'zwart' en 'rood' maar het is onduidelijk of zij dat associëren met zonde en verzoening. Ze reageren in elk geval niet inhoudelijk, met woorden of geluiden die van herkenning getuigen.

Bij de gebeden inventariseert pastor Quirien bij de hoorders waarvoor zij willen bidden. Hij neemt daar alle tijd voor. Hij schrijft de gebedsintenties op en als hij klaar is, wordt hij stil. Hij doet voor hoe je de handen gevouwen en de ogen dicht doet bij het bidden en spreekt daarna de gebeden uit. Het is eerbiedig stil in de kerk. Zelfs de hoorders met een ernstige verstandelijke beperking krijgen mee dat het hier om een heilig moment gaat.

Toch is er ook een stoorzender in het optreden van pastor Quirien. Aan de ene kant is te merken dat hij ervaring heeft maar aan de andere kant spreekt hij de hoorders aan met 'jongelui' terwijl er veel vijftigers en zestigers in de kerk aanwezig zijn. Ook zijn stem is onnatuurlijk hoog, alsof hij kleine kinderen toespreekt. Verder legt hij alles wat hij doet zo minutieus uit, dat het op de lachspieren en de gêne van de aanwezige begeleiders en familieleden werkt, die giehelend en beschaamd weg kijken.

In het interview vertelt pastor Quirien dat hij weliswaar al tien jaar ervaring heeft maar nog steeds opziet tegen dit deel van zijn werk. Diep in zijn hart zou hij liever weigeren, maar uit plichtsbesef, omdat mensen met een verstandelijke beperking ook tot

de kudde behoren, houdt hij vol. Toen hij voor het eerst een aangepaste kerkdienst ging leiden, is hij raad gaan vragen aan gemeenteleden die werken in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Zij hebben hem de beginselen geleerd van meer beeldende communicatie. Daarnaast is er de begeleidingscommissie, die hem helpt om bijbelverhalen te concretiseren, bijvoorbeeld met behulp van voorwerpen of tekeningen.

Pastor Quirien is verlegen met de vraag wat maakt dat hij de hoorders met 'jongelui' heeft aangesproken. Enigszins beschaamd zegt hij dat het toch eigenlijk allemaal 'kinderen' zijn. Dat hij 'jongelui' heeft gezegd, verrast hem maar hij verklaart dat met het vermoeden dat hij, met het 'kinderen' in zijn hoofd maar met het vanuit zijn ooghoeken waarnemen van ouderen, blijkbaar halverwege is uitgekomen bij 'jongelui'. Ambivalent is hij ook over hoorders met een ernstige verstandelijke beperking. Hij noemt hen 'dit soort grommende Nederlanders' en zegt 'dat je met deze mensen geen contact kunt hebben'. Pastor Quirien vertelt dat hij zich in het verleden pastoraal ingezet heeft voor twee leden van zijn geloofsgemeenschap met een ernstige verstandelijke beperking. Hij heeft deze gemeenteleden jaren lang, tot hun overlijden, opgezocht in de instelling waarin zij verbleven. Hij wist niet zo goed hoe hij zijn pastorale bezoeken moest vormgeven en besloot te doen als bij een gewoon huisbezoek: het lezen van een bijbelverhaal, een gebed en een zegen. Hij merkte wel dat deze gemeenteleden behoefte hadden aan een aanraking, een omhelzing of een zoen. Hij liet dat toe maar vond het toch ook wel eng. 'Eigenlijk zou je een cursus haptonomie moeten volgen', zegt hij, 'maar dat is niets voor mij'.

Pastor Quirien noemt zichzelf een rechtzinnig theoloog. Hij ziet zijn ambt als een 'tegenover' van de geloofsgemeenschap en zichzelf in de rol van de pastor die de taak heeft om de gemeente te confronteren met de boodschap van zonde en genade. Vanuit deze invulling van zijn ambt kijkt hij ook naar mensen met een verstandelijke beperking. Hij vindt dat ook zij met deze boodschap geconfronteerd moeten worden, of ze het nu begrijpen of niet. Hij verwijst daarbij naar de Heilige Geest: 'Ik doe mijn best en de Geest doet de rest.'

De tweede pastor die aan de verkenning heeft meegedaan, is pastor Rik.

Hij vertelt dat hij voor het eerst voorgaat in een aangepaste kerkdienst in N. maar dat hij in zijn vorige gemeente al ervaring met dit soort kerkdiensten heeft opgedaan. Hij heeft er veel plezier in en zou wel iets van de sfeer en vorm van aangepaste kerkdiensten in de gewone kerkdiensten willen hebben 'omdat het hart wordt aangesproken en niet het verstand'.

Pastor Rik krijgt aan het begin van de kerkdienst niet meteen het woord. Eerst doet de ouderling van dienst een lange reeks afkondigingen. Dat maakt de hoorders passief en ze keren zich in zichzelf. Als pastor Rik daarna de dienst over neemt en de hoorders begroet, reageert er niemand. Het kost hem veel moeite om de hoorders te activeren en contact met hen te maken. Uiteindelijk lukt dat.

De kerkdienst vindt plaats daags na Pasen en het bijbelverhaal dat centraal staat, is dat Jezus zijn leerlingen opnieuw ontmoet. Hij staat op de oever van het meer en de leerlingen zijn aan het vissen. Jezus heeft een vuur ontstoken. Dat vuur is symbolisch weergegeven op een grote tekening die aan de preekstoel is bevestigd, achter de rug van de pastor. De pastor opent de preek met 'Vandaag gaat het over vissen'. Meteen is er hilariteit in de kerk. Een man in de kerk roept: 'Dat kan helemaal niet want er is hier geen water'. Pastor Rik houdt de regie en zegt met een lach: 'Dan doen we net alsof'.

‘O ja’, zegt de man in de kerk. Vervolgens ontwikkelt de preek zich langs de lijnen van een vraag- en antwoordspel, waarbij de pastor naar de kern van de preek toe werkt dat Jezus een nieuw vuur in zijn leerlingen ontsteekt.

Pastor Rik staat op een klein podium. Als hij één stap te veel naar voren doet, zou hij vallen. Er is ook geen ruimte voor de hoorders om bij hem te komen. In het nagesprek zegt hij dat het kleine podium hem hindert, vooral omdat hij zich niet groot en breed kan maken in het uitdrukken van zijn innerlijk, zijn emoties en gevoelens. Hij zegt veel geleerd te hebben van kinderdiensten, als een setting die met aangepaste kerkdiensten vergelijkbaar is. Verder zegt hij veel te leren van de voorbereidingsgroep, waarmee hij de viering voorbereidt en waarmee hij een generale repetitie houdt om te kijken of zijn aanpak over komt.

Pastor Rik heeft een metafoor om aan te geven wat het verschil is tussen een gewone kerkdienst en een aangepaste kerkdienst. Dat geldt zowel voor de voorbereiding als de uitvoering. Hij spreekt van ‘je verstand loslaten’ en dat werkt als een ‘glijbaan’. ‘Wanneer je los laat, weet je nooit waar je uitkomt’. Niet het controlerende verstand maar de vrije beweging van de emotionaliteit staat centraal in aangepaste kerkdiensten.

Pastor Rik zegt nadrukkelijk dat het in de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking niet in de eerste plaats om de competentie van kennis en vaardigheden gaat maar om vertrouwen, ‘je aan hen durven toevertrouwen’ en ‘je door hen laten raken’. Hij omschrijft dat nader als ‘je moet iets formeels loslaten’ en oog hebben voor het feit ‘dat je bij die mensen een vorm van lichtheid hebt, de lightness of being’. Pastor Rik kent een aantal gemeenteleden met een verstandelijke beperking persoonlijk. Hij zoekt hen thuis op en onderhoudt vriendschappelijk pastoraal contact met hen. Hij zegt erg te genieten van deze laagdrempelige, ‘lichte’ pastorale ontmoetingen. Hij zoekt deze gemeenteleden zelfs bewust op om even op adem te komen van het andere gemeentewerk.

De derde verkenning is met pastor Sander. Hij staat in N. bekend als een begaafde, dichtelijke voorganger, die mensen inspireert. Hij doet echter nooit aangepaste kerkdiensten. Hij weigert dat categorisch. Dat heeft een reden. Hij beschrijft wat er met hem gebeurt als hij in aanraking komt met mensen met een ernstige verstandelijke beperking. Hij wordt er fysiek onpasselijk van als hij hun geschonden uiterlijk ziet. Hij moet er bijna van overgeven en dat is voor hem de reden om deze gemeenteleden uit de weg te gaan. Naast zijn fysieke reactie voelt hij ook een totale onmacht om met hen te communiceren. ‘Ik ben er de persoon niet naar’, zegt hij, ‘dat moeten anderen maar doen.’ En: ‘Gelukkig zijn er collega’s die het wel kunnen’. In theorie erkent pastor Sander wel dat ook mensen met een ernstige verstandelijke beperking bij de geloofsgemeenschap behoren maar hij benadrukt dat hij als voorganger niet alles hoeft te kunnen. ‘Deze doelgroep moet een ander maar verzorgen’, zegt hij, zich excuserend. Waar zijn weerzin en weerstand vandaan komen, kan hij niet goed aangeven. Bij mensen met een lichte verstandelijke beperking heeft hij die weerzin niet. Als zij in de kerkdienst aanwezig zijn, wil hij zelfs nog wel ruimte maken voor hun inbreng, bijvoorbeeld bij de gebeden en bij de collecte. Ook zoekt hij hen soms op als zij jarig zijn, ‘maar alleen als ik denk dat je met hen ergens over kunt praten, anders laat ik het er maar bij zitten’.

2.2.2 Analyse

In N. wonen veel mensen met een verstandelijke beperking. Een aantal zorgorganisaties heeft daar kleinschalige woonvoorzieningen gebouwd waarin mensen met een verstandelijke beperking zo gewoon mogelijk wonen. Veel van deze mensen zijn kerkelijk betrokken en maken gebruik van de diensten van de lokale geloofsgemeenschappen. Samen met de bij hun ouders wonende kinderen met een verstandelijke beperking appelleren zij aan het vermogen van de geloofsgemeenschappen om ruimte voor hen te scheppen. Dit is een voorbeeld van de in § 1.6 genoemde invloed van praxis 2 op praxis 1.

De geloofsgemeenschappen in N. reageren op dit appèl vooralsnog met het in stand houden van de maandelijkse aangepaste kerkdienst. Daarvoor worden locale pastores ingeschakeld maar alleen degenen die zichzelf enigszins competent achten. Maar zelfs onder hen is er de ervaring dat dergelijke kerkdiensten niet vanzelf aansluiten bij hun persoon en deskundigheid. Enkelen van hen voelen zich overvraagd en zouden het liefst afzien van deze specifieke taak.

De eerste indruk is dat het een groot verschil maakt of pastores een persoonlijke band hebben met mensen met een verstandelijke beperking. Waar die band aanwezig is en positieve gevoelens overheersen, lijken vaardigheden zich als vanzelf te ontwikkelen. Maar als die band afwezig of ambivalent is, zijn vaardigheden een onvoldoende garantie voor competente communicatie.

Wat verder opvalt is dat de aangepaste kerkdiensten nagenoeg dezelfde orde van dienst hebben als gewone kerkdiensten maar dat het grote verschil zit in de sfeer en in de wijze waarop de communicatie plaats vindt. Pastor Rik verwoordt dat als een sfeer van lichtheid en enthousiasme en als communicatie waarin niet het verstand de bovenaanvoert maar de spontaniteit van de gevoelens. De andere sfeer komt tot uitdrukking in de keuze van de liederen en de aanwezigheid van een muziekgroep, maar ook in de fysieke nabijheid van de pastor. De andere communicatie houdt in: een directe aanspraak van de hoorders, het oproepen van reacties, het visualiseren van de preek en het concretiseren van de verkondigde boodschap.

In de interviews komt naar voren dat mensen met een verstandelijke beperking bij een aantal pastores moeilijk te hanteren gevoelens oproepen, zoals onmacht en onzekerheid, maar ook weerzin en afkeer. Pastores concluderen daaruit ‘dat zij er de persoon niet voor zijn’ om dit werk te doen. Als echter de gevoelens positief zijn en er vreugde beleefd wordt aan de contacten met mensen met een verstandelijke beperking, dan krijgt dat zelfs de religieuze lading van ‘lichtheid van het bestaan’, zoals bij pastor Rik, die met de aanduiding ‘lichtheid’ lijkt te verwijzen naar ‘het licht van Christus’. Om dit licht en de lichtheid ervan te ervaren, gaat hij graag op bezoek bij deze pastoren.

De verkenning maakt duidelijk dat de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking in elk geval breder moeten worden opgevat dan alleen het beschikken over voldoende vaardigheden. Competentie is ook verbonden met het hebben van een band met mensen met een verstandelijke beperking. Daarnaast moet er ook aandacht zijn voor de gevoelens van pastores en voor hun beleving van geschiktheid.

2.2.3 De kernbegrippen van het onderzoek

De verkenning geeft een eerste zicht op de inhoud van de vier kernbegrippen die in het onderzoek aan de orde zijn, de begrippen 'pastor', 'mensen met een verstandelijke beperking', 'competentie' en 'communicatie'. Maar ze vragen elk om een nadere invulling en beschrijving. Ik zal dat doen door de begrippen te verhelderen en te beschrijven op basis van relevante theologische en sociaalwetenschappelijke literatuur.

2.3 De pastor

2.3.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 heb ik aangegeven waarom ik voor pastores heb gekozen bij mijn onderzoek naar de pastorale competenties voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Het is om hun centrale en beeldbepalende plaats in de geloofsgemeenschap en om hun herkenbaarheid voor mensen met een verstandelijke beperking.

In deze paragraaf wil ik met behulp van relevante theologische literatuur inzoomen op de pastor en het eigene van de functie van de pastor in kaart brengen. Ik wil bouwstenen verzamelen voor een raamwerk of een model waarmee ik de verschillende onderdelen van het werkveld van pastores in hun samenhang kan beschrijven en waarmee ik onderzoek kan doen naar de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

2.3.2 Ambt, beroep en persoon van de pastor

Het woord 'pastor' is de vertaling van 'herder', een woord dat al in het Oude Testament wordt gebruikt als beeld voor Gods trouw en in het Nieuwe Testament als messiaans beeld voor Jezus die de verloren schapen van Israel verzamelt (Coenen 1972, 698,699). In de christelijke geloofsgemeenschappen wordt het woord 'pastor' gebruikt voor de gewijde of anderszins geautoriseerde beroepskracht die binnen de gemeenschap is aangesteld, hetzij van onderop zoals in de protestantse traditie, hetzij van bovenaf zoals in de Rooms-katholieke traditie. Het is een typering waarin de persoon van de pastor, diens professionaliteit en diens zending zijn meegedacht.

Dat de pastor 'herder' wordt genoemd heeft volgens sommige theologen te maken met hun taak om de kudde, d.i. de geloofsgemeenschap, bij elkaar te houden. Anderen zien in deze benaming echter eerder een verwijzing naar de speciale rol die de pastor heeft in de zielszorg, waarbij hij de individuele leden van de geloofsgemeenschap ondersteunt in hun noden en vragen (Heitink 1998, 18). Bij het woord pastor wordt dus in twee richtingen gedacht: als omschrijving voor heel het werk van de pastor en als omschrijving voor het specifieke werkveld van de zielszorg. Van der Meulen vraagt aandacht voor een spanning die zo in het beeld van de herder kan ontstaan. Bij herder kan gedacht worden aan hiërarchie en leiding (Van der Meulen 1999, 17) maar ook aan het tegendeel: een 'terreurvrije ruimte' waarin niets hoeft, een ruimte waarin de pastor luisterend aandacht heeft voor bedrukte mensen bij wie hij even te gast mag zijn (Verheule 1997, 372-379).

In de persoon van de pastor komen dus verschillende beelden bij elkaar die doorwerken in de concrete taakvelden van de pastor, zoals de kerkdienst of de individuele pastorale ontmoeting. De pastor zal zich daarbij steeds bewust moeten zijn van de spanning tussen de verschillende rollen die hij vervult, soms die van de hiërarchische leider, soms die van de nabije trooster. In de verkenning kwam deze spanning aan de orde in de reflectie van pastor Quirien, als hij afweegt in welke mate hij 'tegenover' de gemeente staat maar tegelijk ook dienstbaar wil zijn aan zijn pastoranten.

Kruijne heeft erop gewezen dat het woord 'pastor' in Nederland nog niet zo lang in zwang is als aanduiding voor het werk van priesters, predikanten en kerkelijk werkers (Kruijne 1977, 5). Het woord heeft, volgens Kruijne, een onduidelijke verwijzende betekenis omdat het in het midden laat of iemand man is of vrouw, seculier of regulier priester, predikant of kerkelijk werker. De opkomst van de woorden pastoraat en pastor herleidt Kruijne tot drie factoren: de opkomende invloed van Amerikaanse theologen die met de aanduiding pastoral care een nieuwe beweging in de zielszorg op gang brachten met meer ruimte voor de menswetenschappen; het tweede Vaticaanse concilie dat als pastoraal concilie ook het denken en de taal ging beïnvloeden; en als laatste de archetypische geladenheid van het woord waarin een genadevol aanbod doorklinkt van 'communicatie', 'nabijheid', 'verstaan, aanvaard, gekend, bemind' (Kruijne 1977, 5-7).

Nauer wijst op het aspect van de wijding en het ambt dat met de functie van de pastor verbonden is. In de Rooms-katholieke traditie is het alleen de priester aan wie de functie van pastor kan worden toebedeeld (Nauer 2007, 57). Weliswaar kunnen daarbij andere professionals en leken worden ingeschakeld maar als het er werkelijk op aan komt, zoals bijvoorbeeld bij de ziekenzalving of de eucharistie, kan alleen een gewijde pastor geautoriseerd optreden. Een pastor is dus niet alleen een nabije persoon, in het specifieke beroep van pastor, maar hij is ook een gewijde ambtsdrager.

Ook de protestantse traditie kent, als het om de pastor gaat, het onderscheid tussen persoon, ambt en beroep (Heitink 2001, 266 vv.).

Over het ambt zegt Heitink dat het niet in de eerste plaats een functie is die specifiek is toebedeeld aan bepaalde personen maar dat het een theologische functie is van de hele geloofsgemeenschap. 'Het ambt wil de gemeente bewaren bij haar geheim, het geloof in Jezus Christus. Het ambt heeft als roeping de gedachtenis aan zijn dood en opstanding levend te houden. (...) Het ambt waakt over de geestelijke integriteit van de kerk. Het dient om haar te bewaren voor menselijke en al te menselijke overwegingen en haar te bepalen bij de vraag: Wat vraagt Jezus Christus van ons?' (Heitink 2001, 273). De pastor, als één van de ambtsdragers, belichaamt namens en vanuit de geloofsgemeenschap de voorspraak en de tegenspraak van het evangelie. Op basis van deze ambtsvisie krijgt het werk van de pastor een sterk theologisch, inhoudelijk karakter. Alles wat een pastor als ambtsdrager doet, verwijst steeds ook naar God. Hij is dienaar van het Woord. Kruijne wijst erop dat een dergelijke ambtsvisie om authenticiteit van de pastor vraagt, waarbij hij eerlijk blijft uit komen voor wat hij wel en niet geloven kan en weet om te gaan met de geloofsprojecties die er uit de geloofsgemeenschap op hem afkomen (Kruijne, 15).

De pastor heeft ook een beroep. Heitink beschrijft hoe het takenpakket van dat beroep vanaf het begin van de negentiende eeuw steeds meer is uitgebreid en gedifferentieerd en dat er steeds meer aandacht kwam voor de professionalisering van het beroep:

‘van professie naar professional’ (Heitink 2001, 269). Tot de voorwaarde voor de beroepsuitoefening behoort dat pastores tijdens hun studie en erna kennis verwerven, vaardigheden en grondhoudingen ontwikkelen op de verschillende deelgebieden van het kerkelijk werkterrein. Ze hebben daarbij de mogelijkheid om een eigen specialisme te ontwikkelen. Pastores moeten in hun werk kwaliteit leveren. Er zijn allerlei instrumenten beschikbaar om die kwaliteit zorgvuldig uit te bouwen, zoals werkoverleg, werkbegeleiding, collegiale consultatie, coaching, supervisie en intervisie (Stevens 2006). Een manier om kwaliteiten meetbaar te maken, ook binnen het pastorale beroep, is door eindtermen te formuleren voor het handelen in bepaalde contexten en door de vereiste deskundigheid vast te leggen in competenties (Lootens 2008; Nauer 2007).

De persoon van de pastor heeft de laatste jaren steeds meer aandacht gekregen. Volgens Heitink gaat het daarbij om de uitstraling van de pastor, ‘hoe kom ik over?’ ‘Persoonlijkheidsstraining en zelfs mediatraining worden belangrijk. Geestelijke gezondheid en communicatieve vaardigheden blijken voor dit beroep onmisbaar. Een predikant wordt meer en meer op haar persoon afgerekend. (...) Het dwingt de predikant in de rol van religieus entertainer’ (Heitink 2001, 267). Heitink wijst op het gevaar van misvorming van de persoonlijkheid van de pastor. Ook Nauta onderkent dit gevaar. Onder de titel *Doen alsof* beschrijft hij een casus van een pastor die van zijn werk één groot toneelstuk heeft gemaakt en die eigenlijk van zichzelf en van anderen vervreemd is (Nauta 2006, 72 vv.). Wat pastores nodig hebben is authenticiteit, niet door maniertjes aan te leren maar door zelfkennis op te doen via reflectie op de eigen persoonlijkheid, de eigen gelovige en theologische vooronderstellingen en het eigen pastorale handelen. Daarbij staat zelfkennis niet voor volmaaktheid of voor een gepolijst pastoraal optreden maar voor het kennen van de eigen sterkte en zwakte. Kruijne is van mening dat zelfkennis een constituerend onderdeel is van de identiteit van de pastor. Hij legt daarom een belangrijk accent op het mens-zijn van de pastor. Daarbij gaat het erom dat de pastor zijn eigen innerlijke ruimte leert kennen, de gevoelens van liefde en sympathie, verdriet en teleurstelling, boosheid en angst die daar leven, de loyaliteiten, de schuldgevoelens, het ‘moeten’. Zelfkennis en daarbij het weet hebben van aanvaard te zijn door God, geven de pastor zijn authentieke, ook religieuze, identiteit (Kruijne, 17,18). Van de Spijker zegt iets dergelijks. Hij spreekt van ‘kleur bekennen’ als noodzaak voor pastores om een persoonlijke identiteit te tonen (Van de Spijker 1984, 68).

Uit de bovenstaande beschrijving komt naar voren dat pastores een functie hebben binnen de geloofsgemeenschap die gedifferentieerd is in verschillende taakvelden, o.a. die van de kerkelijke viering en het pastoraat. Aan elk van die pastorale taakvelden of rollen zijn de drie aspecten van ‘persoon, ambt en beroep’ te onderscheiden. Dit onderscheid geeft een eerste kader om onderzoek te doen naar de specifieke competenties die nodig zijn voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Het onderscheid maakt het mogelijk om de vraagstelling van het onderzoek wat meer te expliciteren in de vraag: ‘Wat zijn de persoonlijke, beroepsmatige en ambtelijke aspecten die een rol spelen bij het verwerven van de competenties voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking?’

Naast deze vraag kan nog een andere vraag worden gesteld. Waar is de pastor eigenlijk op uit in de communicatie? Wat drijft hem, wat is het eigene van zijn optreden? Daarover gaat het in de volgende paragraaf.

2.3.3 Het eigene van het werk van de pastor

In deze paragraaf bespreek ik een aantal visies op het proprium van het pastorale optreden. Dat doe ik omdat in de verkenning naar voren kwam dat het een verschil maakt op basis van welke theologische visie een pastor zijn werk doet. Bij pastor Rik staat de hoorder en de pastorant meer centraal maar bij pastor Quirien de geloofsinhoud. Door welk theologisch perspectief worden de keuzes van deze pastores bepaald?

In een themanummer van Praktische Theologie over ‘de pastor als theoloog’ zegt Van Knippenberg dat de pastor in staat moet zijn om rekenschap af te leggen van het perspectief waarmee hij naar zichzelf, anderen en de wereld kijkt. ‘Iemands perspectief is een netwerk van affecten, intenties en concepten waardoor de werkelijkheid op een bepaalde manier wordt geordend en waargenomen. Wat mensen door de aanwezigheid van een bepaald perspectief waarnemen, heeft invloed op hun doen en laten, ook op de wijze waarop zij preken of anderen begeleiden’ (Knippenberg 1998, 14,15). Als het eigene van pastores noemt hij dat zij een christelijk perspectief hanteren om het meest essentiële van de werkelijkheid te begrijpen. De pastor zal vanuit dit perspectief op de werkelijkheid een ander mens kunnen begeleiden om te komen tot de diepste acceptatie van zichzelf door het werkelijk besef kind van God te zijn’ (Knippenberg, 16).

Om nader inzicht te krijgen in de verschillende perspectieven van waaruit pastores hun werk kunnen verrichten, sluit ik aan bij de pastorale modellen die door Ganzevoort en Visser worden gepresenteerd (Ganzevoort 2007, 68 vv.). Voor de goede orde moet gezegd worden dat de beide auteurs de pastorale modellen positioneren binnen de opvatting van pastoraat als individuele zielszorg en niet als aanduiding voor het geheel van het pastorale optreden. Tegelijk echter zijn hun formuleringen, zolang het niet om concrete voorbeelden van pastorale situaties gaat, zo breed dat ik die formuleringen ook geldig acht voor mijn onderzoeksveld van de kerkelijke viering. Zo maken zij bijvoorbeeld in het pastorale optreden (net als andere auteurs) het algemene onderscheid tussen de persoon, het ambt en het beroep van de pastor en beschrijven zij het eigene van het pastoraat in vier velden met eveneens een bredere geldigheid: de inhoud (geloofs- en levensvragen, theologische en ethische vragen), de context (de geloofsgemeenschap, ook in lossere verbanden als het bijzondere pastoraat in ziekenhuizen en gevangenis), het perspectief (de verwijzing naar het Geheim van de geloofsgemeenschap) en de methode (bijvoorbeeld rituelen) (Ganzevoort, 30-34). Deze velden hebben mijns inziens ook hun belang in de kerkelijke viering.

De inhoudelijke variaties in het perspectief van pastores worden door Ganzevoort en Visser beschreven met behulp van drie pastorale modellen, die zij, met een verwijzing naar Webers typologie van leiderschap, benoemen als ‘traditioneel-hiërarchisch’, ‘functioneel-rationeel’ en ‘persoonlijk-charismatisch’, met de daarbij behorende pastorale rollen van respectievelijk de getuige, de helper en de metgezel. ‘Bij het eerste model is de pastor de getuige die als ambtsdrager de openbaring en de traditie van de kerk vertegenwoordigt.’ (...) ‘Bij het tweede model is de pastor de professionele helper die net als andere hulpverleners op deskundige wijze mensen kan bijstaan.’ (...) ‘In het derde model is de pastor de metgezel, die uit is op ‘de “gewone” intermenselijke contacten en verbondenheid.’ ‘Hier staat de persoon van de pastor meer voorop dan ambt of beroep ...’ (Ganzevoort, 69,70). De drie pastorale modellen kunnen tegen elkaar worden uitgespeeld maar Ganzevoort en Visser pleiten voor een balans tussen wat zij noemen de

drie polen van 'kerkelijke presentie, hulpverlening en evenmenselijkheid'. Zij hebben alle drie hun zwakte maar ook hun sterkte. Als de sterke kanten samenkomen en in balans zijn, is er sprake van 'hermeneutisch pastoraat' (Ganzevoort, 95,96).

Ganzevoort en Visser werken hun opvatting van hermeneutisch pastoraat uit in een model van narratief pastoraat. Zij sluiten daarvoor aan bij een inzicht uit de hermeneutiek dat mensen de werkelijkheid beschrijven in verhalen, die altijd een vorm van constructie impliceren. Mensen ordenen de feiten van hun bestaan vanuit een eigen perspectief. Ook in hun ervaringen met God maken mensen gebruik van dergelijke constructies.

Dat identiteit narratief is en het levensverhaal geconstrueerd, schept ruimte om tot een reconstructie te komen van het levensverhaal en het perspectief daarop. Ganzevoort en Visser denken daarbij aan de reconstructie van het levensverhaal van de pastorant maar bij 'reconstructie' kan ook gekeken worden naar het levensverhaal van de pastor zelf. In het kader van het onderzoek gaat het daarbij dan om de vraag in hoeverre het verhaal van de pastor wijzigingen kan of heeft ondergaan door het contact met mensen met een verstandelijke beperking.

Het proces van deconstructie en reconstructie adstrueren Ganzevoort en Visser aan de werking van bijbelse gelijkenissen. In een gelijkenis is er eerst herkenning: een vertrouwde werkelijkheid die herkenning en identificatie oproept. Maar dan komt de vervreemding: ongewone, destabiliserende elementen in het verhaal, die de vanzelfsprekende en gesloten werkelijkheid openbreken op basis van een nieuw perspectief. Hierdoor kan ontsluiting plaatsvinden: de nieuwe visie gaat werken als een openbaring van een nieuwe werkelijkheid. Dat vraagt om een antwoord: de oproep tot kleur bekenen.

Het eigene van het pastorale optreden hangt dus samen met het perspectief van de pastor. Dat bepaalt hoe pastores tegen pastoranten aankijken. Ganzevoort en Visser hebben daarbij vooral oog voor de pastorale ontmoeting en voor de zorg voor het verhaal van de pastorant. Ik zelf echter kijk breder, naar het geheel van het pastorale optreden maar vooral naar de persoon van de pastor en naar de wijze waarop hij zijn perspectief deconstrueert en reconstrueert, in dit geval in relatie tot mensen met een verstandelijke beperking. In het empirische gedeelte van mijn onderzoek wil ik nagaan in hoeverre mensen met een verstandelijke beperking voor pastores werken als een gelijkenis, waarbij het vanzelfsprekende perspectief van de pastor wordt verstoord en wordt opgebroken zodat er de ontsluiting plaats vindt van de nieuwe werkelijkheid dat mensen met een verstandelijke beperking zijn '... als uzelf' (Meininger 1997).

2.3.4 Pastor en geestelijk verzorger

De zielszorg is oorspronkelijk een aandachtsveld voor alle leden van de geloofsgemeenschap. Zeker binnen de traditie van het protestantisme leidt het priesterschap van alle gelovigen tot de opvatting dat pastoraat het omzien is naar elkaar, het onderlinge pastoraat, als zorg die mensen voor elkaar hebben op basis van beelden voor de geloofsgemeenschap als 'Lichaam van Christus' of als 'gemeenschap der heiligen' (Heitink 1998, 18). Ook de pastor heeft in deze algemene zielszorg een functie, zij het een bijzondere.

Maar door ontwikkelingen in de samenleving zijn er pastores gekomen die zich toe-

leggen op bijzondere zielszorg, in allerlei werkvelden zoals ziekenhuizen, gevangenissen, krijgsmacht en ook in instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. De bijzondere zielszorg is daar een specialisme geworden van uitsluitend professionals, die zich ofwel 'geestelijk verzorger' noemen (in de zorg), ofwel pastor (in gevangenissen) ofwel predikant en aalmoezenier (in de krijgsmacht) (Ganzevoort, 27). Kenmerkend voor geestelijk verzorgers is dat niet zo zeer hun eigen religieuze traditie centraal staat in het pastorale werk dat zij verrichten als wel het levensbeschouwelijk kader van de gesprekspartner (VGvZ 2002). Geestelijk Verzoorgers kunnen dan ook zeggen dat zij er zijn voor alle patiënten of voor alle cliënten.

Er werken in Nederland ongeveer tachtig tot honderd gespecialiseerde geestelijk verzorgers in instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Ook voor hun werk geldt dat het om een aanzienlijke mate van specialisatie vraagt. Het is een werkveld waarin veel is gedaan aan het ontwikkelen van kennis en aan het vervaardigen van werkvormen en ondersteunend materiaal (Doolaard 2006; Meininger 2004).

In het empirische deel van mijn onderzoek wil ik beschrijven en analyseren wat het specifieke is van het pastorale werk van deze gespecialiseerde pastores in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Ik wil in beeld brengen voor welke leeropgaven zij staan, welke competenties zij nodig hebben en hoe de leerweg eruit ziet waarlangs zij die competenties hebben kunnen leren. De kennis die hieruit voort komt, wil ik benutten voor een ontwerp van een onderwijsleercurriculum.

2.3.5 Conclusie

In deze paragraaf heb ik ingezoomd op de pastor en op de drie aspecten van zijn functie: ambt, persoon en beroep. Op basis van theologische literatuur heb ik laten zien dat er verschillende perspectieven mogelijk zijn op het eigene van het pastorale optreden. Afhankelijk van de nadruk die een bepaald perspectief krijgt, ontwikkelen zich verschillende pastorale modellen, in de literatuur benoemd met kerygmatisch, therapeutisch en evenmenselijk pastoraat. Het hermeneutisch pastoraat probeert de balans tussen de drie perspectieven te bewaren. Een uitgewerkte vorm van het hermeneutisch pastoraat is het narratieve pastoraat, dat uitgaat van de mogelijkheid om tot een reconstructie te komen van de betekenis van het eigen levensverhaal. Pastores kunnen pastoranten ondersteunen bij die reconstructie maar pastoranten kunnen ook de pastor zelf nopen tot een reconstructie van diens biografie. In het empirische gedeelte van het onderzoek (hoofdstukken 4-8) wil ik nagaan of, in hoeverre en hoe dat gebeurt bij de respondent van het onderzoek. Ik wil vaststellen of, zo ja en hoe zij hun persoonlijke, professionele en ambtelijke levensverhaal hebben gereconstrueerd in samenhang met de opgave om tot pastorale communicatie te komen met mensen met een verstandelijke beperking.

2.4 Mensen met een verstandelijke beperking

2.4.1 Inleiding

In deze paragraaf ga ik nader in op de beschrijving van het begrip 'verstandelijke beperking'. Ik vat daarbij de aanduiding 'verstandelijke beperking' op als een bepaling

van gesteldheid bij het mens-zijn van mensen met een verstandelijke beperking. Dat ik het mens-zijn benadruk, heeft een reden. Het beschouwen van mensen met een verstandelijke beperking kan namelijk verschillende blikrichtingen hebben. Aan de ene kant kan de blik gericht zijn op de verstandelijke beperking. De wetenschap is er dan op gericht om te achterhalen wat de aard en de ernst van een verstandelijke beperking zijn alsmede om een bepaalde beperking zo veel mogelijk op te heffen door behandelingen, therapieën en andere compenserende ondersteuningsvormen. Gezegd moet worden dat kennis en deskundigheid op zich grote waarde hebben. Maar de definitiemacht, de macht die er van kennis en deskundigheid uit gaat, leidt er gemakkelijk toe dat mensen met een verstandelijke beperking niet meer individuele en unieke mensen zijn maar geobjectiveerde wezens, die worden gedefinieerd en beschreven in deskundigheids categorieën. Kennis en deskundigheid kunnen dus ook ten koste gaan van mensen met een verstandelijke beperking en hen tekort doen in hun menselijkheid. Ik verwijs daarvoor naar Isarin, die laat zien dat het denken in termen en categorieën van deskundigheid zelfs de houding van ouders met een kind met een verstandelijke beperking kan gaan domineren. Ze noemt dit verschijnsel, in navolging van De Swaan, 'proto-professionalisering' (Isarin, 21).

Aan de andere kant kan de blik gericht zijn op het mens-zijn van mensen met een verstandelijke beperking. Daarbij gaat het om een manier van kijken en communiceren die centraal stelt dat zij, naar lichaam en geest, zijn zoals wij, unieke mensen die relaties onderhouden met andere mensen. Deze blikrichting stimuleert menselijke contacten, vriendschappen, inzet en trouw. Deze zienswijze heeft ook oog voor de talenten van mensen met een verstandelijke beperking en voor hun eigen bijdrage aan de kwaliteit van samen leven. Ook hier kan een scheeftrekken plaats vinden, bijvoorbeeld door het ontkennen of bagatelliseren van de verstandelijke beperking en door het idealiseren van mensen met een verstandelijke beperking als de pure mens bij uitstek. Dan lijkt het alsof de beperking er niet meer toe doet en is er onbegrip voor mensen die moeite hebben met mensen met een verstandelijke beperking.

Dat ik zelf het mens-zijn voorop stel, doe ik op grond van de ervaring dat zij zijn '... als uzelf' (Meininger 1997). Wie door de verstandelijke beperking heeft leren heenkijken, wie heeft leren omgaan met de soms deerlijk geschonden gezichten en lichamen, wie de kwetsbaarheid van hun bestaan een plaats heeft leren geven in het eigen bestaan, wie de onmacht in de communicatie heeft overwonnen, die ontmoet mensen die appelleren aan medemenselijkheid, mensen die bijzonder zijn en om van te houden. Tegelijk realiseer ik me dat er in deze positiebepaling ook ambiguïteit aanwezig is. De verstandelijke beperking speelt hoe dan ook een rol in de communicatie. Aan de ene kant heeft dat iets subjectiefs, in de mate waarin empathisch wordt gedeeld in de pijn die mensen met een verstandelijke beperking zelf aan hun beperking kunnen beleven. Maar ambiguïteit heeft ook een objectieve kant: verstandelijke beperkingen beïnvloeden de communicatie en maken het noodzakelijk specifieke competenties te ontwikkelen om contact te kunnen onderhouden met mensen met een verstandelijke beperking. Pastores die niet vertrouwd zijn met de wereld van mensen met een verstandelijke beperking, zullen dan ook inzicht moeten verwerven in wat een verstandelijke beperking is en moeten leren hoe je met hen kunt communiceren. Om die reden zal ik in deze paragraaf nader stilstaan bij het begrip 'verstandelijke beperking'.

Eerst wil ik iets zeggen over de terminologie 'verstandelijke beperking' zelf. De aanduiding 'verstandelijke beperking' is niet neutraal. Het is ook geen begrip dat algemene instemming heeft. Het is slechts één van de mogelijke aanduidingen van mensen die door de geschiedenis heen telkens weer anders werden getypeerd. Vroeger ging het om aanduidingen zoals 'idiotie', 'zwakzinnigheid' en 'geestelijke handicap', tegenwoordig om 'verstandelijke handicap' of 'verstandelijke beperking'.

Het zijn benamingen die opkomen uit de samenleving en laten zien hoe de samenleving aankijkt tegen mensen met een verstandelijke beperking. Het kenmerk van iedere typering is dat hij weliswaar ook iets zegt over de aangeduide mensen met een verstandelijke beperking maar evenzeer iets over degenen die tot deze duidingen komen en over de beelden die daarbij een rol spelen. Benamingen zijn het resultaat van een constructieproces, waarbij de samenleving een beeld maakt van mensen met een verstandelijke beperking op basis van in omloop zijnde verhalen over hen: positieve en negatieve verhalen, verhalen van verbondenheid en inclusie, verhalen van stigmatisering en exclusie. Zoals uit de verschillende benamingen blijkt, is dit proces nooit 'af'. Het is een continu proces waarin de definitiemacht bij wisselende partijen kan liggen. De 'definitie' verschilt in tijd en context, is religieus gefundeerd of medisch of sociaal-wetenschappelijk, maar kan ook voortkomen uit de kring van belangenbehartigers (*Mensen met mogelijkheden, een visie op mensen met een handicap* 1989).

Zo komen verschillende auteurs in wisselende contexten en vanuit een eigen perspectief tot een voor hen passende benaming voor mensen met een verstandelijke beperking. Meininger bijvoorbeeld preferereert 'verstandelijke handicap'. Hij meent dat hij met deze aanduiding meer recht doet aan het interactieve karakter van elke typering, als resultante van een complex duidingsproces in de samenleving. In zijn oratie 'Verhalen verbinden' licht hij de complexiteit van dit duidingsproces nader toe (Meininger 2007b, 18,19). Hij beschrijft daarin de potentie van masternarratieven en metanarratieven bij het bevorderen of belemmeren van de ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking en voert een pleidooi voor verbindende verhalen. Desondanks is Meininger bezorgd over de verbindende mogelijkheden van de samenleving en een verstandelijke beperking is daarom vaak ook een 'verstandelijke handicap'.

Ik kies zelf liever voor de aanduiding 'mensen met een verstandelijke beperking', ook al realiseer ik me met Meininger dat er waarschijnlijk veel mensen met een verstandelijke beperking 'gehandicapt' zijn als gevolg van een stigmatiserende bejegening of door een gebrek aan ontplooiingsmogelijkheden en ontbrekende ondersteuning uit de samenleving. Ik kom tot deze keuze omdat het woord 'verstandelijke beperking' -meer dan 'verstandelijke handicap'- een verwijzing in zich heeft naar de mogelijkheden van deze mensen, mits zij voldoende ondersteuning ontvangen. Ook heeft de benaming 'beperking' een positievere ondertoon dan 'handicap'. Het lijkt mij dat met deze beeldvorming -nomen est omen- een ruimhartiger plaats in de samenleving en een positievere bejegening van mensen met een verstandelijke beperking wordt bevorderd.

Beide benamingen overigens, zowel 'beperking' als 'handicap' hebben gemeen dat zij het mens-zijn en daarmee de uniciteit van mensen met een verstandelijke beperking voorop stellen. Iedere mens met een verstandelijke beperking heeft een naam, mag er zijn, ook voor Gods aangezicht. Pas daarna komt de verstandelijke beperking.

In deze paragraaf zal ik het begrip ‘verstandelijke beperking’ eerst onderzoeken op basis van de omschrijving van de American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD).

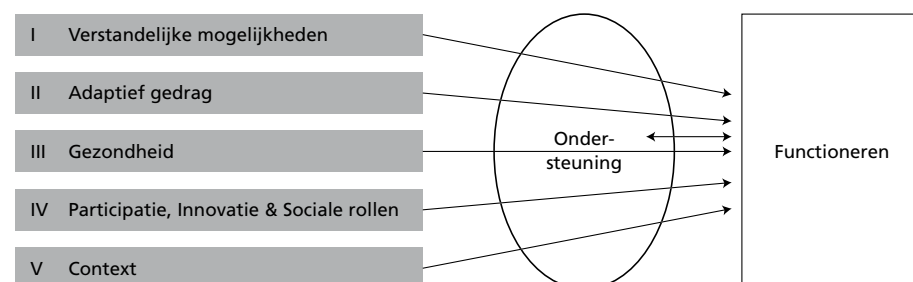
Hoewel dit functionele model breed ingang heeft gevonden en zijn waarde heeft bewezen in de ondersteuningspraktijk van mensen met een verstandelijke beperking, is het nadeel van dit model dat het weinig interactief en relationeel is. Het laat zien wat beperkingen zijn, wat onder ondersteuning verstaan moet worden en op welke terreinen ondersteuning plaats kan vinden. Het laat buiten beschouwing welke competenties er voor de ondersteuning nodig zijn aan de kant van de ondersteuners. Juist dat is de kernvraag van dit onderzoek. Daarom richt ik me in een tweede stap op theologische en filosofische literatuur die focust op de relationele aspecten van de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Ik wil onderzoeken wat de ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking doet met degenen die een relatie met hen aangaan.

2.4.2 Omschrijving van ‘verstandelijke beperking’

In Nederland wonen ongeveer tussen de 110.000 en de 120.000 mensen met een verstandelijke beperking. Dat er in dit getal een zekere mate van fluctuatie zit, heeft te maken met de definitie van wat een verstandelijke beperking is. Een verstandelijke beperking hangt namelijk samen met de hoogte van het IQ (intelligentie quotiënt). Hoe hoger men het IQ kiest als bovengrens voor een verstandelijke beperking, des te meer mensen een beperking hebben. Schuift de grens iets omlaag, bijvoorbeeld door een beslissing van de overheid, dan zijn er ‘opeens’ minder mensen met een verstandelijke beperking.

De meeste onderzoekers in Nederland hanteren de definitie van ‘verstandelijke beperking’ zoals die is opgesteld door de AAIDD. De AAIDD omschrijft in 2011 een verstandelijke beperking als: ‘Intellectual disability is a disability characterized by significant limitations both in intellectual functioning and in adaptive behavior, which covers many everyday social and practical skills. This disability originates before age 18.’ (www.aaid.org).

Uit de omschrijving blijkt dat een verstandelijke beperking nooit alleen wordt gezien als een gebrek aan verstandelijke vermogens. Het is niet uitsluitend een beperking in het IQ. Ook op één of meer andere terreinen van het functioneren moeten er beperkingen zijn.

Figuur 2.1 Model verstandelijke beperkingen (AAIDD - 2010)

Figuur 2.1 (Buntinx 2010, 17) brengt de vijf terreinen in beeld die van invloed zijn op de diagnose ‘verstandelijke beperking’. Buntinx spreekt hier van een ‘model van verstandelijke beperkingen’ maar feitelijk is dit geen model van verstandelijke beperkingen maar een model om de functies in beeld te brengen die een rol spelen bij het bepalen van een verstandelijke beperking. Het model maakt duidelijk dat er, wil er sprake zijn van een verstandelijke beperking, naast een beneden gemiddelde intelligentie (<70/75) ook interactie moet zijn met één van de andere vier dimensies. Dus naast een beperkt IQ moeten mensen ook problemen hebben met hun adaptief gedrag, of hun participatie, interactie en sociale rollen, of hun gezondheid, of de context (leefwereld). De beperkingen in het verstandelijke vermogen kunnen heel verschillend zijn. Voor een globale indeling van het niveau van functioneren gebruiken deskundigen de IQ test. Gewoonlijk onderscheidt men een lichte beperking (IQ tussen 50 en 70), een matige beperking (IQ tussen 35 en 50) en een ernstige beperking (IQ tussen 20 en 35) en een zeer ernstige beperking (IQ lager dan 20). Deze indeling kan soms snel helpen verduidelijken wat iemand wel en niet kan leren.

Bij de diagnose van een verstandelijke beperking moet, volgens de AAIDD, rekening worden gehouden met vijf vooronderstellingen:

1. Limitations in present functioning must be considered within the context of community environments typical of the individual's age peers and culture.
2. Valid assessment considers cultural and linguistic diversity as well as differences in communication, sensory, motor, and behavioral factors.
3. Within an individual, limitations often coexist with strengths.
4. An important purpose of describing limitations is to develop a profile of needed supports.
5. With appropriate personalized supports over a sustained period, the life functioning of the person with mental retardation generally will improve.’ (www.aaid.org)

De omschrijving van een verstandelijke beperking wordt volgens de AAIDD dus vastgesteld in een bepaalde maatschappelijke context. Altijd is er sprake van een vergelijking met andere mensen in eenzelfde fysieke en sociaal-culturele context. Daarbij spelen ook de waarden en normen van een cultuur mee. Die waarden klinken bijvoorbeeld door in de uitspraak dat ondersteuning erop gericht is om ‘zo gewoon mogelijk’ te functioneren in de samenleving. De waarde ‘gewoon’ (die steeds een nadere invulling behoeft) maakt het mogelijk om de ondersteuningsbehoefte van individuele mensen met een verstandelijke beperking te benoemen en te organiseren.

Natuurlijk kunnen er kanttekeningen geplaatst worden bij de omschrijving van de AAIDD.

Uit de gelederen van de AAIDD zelf is het Gaventa die een pleidooi voert voor een uitgebreidere en meer holistische omschrijving van mensen met een verstandelijke beperking. Hij stelt voor om ook ‘spiritualiteit’ op te nemen als dimensie in het model. Het zou het mensbeeld dat in het AAIDD model wordt gerepresenteerd, aanvullen met het zingevingsperspectief. Zorg en ondersteuning zouden dan ook daarop gericht moeten zijn (Gaventa 2001, 31-33) en spiritualiteit zou onderdeel moeten zijn van het ‘assessment’, het vaststellen van de ondersteuningsbehoefte. Gaventa baseert zijn mening op een eerder model van de toen nog AAMR⁴, uit 1992. Zijn aanbeveling is in de omschrij-

4 The American Association in Mental Retardation

ving van de AAIDD in 2007 nog niet opgenomen maar zijn pleidooi, gethematiseerd onder de noemer 'spiritualiteit', blijft waardevol. Het gaat om de uniciteit van mensen met een verstandelijke beperking. Vanuit het perspectief van de spiritualiteit zijn zij mensen zoals wij, gelijkwaardig voor Gods aangezicht. Ieder mens, beperkt of niet, heeft 'a spark of divinity' (Gaventa, 31) in zich. Overigens is in Nederland al in 1988 eenzelfde kritiek op het AAIDD (toen nog AAMD) model geformuleerd door Trapman. Hij schrijft: 'Onze vraag is of het juist geacht mag worden, zoals dat in de definitie van de AAMD gebeurt, de zwakzinnige te omschrijven als een mens met alleen maar tekorten.' Hij laat erop volgen dat 'allen die de zwakzinnige van nabij kennen en liefdevol met hen omgaan', zich storen aan het feit dat zij alleen maar als object worden gezien 'en niet als medemens, als partner' (Trapman 1988, 19).

Een andere kanttekening bij de omschrijving van een verstandelijke beperking komt van Beltman. Ook hij noemt de omschrijving in zijn proefschrift eenzijdig. Hij stelt dat het vooral een definitie is vanuit een biologisch en psychologisch oogpunt. Sociologische, juridische en pastorale invalshoeken blijven (vooralsnog) uit beeld (Beltman 2001, 20). De uitwerking van de AAIDD-omschrijving laat zien dat het vooral de medische en gedragswetenschappen zijn die er hun voordeel mee kunnen doen, in de vorm van gesubsidieerde onderzoeken. Andere onderzoekstradities zijn buitengesloten. Dat blijkt trouwens ook uit andere bronnen (Gezondheidsonderzoek 2005).

Ook Meininger heeft opmerkingen bij de omschrijving van de AAIDD. Hij laat zien dat de omschrijving een verschuiving laat zien van een verstandelijke beperking als persoonskenmerk ('zwakzinnigheid') naar een opvatting die de beperking plaatst in 'de functionele relatie tussen een individu en zijn omgeving' (Meininger 2002, 22). Het is een definitie die de emancipatie van mensen met een verstandelijke beperking op het oog heeft. Wetenschappelijk onderzoek dat op basis van deze definitie wordt verricht, moet bij dit doel aansluiten, constateert Meininger. Het mag niet langer mensen met een verstandelijke beperking segregeren, devalueren of discrimineren maar moet hun emancipatie en inclusie bevorderen. Op zich acht hij deze ontwikkeling positief maar hij ziet ook enkele schaduwzijden. Allereerst gaat de optimistische definitie van de AAIDD voorbij aan de harde werkelijkheid in de samenleving waarbij een machtscomplex van politieke, economische, sociale en professionele aard ook kan tornen aan de ruimte voor mensen met een verstandelijke beperking. Medisch onderzoek komt dan niet alleen hun emancipatie ten goede maar wordt tevens gebruikt als signaal dat een handicap niet meer hoeft te bestaan en dat de druk kan ontstaan dat het onmaatschappelijk en immoreel is als je nog met een beperking wordt geboren. Meininger wijst op de grenzen van het sociaal-construct-model, dat het verschil tussen mensen als het ware wegdeneert, als zou een verstandelijke beperking slechts een gewone variant zijn van het verschijnsel mens (Meininger 2002, 23). Hoe onrealistisch deze voorstelling van zaken is, blijkt volgens hem bijvoorbeeld tijdens symposia voor medewerkers van zorgbetrokken organisaties. Het is altijd goed voor een hilarisch moment als de gespreksleider aan de zaal vraagt: 'Wie van de aanwezigen heeft een verstandelijke beperking?' Uiteindelijk is het volgens Meininger de vraag of er voldoende mensen in de samenleving bereid zijn om ondersteuning te bieden en daarmee mensen met een beperking van hun handicap te ontlasten.

De functionele omschrijving van een verstandelijke beperking opent voor specialisten, voornamelijk medici, orthopedagogen en ontwikkelingspsychologen, de weg naar de professionele ondersteuning van mensen met een verstandelijke beperking. De discussie is dat de omschrijving van de AAIDD nog te veel uitgaat van beperkingen en te weinig van talenten en mogelijkheden. De verrijking van de AAIDD-omschrijving met een dimensie als die van de spiritualiteit zou meer aandacht kunnen genereren voor menselijkheid van mensen met een verstandelijke beperking en voor wederkerigheid in de relatie met hen. Zowel de aanduiding 'verstandelijke beperking' als 'verstandelijke handicap' kan niet verhelen dat nog steeds veel mensen met een verstandelijke beperking niet de mogelijkheid hebben om te participeren in de gewone samenleving. In plaats daarvan leiden zij een gesegregeerd, gedevalueerd en soms gestigmatiseerd bestaan.

2.4.3 Het 'wie' en 'wat' van mensen met een verstandelijke beperking

In de inleiding van dit hoofdstuk maakte ik een onderscheid tussen het mens-zijn van mensen met een verstandelijke beperking en de verstandelijke beperking zelf. Isarin brengt dit onderscheid krachtig onder woorden met het 'wat' van de verstandelijke beperking en het 'wie' van de mens die de verstandelijke beperking heeft (Isarin 2001). Haar punt is dat het 'wat' aan de ene kant een onontkoombaar gegeven is in de communicatie maar dat het aan de andere kant toch mogelijk is om door het 'wat' heen het 'wie' te ontdekken.

Wie niet door het 'wat' heen kan kijken, loopt, in termen van Baakman, het gevaar om mensen met een verstandelijke beperking te 'verdinglijken' (Baakman 2004, 38,39). Bij een verdinglijking spreekt men over hen als 'dit soort mensen'. Baakman ontleent zijn terminologie aan Buber, die een onderscheid maakt tussen een 'ik-het' relatie en een 'ik-jij' relatie. Wie mensen met een verstandelijke beperking leert zien in een 'ik-jij' relatie, kan in hen ontdekken dat zij, net als wij, beeld dragers van God zijn, die hun betekenis kunnen onthullen op een manier die ons bestaan verrijkt.

Isarin beschrijft haar ervaring met de geboorte van een kind met een verstandelijke beperking. In het algemeen is het zo dat, als een kind geboren is, het voor het eerst aan de moeder (en natuurlijk ook aan de vader, JHS) verschijnt als een zelfstandig wezen, als de ander. De moeder moet zich het kind vervolgens weer toe-eigenen. Dat proces wordt verstoord wanneer het kind een verstandelijke beperking heeft. Direct na de geboorte wordt zo'n kind al onderworpen aan een intensief medisch regime, om de aard en de mate van de beperking te kunnen vaststellen. Dat is van belang voor de behandeling van het kind maar ook voor de ouders. Zij hebben grote behoefte aan zekerheid over wat hen en hun kind te wachten staat in het leven. Een diagnose geeft bovendien toegang tot speciale expertise in de samenleving die ouders en hun kind nodig hebben voor een goede ondersteuning. Het nadeel van deze gang van zaken is echter dat het kind bijna alleen nog maar wordt gedefinieerd in termen van het 'wat' van de beperking. De diagnose gaat daarmee het 'wie' van het kind, diens unieke persoonlijkheid, overschaduwen. Isarin beschrijft hoe veel tijd en inspanning het haar heeft gekost om het 'wie' weer te ontdekken en een plaats te geven. Die tijd en inspanning zitten vooral in het (opnieuw) opbouwen van een persoonlijke en liefdevolle relatie met haar kind. Pas binnen die gekwalificeerde relatie is het volgens haar mogelijk om de uniciteit van mensen met een verstandelijke beperking te zien (Isarin, 4).

Ook Meininger en Reinders wijzen op het belang van de relatie als voorwaarde om mensen met een verstandelijke beperking te kennen. Reinders baseert zich in zijn nadruk op het relationele aspect van mens-zijn op de Grieks-orthodoxe theoloog John Zizioulas die de persoonlijke identiteit theologisch fundeert in parallelle aan de identiteit van God. God is niet gekend in zijn substantia, zoals Augustinus hem opvatte, maar God wordt gekend vanuit zijn relaties. Zo heeft een mens zijn unieke persoonlijke identiteit niet doordat hij de substantia heeft, deel uit maakt van de menselijke soort. Dat benadrukt vooral zijn 'wat'. Maar, zegt Reinders: 'Mijn unieke identiteit als persoon rust niet in mijzelf als subject - dat wil zeggen: brengt zichzelf niet door eigen activiteit voort - en rust evenmin in mijn natuurlijke constitutie als mens, maar rust in de relatie waarin ik mijn unieke identiteit ontvang uit de handen van anderen (...)' (Reinders 1996, 31). In de relatie met mensen met een (ernstige) verstandelijke beperking betekent deze zienswijze dat we in hen, ook al hebben zij biologisch gezien een beperking, een unieke menselijke persoon kunnen zien. Meininger, op zoek naar een visie die enerzijds mensen met een verstandelijke beperking insluit in de samenleving en anderzijds recht doet aan de aan hen beleefde ambiguïteit, vat het relationele aspect van hun mens-zijn bondig samen als: ze zijn '...als uzelf'. Ze delen in de gemeenschap met God en mensen. "De eigenheid van de persoon is alleen kenbaar binnen het kader van een persoonlijke betrokkenheid die in het perspectief staat van een uiteindelijke vervulling van de toekomstbelofte van 'gemeenschap in eigenheid' die een belangrijk element van christelijk geloof is" (Meininger 2002, 19). Meininger schetst een betrokkenheid op mensen met een verstandelijke beperking die enerzijds reeds vorm en inhoud heeft gekregen maar die anderzijds nog in een eschatologisch perspectief staat.

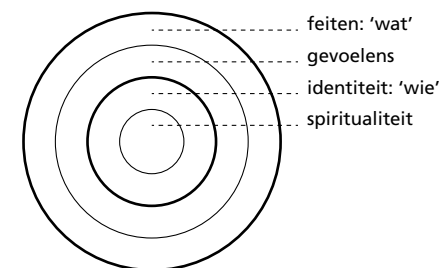
De door Meininger geschetste ambiguïteit tussen de versturende werking van de verstandelijke beperking enerzijds en de liefdevolle verbondenheid met hen anderzijds, is een terugkerend thema in de theologische literatuur over mensen met een verstandelijke beperking. Vaak zijn de titels van de publicaties al veelzeggend, bijvoorbeeld het boek van Trapman: 'De minste allermeeest'. Dat is een citaat uit het Liedboek voor de Kerken, dat bij Trapman het beeld oproept dat Christus 'ons met dramatische ernst alle hulpbehoevenden op het hart bindt!' (Trapman 1988, 12). Ook uit het boek 'Een vergeten schakel' (Andel-Mandersloot 1983) spreekt dubbelheid. Enerzijds beleeft het echtpaar Van Andel pijn om het 'vergeten' van mensen met een verstandelijke beperking binnen de geloofsgemeenschap, anderzijds zijn zij overtuigd van hun waarde voor de geloofsgemeenschap, als schakel die de ketting van de geloofsgemeenschap compleet maakt. Ook bij Hoekstra is er dubbelheid in de zingeving rond zijn zoon met een verstandelijke beperking. Aan de ene kant beschrijft hij de ervaring met zijn zoon als ontwortelend en als de ontmanteling van een vanzelfsprekend levensperspectief, aan de ander kant brengt het in hem een stroom van loyaliteit op gang, 'oneindig loyaal' (Hoekstra 2002). Als theoloog laat hij zien dat een mens de 'muur van de feiten' kan ontstijgen. Op de top van de berg zijn nieuwe vergezichten te ontdekken die een versterking betekenen van de hoop en de loyaliteit die je in je draagt (Hoekstra, 105).

In het Engelse en Amerikaanse taalgebied, o.a. rond het Journal of Religion, Disability & Health, is veel belangstelling voor de systematisch-theologische en bijbels-theologische reflectie rond (de ambiguïteit ten opzichte van) mensen met een verstandelijke beperking. Ook is er aandacht voor praktische vragen, zoals de toegankelijkheid van kerkgebouwen, de ondersteuning van gezinnen met een verstandelijk gehandicapt kind en de mogelijkheid om waardevolle rollen voor mensen met een beperking te creëren in kerk

en samenleving. Omdat deze literatuur buiten het terrein van de onderzoeksvraag ligt, zie ik af van een gedetailleerde bespreking van deze literatuur, ook al zal ik er in voorkomende gevallen wel aan refereren.

2.4.4 Een model om 'wat' en 'wie' te verbinden

In de vorige paragraaf heeft zich op basis van theologische en filosofische literatuur het beeld gevormd dat, als je mensen met een verstandelijke beperking objectiverend beschouwt, vooral hun beperking wordt gezien, terwijl, als je met hen verbonden bent in een 'ik-jij' relatie, vooral hun mens-zijn wordt gezien. Dit komt tot uitdrukking in de taal waarmee de verschillende auteurs hun visie en ervaring beschrijven. Een beschouwing 'van buiten af' brengt vooral de beperkingen in beeld, een beschouwing van binnenuit vooral de eigenheid en de menselijkheid. Ik heb op basis van het literatuuronderzoek in de vorige paragraaf het onderstaande model ontworpen waarmee ik inzichtelijk kan maken wat er gebeurt in wat ik de 'innerlijke ruimte' noem van mensen met een verstandelijke beperking.

Figuur 2.2 De innerlijke ruimte

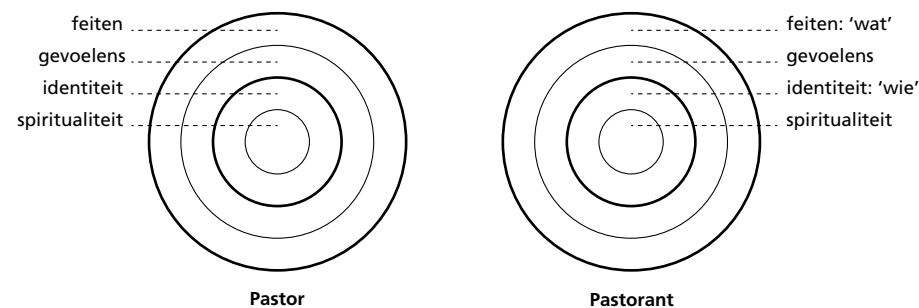
Het model is een toespitsing van een model dat ik al eerder heb gepresenteerd, maar dan voor de participanten in de pastorale communicatie in het algemeen (Smit 2006a). Het model is ontleend aan de door Hartmann beschreven gelaagde structuur van de communicatie in pastorale gesprekken (Hartmann 1993). Ik heb daarvan een ruimtelijke voorstelling gemaakt in de vorm van een cirkel met vier lagen (figuur 2.2). Het begrip 'innerlijke ruimte', als typering voor het model, heb ik ontleend aan De Groot (De Groot 2001) en Leget (Leget 2003). Het begrip 'innerlijke ruimte' is de aanduiding van de mens zoals die zich stap voor stap, laag voor laag, laat tasten en kennen. Het is als met een ruimte die kan worden binnengegaan, verkend en doorgrond.

Het model maakt inzichtelijk dat het mogelijk is om op verschillende niveaus of lagen naar iemand met een verstandelijke beperking te kijken. Wie vooral naar de laag van de feiten kijkt, zoals artsen en orthopedagogen doen om de aard van een beperking te kunnen vaststellen, neemt alleen de beperking, het 'wat' van een mens waar. Wie zich echter dieper verbindt, zoals in een 'ik-jij' relatie, ziet hun gevoelens, identiteit en mogelijk zelfs hun spiritualiteit en ontdekt het 'wie' van de ander.

In het ondersteuningsmodel, zoals dat van de AAIDD, is er noodzakelijk veel aandacht voor de feitelijke beperking. Voor een goede diagnose is het nodig om tot objectieve beschrijving te komen van de aard en ernst van een verstandelijke beperking, om de ondersteuning en de daaraan gekoppelde financieringsstromen op een adequate wijze te kunnen organiseren. Deskundigen kunnen daarbij bijvoorbeeld

gebruik maken van classificatiesystemen zoals het ICF (International Classification of Functioning, Disability and Health van de World Health Organisation) en DSM-IV (Association 1994).

Ook pastores hebben een innerlijke ruimte, met dezelfde vier lagen als de pastorant (figuur 2.3).

Figuur 2.3 Pastor en pastorant en hun innerlijke ruimte

Pastores verbinden zich, op basis van het proprium van hun beroep, meer met diepere lagen en zijn met name gericht op de kern, de laag van de spiritualiteit. Zij willen delen in de identiteit en spiritualiteit van mensen met een verstandelijke beperking en ruimte scheppen voor het verhaal van God. Hoe hun communicatie daarbij gestalte krijgt, is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

HOOFDSTUK 3

Communicatie en competentie

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk geef ik een nadere invulling aan de begrippen 'communicatie' en 'competentie'.

In § 3.2 begin ik met het begrip 'communicatie'. Ik komt tot een praktisch-theologische plaatsbepaling van het begrip en ga na welke theologische functie communicatie heeft. Vervolgens stel ik vanuit de sociale psychologie enkele aspecten van communicatie aan de orde en geef aan welke van die aspecten van belang zijn voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

In § 3.3 beschrijf ik het begrip 'competentie', het kernbegrip in mijn onderzoek. Eerst geef ik een verantwoording van de argumenten op basis waarvan ik tot de keuze van dit kernbegrip ben gekomen. Vervolgens kom ik met behulp van relevante sociaalpsychologische, onderwijskundige en bestuurskundige literatuur tot een omschrijving van competentie waarmee ik de vraagstelling van het onderzoek kan onderzoeken en beantwoorden.

In dit hoofdstuk werk ik het conceptuele model, waarvoor ik in hoofdstuk 2 de basis legde, verder uit tot een model waarmee ik de data die ik in het empirische gedeelte van het onderzoek verzamel, kan beschrijven en analyseren.

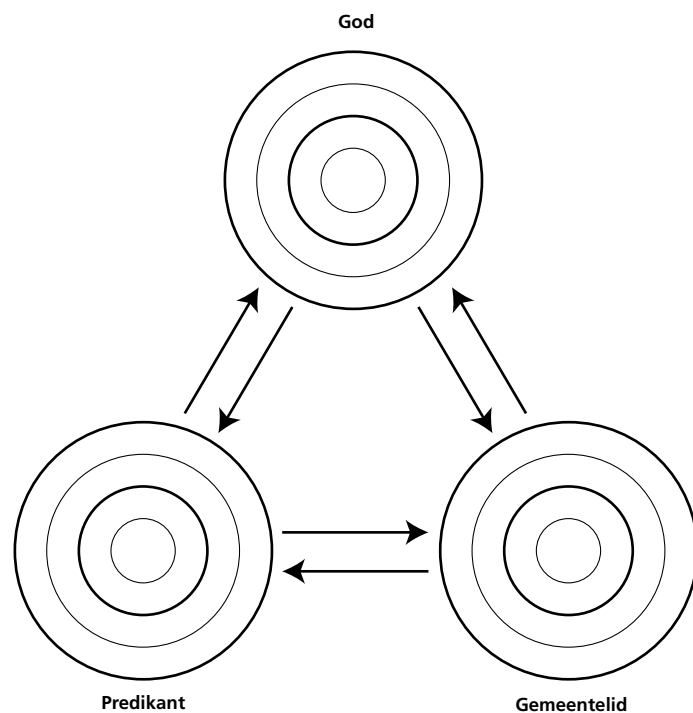
3.2 Communicatie

3.2.1 Communicatie in het Praktisch-theologische discours

De communicatie van de pastor heeft uitvoerig de aandacht van Prof. Dr. P.J. Roscam Abbing. In zijn boek 'Predikantswerk' onderzoekt hij de communicatiewetenschap met het oog op het werk van predikanten. Hij doet dat vanuit sociaalwetenschappelijk en theologisch perspectief. Hij gaat daarbij uit van de eenheid van alle afzonderlijke ambtshandelingen van de pastor, als één fundamentele dienst, die wordt gekenmerkt door de relatie van de pastor tot de gemeenteleden waarin steeds *communicatie* wordt beoogd, met het oog op het oproepen en begeleiden van *leerprocessen* (cursiveringen R.A.) (Roscam Abbing 1980, 23). Met het begrip 'leerprocessen' is de scopus van het boek van Roscam Abbing gegeven. Hij beziet het predikantswerk met het oog op het bevoor-

ren van leerprocessen in de geloofsgemeenschap, het discipelschap. Vanuit de pneumatologische visie van Roscam Abbing krijgt de communicatiewetenschap daarbij volop ruimte. Bij de doordenking van communicatie start hij dan ook bij de antropologie, de algemene communicatie tussen mensen. Pas in tweede en derde instantie doordenkt hij die communicatie met het oog op de betekenis ervan voor de kerk (ecclesiologie) en het predikantswerk (diakonologie). De twee centrale begrippen die aan de basis van communicatie liggen, zijn voor Roscam Abbing 'het gemeenschappelijke' en 'het onderscheidenlijke'. Hij vat de betekenis van deze begrippen kort samen als: 'Vanwege het gemeenschappelijke is communicatie feitelijk en mogelijk en vanwege het onderscheidenlijke is communicatie nodig en precair' (Roscam Abbing, 76). Communicatie is daarbij op te vatten als een complex proces waarin een spreker en hoorder een bepaalde inhoud (proberen te) delen binnen een bepaalde context, gebruik makend van tekens en symbolen, op basis van een gedeelde ervaringswereld (Roscam Abbing, 69).

Hoewel Roscam Abbing het model zelf niet gebruikt of benoemt, is zijn voorstelling van geloofscommunicatie op te vatten als communicatie tussen drie polen: de pool van God, de pool van het gemeentelid en de pool van de pastor. Tussen elk van de polen is een heen en weer gaande communicatieve beweging. Zo kan er in de communicatie tussen God en het gemeentelid een beweging zijn van God uit, door Roscam Abbing 'openbaring' genoemd, maar ook een beweging zijn van het gemeentelid uit naar God: 'geloof'. De communicatie kan ook nog een derde vorm aannemen: het gesprek of de dialoog tussen God en het gemeentelid (Roscam Abbing, 76-82). Visueel heb ik deze communicatie tussen de drie polen verbeeld in figuur 3.1.

Figuur 3.1 Driepoligcommunicatiemodel

In de figuur zijn de drie polen en de wederkerige communicatie tussen de polen weer gegeven. Ik heb in dit geval nog de terminologie van Roscam Abbing aangehouden door van 'God', 'predikant' en 'gemeentelid' te spreken.

Het geheel van het boek van Roscam Abbing is op te vatten als een beschrijving van alle mogelijke aspecten van de communicatie tussen de predikant en gemeenteleden, als zij in hun ontmoeting God ter sprake brengen (met het oog op discipelschap en geloofsgroei), zowel in de preek als in het pastorale gesprek. Daarbij krijgt de pool van de predikant de meeste aandacht omdat Roscam Abbing benadrukt dat de predikant naar zichzelf en naar wat er in hem omgaat moet leren kijken, als voorwaarde voor geslaagde communicatie.

Op zichzelf is het communicatiemodel van figuur 3.1 niet nieuw. Het komt in een iets andere vormgeving bijvoorbeeld ook voor bij Dingemans, in zijn reflectie over de preek als communicatiemiddel (Dingemans 1991, 147). Dingemans kiest daarbij zijn startpunt in de sociale psychologie en onderscheidt massacommunicatie, persoonlijke communicatie en schriftelijke communicatie. Massacommunicatie is een middel om veel mensen vrijwel tegelijk te bereiken en te beïnvloeden. Persoonlijke communicatie is communicatie tussen twee mensen of een kleine groep waarin de rollen van spreker(s) en hoorder(s) snel kunnen wisselen. Schriftelijke communicatie ligt vast in akten en teksten uit het verleden (Dingemans, 138-140). Communicatie kan *lineair* zijn, eenrichtingsverkeer, waarbij een zender "vanuit het eigen referentiekader een gedachte of 'zaak' omvormt (codeert) tot een 'boodschap' om die te verzenden via een kanaal naar een hoorder, die de boodschap decodeert en interpreteert in het eigen referentiekader" (Dingemans, 142). Hierbij kan op twee manieren ruis optreden, kanaalruis door onverstaanbare woorden of culturele ruis doordat de hoorder bepaalde tekens, woorden, gedachten en beelden niet begrijpt. Communicatie kan ook *circulair* zijn, zoals in gesprekken of dialogen, waarbij hoorders en sprekers van rol kunnen wisselen. Circulaire communicatie kan worden gebruikt om samen tot inzicht of overeenstemming te komen over een bepaald onderwerp maar het kan ook dienen om een affectieve band met elkaar te krijgen.

Voor de preek acht Dingemans zowel de lineaire als de circulaire communicatie niet adequaat. Hij oppert een derde weg: de *symbolisch-interactionele* communicatie. Daarbij is er een voorgegeven betrokkenheid van hoorders en spreker op een gemeenschappelijke zaak, waarover men samen wil spreken. Er is sprake van driehoeksverhouding tot die zaak (Dingemans, 146-152). De communicatie over die zaak gebeurt in 'tekens' of 'symbolen'.

De drie polen van de communicatie in de preek benoemt Dingemans als de pool van de predikant, de pool van de hoorders en de pool van God (Dingemans, 150). De pool van God vult hij nader in als: 'boodschap van het evangelie', 'bijbel' en 'traditie'. Dat levert schematisch eenzelfde voorstelling op zoals weergegeven in figuur 3.1, maar dan met een iets andere benaming van de polen.

In een preek, zegt Dingemans, moet de predikant tot een drievoudige communicatie komen. Naast de directe communicatie met de hoorders moet de predikant in de preek ook zijn eigen voorstelling van de boodschap van het evangelie betrekken en de voorstelling van het evangelie die de hoorders op hun beurt hebben. Voor deze drievoudige communicatie moet de pastor, om een theologische of gelovige boodschap te kunnen delen met de hoorder, allereerst het vermogen hebben om een relatie aan te gaan met

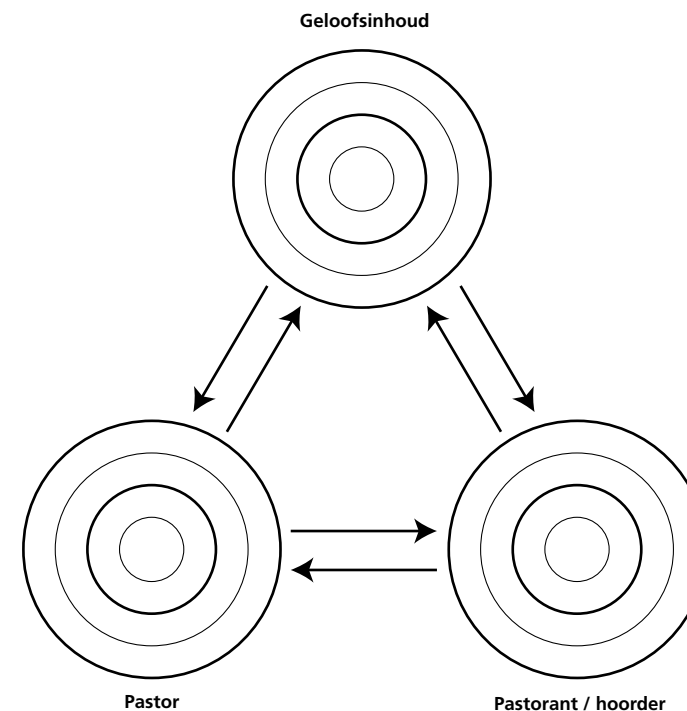
de hoorder. Daarbij gaat het om het kunnen beheren van de as 'predikant - hoorder'. De pastor moet zich bovendien realiseren dat de boodschap die hij verkondigt, wordt gevoed door zijn eigen relatie met de geloofsinhoud. Daarbij gaat het om het beheren van de as 'predikant - God'. De as 'hoorder - God' blijft bij het benoemen van competenties door Dingemans enigszins onderbelicht maar wordt door hem wel verondersteld.

In het kader van het onderzoek naar competenties van pastores is het van belang wat Dingemans zegt over de persoon van de communicator. 'Sprekers -en dus ook predikanten- zijn zelf het belangrijkste instrument van de communicatie' (Dingemans, 152). Dingemans baseert zich op Schulz von Thun als hij vier niveaus in de communicatie onderscheidt: het zakelijke niveau, d.i. de boodschap waarover het gaat; het relationele niveau, d.i. de aard van de gevoelsmatige betrokkenheid op elkaar van spreker en hoorders; het expressieve niveau, dat wat de spreker van zichzelf aan expressie laat zien; en als laatste het appellerende niveau, dat wat de spreker wil bereiken. Dingemans koppelt dit aan vier competenties: de predikant moet een theologische competentie en een relationele competentie hebben, hij moet op een authentieke manier met zichzelf kunnen omgaan en beschikken over een persoonlijk geloof, door Dingemans als meest ingrijpende competentie genoemd.

Het driepolig model kan ook worden gebruikt om de communicatie binnen de pastorale ontmoeting te typeren en te verhelderen. Ganzevoort en Visser bijvoorbeeld verbeelden hun narratieve model van pastoraat in een driehoek met de polen pastor, gesprekspartner en God (Ganzevoort 2007, 243). Binnen deze driehoek vindt de hermeneutische weg plaats van 'luisteren en verhelderen van ervaringen van mensen in het licht van ervaringen zoals die ons zijn overgeleverd' (Ganzevoort, 219). Ganzevoort en Visser gebruiken het driepolige model niet zo zeer om de competenties van de pastor te beschrijven maar om de rollen te verhelderen die de pastor in een pastorale ontmoeting kan innemen. De pastor kan zich dienstbaar maken aan zijn gesprekspartner en die partner helpen bij het ontwikkelen van een eigen relatie met God, maar de pastor kan de eigen relatie met God van de gesprekspartner ook overrulen door, autoritair, namens God tot de gesprekspartner te spreken. De verschillende rollen werken zij met name uit voor het gebedsmoment in het pastorale gesprek. Zelf heb ik de verschillende rollen uitgewerkt voor het pastorale gesprek in het algemeen (Smit 2010).

De communicatie in het pastorale optreden, zowel in de kerkelijke viering als in de pastorale ontmoeting, kan dus worden weergegeven in een model met drie polen. De geciteerde auteurs gebruiken weliswaar verschillende benamingen voor de drie polen maar duidelijk is dat het gaat om de pool van de pastor als algemene benaming voor de predikant of anderszins gekwalificeerde ambtsdrager, om de pool van de pastorant of de hoorder als de gesprekspartner van de pastor in het pastorale gesprek of als de hoorder tijdens de kerkelijke viering en om de pool van God.

Op basis van de uitkomsten van het literatuuronderzoek zoals ik dat in hoofdstuk 2 heb verricht, meen ik dat ik het driepolige communicatiemodel zoals weergegeven in figuur 3.1 nog kan differentiëren. Die differentiëring leidt tot het model zoals is weergegeven in figuur 3.2. In figuur 3.2 heeft een samensmelting plaats gevonden tussen figuur 2.3 uit hoofdstuk 2, waarin de innerlijke ruimte van de pastor en de pastorant is onderverdeeld in de vier lagen van de feiten, gevoelens, identiteit en spiritualiteit, en figuur 3.1, dat de drie polen en hun onderlinge verbinding laat zien.

Figuur 3.2 Een hermeneutisch communicatiemodel

Ik zal figuur 3.2 nader toelichten.

Allereerst sta ik stil bij de pool van de pastor en van de pastorant. Door vier lagen te onderscheiden in hun innerlijke ruimte, kan ik genuanceerder onderzoeken wat er met de pastor en de pastorant gebeurt als zij met elkaar communiceren. Ik kan bijvoorbeeld de vraag onderzoeken op welke wijze de pastor zijn vier lagen in de communicatie gebruikt om de relatie met de pastorant aan te gaan en te verdiepen. Omgekeerd kan ik onderzoeken welke invloed de pastorant met diens communicatie uitoefent op de vier lagen van de innerlijke ruimte van de pastor. Wat de pastorant betreft: door het onderscheid in vier lagen te maken kan ik onderzoeken in hoeverre pastoranten het vermogen hebben om hun innerlijke ruimte kenbaar te maken aan de pastor of onderzoeken hoe de pastor bij hen toegang kan vinden tot de verschillende lagen van hun innerlijke ruimte.

Wat de derde pool betreft: ik heb gekozen voor een andere benaming dan het begrip 'God'. In het verlengde van Dingemans, die de pool van God nader invulde als 'boodschap van het evangelie', 'bijbel' en 'traditie', gebruik ik het begrip 'geloofsinhoud'. Deze keuze hangt samen met de vraagstelling van het onderzoek, waarin ik vooral wil nagaan hoe pastores geloofsverhalen en met name bijbelverhalen ter sprake brengen, zowel in de pastorale ontmoeting als in de kerkelijke viering. Daarnaast wil ik onderzoeken hoe pastores omgaan met de liturgische en rituele vormen die in de traditie zijn ontwikkeld om de geloofsinhoud te bemiddelen. Onder de benaming van de derde pool als 'geloofsinhoud' versta ik dan ook twee aspecten: de inhoud van de bijbelse verhalen en de inhoud van de traditionele liturgische en rituele vormen. Uiteraard gaat het

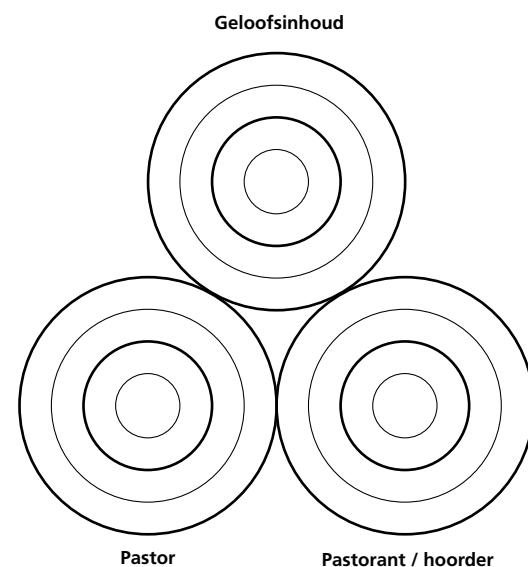
daarbij uiteindelijk om het spreken over God en om het scheppen van ruimte voor de aanwezigheid van God.

Blijft nog de vraag of ook bij de pool van de geloofsinhoud het onderscheid kan worden gemaakt in de vier lagen van feiten, gevoelens, identiteit en spiritualiteit. Op zichzelf zijn deze lagen immers gebonden aan de innerlijke ruimte van mensen, van personen. Toch meen ik ook bij de geloofsinhoud het onderscheid in vier lagen te kunnen aanbrengen. Dat doe ik op basis van het argument dat in de geloofsinhoud, en zeker in de narrativiteit van de bijbelse verhalen, lagen zijn te onderscheiden die vergelijkbaar zijn met die van de lagen van de innerlijke ruimte van mensen. In verbinding met mensen krijgen die verhalen een gelaagde dieptestructuur. Van feitelijke verhalen worden het verhalen die gevoelens oproepen, die appelleren aan de identiteit van de hoorder of de lezer en die uiteindelijk uit zijn op de spiritualiteit van, in dit geval, de pastor en de pastorant. In het onderzoek moet blijken of deze opvatting kan worden onderbouwd met empirische gegevens.

Het driepolig model dat ik in figuur 3.2 heb ontworpen, geeft de mogelijkheid om theoretisch dieper in te gaan op de wijze waarop een pastor de pastorale relatie met pastoranten en hoorders kan opbouwen. Het model maakt een methodische en stapsgewijze ontdekking van de ander en de geloofsinhoud mogelijk. Daaraan besteed ik aandacht in de volgende paragraaf.

3.2.2 De stapsgewijze ontdekking van de ander en de geloofsinhoud

Met behulp van het hermeneutische model van figuur 3.2 is het mogelijk om het communicatieve proces in een aantal stappen verder uit te werken en te verdiepen.

Figuur 3.3 'Contact maken'

In het model zijn de drie polen weliswaar met behulp van pijlen op elkaar gericht maar tegelijk bestaat er nog afstand tussen de polen. Wil er werkelijk communicatie tot stand komen, dan moeten de polen, als in een 'ik-jij' relatie (zie § 2.4.3) naar elkaar toe bewegen, contact met elkaar maken en met elkaar geïnvolveerd, in gesprek, raken.

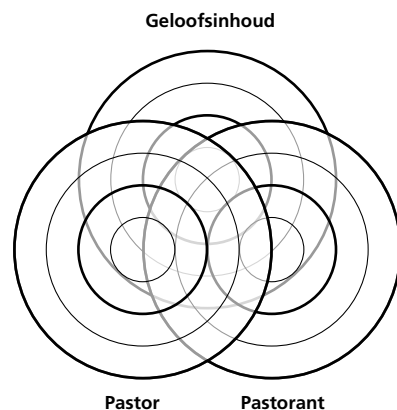
In figuur 3.3 is de eerste stap te zien in de communicatieve ontmoeting tussen de pastor, de pastorant en de geloofsinhoud. De afstand tussen de polen is overbrugd en de polen maken contact met elkaar. Dit is het moment dat de communicatie begint te raken aan de innerlijke ruimte van pastor en pastorant, waarbij het gesprek een geloofsgesprek wordt als ook de geloofsinhoud betrokken wordt bij het gesprek. Uiteraard blijft het een mogelijkheid dat de geloofsinhoud op afstand blijft en niet wordt ingebracht in het gesprek, net zoals het denkbaar is dat de polen van de pastor en de pastorant elkaar niet raken (zoals bij pastor Sander in hoofdstuk 2). Op zichzelf zijn dat mogelijkheden die passen binnen de vraagstelling van het onderzoek. In het empirisch onderzoek vertaal ik die mogelijkheden in de vraag welke factoren de communicatie tussen pastor, pastorant en de geloofsinhoud bevorderen en welke de communicatie belemmeren.

Maar ik breng nu eerst de stappen verder in beeld.

Op basis van figuur 3.3. laat het zich denken dat de drie polen steeds verder over elkaar heen bewegen, laag voor laag, waarbij er steeds meer gemeenschappelijk gedeelde ruimte ontstaat. In 'Tot de kern komen' (Smit 2006a) heb ik voor de pastorale ontmoeting het proces beschreven waarin pastor en pastorant laag voor laag innerlijke ruimte met elkaar delen, eerst de laag van de feiten, dan de laag van de gevoelens, in de derde stap de laag van de identiteit en als laatste de laag van de spiritualiteit. In een aanvulling op deze publicatie (Smit 2010) heb ik aangegeven hoe ook de pool van de geloofsinhoud kan worden betrokken in de communicatie. De geloofsinhoud is ogenschijnlijk aanvankelijk nog afwezig in de pastorale ontmoeting. Eerst moet er, op de laag van de feiten en de gevoelens, een gespreksthema worden ontdekt dat relevant en waardevol is. Pas als dit thema verder wordt verkend en verdiept, komt op de laag van de identiteit de geloofsinhoud in beeld en kan worden gezocht naar een bijbelverhaal of bijbelse metafoor om het gespreksthema te verrijken. Dan opent zich de gelaagde structuur van het bijbelverhaal. Het feitelijke bijbelverhaal herbergt een wereld van gevoelens die raken aan de gevoelens van de pastorant en de pastor. Het verhaal vertegenwoordigt waarden die raken aan de identiteit en aan kernwaarden. Het verhaal representeert het geheim van God en raakt aan de spiritualiteit van de pastorant en de pastor.

Deze vier stappen in de communicatie lijken mij ook geldigheid te hebben voor de preek in de kerkelijke viering, mits het bij de preek niet gaat om de intellectuele overdracht van kennis maar om het samen in gesprek komen over en beleven van de geloofsinhoud. Binnen de context van de kerkelijke viering en met behulp van de draagkracht van de liturgische vormen kan de pastor in de preek het bijbelverhaal present stellen. Als de pastor beschikt over de theologische en relationele competentie (§ 3.2.1) en in staat is tot het delen van innerlijke ruimte met de hoorders, kan hij stap voor stap het bijbelverhaal uitdiepen en betrekken op de leefwereld van de hoorders. In elk geval wil ik in het empirische gedeelte van het onderzoek nagaan hoe dit stapsgewijze preekproces verloopt en wat de uitwerking ervan is, in de eerste plaats op de hoorders maar ook op de pastor.

Het moment waarop de pastor, de pastorant en de geloofsinhoud de laag van de spiritualiteit met gemeenschappelijk hebben, heb ik weergegeven in figuur 3.4. De kernen van de drie polen liggen nu in de gedeelde ruimte. Dat maakt inzichtelijk dat pastores in de geloofsgemeenschap kunnen ervaren dat zij niet alleen de spiritualiteit van de pastorant, de ander, ontdekken maar daarachter ook de Ander, God, gewaarworden.

Figuur 3.4 Het spirituele moment in de pastorale communicatie

Alting von Geusau, aan wie ik de visuele voorstelling van de cirkel als verbeelding van de innerlijke ruimte ontleen, waarschuwt voor het totaal samen vallen van de cirkels. In de pastorale communicatie is er weliswaar sprake van nabijheid maar noodzakelijk ook van afstand. Er blijft altijd een eigen ruimte voor elk van de gesprekspartners (Alting von Geusau 1991). De nabijheid wordt in figuur 3.4 gevisualiseerd doordat de drie kernen van de pastor, de pastorant en de geloofsinhoud binnen de gemeenschappelijke ruimte vallen. De afstand is gevisualiseerd door de eigen ruimte die er blijft voor elk van de drie communicerende polen.

Het maken van contact en daarna de vier stappen om tot de kern te komen, verlopen niet altijd zonder moeite of pijn. Het delen van feiten, ook het feit van de verstandelijke beperking, is niet een neutraal proces. Het roept soms heftige gevoelens op bij de pastor. Hoekstra zegt daarover: 'Feiten met een grote impact roepen sterke gevoelens te voorschijn' (Hoekstra, 31). Hij vertelt welke gevoelens hij zelf heeft doorgemaakt in de jaren dat hij moest leren omgaan met het feit van de beperking van zijn zoon. Hij beschrijft gevoelens van een grauwe onbestemdheid, van rouw om het verloren gaan van het ideaalbeeld van wat leven en van wat het krijgen van een kind is. Het is een wakker worden van het archief van oerachtige ambivalente gevoelens uit de jeugd die onder druk van de huidige situatie opeens weer in beweging komen en pijn gaan doen. De verstandelijke beperking roept daarmee bij de ander gemakkelijk allerlei mechanismen op die leiden tot een verbreken van de relatie of tot een vervorming van de relatie. Overigens kan het tegendeel ook gebeuren. Het feit van de beperking kan menslievende zorg oproepen en betrokkenheid en ontferming (Van Heijst 2005).

Er kan slechts sprake van vier stappen zijn als de communicatie optimaal verloopt en zelfs dan nog is er terughoudendheid geboden. Een al te vlakke en vanzelfsprekende voorstelling van de werking van het model moet worden voorkomen. Verschillende

auteurs binnen de Praktische Theologie attenderen erop dat de ervaring van spiritualiteit in de pastorale communicatie ook altijd een 'geheim' in zich bergt. Dat geheim heeft zowel een element van vertrouwdschap en 'thuis' zijn, als ook een element van verwondering en bevreemding. Immink wijst erop dat de praktisch-theologische reflectie moet proberen 'recht te doen aan het geheimeniskarakter van het geloofsleven, zowel naar de kant van het existentiële karakter van de menselijke geloofsact als naar de kant van de presentia Dei' (Immink 2003, 13). De Vries verwijst naar Thurneysen, die spreekt van een 'breuk' of 'breuklijn' in het pastorale gesprek. Vanaf de andere kant van de breuklijn stoort God, als subject, het al te menselijke in de ontmoeting door de boodschap van 'de gerechtigheid van het hemelrijk' en 'het werkelijke leven met God' (De Vries 2003, 52,53). In die voorstelling is het God die de regie heeft genomen en mensen in de pastorale communicatie bevrijdt en vitaliseert. Het model met de vier stappen moet dus niet te mechanisch worden opgevat maar openheid behouden voor het initiatief van God. Tegelijk maakt het model inzichtelijk dat de communicatie tussen pastor, pastorant en de geloofsinhoud zich laat denken als een methodische weg die je kunt leren gaan. In de volgende paragraaf zal ik bij dit leerproces stilstaan en er enkele aspecten van benoemen.

3.2.3 De toe-eigening van het 'wie': exposure of leerproces?

Het communicatiemodel dat ik in de vorige paragraaf heb ontwikkeld, is een generiek model. In deze paragraaf wil ik het model toespitsen op de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking en enkele opmerkingen maken over de voorwaarde, het leerproces, om tot communicatie met mensen met een verstandelijke beperking te komen.

De veronderstelling dat de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking om een leerproces vraagt, komt onder andere op uit het denken van Isarin, die spreekt over het 'toe-eigenen' van de ander, als het leren aanvaarden van de ander zoals die is, inclusief diens beperkingen. Het woord 'toe-eigenen' is een acti-vum. Het is op iemand 'toe' stappen en 'eigen' en vertrouwd met die ander worden. Vertrouwd worden met de ander die een verstandelijke beperking heeft, betekent dat het 'wat' van de beperking deel uitgaat maken van het 'wie' van de ander. Isarin zegt daarover: 'Eigenzinnigheid en eigenwijsheid zijn de uitkomst van een transformatie-proces dat ouders onontkoombaar in gang zetten op het moment dat ze het gehandicapte kind toelaten in hun leven en vooral in hun hart. In hun eigenzinnigheid transformeren de ouders het wie dat sterk gekoppeld is aan verwachtingen, tot een wie waarvan de handicap deel uitmaakt, een wie dat goed is zoals het is- ondanks de pijn die dat op allerlei momenten blijft doen. In hun eigenwijsheid transformeren de ouders het wat of de diagnose van de deskundigen in een wat dat hen helpt om met zichzelf, het kind en hun omgeving om te gaan. Eigenzinnigheid is verbonden met liefde, eigenwijsheid met kennis' (Isarin, 6). Ook bij Hoekstra kan van een leerproces worden gesproken, in zijn geval bij het proces van leren omgaan met zijn ernstig verstandelijk beperkte zoon. Weliswaar benoemt hij dat proces in termen van rouw maar dat is vooral de kant van het afscheid van het beeld dat hij zich op voorhand van zijn zoon had geschapen. In het toelaten van een nieuw beeld leert hij ook een andere kwaliteit van zichzelf in relatie tot zijn zoon kennen, die hij typeert als 'oneindig loyaal' (Hoekstra, 120).

Het leerproces van ouders is vanuit ethisch perspectief belicht door Reinders (Reinders 2000). Hij stelt dat ouders de ontwrichtende ervaring van het krijgen van een kind met een verstandelijke beperking te boven kunnen komen, kunnen leren houden van hun kind en daarbij verrast vaststellen dat hun leven zelfs is verrijkt door dit kind. Reinders beschrijft een onderzoek van de Amerikaanse psychologe Kate Scorgie, die op basis van een serie interviews met ouders tot de vaststelling komt dat het leren omgaan met het krijgen van een kind met een verstandelijke beperking meer is dan 'coping a problem', het te boven komen van een crisis. Ouders spreken volgens Scorgie liever van een ervaring van 'transformation' die zij beschrijven in termen van een 'reis'. Ouders leren tijdens die reis te accepteren dat hun kind is zoals het is en gaan van hun kind houden: 'embrace marks a change'. Ouders 'reframen' hun overtuigingen en grondhouding op een positieve manier en gaan de komst van hun kind duiden als een geschenk en als een uitdaging om de zin ervan te ontdekken; en ouders leren om met onzekerheid van alledag te leven zonder in onzekere gevoelens te vervallen. Als uitkomst van het transformatieproces beschrijven ouders dat ze op drie niveaus zijn veranderd. In hun persoonlijke leven is er een toename te constateren van vitaliteit, compassie en vertrouwen en bijzonder genoeg ook van hun gevoel voor humor. Op relationeel gebied noemen zij een verdiepte relatie tot anderen, in het bijzonder voor mensen die kwetsbaar zijn en voor wie zij opkomen. En wat betreft hun levensperspectief noemen zij hun 'attitude for love', het viëren van het leven en een andere kijk op wat belangrijk is in het leven, het relativeren van succes en beloning (Reinders, 183,185).

Het leren van de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking kan nog worden verduidelijkt op basis van wat Baart heeft beschreven als 'presentie' (Baart 2001). In de presentiebeoefening gaat het om een kwalitatieve aanwezigheid in het leven van (groepen) mensen die niet door deskundige hulp of professionele interventies ondersteuning ontvangen maar veeleer door een waarderende en respecterende houding. Om deze belangeloze grondhouding te kunnen opbrengen is een leerproces nodig waarbij moet worden uitgezuiverd wat er in de eigen innerlijke ruimte leeft, in onderscheid van wat tot de innerlijke ruimte van de ander behoort. Baart (Baart, 211-214) benoemt dit leerproces als 'exposure', die 'bijtend' inwerkt op de betrokkenen maar waarvan ook iets goeds wordt verwacht. Baart onderscheidt vier stadia in de exposure: de onderdrukking van allerlei op afweer gebaseerde reacties en vooringenomen houdingen; de zuivering van de eigen waarnemingscategorieën, interpretatiekaders, motieven gewoontes en appreciaties; de ontvankelijkheid voor het vreemde / andere; en ten slotte: de toewijding aan het vreemde / andere.

Van der Kolm vindt 'exposure' een te eenzijdige voorstelling van zaken en spreekt liever van 'leerproces' of van 'ervaringsgericht leren' (Van der Kolm 2006). Zijn kritiek op Baart is dat wat voor de één een bijtende ervaring is, voor de ander een ervaring is die veel dichterbij de reeds bekende ervaring ligt. De één is van huis uit meer vertrouwd met mensen met een verstandelijke beperking dan de ander voor wie elke ontmoeting met deze mensen 'exposure' is. Van der Kolm ziet leren vooral als interactief proces waarbij de eigen vooronderstellingen in gesprek worden gebracht in de nieuw te ontdekken context, daar waar hij bij Baart een leren ontdekt dat apart wordt gezet en op zichzelf wordt beschouwd vanuit een voorgegeven concept van leren. Uiteindelijk zijn Baart en Van der Kolm het er wel over eens dat het leerproces, hoe ook geduid,

vraagt om een uitzuivering van eigen vooronderstellingen met het oog op een zuivere en 'echte' communicatie in de presentiecontext.

Mijn onderzoek gaat uit van de vooronderstelling dat pastores, net als ouders, voor de opgave staan van het 'toe-eigenen' van de ander met een verstandelijke beperking en van de 'transformatie' van de eigen innerlijke ruimte. De vraag is hoe 'bijtend' het leerproces zal zijn dat pastores daarbij doormaken. Is 'exposure' de goede zienswijze om een dergelijk leerproces te typeren of is het beter om van een wat nuchterder 'ervaringsgericht leren' te spreken? Mogelijk hangt dat af van de door Van der Kolm genoemde mate van bekendheid en vertrouwen vooraf in de relatie tot mensen met een verstandelijke beperking. Het empirisch onderzoek moet uitwijzen welke typering de werkelijkheid het meest benadert.

3.2.4 Het inhouds- en betrekkingniveau van communicatie

In het hermeneutische communicatiemodel staan pastores voor de opgave om de geloofsinhoud te delen met pastoranten of hoorders met een verstandelijke beperking. Uit de verkenning aan het begin van hoofdstuk 2 blijkt dat de pastores daarbij op tweeërlei problemen stuiten. Het eerste probleem is de taal. Als pastores in gesproken taal communiceren, dan komt de inhoud van de bijbelse verhalen onvoldoende over. Het tweede probleem is de relatie. Als pastores moeite hebben met hun hoorders, dan verstoort dat de communicatie.

Het oplossen van de problematiek rondom de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking binnen de geloofsgemeenschap is vaak vooral gericht op een vereenvoudiging van vorm en inhoud. De keuze valt bijvoorbeeld op aangepaste kerkdiensten, die appelleren aan alle zintuigen en waarbij de inhoud van de bijbelse boodschap beeldend wordt gerepresenteerd. Maar uit de casus en de verkenning in hoofdstuk 2 blijkt dat deze inhoudelijke aanpak onvoldoende is. Ook de verstoring, als gevolg van ambivalente of negatieve gevoelens ten opzichte van mensen met een verstandelijke beperking, vraagt om aandacht. Geloofsgemeenschappen en hun pastores moeten zich realiseren dat zij voor een *dubbele opgave* in de communicatie staan, die kan worden getypeerd met het onderscheid dat Watzlawick c.s. hebben gemaakt tussen het inhoudsniveau en het betrekkingniveau van de communicatie (Watzlawick 1970, 45). Volgens Watzlawick c.s. worden er in de communicatie niet alleen inhoudelijke boodschappen uitgewisseld maar ook boodschappen over de boodschappen. Zij noemen dat communicatie op betrekkingniveau. Op betrekkingniveau wordt allereerst 'meegegeven' hoe de inhoud van de communicatie moet worden opgevat, bijvoorbeeld serieus of als grap, als bevel of als zo maar wat woorden. Verder worden op betrekkingniveau boodschappen meegezonden over hoe de spreker de relatie opvat: als gelijkwaardig of als ongelijkwaardig, als vriendschappelijk of als afstandelijk. En als laatste: op betrekkingniveau wordt gecommuniceerd hoe de spreker de hoorder ziet, bijvoorbeeld als iemand die de moeite waard is, als iemand voor wie je bang moet zijn, als iemand die deugt of niet deugt, als iemand met wie je de vreugde van het bestaan kunt delen of als iemand die niet voor vol wordt aangezien.

De inhoud van een boodschap wordt vooral in woorden overgebracht. Watzlawick c.s. benoemen dat als 'digitale communicatie'. Het voordeel van verbale inhoudelijke communicatie is dat er genuanceerde boodschappen mee overgebracht kunnen worden.

Alle punten en komma's van een betoog komen erin tot hun recht. Het nadeel is dat je er als hoorder begripsvermogen, een goed verstand en geheugen voor moet hebben, dezelfde taal moet spreken, aandacht moet kunnen opbrengen.

Het betrekkningsniveau van de communicatie, ook wel 'analoge communicatie' genoemd, wordt vooral in gedrag gecommuniceerd, in non-verbale uitingen zoals de manier van kijken, lichaamshouding, gebaren. Analoge communicatie uit zich verder in iemands manier van spreken, bijvoorbeeld hard of zacht, hoog of laag, spottend of bewonderend, liefdevol of haatdragend (Watzlawick, 52,53). Analoge communicatie is daarom zo belangrijk omdat het uitstraalt, bewust of onbewust, wat iemand van een situatie of van een ander vindt. Is dat een negatieve of ambivalente overtuiging, dan heeft dat via analoge communicatie een negatieve invloed op de relatie.

Communicatie op betrekkningsniveau appelleert aan een ander soort 'geheugen' dan digitale communicatie. Stembuigingen, gebaren, lichaamshouding en geluiden doen een ander, rechtstreekser, appèl op de zintuigen, komen makkelijker binnen in de ervaring en blijven beter in het geheugen bewaard. Daarmee is meteen de kracht van analoge communicatie gegeven: het heeft een sterke impact en analoge boodschappen worden makkelijk onthouden. Het nadeel is dat de nuance van analoge communicatie gemakkelijk verloren gaat. Tranen kunnen van het lachen zijn maar ook van het huilen. Gillen kan van enthousiasme zijn maar ook van schrik. Duwen kan een plagerijtje zijn maar ook een teken van 'wegwezen jij'. Op betrekkningsniveau is het mogelijk om de communicatie te sturen en om relaties te structureren en de kwaliteit ervan te bepalen of het tegenovergestelde: om relaties te breken en te doen mislukken. Daarom spreken Watzlawick c.s. ook van 'metacommunicatie' of van het 'bevelsaspect' van de communicatie. Alle 'boodschappen' op betrekkningsniveau worden via metacommunicatie gekoppeld aan de inhoud van communicatie en oefenen een sterke invloed uit op wat er inhoudelijk gezegd wordt. Het betrekkningsniveau is zo essentieel dat het feitelijk vooraf gaat aan de inhoud. Zonder goed gestructureerde betrekking is er geen goede inhoudelijke communicatie mogelijk (Watzlawick, 45,46).

Het onderscheid tussen het inhoudsniveau van de communicatie en het betrekkningsniveau, geeft een eerste handvat om het probleem te beschrijven waarvoor pastores staan in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

Het *inhoudelijke* probleem is dat mensen met een verstandelijke beperking, als gevolg van hersenbeschadigingen, vaak een geringe actieve en passieve woordenschat hebben. Ze hebben daardoor moeite met spreken en verstaan (Blokhuys 2003, 67 vv.). Pastores zijn juist verbaal ingesteld, mensen van het Woord, gewend aan spreken op hoog abstract niveau. Het Woord, de geloofsinhoud, zoals door pastores gesproken, wordt daarmee door mensen met een verstandelijke beperking al snel als te complex en te hoog gegrepen ervaren. Pastores kunnen zich moeilijk verstaanbaar maken en hoorders hebben moeite met verstaan.

Op *betrekkningsniveau* is er het probleem van het opbouwen van een relatie. Mensen met een verstandelijke beperking hebben soms moeite met het aangaan van relaties, zeker als hun beperking ernstiger is. Pastores hebben die moeite soms ook en zelfs misschien nog wel meer dan mensen met een verstandelijke beperking zelf. Wanneer pastores die moeite hebben, voelen zij zich al snel overvraagd, zoals pastor Quirien en Sander aangeven in de verkenning. Dat leidt tot een op zijn minst ambivalente relatie met de hoorders. Binnen zo'n relatie wordt het overbrengen van de geloofsinhoud een lastige opgave.

Het onderscheid tussen het inhoudsniveau en het betrekkningsniveau van de communicatie komt in het empirische gedeelte van het onderzoek terug in de vraag welke competenties op elk van de beide niveaus vereist zijn. Maar eerst besteed ik aandacht aan 'totale communicatie', communicatie die erop gericht is om te communiceren met meer dan alleen woorden.

3.2.5 Totale communicatie

Oskam en Scheres omschrijven totale communicatie als 'het tegelijkertijd en meer bewust gebruik maken van alle uitingvormen van communicatie in een interactie' (Oskam 2005, 17). Daarbij gaat het om het toepassen en combineren van communicatievormen zoals lichaamstaal, het gebruik van voorwerpen, foto's of pictogrammen, en om communicatie met behulp van gebaren en zelfs schrift. Het begrip 'totale communicatie' is in 1967 bedacht door de Amerikaanse (dove) docent Roy K. Holcomb en 'werd gebruikt door onderzoekers en docenten binnen de dovenpedagogiek...' (Oskam, 32), met als visie om (dove) mensen tot hun recht te laten komen door hen optimaal te begrijpen en door optimaal door hen begrepen te worden. Pas later wordt het begrip gebruikt in relatie tot mensen met een verstandelijke beperking en wordt totale communicatie de basishouding en de methodiek om zo goed mogelijk contact te maken en met hen te communiceren.

Om iets meer inzicht te krijgen in de functie van taal(vormen) in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking, volg ik Oskam en Scheres in hun uitleg van de wijze waarop taal zich vanaf de geboorte ontwikkelt. In eerste instantie ontstaat taal als innerlijke taal, waarbij kinderen leren om begrippen te koppelen aan belevingen die zich in en om hen heen afspelen. Het kind verkrijgt kennis over de betekenis van begrippen, over de context waarin die begrippen worden gebruikt en over de uitingvormen om met die begrippen communicatie op gang te brengen. Het begrijpen van taal komt eerst (de passieve taal) en het gebruiken van taal pas daarna (actieve taal).

Kinderen leren zo de drie componenten van taal gebruiken (Oskam, 24,25). Dat is de *taalinhoud*, het onderwerp waarover wordt gecommuniceerd, dat is de *taalvorm*, zoals gesproken taal, lichaamstaal en visuele communicatiemiddelen en dat is het *taalgebruik*, waarin het belangrijk is te weten in welke context welke taal, op welke wijze moet worden aangewend. Deze drie componenten moeten samenwerken om goed te communiceren. Bij mensen met een verstandelijke beperking kunnen hierin allerlei stoornissen optreden. Bij een stoornis in de taalinhoud lijken zij bijvoorbeeld heel wijs te praten, terwijl ze eigenlijk niet weten waarover ze het hebben. Bij een stoornis in het beheersen van taalvormen kan het zijn dat mensen met een verstandelijke beperking niet kunnen praten maar wel heel veel begrijpen. Bij een stoornis in het taalgebruik weet iemand niet dat hij een uitspraak op het verkeerde moment doet, zoals bijvoorbeeld de jongen die te midden van verdrietige mensen aan een graf begint over de mooi gepoetste schoenen van de pastor.

Oskam en Scheres gaan uitgebreid in op de voorwaarden om de taalinhoud, de taalvorm en het taalgebruik te kunnen verwerven. Daarvoor is het allereerst nodig dat kinderen ervaringen kunnen opdoen met het voelen van behoeftes, met iets willen, met zintuiglijke prikkels die uitdagen en waarmee ze zelf kunnen uitdagen. Kinderen moeten ook leren dat op een actie een reactie volgt, dus dat je met gedrag iets kunt uitlokken en dat het gedrag van een ander iets bij hen uitlokt. Daarop volgt het leren van

de dialoog en van wederkerigheid, van het besef dat beïnvloeding over en weer mogelijk is. Als laatste is beheersing nodig van geschikte communicatievormen, zoals gesproken taal, gedrag, voorwerpen, gebaren e.d.

Als pastores communiceren met mensen met een verstandelijke beperking, dan moeten zij bewust gebruik kunnen maken van communicatievormen die zijn afgestemd op de communicatieve mogelijkheden hun pastoranten of hoorders. Oskam en Scheres stellen dat daarbij rekening moet worden gehouden met vier factoren: het communicatieniveau van de pastoranten of hoorders, hun abstractieniveau, hun zintuiglijke vermogen en hun communicatieve functies (Oskam, 30,31).

Het *communicatieniveau* is een indicatie voor de mogelijkheden die mensen hebben om in contact te staan met de buitenwereld. Op situatieniveau zijn die mogelijkheden zeer gering en bestaat communicatie uit het ondergaan van directe zintuiglijke prikkels, zoals proeven, ruiken, aanraken, aankijken en is actieve communicatie beperkt tot lichamelijke bewegingen en het maken van geluiden zoals lachen en huilen. Op signaalniveau hebben pastoranten en hoorders meer mogelijkheden. Ze begrijpen concrete verwijzingen in gebaren, plaatjes en imiterende verklankingen zoals het 'beh' van een schaap. Op symboolniveau zijn de mogelijkheden nog iets groter en zijn mensen in staat om woorden en symbolen te begrijpen.

Bij het *abstractieniveau* verwijzen Oskam en Scheres naar de theorie van de ervaringsordening. Daaraan besteed ik apart aandacht in de volgende paragraaf.

Bij het *zintuiglijk vermogen* van mensen met een verstandelijke beperking gaat het om eventuele beperkingen in hun visuele, auditieve en tactiele vermogens. Foto's en tekeningen bijvoorbeeld kunnen alleen als communicatievorm worden benut als mensen kunnen zien.

Onder *communicatieve functies* wordt verstaan dat mensen communicatie doelmatig en effectief kunnen gebruiken, zoals aandacht vragen, informatie zoeken, sociale routines hanteren, dingen weigeren, bevestigen of ontkennen.

Totale communicatie, in communicatievormen die bewust zijn afgestemd op de mogelijkheden van pastoranten of hoorders, kan een verrijking zijn voor de communicatie binnen het pastorale beroep (Smit 2006b, 54 vv.), zeker in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap.

Dat geldt allereerst voor het betrekkingsniveau van de communicatie. Op betrekkingsniveau heeft totale communicatie de hermeneutische functie om mensen tot hun recht te brengen. Bij het maken van contact en bij het opbouwen van de relatie is het voor pastores van belang om over die communicatievormen te beschikken waarmee de pastoranten of hoorders bereikt, gekend en doorgrond kunnen worden. Bij pastoranten en hoorders die niets of nauwelijks iets mee krijgen van gesproken taal, die functioneren op situatieniveau en signaalniveau, zal de pastor in staat moeten zijn tot communicatie via lichamelijke nabijheid, lichaamstaal, gebaren, mimiek, geuren en geluiden, of tot communicatie via voorwerpen, pictogrammen en foto's. Het komt daarbij aan op analoge communicatie, op de mogelijkheid van de pastor om zijn lichamelijke en zintuiglijke expressie te benutten om een relatie aan te gaan.

Ook op inhoudsniveau is totale communicatie een belangrijk instrument voor pastores, namelijk om de geloofsinhoud te kunnen delen of overdragen op het communicatieve niveau van de pastoranten of hoorders. Pastores moeten het bijbels ABC (Miskotte

1941) kunnen omzetten in totale communicatie (Smit 2006b, 78vv). Daarbij worden centrale begrippen uit de bijbelse traditie, zoals 'zonde', 'genade', 'verzoening' of 'gerechtigheid' fysiek in beeld gebracht, zodat de hoorders aan de lichaamstaal van de pastor, aan zijn stem, aan zijn gelaatsuitdrukking en aan zijn gedragingen kunnen aflezen wat een bijbels kernbegrip inhoudt. De hoorders kunnen zo letterlijk lichamelijk contact maken met en participeren in de uitwerking van de kernwoorden, ze nadoen en ze op die manier in zich opnemen zodat ze ermee vertrouwd worden. Totale communicatie is voor pastores dus een belangrijk instrument in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

3.2.6 De theorie van de ervaringsordening

Een goed begrip van communicatie kan verder worden bevorderd door de theorie van de ervaringsordening. Deze theorie is uitgewerkt door Dorothea Timmers-Huigens, zowel in haar orthopedagogische als in haar theologische publicaties (Timmers-Huigens 1982, 1997, 2001, 2005). De ervaringsordening is een theorie die inzichtelijk maakt hoe mensen met een verstandelijke beperking hun ervaringen ordenen en hoe begeleiders en ondersteuners daarbij communicatief kunnen aansluiten.

De theorie gaat uit van de opvatting dat ieder mens zichzelf leert verstaan in relatie tot de wereld om hem heen, i.c. in relatie tot medemensen. In dat verstaansproces moeten zowel het eigen zelf als de omringende wereld worden verkend en tot een ervaring worden die is verankerd in het bestaan. Timmers-Huigens gebruikt het begrip 'coregulatie' om aan te geven dat mensen in een relatie altijd samen de balans reguleren door op elkaars communicatieve uitingen te reageren. Een coregulatie van hoge kwaliteit roept veiligheid en vertrouwen op, brengt ordening aan in het bestaan en roept het besef op: 'ik mag er als unieke mens zijn'. Als de coregulatie van mindere kwaliteit is, dan worden onveiligheid en wantrouwen gegenereerd, chaos en miskennen van de uniciteit. Door hoogwaardige coregulatie leert het kind vertrouwen te hebben in zichzelf en de ander.

De ordening van ervaringen verloopt langs vier lijnen, die altijd met elkaar samen werken. Ze belichten elk één deelaspect van de werkelijkheid die geordend wordt. Er is de lichamelijke ervaringsordening die zich 'afvraagt': is mijn lichaam in deze situatie veilig? Er is de associatieve ervaringsordening die de *betrouwbaarheid* van de concrete werkelijkheid toetst. Er is de structurerende ervaringsordening die samenhangt met de *herkenbaarheid* en de *voorspelbaarheid* van een gebeurtenis. En als laatste is er de vormgevende ervaringsordening, die ervaringen doorlicht vanuit de vraag: mag ik mezelf zijn, mag mijn uniciteit er zijn?

In elk van deze vier ordeningen kan een verstoring optreden. Mensen kunnen zich lichamelijk onveilig voelen, de situatie als onbetrouwbaar ervaren of als chaotisch en ongestructureerd. Ook kunnen mensen het gevoel hebben dat ze er in deze situatie niet mogen zijn zoals ze zijn. In sommige situaties is er zelfs zo veel chaos dat er in alle ervaringsordeningen sprake is van onbalans.

In de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking levert de theorie van de ervaringsordening waardevolle kennis op voor de coregulatie van de communicatie. Door de aard van hun beperking kunnen veel mensen met een verstandelijke beperking zich alleen communicatief uiten op een niveau waarop de lichamelijke en associatieve ervaringsordening dominant zijn. Dat vraagt om specifieke coregulatie, om

een communicatief handelen dat aansluit bij de situatie van degene met wie wordt gecommuniceerd.

Uit de theorie van de ervaringsordening volgt dat het voor pastores van belang is dat zij in hun communicatie kunnen aansluiten bij die hoorders die een dominante lichamelijke ordening van ervaringen hebben. Pastores moeten dus in staat zijn tot vooral lichamelijke communicatieve vormen, op situatieniveau en signaalniveau, zoals bij het bespreken van totale communicatie aan de orde is geweest.

3.2.7 Conclusies

Ik heb in § 3.2 een aantal aspecten uitgewerkt van het begrip 'communicatie'. Uit de Praktische Theologie heb ik een aantal auteurs aan het woord gelaten die wijzen op de centrale betekenis van communicatie in het hermeneutische proces van het verstaan van de geloofsinhoud. Ik heb een model ontworpen dat als blauwdruk kan dienen om pastorale communicatie methodisch te kunnen onderzoeken, als een gefaseerd proces van toenadering tot pastoranten, van de verdieping van de relatie met hen en van het delen in de geloofsinhoud.

Vanuit theologisch en sociaalwetenschappelijk perspectief heb ik twee kanttekeningen bij het model gemaakt. De eerste kanttekening is dat er in de pastorale communicatie ruimte moet blijven voor de uniciteit van zowel de pastorant, de pastor en God. De tweede kanttekening is dat er, om tot pastorale communicatie te komen, een proces van toe-eigening moet plaatsvinden, dat ook kan worden aangeduid als een leerproces en zelfs als exposure. De vreemde ander wordt pas 'eigen' in een proces dat appelleert aan de persoon van de pastor.

Geloofsgemeenschappen zijn geneigd om de communicatieve problemen die zich in de kerkelijke praxis voordoen, eenzijdig op te lossen op inhoudsniveau. Op basis van relevante literatuur heb ik aangegeven dat er minstens zo veel aandacht moet zijn voor het betrekkingsniveau van de communicatie, waarbij het aankomt op de congruentie van pastores. Vanuit een goede en op congruentie gebaseerde relatie ontstaat authentieke communicatie.

Belangrijke instrumenten bij de communicatie zijn 'totale communicatie' en de theorie van de ervaringsordening. Beide instrumenten wijzen op de noodzaak van het feit dat pastores leren communiceren op het meest basale communicatieniveau, dat van de lichaamsgebonden, niet-talige communicatie.

In alle opzichten komt het in de communicatie aan op de innerlijke ruimte van de pastor. Hij staat voor de opgave om te leren omgaan met de verstoring van zijn innerlijke ruimte die kan optreden in relatie tot mensen met een verstandelijke beperking, zoals met name uit de publicaties van ouders naar voren komt. De vraag bij deze uitkomst van het literatuuronderzoek is natuurlijk in hoeverre pastores het daadwerkelijk tot hun leeropgave rekenen om de competenties te leren voor de communicatie met pastoranten met een verstandelijke beperking. Op deze vraag zal ik in het empirische gedeelte van het onderzoek een antwoord trachten te geven.

Maar eerst sta ik stil bij het begrip 'competentie'. In de volgende paragraaf werk ik dat begrip nader uit met behulp van agogische en theologische literatuur. Ik zal met name onderzoeken hoe 'competentie' zich laat verstaan in relatie tot het model van de innerlijke ruimte en het communicatiemodel zoals ik dat in paragraaf 3.2. heb beschreven.

3.3 Competentie

3.3.1 Het begrip 'competentie'

Het begrip 'competentie' vervult een centrale rol in het onderzoek. Het is het begrip waaraan ik wil afmeten wat de leerinhoud is van hetgeen pastores moeten kunnen in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. 'Competentie' roept het beeld op dat die leerinhoud uit meer bestaat dan alleen 'kennis' of 'vaardigheden'. Bij een competentie gaat het meer om de gerichtheid op het concrete handelen in de beroepspraktijk. Ook suggereert het de integratie van alle facetten die bij het leren aan de orde zijn, zoals kennis, vaardigheden, motivatie en houding. 'Competenties zijn niet een optelsom van een aantal losse elementen, maar het zijn actieprogramma's die een individu in staat stellen om te handelen in complexe arbeidssituaties, om te gaan met contradicties en zich verder te bekwamen' (Onderwijsraad 2002, 34). 'Competent zijn' wijst daarbij op het vermogen om flexibel in te spelen op wisselende en nieuwe beroeps-situaties, ook als die de gespecificeerde standaarden voor het pastorale beroep overstijgen. Verder duidt het op een leerwijze die aansluit bij de persoon van de beroepsbeoefenaar, op diens habitus (zie § 1.6).

Het denken in termen van competentie heeft implicaties voor het leren. Competentieleren is heel persoonlijk en iedere pastor maakt daarbij een eigen, uniek leerproces door. Voor de docent maakt een geordend en gedifferentieerd competentiebeprij het mogelijk om systematiek aan te brengen in het onderwijs, zonder de individuele aspecten van het leren van elke student of pastor te verwaarlozen.

Competenties staan volop in de belangstelling in het onderwijs en in de wereld van de arbeidsorganisaties. Schlusmans (Schlusmans 2003, 13) geeft daarvoor de volgende verklaring: 'Een kennisintensieve, dynamische samenleving heeft een arbeidsmarkt die zich kenmerkt door een grote vraag naar hoger opgeleiden die breed inzetbaar zijn en die zelf in staat zijn zich nieuwe kennis en vaardigheden eigen te maken. De arbeidsmarkt en de maatschappij vragen om afgestudeerden die doelgericht kunnen handelen in gevarieerde, nieuwe, onbekende situaties, die naast een gedegen vak-kennis ook beschikken over communicatief vermogen, het vermogen tot samenwerking, analyse, methodisch denken en problemen oplossen. Voor de zogenaamde initiële opleidingen, die opleiden voor startkwalificaties, betekent dit dat de vaak nog aanwezige cognitieve ballast vervangen moet worden door een meer specifieke aandacht voor de ontwikkeling van een brede beroepsbekwaamheid. Daarnaast zal er meer aandacht moeten zijn voor het ontwikkelen van het zelfregulerend vermogen van de student'. Flexibiliteit, zelfstandigheid en creativiteit zijn dus belangrijke elementen van competentie.

De omschrijving van competentie door Dochy en Nickmans gaat in eenzelfde richting. Zij stellen: 'Een competentie is een persoonlijke bekwaamheid, die zichtbaar wordt in het vertonen van succesvol gedrag in een bepaalde, contextgebonden situatie. Een competentie is veranderlijk in tijd en tot op bepaalde hoogte ontwikkelbaar. Een competentie bestaat uit een geïntegreerd geheel van kennis, vaardigheden en houdingen, waarbij persoonskarakteristieken en aspecten van professioneel functioneren eveneens op een bepaalde manier, en in een bepaalde mate invloed uitoefenen op (de ontwikkeling van) competenties' (Dochy 2005, 15).

Dochy en Nickmans brengen een gelaagdheid aan in de betekenissen die competentie kan hebben.

Voor de eerste betekenis verwijzen ze naar het Latijnse woord 'competentia', wat 'omstandigheid, gelegenheid, geschiktheid' betekent en ze citeren uit het Groot Woordenboek der Nederlandse Taal van Van Dale dat over competentie zegt: 'deskundigheid, geschiktheid; bevoegdheid tot handelen of oordelen'. In deze beschrijving is 'competentie' 'een juridisch toegekende bevoegdheid, bijvoorbeeld om als piloot een vliegtuig te besturen'.

In de tweede betekenis is competentie een 'bijzonder persoons- of gedragskenmerk, soms aangeboren en soms aangeleerd door training en/of ervaring'. Competentie wordt hier in het enkelvoud gebruikt. Het verwijst naar de excellentie van een persoon en is verbonden met excellente resultaten van die persoon in een bepaald beroep. Competentie is een *potentie* om deskundig te kunnen handelen in een beroep. In de Verenigde Staten, waar veel waardering is voor dergelijke potenties, spreekt men dan van 'competency'.

In de derde betekenis heeft competentie de betekenis van een vaststaande norm of minimumstandaard waaraan een bepaalde gedraging moet voldoen. 'Het begrip competentie heeft dan betrekking op een cluster van vaardigheden, houdingen en kennis, dat als minimumstandaard geldt om bepaalde arbeidstaken correct te verrichten. In de Britse traditie wordt dan het woord *competence* of *competences* gebruikt' (Dochy, 20). Hier kan er wel sprake zijn van een meervoud: voor verschillende onderdelen van de arbeidstaak zijn verschillende competenties nodig. Het geheel van dergelijke competenties worden meestal door een beroepsgroep in een competentieprofiel vastgelegd.

In arbeidsorganisaties is er veel belangstelling voor competentiegericht onderwijs en competentiegericht leren. Arbeidsorganisaties gebruiken het begrip 'competentie' om zo exact mogelijk te omschrijven aan welke eisen beroepsbeoefenaren moeten voldoen om hun beroep te kunnen uitoefenen op een wijze die de werkgever beoogt. Men spreekt dan van een competentieprofiel, als het geheel van competenties die voor een bepaald beroep vereist zijn.

Het competentieprofiel dient twee doelen. Allereerst biedt het een maatstaf om te meten of een medewerker voldoet aan de eisen die de werkgever in het competentieprofiel heeft vastgelegd. Verder is het begrip gekoppeld aan het opleiden van medewerkers, zodat zij gaan voldoen aan de vereiste competenties. Onstenk wijst erop dat in het Duitse taalgebied een voorkeur bestaat voor het begrip 'kwalificatie' als de beschrijving van het geheel aan kennis, houdingen en vaardigheden die voor een bepaalde beroepstaak nodig zijn. Iemand is gekwalificeerd voor de arbeidsmarkt als hij voldoet aan de standaarden die voor een beroep zijn opgesteld. Het begrip wordt daar gebruikt als niet de persoon van de beroepsbeoefenaar centraal staat maar de beroepseisen. Daarentegen geldt: 'Als men arbeidsvaardigheden bekijkt vanuit de arbeidende persoon kan beter gesproken worden over competentie (...) of handelingscompetentie (...). De verschuiving van het begrip kwalificaties, gedefinieerd vanuit te verrichten arbeidstaken, naar het begrip competentie als vermogen om taakgericht problemen op te lossen betekent een accentuering van de persoon van de beroepsbeoefenaar (...)' (Onstenk 1997, 83).

De eisen waaraan competentieprofielen moeten voldoen, kunnen per beroep sterk verschillen. In beroepen die sterk geprotocolleerd zijn, ligt er grote nadruk op de meet-

baarheid en toetsbaarheid van competenties. Binnen deze beroepen worden competentieprofielen over het algemeen door experts top down vastgelegd. Van alle beroepsbeoefenaren worden dezelfde competenties gevraagd en bij het verwerven van competenties volgt iedereen dezelfde leerweg. Aan de basis van de werkwijze binnen deze beroepen ligt het cognitivisme (Simons 2003, 32), een aan het behaviorisme verwante denkrichting, die het minder van belang vindt om rekening te houden met wat er in mensen omgaat aan interne processen maar meer belang hecht aan waarneembaar en controleerbaar gedrag. Het gaat dan bijvoorbeeld om beroepen als de luchtvaart met zijn strakke procedures of het werken in een kerncentrale met zijn strenge veiligheidseisen. Binnen beroepen die sterk persoonsgebonden zijn, zoals het pastorale beroep, wordt meestal de weg van het constructivisme gevolgd om tot een competentieprofiel te komen. Simons zegt daarover: 'De basisaanname van deze stroming in de sociale psychologie is dat mensen hun (sociale) werkelijkheid construeren door te interacteren met medemensen. Er is niet één waarheid, maar er zijn er vele naast elkaar. De subjectiviteit van menselijke waarneming en oordelen wordt tot uitgangspunt genomen.' 'Mensen gaan in de omgang met de werkelijkheid vooral af op de interpretatie ervan in en door de (sub)cultuur waar zij deel van uit maken. Belangrijke anderen bepalen in belangrijke mate hoe wij de werkelijkheid ervaren en hoe wij ons zelf zien. Mensen zijn hierbij steeds uit op het bewaken en verstevigen van hun identiteit' (Simons 2003, 33).

In persoonsgebonden beroepen zijn het de beroepsbeoefenaren zelf die interactief en in samenspraak met elkaar een competentieprofiel construeren. In zo'n profiel worden aan de ene kant de 'kerncompetenties' van het beroep benoemd die voor alle beroepsbeoefenaren gelijk zijn maar aan de andere kant is er veel ruimte voor 'differentiërende competenties' (Dochy 2005, 11), d.w.z. de persoonlijke competenties die voor iedere beroepsbeoefenaar specifiek zijn. Overigens, en hier wrekt zich de spraakverwarring die er rond het begrip competentie hangt, gebruikt Schlusmans het begrip kerncompetentie precies in tegengestelde zin. Schlusmans onderscheidt de algemene beroepscompetenties van kerncompetenties. Kerncompetenties zijn voor hem die aspecten van het beroep die moeilijk toetsbaar zijn. 'Het zijn individuele kenmerken die essentieel zijn voor uitstekend functioneren, zoals flexibiliteit, creativiteit, inlevingsvermogen, zelfstandigheid etc.' (Schlusmans 2003, 13). Het samenhangende geheel van de voor een beroep te leren basiscompetenties wordt binnen het onderwijs ook wel 'competentiematrix' genoemd (www.fontys.nl).

Ook binnen de Praktische Theologie is het denken in competenties gangbaar geworden. Eén van de eerste theologen in Nederland die het begrip 'competentie' gebruikt, is Van de Spijker. Hij vat alle competenties van de pastor samen in het begrip 'pastorale competentie' (Van de Spijker 1984, 22). Hij onderscheidt daarbij aan de ene kant de 'volmachtscompetentie' en aan de andere kant de 'bekwaamheidscompetentie'. Beide competentiegebieden deelt hij op in drieën. De volmachtscompetentie bestaat uit de juridische, de traditionele en de archetypische competentie. De bekwaamheidscompetentie verdeelt hij onder in de pastoraal-theologische, de communicatieve en de persoonlijke competentie. Daarmee wordt achtereenvolgens bedoeld dat de pastor een goed theoloog moet zijn, goed moet kunnen communiceren en bovenal een authentiek en integer gelovig mens moet zijn. Bij Van de Spijker zijn de drie door Dochy genoemde dimensies van competentie, namelijk 'volmacht', 'persoonlijkheidskenmerk' en 'beroepsstandaard' herkenbaar, ook al is de onderverdeling van competenties bij Van de

Spijker gedetailleerder en besteedt hij vooral aandacht aan de personale competentie (de spirituele omgang van de pastor met God, zichzelf en de naaste).

Ook Schilderman en Bruinsma-de Beer hebben (kwantitatief) onderzoek gedaan naar de competenties van pastores. Bruinsma-de Beer verstaat onder 'competenties' 'het geheel van kwaliteiten die een pastor bezit en waarmee zij op adequate wijze haar taak kan uitoefenen' (Bruinsma-de Beer 2006, 23). Zij heeft bij gemeenteleden, pastores en psychosociale hulpverleners onderzocht welke kwaliteiten aan een pastor als deskundige, persoon en ambtsdrager worden toegeschreven in onderscheid tot die van psychosociale hulpverleners en heeft het gewenste en het feitelijke competentieniveau van pastores in beeld gebracht. Haar omschrijving van competentie als 'kwaliteit' is wat vaag. Onduidelijk blijft bijvoorbeeld of het daarbij gaat om aangeboren eigenschappen en karaktertrekken of dat het om bekwaamheden gaat die aangeleerd kunnen worden. Relevanter is haar differentiëring van 'competentie' in de deskundigheid, de persoon en het ambt van de pastor. Daaruit komt naar voren dat competentie het geheel is van kennis, vaardigheden, visie, houding, geloof, legitimatie en status (Bruinsma-de Beer, 26-33). In die zin denkt zij bij het begrip 'competentie' in dezelfde richting als ik. Schilderman is in zijn onderzoek niet zo zeer gericht op het inventariseren van competenties als vakinhoudelijke professionaliteit maar eerder op het analyseren van het proces van professionalisering. Daarbij gaat het om de voorwaarden die vereist zijn zodat pastores kunnen leren om competent te worden. Schilderman onderzoekt daarbij met name de invloed en betekenis van ambts-theologie voor de professionalisering van pastores. Ook zijn opvatting van competentie is breder dan alleen het beschikken over vaardigheden. Hij noemt naast vaardigheden ook het opleidingsniveau en de attitude. Maar in essentie gaat het bij hem om metacompetenties die samenhangen met het vermogen om de kwaliteit van het professionaliseringsproces te bevorderen en de persoonlijke beleving van professionalisering door de pastor te verbeteren (Schilderman 1999, 540,541). Elders benadrukt hij de persoonlijke, ambtelijke, pastoraal-theologische en spirituele competenties van de pastor (Schilderman 1998b, 138,139).

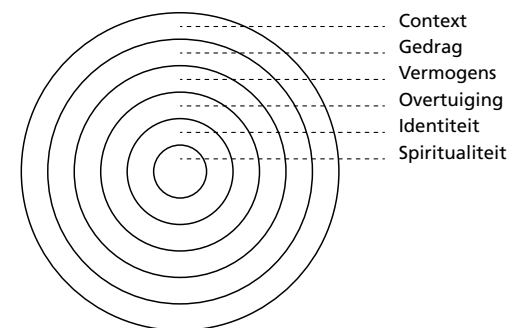
3.3.2 Een conceptueel competentiemodel

Spencer en Spencer beschrijven in hun onderzoek naar competenties dat sommige competenties makkelijk en andere moeilijk toegankelijk, toetsbaar en te leren zijn. Zij gebruiken daarvoor de metafoor van de ijsberg (Onderwijsraad 2002, 40,41). De competenties van vaardigheden en kennis liggen 'boven water' en zijn makkelijk toegankelijk. Maar de wezenlijke dimensies van competentie liggen 'onder water'. Ze zijn moeilijk toegankelijk en aan te leren. Bij Spencer en Spencer zijn dat de dimensies (van boven naar beneden) 'zelfbeeld', 'persoonlijkheid' en 'motieven'.

Dat wat Spencer en Spencer in het ijsbergmodel uitdrukken, verbeeldt Korthagen in een model met zes concentrische cirkels (Korthagen 2001, 17). Het is een model dat hij gebruikt in de opleiding van leraren. Het laat de gelaagde structuur van competentie zien. Competentie is dat alle lagen van wat Korthagen de 'ui' noemt, met elkaar samenwerken om tot een goed resultaat te komen.

Daarbij zijn 'gedrag' en 'vermogens' (vaardigheden en kennis), omdat zij aan de buitenkant liggen, gemakkelijker toegankelijk voor beïnvloeding dan 'overtuiging', 'identiteit' en 'spiritualiteit', die meer naar binnen liggen. Korthagen benoemt de kern van zijn

model meestal met 'betrokkenheid' en soms met 'spiritualiteit'. Het kan daarbij gaan om een religieuze maar ook om humanistische grondhouding. In figuur 3.5 heb ik de benaming 'spiritualiteit' aangehouden voor de kern van het competentiemodel.

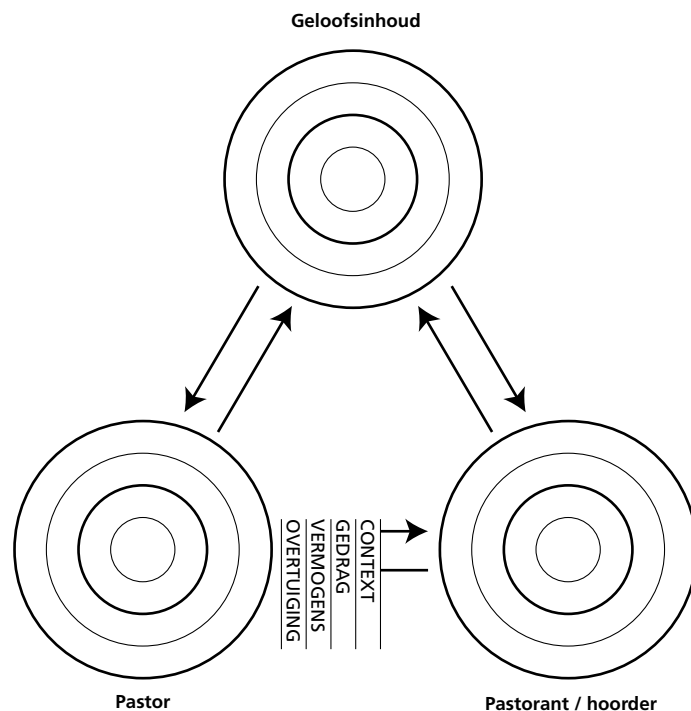

Figuur 3.5 Model van kernreflectie

Over de empirische onderbouwing van zijn model zegt Korthagen dat hem geen onderzoek bekend is waarin het model empirisch getoetst is. Maar: 'Aan de andere kant beschrijft het model niet veel meer dan wat al in allerlei theorieën bekend is, bijvoorbeeld dat de omgeving en iemands bekwaamheden het gedrag van die persoon bepalen, dat opvattingen bepalend zijn voor wat iemand als bekwaamheden kan en wil verwerven, en dat die opvattingen op hun beurt beïnvloed worden door het zelfbeeld van de persoon' (Korthagen 2001, 17). Korthagen heeft veel aandacht besteed aan het ontwikkelen van een methode om de kernlagen van de innerlijke ruimte te ontwikkelen. Zijn methode staat bekend als 'kernreflectie'.

Het competentiemodel van Korthagen maakt inzichtelijk dat competentie bestaat uit een reeks systematisch met elkaar samenhangende lagen. Maar daarbij blijven nog twee vragen open. Beide vragen komen op uit het hermeneutische communicatiemodel in figuur 3.2.

In vergelijking tot model 3.2 ontbreken in het model van Korthagen de laag van de feiten en de laag van de gevoelens. Gegeven het feit dat ouders, maar ook enkele pastores in de verkenning, beschrijven welke heftige impact een kind of een pastorant met een verstandelijke beperking heeft op hun bestaan, zowel feitelijk als gevoelsmatig, acht ik het noodzakelijk om deze twee lagen op te nemen in een competentiemodel. Nu zouden die lagen kunnen worden toegevoegd aan het model in figuur 3.5, zodat er in plaats van zes in totaal acht lagen zouden komen. Toch volg ik die weg niet, want er is nog een tweede bezwaar tegen het competentiemodel van Korthagen: het is niet relationeel. Bij hem ontbreekt de verbinding met (de polen van) de leerling en de leerinhoud. Juist de verbinding tussen de drie polen van het hermeneutische communicatiemodel brengt duidelijk in beeld dat de competenties van -in dit geval- de pastor altijd samenhangen en in verbinding staan met enerzijds de pastorant/hoorder en anderzijds de geloofsinhoud. Met behulp van de opvattingen over competentie van Korthagen kan echter wel het model in figuur 3.2 worden verrijkt. Schematisch heb ik dat weergegeven in figuur 3.6.

Figuur 3.6 Het conceptueel competentiemodel

Figuur 3.6 toont het eerder beschreven hermeneutische communicatiemodel met de drie polen, maar met de toevoeging van de lagen (of categorieën) 'overtuiging, vermogens, gedrag en context'. Met die vier toegevoegde lagen kan ik beschrijven welke aspecten van communicatie zich voordoen in de tussenruimte tussen de pastor en de pastorant. Om het model niet al te complex te maken, heb ik alleen de competenties voor de tussenruimte van de pastor in het model weergegeven. Voor de volledigheid zouden ook de overeenkomstige competenties van de pastorant/hoorder in beeld moeten worden gebracht. Ook die spelen, in hun beschikbaarheid of afwezigheid, een rol bij het aangaan van communicatie.

Om het model en de figuur te completeren zou ook de gelaagdheid van de tussenruimtes tussen enerzijds de pastor en de geloofsinhoud en anderzijds tussen de pastorant en de geloofsinhoud in beeld moeten worden gebracht. Ik doe echter een beroep op de verbeeldingskracht van de lezer om dat zelf in te vullen. Daarmee voorkom ik dat de figuur te complex wordt.

Wel wil ik nog iets opmerken over het begrip 'overtuiging' in relatie tot de geloofsinhoud. In het onderzoek wil ik nagaan in hoeverre de overtuiging van de pastor met betrekking tot de geloofsinhoud van invloed is op de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Het begrip 'overtuiging' is daarbij niet gangbaar binnen de theologie. Vaker wordt daarvoor het begrip 'visie' of 'pastoraal-theologische visie' gebruikt, zoals bijvoorbeeld Bruinsma-de Beer doet in haar studie (Bruinsma-de Beer 2006, 26). Maar voor de uniformiteit van de begrippen kies ik toch voor 'overtuiging' en niet voor 'visie', ook al gaat het om hetzelfde.

Overigens is er nog discussie mogelijk over het begrip 'tussenruimte' dat ik gebruik om de afstand aan te duiden tussen de pastor en de pastorant. Ik gebruik het begrip zoals het in het woordenboek van Van Dale wordt beschreven, in de zin van 'afstand, plaats of plek tussen twee of meer zaken' en niet in een meer pregnante of verheven zin waarin 'ruimte' de betekenis van 'overvloed' of 'spirituele ruimte' krijgt. Ook heb ik niet de betekenis op het oog van Meininger die de tussenruimte benoemt als 'intimiteitsruimte' waar de interactie kan plaatsvinden waarin de eigenheid en vreemdheid van de partners worden erkend (Meininger 2007b, 26,27). De tussenruimte is de ruimte tussen de polen, waarvoor competenties nodig zijn om de afstand te overbruggen. De intimiteitsruimte is in mijn voorstelling van zaken de gemeenschappelijke ruimte die ontstaat als pastor en pastorant hun innerlijke ruimte met elkaar delen zodat er een gedeelde ruimte ontstaat waarbinnen zij iets 'communis' hebben.

Ik sluit deze paragraaf af met de constatering dat het begrip 'competentie' zich laat denken als een gelaagd geheel van vermogens waarover een pastor moet beschikken als hij voor de opgave staat om communicatie tot stand te brengen tussen zichzelf, de pastorant/hoorder en de geloofsinhoud. Model 3.6 brengt in beeld welke die verschillende lagen van competentie zijn, zodat het mogelijk wordt om gericht onderzoek te doen naar de vraag hoe pastores met die lagen omgaan.

3.3.3 Competenties en vragen rondom 'leren'

Het literatuuronderzoek tot nu toe levert een aantal inzichten op die het begrip 'competentie' bruikbaar maken als centraal begrip voor dit onderzoek. In de literatuur worden een aantal thema's en vragen opgeworpen die ik hier aan de orde wil stellen alvorens over te gaan tot het empirische gedeelte van het onderzoek.

Een belangrijk thema in de literatuur is allereerst de vraag langs welke weg te leren competenties kunnen worden geïnventariseerd en vastgesteld. Wie bepaalt eigenlijk welke competenties tot de kern van een beroep behoren? Op welke methodische wijze kan de inventarisering van competenties tot stand komen? Wie doet die inventarisatie en vanuit welke filosofie gebeurt dat?

In de opzet van mijn onderzoek zoals ik dat in hoofdstuk 1 heb gepresenteerd, zijn het gespecialiseerde pastores die als databron zullen dienen voor het benoemen van de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Ik zal bij het verwerven van data gebruik maken van kwalitatief empirisch onderzoek. De filosofische basis van het onderzoek is het sociaal constructivisme, als stroming die past bij het beschrijven van competenties voor persoonsgebonden beroepen zoals het pastorale beroep.

In de literatuur wordt verder de vraag opgeworpen naar de samenhang tussen competenties en 'metacompetenties'. Het gaat bij metacompetenties bijvoorbeeld om competenties die nodig zijn om in een beroep af te kunnen stemmen met de leidinggevende en de collega's; competenties die het gesprek tussen verschillende beroepsgroepen mogelijk maken; competenties die het mogelijk maken dat een beroepsbeoefenaar in staat is te blijven leren en vernieuwen in zijn beroep. De vraag is of het volstaat om voor een bepaald beroep alleen de kerncompetenties te verwerven. Of zijn er ook 'metacompetenties' nodig?

Mijn onderzoek is er allereerst op gericht om de kerncompetenties te beschrijven van

de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Dat er daarnaast ook metacompetenties nodig zijn, lijkt mij vanzelfsprekend. Het onderzoek moet uitwijzen welke metacompetenties vereist of van belang zijn.

Een derde vraag in de literatuur hangt samen met de discussie hoe kerncompetenties kunnen worden vertaald naar een onderwijsleersituatie. Als de inhoud van competenties kan worden vastgesteld, 'hoe' gaat het leren van die competenties dan in zijn werk? Hoe leert iemand competenties? Welke volgorde moet er in het leerproces aangehouden worden?

Deze vraag is van belang voor het onderzoek. Immers: het onderzoek richt zich niet alleen op de inhoud van de competenties maar ook op de leerweg waarlangs ze kunnen worden verworven en op het vinden van aanwijzingen voor het opzetten van een onderwijsleercurriculum. De vragen naar de leerweg in relatie tot competenties zullen dan ook volop in het onderzoek aan de orde komen.

Als laatste is er nog de vraag naar de leerrichting, de vraag naar het 'bemeesteren', d.i. het leren en steeds beter leren van competenties. Daarbij laat 'leren' zich denken als een stapsgewijze ontwikkeling waarbij eerst de basis van een competentie wordt aangeleerd waarna die competentie stap voor stap wordt verbreed naar andere werksituaties en steeds intensiever wordt beheerst. Onstenk verheldert het bemeesteren door drie dimensies te onderscheiden, die elk gekoppeld zijn aan een dimensie van het begrip competentie zelf (Onstenk 1997, 85-88). De eerste dimensie van een competentie is dat hij een 'inhoudelijke breedte' heeft. Het gaat daarbij om 'de range aan arbeidsobjecten en gereedschappen waar het handelingsvermogen betrekking op heeft'. Daarmee wordt bedoeld dat je een competentie kunt zien als set van vakmatige vaardigheden die je in een bepaalde beroepssituatie moet kunnen toepassen. Het leren in deze dimensie noemt Onstenk 'verbreding': de reikwijdte van competenties wordt uitgebreid, verbreed, van bekende naar nieuwe beroepssituaties.

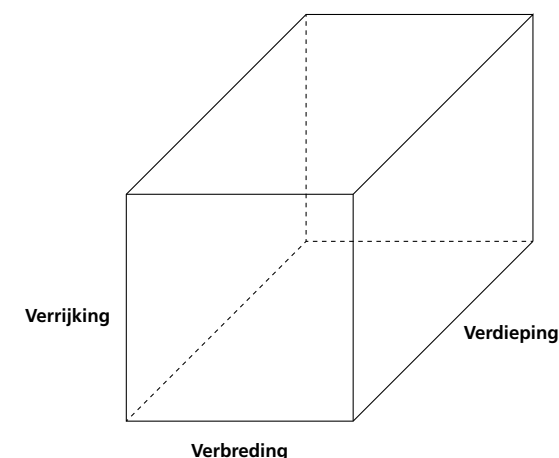
De tweede dimensie is 'zingeving'. Zingeving gaat over 'de betrokkenheid van de competente persoon bij motief en doelen van de arbeidsactiviteit'. Zingeving is dat iemand commitment ontwikkelt naar een beroep of een werksituatie en de vaardigheid bezit om zin te verlenen aan het werk. 'Het collectieve niveau van bedrijf, beroepsgroep of werkteam speelt daarbij een belangrijke rol'. Het leren op dit niveau noemt Onstenk 'verrijking' waarbij de leerling de competentie ontwikkelt om het eigen zingevingsysteem 'te verbinden met collectieve en individuele zingevings- en betekenisverleningsprocessen'.

De derde dimensie is 'reflectie' of het 'beheersingsniveau'. Het gaat om 'de beheersing van de taakuitvoering; de mate van autonomie waarmee men de taak kan uitvoeren en de regelproblemen die men aankan (regelcapaciteit)'. Bij leren op beheersingsniveau spreekt Onstenk van 'verdieping'. Dat '(...) vindt vooral plaats door reflectie op instrumenten, methodes en technologieën en op de producten van het werk'.

Onstenk stelt daarbij een competentie voor als een kubus, waarbij verbreding, verrijking en verdieping elk een zijde vormen. Daarmee geeft Onstenk in een beeld aan dat leren altijd om een samenhang vraagt tussen de diverse onderdelen van een competentie. Als dat gebeurt, zal de kubus aan inhoud winnen (Onstenk, 98).

Het leren start, volgens Onstenk, bij het 'leerpotentieel' van de lerende zelf, dat is de mogelijkheid van leerlingen om boven zichzelf uit te stijgen en vanuit de reeds aangeleerde competentie-elementen nieuwe competentie-elementen in zich op te nemen.

In dit leerproces speelt het goede voorbeeld van ervaren collega's een rol maar zijn ook leerhulpmiddelen op de werkplek belangrijk en ondersteunende scholing buiten het werk om.

Figuur 3.7 Verbreding, verrijking en verdieping van competenties

Voor mijn onderzoek is de vraag naar het bemeesteren van competenties van belang omdat het de aandacht vestigt op het verschil tussen 'beginners' en 'gevoerden'. Mogelijk levert het onderzoek op basis van het verschil tussen beginners en gevorderden gegevens op die bij het opstellen van een competentieprofiel en een onderwijsleercurriculum kunnen worden gebruikt om van daar uit een bepaalde ordening in de leerweg en leerinhoud aan te brengen.

3.4 Conclusies

In dit hoofdstuk heb ik een conceptueel model ontwikkeld waarmee ik onderzoek kan doen naar de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Het model is in de basis afkomstig uit de Praktische Theologie waar het zowel voor de beschrijving van de kerkelijke viering (met name de preek) en voor de pastorale ontmoeting wordt gebruikt. Het basismodel met de drie polen heb ik verder verfijnd. Allereerst heb ik met behulp van theologische literatuur vier lagen aangebracht in de 'innerlijke ruimte' van elk van de drie polen. Vervolgens heb ik met behulp van sociaalwetenschappelijke literatuur een gelaagdheid aangebracht in de tussenruimte tussen de drie polen. Zo heb ik uiteindelijk een model ontworpen waarmee ik methodisch kan onderzoeken wat de leeropgaven op de verschillende lagen zijn, welke competenties op elk van die lagen moeten worden verworven en hoe het leerproces er daarbij uit ziet.

Uit de bestudeerde sociaalwetenschappelijke, theologische en filosofische literatuur komt het beeld naar voren dat pastores bij hun leerproces te maken kunnen krijgen met leeropgaven die kunnen worden ervaren als 'exposure' en die nopen tot transformatie van hun innerlijke ruimte. Zij moeten op betrekkingsniveau leren communiceren op basis van een hernieuwde authenticiteit, waarbij ze gebruik moeten leren maken van

totale communicatie als instrument bij het coreguleren van de relatie met mensen met een verstandelijke beperking.

In het onderzoek wil ik komen tot een competentieprofiel waarin de kerncompetenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking worden beschreven. Ik ga er daarbij vanuit dat ik die competenties in hun basisvorm beschrijf en dat er altijd een verbreding, verrijking en verdieping van die competenties mogelijk is.

Met deze conclusies sluit ik dit hoofdstuk af en ga ik over tot het afronden van deel I van het onderzoek.

Een terugblik op het theoretisch kader van het onderzoek

De ontwikkelingen in de samenleving rond de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking stellen geloofsgemeenschappen en hun pastores voor de opgave werk te maken van de fysieke, functionele en sociale integratie van mensen met een verstandelijke beperking: de geloofsgemeenschap als ‘een plaats waar plek is’ (Meininger 2007a). Een bijzondere rol in dit proces wordt vervuld door pastores: zij zijn de centrale en herkenbare figuren binnen de geloofsgemeenschap, zijn voorganger in de kerkelijke vieringen en doen pastorale bezoeken. Uit de verkenning in hoofdstuk 2 bleek echter dat pastores moeite kunnen hebben met dit aspect van hun rol. Ze staan voor de leeropgave om competenties te verwerven voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking maar slagen daarin onvoldoende of helemaal niet. Slechts één van de drie pastores uit de verkenning beleeft vreugde aan dit aspect van zijn werk.

Negatief of ambivalent getinte verhalen belemmeren de relatie en de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Dat vraagt om een reconstructie van die verhalen, zowel op persoonlijk als op beroepsmatig en ambtelijk niveau (Ganzevoort 2007). Dat kan niet door beschouwingen van buiten af maar alleen door een ‘ik-jij’ relatie aan te gaan met mensen met een verstandelijke beperking. Om meer inzicht te verkrijgen in de ‘ik-jij’ relatie heb ik op basis van theologische literatuur een model ontworpen waarmee kan worden onderzocht hoe de verschillende lagen van de innerlijke ruimte van zowel het ‘ik’, de pastor, als het ‘jij’, de pastorant, van invloed zijn op het communicatieve proces. Het model maakt het ook mogelijk om een genuanceerder, d.i. laag voor laag, inzicht te verwerven in wat door Ganzevoort de reconstructie van verhalen is genoemd en door Reinders de transformatie van de persoon.

De communicatie vervult een centrale rol in zowel de kerkelijke viering als de pastorale ontmoeting. Binnen de hermeneutische driehoek maakt communicatie de uitwisseling mogelijk van wat er in mensen leeft, ook aan inhoudelijke geloofsvoorstellingen. Maar communicatie is ook een voorwaarde voor contact, een middel om relaties aan te gaan en relaties te structureren. Dat vraagt om eigen competenties op betrekkingniveau, naast de competenties op inhoudsniveau waarmee de geloofsinhoud kan worden geactualiseerd.

Het model van de innerlijke ruimte heb ik, op basis van zowel theologische als sociaalwetenschappelijke literatuur, verder ontwikkeld tot een conceptueel model waarmee inzichtelijk is gemaakt op welke ‘lagen’ van de communicatie competenties vereist zijn. Aan de ene kant zijn dat de competenties voor de tussenruimte, die makkelijker toegankelijk zijn omdat zij zichtbaar worden in de overtuiging, vermogens en het gedrag van de pastor. Aan de andere kant zijn het de competenties in de innerlijke ruimte van de pastor, die moeilijker toegankelijk en vaak verborgen zijn, ook voor de pastor zelf.

Het uiteindelijke conceptuele model verschaft de categorieën om de data uit het empirisch onderzoek te ordenen. Daarnaast geeft het model ook het raamwerk van de topiclijst die ik gebruik voor de halfgestructureerde interviews en bij de participerende observaties.

Die topiclijst heb ik opgenomen in bijlage 3.1.

DEEL 2

Het empirische gedeelte van het onderzoek

Het empirische gedeelte van het onderzoek bestaat uit vijf hoofdstukken.

In de hoofdstukken 4, 5 en 6 geef ik een beschrijving en analyse van de onderzoekseenheden. Onder onderzoekseenheden versta ik alle afzonderlijke individuen of groepen die aan het onderzoek hebben meegewerkt en van wie ik vanuit één of meerdere invalshoeken informatie heb verkregen in het kader van de onderzoeksvraag. In elk hoofdstuk behandel ik twee onderzoekseenheden. In hoofdstuk 4 gaat het daarbij om twee beginnende, onervaren geestelijk verzorgers, in hoofdstuk 5 om ervaren geestelijk verzorgers en in hoofdstuk 6 om twee geestelijk verzorgers die zeer ervaren zijn en die ik als 'reflexief' typeer.

In hoofdstuk 7 maak ik een crosscase analyse van de afzonderlijke analyses uit hoofdstuk 4, 5 en 6. Op basis van de crosscase analyse kom ik tot de opstelling van een competentietabel en tot het ontwerpen van wat ik, zoals ik in hoofdstuk 7 zal uitleggen, een 'leerhypothese' noem, in de vorm van een negental stellingen die samen de basis vormen voor een onderwijsleercurriculum dat ik in deel III van het onderzoek zal ontwikkelen.

In hoofdstuk 8 leg ik de resultaten van het onderzoek voor aan een groep experts, in een expertconsultatie, en onderzoek ik of de uitkomsten van de analyse en de daarop gebaseerde competentietabel en leerhypothese parallellen hebben in en verdiept kunnen worden vanuit relevante theologische en sociaalwetenschappelijke literatuur. Op basis daarvan kom ik tot een bijstelling van de competentietabel en de leerhypothese.

Verantwoording van de dataverwerving

In § 1.4 heb ik aangegeven dat ik mij voor het verwerven van data voor het onderzoek richt op geestelijk verzorgers in instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Zij zijn de deskundigen in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking die de informatie kunnen geven om de onderzoeksvraag te helpen beantwoorden. De totale populatie van geestelijk verzorgers in deze werksoort ligt tussen de tachtig en honderd (bronnen: Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen, www.vgvz.nl, en Samen Geloven? Gewoon Doen!, www.sggd.nl). De vraag is: welke van deze geestelijk verzorgers zijn relevant voor het onderzoek? En

de volgende vraag is: langs welke weg kan ik hen benaderen en interesseren voor het onderzoek?

Bij de keuze heb ik mij laten leiden door een theoretisch motief (voldoende spreiding in ervaring, geslacht en kerkelijke denominatie), door een strategisch motief (de te verwachten kwaliteit) en een pragmatisch motief (welke bronnen zijn toegankelijk en beschikbaar) (Braster 2000, 88-92). Hiervan is het motief van de spreiding het belangrijkste. Wat de spreiding betreft: ik heb niet alleen gelet op spreiding in geslacht en kerkelijke denominatie maar vooral ook op spreiding in deskundigheid en ervaring.

Ik start het onderzoek met een tweetal beginnende, onervaren geestelijk verzorgers. Dat heeft een dubbele reden. De eerste reden heeft te maken met de doelstelling van het onderzoek, namelijk dat ik, met het oog op het ontwikkelen van een onderwijsleercurriculum voor onervaren pastores, inzicht wil verkrijgen in de vraag hoe beginnende, onervaren pastores leren omgaan met de opgave om te communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. De tweede reden is van theoretische aard en hangt samen met het verschijnsel van de 'amnesie' (De Jong 1992, 24,25), waarbij er bij het verwerven van data voor kwalitatief onderzoek rekening mee moet worden gehouden dat ervaringen van langer dan een jaar geleden dermate worden vervormd of zelfs 'vergeten', dat de data minder betrouwbaar worden. Onervaren geestelijk verzorgers staan nog dicht bij hun eerste ervaringen en dat vergroot de kans dat zij hun ervaringen onvervormd weergeven.

Omdat ik verwacht dat onervaren pastores nog onvoldoende in staat zullen zijn om de competenties te verwoorden waarnaar ik in het onderzoek op zoek ben, richt ik mij vervolgens op ervaren geestelijk verzorgers. Om een criterium te hebben voor wat 'ervaren geestelijk verzorgers' zijn, heb ik gezocht naar geestelijk verzorgers die niet alleen een langdurige werkervaring hebben maar die hun ervaring ook delen met onervaren collega's of instanties. Dat bracht mij bij geestelijk verzorgers die, naast hun werk in de zorginstelling, namens hun zorgorganisatie actief zijn om lokale geloofsgemeenschappen te ondersteunen bij de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking.

De derde groep die ik heb benaderd, bestaat uit geestelijk verzorgers van wie verwacht kan worden dat zij reflexief zijn ingesteld en die in woord en geschrift hebben laten zien dat zij ook conceptueel over hun werk en de daarvoor benodigde competenties kunnen vertellen. Omdat er nauwelijks geestelijk verzorgers zijn die publiceren over hun werk, heb ik mij gericht tot geestelijk verzorgers die deel uitmaken van het bestuur van de beroepsvereniging van geestelijk verzorgers. Zij houden zich in hun functie bezig met het formuleren van criteria voor de kwaliteit van het pastorale werk, onder andere in het vaststellen van nascholingseisen. Twee bestuursleden waren bereid om mee te werken aan het onderzoek.

Naast de spreiding in ervaring en reflexief vermogen heb ik ook gelet op een evenredige verdeling tussen mannen en vrouwen en tussen protestantse en Rooms-katholieke pastores. Hoewel spreiding op zich nog niet alles zegt over de mogelijkheid om voldoende diepte te krijgen in het onderzoek, verwacht ik die diepte wel te bereiken door de kwaliteit van de respondenten. Via de data die zij genereren, hoop ik de onderliggende structuur van de leeropgaven, competenties en leerweg van deze pastores te kunnen vaststellen en analyseren.

De geestelijk verzorgers die aan het onderzoek meewerken, duid ik in het vervolg aan als 'pastor', voorzien van een (gefingeerde) naam, waarvan de beginletter verwijst naar

de volgorde waarin ik de pastores heb geïnterviewd. Bij de letter D gaat het om een team van vijf geestelijk verzorgers, die elk met een naam worden opgevoerd die met een ‘D’ begint. De interviews vonden plaats in de periode 2005 - 2007. De interviews zijn gehouden aan de hand van de topiclijst die ik in deel I van het onderzoek heb samengesteld (bijlage 3.1). De interviews vertoonden ‘typische kenmerken van een diepte-interview’ waarbij de interviews niet uniform van opzet zijn maar zijn afgestemd op de informant en waarbij er respect is voor uitwijdingen maar er ook doorgevraagd wordt bij antwoorden met een open of onduidelijk eind (Braster, 102-104). Bij het interviewen zijn zo goed mogelijk de aanwijzingen gevolgd zoals die door Rubin en Rubin worden aangereikt voor het interviewen, zoals het belang van het opbouwen van een vertrouwensrelatie en het verdiepen van het interview bij ‘tough questions’ (Rubin 2005, 108 vv.).

In hoofdstuk 4 beschrijf en analyseer ik de data die ik heb verkregen van pastor Ans en pastor Bea. De keuze voor pastor Ans was vooral pragmatisch. Ik kende haar uit een landelijk overleg en wist dat ze nog niet zo lang werkzaam was in haar functie. De aanleiding om haar te benaderen was dat ze kort tevoren in een televisieopname te zien was, rond de rouwbegeleiding van een jongeman met een verstandelijke beperking. Na afloop van het interview heb ik haar gevraagd of zij mij kon verwijzen naar een andere pastor die nog niet zo lang in functie was. Zo kwam ik in contact met pastor Bea, de tweede informant in het onderzoek, pastor in een instelling sinds vijftien maanden.

In hoofdstuk 5 beschrijf en analyseer ik de data die ik heb verkregen van pastor Corrie en team D.

Pastor Corrie werkt in een zorgorganisatie die belang hecht aan de sociale integratie van mensen met een verstandelijke beperking en het behoort tot haar taak om de geloofsgemeenschappen in de directe omgeving van de instelling te ondersteunen bij de pastorale begeleiding van pastoranten die het instellingsterrein hebben verlaten en die nu een beroep doen op de parochies in de regio. Pastor Corrie schrijft verhalen over haar ervaringen en participeert in een landelijk pastoraal overleg rond mensen met een verstandelijke beperking. In de verwachting dat zij vanuit haar ervaring relevante informatie zou kunnen verstrekken voor het onderzoek, heb ik haar gevraagd om aan het onderzoek mee te werken.

Daarna heb ik team D benaderd, een team dat veel werk maakt van het opbouwen van contacten met lokale geloofsgemeenschappen en van het uitwisselen van deskundigheid met die geloofsgemeenschappen. Ik verwachtte dat ik, door de groepsdynamiek binnen het team, een dieper inzicht zou krijgen in het leerproces van pastores, doordat, zoals Hutjes en Van Buuren stellen, er in een groep creativiteit kan ontstaan, psychische belemmeringen worden verminderd en tegenstrijdige of niet-begrepen informatie direct ter discussie kan worden gesteld (Hutjes 1996, 87). Overigens rekenen Hutjes en Van Buuren tot de nadelen dat dominante personen in de groep individuele reacties van andere groepsleden kunnen wegdrukken, dat er pressie tot conformeren kan zijn en dat er uiteindelijk sprake is van onvolledige en ongestructureerde informatie. Het team bestaat uit de pastores Daan, Dineke, Dirk en Dolf. Het team stelde me videobeelden ter beschikking waarop pastor Debby voorkomt.

In hoofdstuk 6 beschrijf en analyseer ik de data die ik heb verkregen van pastor Els en pastor Frank. Beiden zijn zeer ervaren pastores en (op het moment van de dataver-

werving) landelijk actief in de VGVZ, de beroepsvereniging voor geestelijk verzorgers. In publicaties in het vaktijdschrift voor geestelijke verzorging hebben zij blijk gegeven van studiezin en van interesse in de theoretische onderbouwing van hun pastorale werk. Door hen in het onderzoek te betrekken, verwachtte ik de inmiddels verworven informatie op conceptueel niveau te kunnen verhelderen.

Met pastor Ans en pastor Frank heb ik een vervolginterview gehouden omdat ik in het eerste interview onvoldoende hun, wat ik ben gaan noemen, ‘leerervaring vooraf’ aan de orde had gesteld en wilde nagaan of het gemak waarmee zij hun werk deden was vooraf gegaan door eerdere, transformerende, ervaringen. Met hun toestemming heb ik van pastor Ans een protestantse en van pastor Daan een Rooms-katholieke kerkelijke viering bijgewoond. Bij beide vieringen ging het om kerkdiensten voor mensen met een verstandelijke beperking die buiten de instelling, in een lokale geloofsgemeenschap, plaatsvonden. Dat maakte dat ik binnen deze vieringen kon participeren en observeren, zonder als ‘buitenstaander’ verstorend te werken. Als beeldmateriaal voor het onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de al eerder genoemde TV opname van een pastorale ontmoeting van pastor Ans. Verder kreeg ik van het geïnterviewde team een opname van een kleine kringviering die door pastor Debby, een voormalige collega van hen, werd geleid. Dit materiaal is interessant omdat het een specifieke werkvorm rond mensen met een verstandelijke beperking in beeld brengt.

De interviews, het beeldmateriaal, de participerende observaties en de vervolginterviews leveren het volgende schema op.

Schema 1: overzicht eenheden dataverwerving

Basisinterview	Ans	Bea	Corrie	Daan	Dineke	Dirk	Dolf		Els	Frank
Beeldmateriaal	Ans							Debby		
Participerende observaties	Ans			Daan						
Volginterviews	Ans									Frank

Bij de beschrijving van de data maak ik gebruik van de databronnen die in schema 1 zijn vermeld. Alle interviews zijn op geluidsband opgenomen en daarna uitgetypt. Van de participerende observaties heb ik schriftelijke verslagen gemaakt en van het beeldmateriaal korte schriftelijke impressies. Alle afzonderlijke databestanden heb ik opgenomen in een database die ik met behulp van het conceptuele model dat ik in hoofdstuk 3 heb ontwikkeld, heb geanalyseerd.

Verantwoording van de data-analyse

De data-analyse is gericht op het ontwikkelen van theoretische of analytische begrippen. Hutjes c.s. onderscheiden theoretische of analytische begrippen van beschrijvende of operationele begrippen. Bij beschrijvende begrippen is de onderzoeker terughoudend met diens eigen interpretatie en komt vooral de taal van de informanten zelf aan het woord. Bij analytische begrippen daarentegen geeft de onderzoeker een eigen interpretaties van de data (Hutjes 1996, 129). Op basis van die interpretaties ontwerpt hij theoretische concepten die uiteindelijk kunnen worden samengevoegd tot een samen-

hangende theorie. Rubin verstaat onder een theorie een 'set of statements that bring together concepts and themes to explain how things happen or why they took place the way they did...'. (Rubin 2005, 230).

De theoretische begrippen die ik in de analyse ontwikkel, vormen dus de basis voor een theorie, een 'set of statements', een aantal stellingen die een verklarend antwoord geven op de vraagstelling van het onderzoek naar de leeropgaven, de competenties en de leerweg voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. De reikwijdte van die stellingen gaat verder dan alleen een 'case-focused theory', een theorie die zich beperkt tot een verklaring van de verschijnselen die in de casus van het onderzoek zijn beschreven. Het gaat veeleer om het ontwerpen van een 'middle-level theory', een theorie die breder wil kijken en de vraag stelt 'How far the principles and processes you have discovered in your research might extend' (Rubin, 230). De theoretische stellingen die ik aan de hand van de onderzoeksresultaten zal opstellen, beogen dat de onderzoeksresultaten worden verbreed en verdiept, zodat ze relevant worden voor pastores in het algemeen en niet alleen voor de groep pastores uit het onderzoek. Die verbreding en verdieping wil ik bereiken door kritische feedback van een groep experts en door de onderzoeksresultaten te vergelijken met theoretische inzichten in relevante theologische en sociaalwetenschappelijke literatuur. Een 'grand theory' valt buiten de scopus van dit onderzoek.

Om de analyse gestructureerd te laten verlopen, maak ik gebruik van het conceptuele model dat ik in § 3.3.2, figuur 3.6 heb ontwikkeld. Ik onderscheid in totaal acht analysegebieden.

- I Het eerste analysegebied is *de innerlijke ruimte van de pastor*. Dit analysegebied is onderverdeeld in vier segmenten: de laag van de feiten, de gevoelens, de identiteit en de spiritualiteit. Mijn keuze om met dit gebied te beginnen, is gebaseerd op het feit dat pastores en hun leerproces centraal staan in het onderzoek en dat een belangrijk deel van hun leerproces zich afspeelt in hun innerlijke ruimte.
- II Het tweede analysegebied is *de tussenruimte tussen pastor en pastorant*. Dit analysegebied is onderverdeeld in vier segmenten: de overtuiging, kennis, vaardigheden en het gedrag van de pastor.
- III Het derde analysegebied is *de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering*. Dit zijn de twee contexten die centraal staan in het onderzoek naar competenties. Dat rechtvaardigt dat ik ze in een afzonderlijk analysegebied bestudeer.
- IV Als vierde zal ik *de innerlijke ruimte van de pastorant* analyseren. Ook hier onderscheid ik vier segmenten. Hoewel het onderzoek er niet op gericht is om een ontologie van mensen met een verstandelijke beperking te geven, is het van belang te analyseren hoe de innerlijke ruimte van de pastorant volgens de pastores betrokken is in de communicatie.
- V Het vijfde analysegebied is *de tussenruimte tussen de pastorant en de pastor*. De segmenten zijn de overtuiging, vermogens en het gedrag van de pastorant. De vraag is hoe pastoranten met hun overtuiging, vermogens en gedrag de communicatie mede bepalen.
- VI Het zesde analysegebied is *de tussenruimte tussen de pastorant en de geloofsinhoud*. Zoals gezegd zal ik hier bescheidenheid betrachten omdat het onderzoek zich niet speciaal op deze vraag richt. Daarover gaan studies zoals bijvoorbeeld van Carter,

over de persoonlijke geloofsopvattingen van mensen met een verstandelijke beperking en over leerprocessen waarin mensen met een verstandelijke beperking zich leren verhouden tot de geloofsinhoud en de kerkelijke praktijk (Carter 2007). Uitspraken in dit analysegebied moeten worden opgevat als opvattingen die pastores hebben over deze tussenruimte. Een onderscheid in segmenten laat ik hier achterwege, omdat ik verwacht dat daarover nauwelijks gedifferentieerde data beschikbaar zullen komen.

- VII Het zevende analysegebied is *de tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud*. Dit analysegebied heb ik onderverdeeld in de pastoraal-theologische overtuiging en in kennis en vaardigheden van de pastor, met name met betrekking tot zijn voorbereiding op de kerkelijke viering.
- VIII Het achtste analysegebied is *de geloofsinhoud*, waarbij ik onderscheid maak tussen bijbelverhalen en de rituele en liturgische vormen.

In de analyse fungeren de segmenten als categorieën om de data te coderen. Ik hanter dus geen 'open codering' zoals in de 'grounded theory', maar een 'conceptueel gestuurde codering' (Wester 1995, 136-138; Braster 2000, 10, 47-54). Bij een conceptueel gestuurde codering worden er codes aan data toegekend op basis van een vooraf geformuleerd theoretisch concept. In het onderzoek is dat het conceptuele model uit § 3.3.2, figuur 3.6. Binnen elke categorie ontstaat er op deze wijze een overzicht van codes, die vervolgens kunnen worden geanalyseerd op overeenkomsten en verschillen en op hoofd- en bijzaken. Vanuit de ordening en de daarop volgende analyse werk ik toe naar het vaststellen van de theoretische concepten waarmee ik kan verduidelijken wat de leeropgaven, de competenties en de leerweg zijn voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

In de analyse betrek ik ook de twee vervolginterviews, de twee participerende observaties en het beeldmateriaal. Van de beide vervolginterviews gebruik ik een samenvatting waarin alleen de data zijn opgenomen die samenhangen met de specifieke vraag naar leerervaring vooraf die ik in deze interviews heb onderzocht. De participerende observaties en het beeldmateriaal vormen meer het achtergrondmateriaal dat als verheldering dient van de interviews. Dit materiaal is met name van belang om concreet gedrag en concrete werkvormen te analyseren.

In de volgende drie hoofdstukken volgt de beschrijving van de data van telkens twee onderzoekseenheden, gevolgd door een analyse met behulp van het conceptuele model, figuur 3.6.

HOOFDSTUK 4

Beginnende pastores

In dit hoofdstuk beschrijf en analyseer ik de data van pastor Ans en pastor Bea. Van beide pastores verwachtte ik informatie te ontvangen rond de vraag hoe beginnende, nog onervaren, pastores leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking.

4.1 Pastor Ans

4.1.1 Beschrijving van de data

Pastor Ans is van middelbare leeftijd en werkt sinds een paar jaar als protestantse pastor in een zorgorganisatie voor mensen met een verstandelijke beperking. Voorheen was ze ziekenhuispastor.

Het interview begint met het bekijken van TV beelden, waarop te zien is hoe zij op een begraafplaats een rolstoel voortduwt met daarin een jongen. Ze stoppen bij een graf waarop tekeningen liggen. Het blijkt het graf van de kort daarvoor gestorven vriend van de jongen. Pastor Ans vraagt of de rolstoel 'zo goed' staat. Ze gaat op haar hurken voor de jongen zitten, haar gezicht op ooghoogte met dat van hem. Ze kijkt hem aan en vraagt: 'Hoe is het om hier te zijn?' Dan ontstaat een gesprek over de gestorven vriend, over gemis en verdriet. De opname eindigt met een kort ritueel waarin de pastor en de jongen samen een kaars ontsteken die de pastor op het graf neerzet, weer met de vraag: 'Zo goed?'

Bij het bespreken van de beelden is het eerste dat pastor Ans opmerkt: 'Als ik het zo terugzie, dan voel ik meteen weer het respect dat ik voor deze jongen heb'. 'Ja, ik heb er bewondering voor, eerbied zelfs, hoe hij op dat moment omging met zijn verlies.' Respect of eerbied zijn voor haar de kernwoorden voor de omgang met mensen met een verstandelijke beperking, belangrijker dan kennis of vaardigheden, zegt ze. Ze geeft een voorbeeld van respectvol pastoraal handelen. Als ze een pastorant in diens eigen kamer bezoekt, dan uit haar respect zich in het feit dat ze de fysieke en mentale ruimte van de ander eerbiedigt en voorzichtig contact maakt door aan te kloppen, door in de deuropening te wachten op een teken dat ze binnen mag komen, op bed mag gaan zitten en een vraag mag stellen. Ook tijdens de ontmoeting stemt ze voortdurend af of de pastorant

zich nog veilig voelt: 'Zal ik nog langer blijven of zal ik weggaan?' Ze laat op deze manier merken dat zij er voor de pastorant is en niet omgekeerd. 'Die ander heeft de leiding', zegt ze, 'ik sta in dienst van degene voor wie ik er ben.'

'Vertrouwen' is essentieel voor pastor Ans. Ze zegt: 'Ik ken elk individu dat ik ontmoet in het pastoraat. Dus ik weet wie diegene is. Die neemt mij in vertrouwen en op mijn beurt leer ik hen dan weer kennen. Dus er ontstaat iets wederzijds, een wederzijdse band.' 'Het vertrouwen dat ik hier krijg, ligt in het verlengde van het vertrouwen dat ik ook kreeg in het ziekenhuis. Alleen gebeurt het nu niet met woorden. (...) Het is iets van luisteren, invoelen, meeleven.' Kennismaken vraagt soms veel tijd en volharding, vooral bij mensen met een ernstige verstandelijke beperking. Ze zegt: 'Dat kennismakingsproces is vaak een kwestie van geduld hebben.' 'In een ziekenhuis leer je mensen in een uur kennen, nou: hier duurt het soms een jaar.'

Voor het contact maken en vertrouwen winnen heeft ze een andere 'taal' geleerd. Ze vertelt van een pastorant die hevig met zijn hoofd bonkte en waarmee ze geen raad wist. Ze vroeg daarom advies aan de begeleiders. Die deden haar voor hoe je kunt communiceren met je lichaam. In een liefdevolle, langdurige omarming door een begeleider zag ze de pastorant weer ontspannen worden. Dit voorbeeld inspireerde haar om ook haar lichaam te gaan gebruiken in de communicatie.

Pastor Ans zegt 'eerbied', 'respect' en 'luisteren, invoelen en meeleven' eerder generieke dan een specifieke competenties te vinden. Zoekend naar het specifieke zegt ze: 'Ik merk dat ik zelf toch een andere rol speel dan in het ziekenhuis. Ik ben als persoon meer aanwezig op de één of andere manier, meer betrokken, hoe moet ik het zeggen. Ik ben er voor die ander en toch heb ik het gevoel: ik neem mezelf helemaal mee. (...) Ik lach bijvoorbeeld ook veel met de pastoranten. (...) Mijn eigen spontane gevoel of reactie mag er ook zijn. Terwijl ik mij in het ziekenhuis altijd vrij sterk op de achtergrond hield.' Het interview is voor pastor Ans een vorm van bewustwording van het specifieke van haar werk. Tijdens het gesprek zegt ze zich voor het eerst te realiseren dat de vorm van haar begeleiding op de begraafplaats veel specifieker en minder vanzelfsprekend is dan ze dacht. En ze is een broek gaan dragen sinds ze in de zorgorganisatie werkt, iets dat heel erg bij haar past, meer dan de rok die ze in haar vorige werksituatie droeg 'uit aangepast gedrag'.

Voor de kerkdienst noemt pastor Ans als specifieke competenties dat ze uit haar hoofd is gaan preken, dicht bij de hoorders staat en niet meer op de preekstoel. Ook is ze omgeschakeld naar een dialogische preek, een gesprek met de hoorders. Deze nieuwe werkwijze vraagt om loslaten, zegt ze: geen uitgeschreven preek en geen lessenaar meer om aan vast te houden en zich te verhullen. Loslaten is ook het uit handen geven van een voorbedachte pointe, leren open staan voor de verrassende antwoorden van de hoorders, voor hoorders die 'sprekers' worden. Loslaten is: het overwinnen van de angst om de greep te verliezen en 'voor schut komen te staan'.

Pastor Ans zegt over het actief meedenken en meepraten in de kerkdienst door de pastoranten: 'Dat dwingt mij om mijzelf te zijn' en: 'Gaandeweg hebben de pastoranten mij ook geholpen om dat vrij te kunnen doen. In het begin zat alles in mijn hoofd en dacht ik: o jongens, wat moet ik aan met die opmerkingen; en nu kan ik het toch meer open laten, meer inspelen, meer op het moment present zijn, zeg maar en reageren. (...) Als je ervoor gaat staan en je bent in gesprek, je bent echt in gesprek met mensen, dan

gebeurt het op dat moment wat je dan de Geest zou kunnen noemen of de boodschap. Er komt leven in de brouwerij en ik ben niet alleen, het gebeurt in samenspraak, dat voelt ook heel prettig.’

Net zoals de pastorale ontmoeting vraagt ook de dialogische preek om ‘vertrouwen’. Maar nu is het een kwestie van ‘vertrouwen geven’ aan de hoorders, in de overtuiging dat zij hun vertrouwen terug schenken en hun eigen geloofsbeleving laten zien. Het is erop vertrouwen dat het goed komt als de preek niet langer wordt voorgelezen maar de vorm van een gesprek heeft. Het is het vertrouwen dat de hoorders zullen reageren en een waardevolle inbreng in de preek zullen hebben als je hen echte en open vragen stelt. Het vertrouwen wordt vergemakkelijkt door de echtheid van de pastoranten. Die zijn gewoon zichzelf en nodigen uit tot echtheid. Dat is dan ook het meest specifieke van haar rol als pastor, zegt pastor Ans uiteindelijk. ‘Ik ben me ervan bewust geworden dat ik gewoon mezelf meeneem en mag meenemen. Ik ben gewoon mezelf. Meer is het eigenlijk niet. Niet meer bang om mezelf te zijn.’

Mensen die onbekend zijn met de wereld van mensen met een verstandelijke beperking, vinden het moeilijk zichzelf te zijn, ervaart pastor Ans. Ze ervaren angst, gêne en willen wel door de grond zakken als ze op bezoek zijn in een kerkelijke viering en aan hen wordt gevraagd te participeren in het ritueel van het aansteken van kaarsen en het zingen van een lied. Overigens herkent pastor Ans die reactie: ook zij ervaart soms bevreemding. Maar voor haar is dat slechts een momentopname. ‘Dat gaat wel weer over’, zegt ze. Zij heeft het vreemde leren relativeren en integreren in de eerder genoemde grondhouding van respect en vertrouwen.

Pastor Ans heeft nauwelijks inwerktijd nodig gehad in haar functie. Ze heeft bij de start van haar werk twee keer een viering bijgewoond van een collega in een andere instelling. Dat is eigenlijk het enige dat zij bewust heeft gedaan om in te werken. Binnen de instelling heeft ze geen stage gelopen bij bijvoorbeeld collega’s uit andere beroepen of meegewerkt op een woongroep. Ze heeft ook geen vakliteratuur bestudeerd, hoewel ze daar, volgens haar zeggen, nu wel aan toe is om haar intuïtieve kennis te gaan onderbouwen en vergroten. De enige literatuurverwijzing die pastor Ans noemt is de theorie van de ervaringsordening (Timmers-Huigens 2005).

In het vervolginterview vertelt pastor Ans dat haar leerervaring vooraf te maken heeft met haar dochter met een verstandelijke beperking. Eerst via haar dochter en later via het kinderdagverblijf van haar dochter leerde zij ‘de wereld van mensen met een verstandelijke beperking’ kennen.

Wat haar dochter betreft: toen de arts na langdurig onderzoek aan haar en haar man vertelde dat hun dochter een verstandelijke beperking had, was dat zeer ‘onthutsend’ voor haar. De werkelijkheid was opeens niet vanzelfsprekend meer. Toch kon ze altijd een band van liefde met haar dochter blijven voelen, ook al was er de pijn dat haar dochter nooit lachte. ‘Wij hielden al van haar voordat bleek dat ze anders was en dat veranderde aan dat houden van ook helemaal niets. Integendeel misschien. Je krijgt een zwak voor iemand die iets niet kan.’ Toch kan ze zich nog het moment herinneren dat haar dochter als het ware aan haar werd ‘teruggeschonken’. Ze was met haar dochter op de achterbank in de auto onderweg en was heel verdrietig om het overlijden van een nog jonge begeleidster van haar dochter. Plotseling begon haar dochter een lied te zingen, precies het lied dat pastor Ans diep raakte en troostte. Ze was hierdoor zo ontroerd dat er een nieuwe, spirituele, dimensie bij kwam in haar

liefde voor haar dochter, gekenmerkt door wederkerigheid en het besef: zij kan er ook voor mij zijn.

Op het kinderdagverblijf kwam pastor Ans in aanraking met andere kinderen met een verstandelijke en soms ook lichamelijke beperking. Met name één van de kinderen schokte haar erg door het ontbreken van de ogen. Maar langzaam ging dat wennen, mede omdat de medewerkers van het dagverblijf zo’n open en aanvaardende grondhouding uitstraalden. De weerstand van pastor Ans verdween definitief toen het eerst zo vreemde en afstotelijke kind bij haar op schoot kroop en liefdevol haar hoofd tegen pastor Ans aanleide. Daarna had ze het gevoel van bevreemding niet meer bij het zien van mensen met een verstandelijke beperking, eerder het tegenovergestelde: ze ontwikkelde een onvoorwaardelijke sympathie voor hen.

De participerende observatie in de kerkdienst van pastor Ans bevestigt hetgeen in het interview door haar is verteld. De viering die zij leidt, is een traditionele protestantse orde van dienst, waarin de gesproken taal domineert. Maar er zijn twee liturgische onderdelen die eruit springen als ‘specifiek’: de dialogische preek en de bijzondere vormgeving van de gebeden.

Bij de preek komt pastor Ans naar voren tot vlak bij de hoorders. Zo is ze helemaal zichtbaar en kan ze met haar hele lichaam communiceren. Ze preekt uit haar hoofd. Met haar ogen maakt ze contact. Op die manier houdt ze de aandacht vast en ziet ze wie er iets wil zeggen. De dialogische preek is een navertelling van de evangelielezing in de ‘onvoltooid tegenwoordige tijd’ en dat geeft spanning aan het vertellen. Het verhaal wordt een gebeurtenis die hier en nu nieuw ervaarbaar wordt. Pastor Ans onderbreekt haar vertelling regelmatig met een vraag aan de hoorders, die daarop reageren. Meestal is die reactie een herhaling van de woorden of van stukjes van een zin van de pastor. Inhoudelijk voegen de reacties meestal niets toe maar de sfeer wordt steeds levendiger door de bevestiging die pastor Ans geeft: ‘Precies...’ De bevestiging doet de hoorders goed en houdt hun aandacht vast. Ze krommen hun lichaam en wrijven zich vergenoegd in de handen. ‘Verkeerde’ antwoorden laat pastor Ans voor wat ze zijn. Ze gaat dan verder met een volgende episode van het bijbelverhaal. Soms helpen de begeleidsters om een onverstaanbaar antwoord te verduidelijken. Een enkele keer komt er een onverwacht antwoord dat pastor Ans weet om te buigen in de richting van het thema van de preek. De preek eindigt uiteindelijk met een bijzonder moment, waarin een gevoel van ontspanning samen gaat met een besef dat alles goed is en dat iedereen er mag zijn. Hoe gebrekkig ook de inhoud van de dialoog lijkt, op betrekingsniveau is er het besef dat het bijbelverhaal zijn geheim heeft prijs gegeven en dat God er is.

Na de preek speelt de organist op het orgel. Dan volgen de voorbeden waarbij een aantal hoorders naar voren komt om een kaars aan te steken. Dat gebeurt in stilte. Daarna gaan de ouderling en de voorganger de kerkzaal in om mensen in een rolstoel de gelegenheid te geven op hun zitplaats een kaars aan te steken. Pastor Ans keert hierna terug achter de tafel en houdt nog een reeks verbale gebeden, telkens afgewisseld met het zingen van ‘Heer onze Heer, wij bidden U: verhoor ons’. Het afsluitende ‘Onze Vader’ wordt uitgesproken met ondersteuning van gebarentaal van pastor Ans.

4.1.2 De Analyse van de data

In de analyse loop ik de acht analysegebieden van het conceptuele model langs.

I De innerlijke ruimte van de pastor

De laag van de feiten

Pastor Ans is in staat om op betrekkningsniveau onverstord en genuanceerd waar te nemen wat de feitelijke mogelijkheden en beperkingen van pastoranten zijn en ze kan daarop communicatief inspelen. Ze blijkt voorzichtig als een pastorant teruggetrokken is en neemt de tijd bij pastoranten die intensieve aandacht nodig hebben. Ze weet wanneer ze begeleiders moet inschakelen en erkent het feit van het vreemde in sommige pastoranten en de moeite die het kost om met hen te communiceren. Ze heeft een referentiekader om de feitelijke verstandelijke beperking waar te nemen, te interpreteren en ernaar te handelen. Vervolgens heeft ze de mogelijkheid om de inhoudelijk relevante feiten van de pastorant vast te stellen, die van belang zijn voor het opbouwen van een inhoudelijk pastoraal contact.

De laag van de gevoelens

Pastor Ans lacht met pastoranten, beleefd vreugde aan hun mens-zijn maar deelt ook in hun gevoelens van verdriet en rouw. Ze voelt geen onzekerheid of onmacht en heeft geen angst om het afwijkende uiterlijk of de beperkingen van de pastoranten. In het vervolginterview blijkt dat ze wel een periode van onbalans heeft gekend. Ze spreekt van gevoelens van verbijstering bij het horen van het nieuws van de verstandelijke beperking van haar dochter en later van schrik en afkeer bij het zien van het meisje zonder ogen. Deze problematische gevoelens worden echter overwonnen, eerst door het opdoen van liefdevolle ervaringen met haar dochter en nadien met het meisje zonder ogen.

De laag van de identiteit

Pastor Ans heeft al een uitgebalanceerde persoonlijke identiteit ontwikkeld op het moment dat ze met haar pastorale werk voor mensen met een verstandelijke beperking begint. Ze vindt zichzelf de juiste persoon op de juiste plaats. Via deze persoonlijke identiteit komt ze zonder veel problemen ook tot haar beroepsidentiteit. Ze neemt haar rol op zich en positioneert zich met een eigen deskundig pastoraal aanbod te midden van andere beroepsbeoefenaren in de instelling. Haar identiteit als *ambtsdrager* heeft een kenmerkende 'kleur'. Ze beschouwt zichzelf als een pastor die niet zo zeer 'geeft' en de geloofsinhoud representeert, maar meer als iemand die 'ontvangt' van de pastoranten. Authenticiteit is belangrijk voor pastor Ans. Dat geldt zelfs voor het dragen van kleding die bij haar past. Naarmate zij zich meer authentiek voelt, kan ze ook nabij komen aan de pastoranten. De pastoranten helpen haar om authentiek te zijn: hun authenticiteit roept haar authenticiteit wakker.

De laag van de spiritualiteit

De kernwoorden van de spiritualiteit zijn voor pastor Ans 'eerbied', 'volharding' en 'ontroering'. In 'eerbied' klinkt door dat God in de pastorale relatie mee resoneert. 'Volharding' verwijst naar geduld en doorzettingsvermogen, als religieuze opdracht om

vol te houden bij het ontdekken van de pastorant. 'Ontroering' is er als haar dochter voor haar een troostlied zingt en het meisje zonder ogen op schoot tegen haar aan kruipt. Deze positieve ervaring werkt door in de pastorale relatie met alle mensen met een verstandelijke beperking.

II De tussenruimte tussen de pastor en de pastorant

Overtuiging

Pastor Ans heeft een uitgesproken positieve overtuiging naar pastoranten. Dat uit zich in het begrip 'eerbied' en in uitspraken dat mensen met een verstandelijke beperking 'mens zijn als alle anderen', 'gelijkwaardig', die 'vertrouwen geven', 'mensen zijn om aan te groeien'. Hoewel zij ook oog heeft voor de aspecten van de verstandelijke beperking die tot een negatieve overtuiging zouden kunnen leiden, in de zin dat pastoranten soms als 'vreemd', 'anders' of 'ontoegankelijk' overkomen, overheerst bij haar het positieve. De positieve overtuiging van pastor Ans komt voort uit haar positieve ervaringen met mensen met een verstandelijke beperking. De kern van die positieve ervaring is dat zij spiritueel door hen is geraakt. Op grond van die positieve beleving zet zij zich ook voor haar pastoranten in en volhardt zij. Haar spiritualiteit is 'beleefd en geleefd geloof' (Tieleman 1995). In deze spiritualiteit klinkt ook nog de theologische notie door van het 'Verbond', waarbij God, als derde pool, de relatie 'bevestigt en schraagt'.

Vermogens

a. Kennis

De data geven weinig expliciet inzicht in de kennis die pastor Ans nodig heeft om te kunnen communiceren met pastoranten. Het bijzondere is dat zij haar kennis wel in haar werk etaleert, zoals bijvoorbeeld uit de TV opname en de participerende observatie blijkt. Ze weet hoe ze een jongen moet begeleiden bij zijn rouw en ze weet hoe ze de liturgie en de preek in een kerkelijke viering moet afstemmen op hoorders met een verstandelijke beperking. Maar deze kennis kan zij slechts gedeeltelijk benoemen. Haar kennis is vooral impliciet en niet bereflecteerd noch geëxpliciteerd met behulp van bijvoorbeeld supervisie of wetenschappelijke (vak)literatuur. De enige kennis(bron) die ze expliciet noemt is de 'theorie van de ervaringsordening'.

b. Vaardigheden

Met name de filmopname en de geobserveerde kerkelijke viering geven inzicht in de vaardigheden die pastor Ans hanteert in haar werk. Uit de filmopname komt als vaardigheid naar voren dat zij niet alleen praat 'over' de rouw van de pastorant maar een context creëert waarin rouw lijfelijk kan worden beleefd. Ze gaat naar het graf, gaat door de knieën, praat op gelijke hoogte en voltrekt een ritueel. Achter deze handelingen zie ik twee andere vaardigheden schuil gaan. Allereerst is dat de vaardigheid om te kunnen aansluiten bij de manier waarop de pastorant zijn ervaringen ordent. Het gaat daarbij om wat ik in § 3.2.6, in navolging van Timmers-Huigens, 'coregulatie' noemde, de vaardigheid om te kunnen aansluiten bij de dominante ervaringsordening van een pastorant. De tweede vaardigheid is 'totale communicatie', waarbij pastor Ans niet alleen rituelen als werkvorm in totale communicatie gebruikt maar heel haar lichaamstaal en haar gelaatsuitdrukking laat spreken en haar stem benut om contact te maken. Dat gebeurt zowel met de jongen in de film als met de pastoranten in de kerk. Ook haar

volharding in de relatie met pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking kan als een vaardigheid worden opgevat, als een intensieve en eerbiedige vorm van volgehouden lichamelijke presentie, bijvoorbeeld bij moeilijk toegankelijke pastoranten of bij vreemd en overrompend gedrag van pastoranten. Een vaardigheid, maar dan op metaniveau, is ook dat ze raad kan vragen aan begeleiders. Hoe de vaardigheden van pastor Ans er in de concrete praktijk uit zien, bespreek ik hieronder in de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering.

III Gedrag in de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering

a. Gedrag in de pastorale ontmoeting

Bij pastor Ans zijn twee vormen van pastorale ontmoeting waarneembaar. De eerste vorm lijkt op een presentiewerkwijze (zie § 3.2.3), waarbij het allereerst gaat om het opbouwen van een vertrouwensrelatie met een pastorant. Het geheim van God kan wel ter sprake komen of woordeloos worden gedeeld maar dat hoeft niet. 'Er zijn' is belangrijker dan wat er gezegd of gedaan wordt. De communicatie die pastor Ans bij deze vorm van pastoraat gebruikt, zoals respect voor de eigen ruimte van de pastorant, geduld op de drempel tot zij mag binnen komen en eerbied voor het eigene van de pastorant, verwijzen naar competenties die ik als *generiek* zou willen benoemen. Anderzijds hanteert ze ook competenties die ik als *specifiek* zou willen typeren, zoals vormen van totale communicatie om in contact te komen met pastoranten, vooral bij pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking.

De tweede vorm van pastorale ontmoeting is te zien in de filmopname. Daar heeft pastoraat de toegespitste betekenis van hulpverlening: een interventie bij een specifieke hulpvraag. De film laat niet zien welke competenties pastor Ans gebruikt om de hulpvraag vast te stellen, wel welke specifieke competenties zij gebruikt om haar communicatieve gedrag af te stemmen op de dominante ervaringsordening van de jongen. Pastoraat wordt in deze situatie '... samen spreken over wat bij de pastorant leeft en doen wat er te doen valt...' (Menken-Bekius 1998, 82), geconcretiseerd in: naar het graf gaan, op ooghoogte komen met de pastorant, kleding hierop afstemmen, een ritueel voltrekken en zorgen daarbij over de goede voorwerpen te beschikken, zoals een kaars en lucifers.

b. Gedrag in de kerkelijke viering

Ik vat de competenties voor de kerkdienst samen met het begrip 'dialoog'. Voor pastor Ans is de dialoog een werkelijke samenspraak tussen voorganger en hoorders. De hoorders hebben een eigen inbreng en worden in die zin ook 'sprekers'. In de 'dialoog' zijn bij pastor Ans een aantal deelcompetenties waarneembaar, gedeeltelijk op betrekkingniveau, gedeeltelijk op inhoudsniveau van de communicatie. Op betrekkingniveau heeft ze het vermogen om de hoorders aan te kijken, aan te spreken en op hen te reageren. Zij positioneert zich fysiek dichtbij de hoorders en preekt uit haar hoofd. Op inhoudsniveau heeft ze de bekwaamheid om een verhaal te vertellen, open vragen stellen en een echte dialoog op gang te brengen. De antwoorden voegt ze in de rode draad van haar preek in. Ze kan ruimte geven aan de hoorders om mede de inhoud van de preek verder te brengen maar ze kan ook structuur aanbrengen en de regie houden om chaos te voorkomen.

Pastor Ans is opvallend verbaal in haar preek. Ze stelt daarnaast moeilijke vragen.

De hoorders kunnen daar nauwelijks inhoudelijk op antwoorden. Ze lijken eerder te reageren op haar stem, op haar intonatie, op de suggestie in haar woorden, op de spanning die zij in haar vragen oproept. Toch leidt de preek uiteindelijk tot een ervaarbaar moment van bevrijding, het moment waarop het goed komt en de hoorders tot de kern gebracht worden en opgelucht kunnen opademen. Ogenscheinlijk lijkt het dat pastor Ans de hoorders manipuleert en slechts die opmerkingen in haar preek meeneemt die haar goed uitkomen. Toch is dat blijkbaar niet wat er gebeurt. De hoorders met een 'foute' inbreng voelen zich niet door haar afgewezen maar laten in hun lichaamstaal zien dat ze zich verkneukelen om de waardering die zij krijgen omdat zij hebben bijgedragen aan de voortgang van het proces van de preek. Een betere verklaring is dat er twee gelijktijdige processen tijdens de preek optreden. Het ene proces speelt zich af op het betrekkingniveau van de preek, het andere op het inhoudsniveau. Wat de preek draagt, is het betrekkingniveau, of de 'noemer' van de preek. Op dat niveau is de boodschap 'je mag er zijn'. Die boodschap wordt gaande de preek door pastor Ans voortdurend herhaald en versterkt doordat ze alle antwoorden op haar vragen bevestigt. De 'teller' van de preek is de inhoudelijke ontwikkeling van het bijbelverhaal en daarin stuurt pastor Ans naar een door haar beoogde richting, zij het ook met ruimte voor een inhoudelijke verdieping door de hoorders. Zo ontwikkelt zich de preek op beide niveaus totdat er een disclosure moment plaatsvindt en zich de plot of de boodschap van het verhaal openbaart.

IV De innerlijke ruimte van de pastorant

Ook voor de pastorant geldt dat diens innerlijke ruimte een structuur van vier lagen heeft, die stapsgewijs toegang geven tot een diepgaande ontmoeting met de pastorant.

Pastor Ans geeft er blijk van dat ze zicht heeft op de verschillen in de feitelijke verstandelijke beperking van haar pastoranten en op de eigen feiten van iedere pastorant. Op de laag van de gevoelens hebben mensen met een verstandelijke beperking volgens pastor Ans dezelfde gevoelens als alle mensen. Ze lachen, hebben plezier of verdriet, zijn boos of blij. Pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking kunnen die gevoelens echter soms moeilijk uiten. Iedere pastorant heeft een unieke identiteit voor pastor Ans. In de film zie je hoe ze aansluit bij de identiteit van de jongen door in te haken op zijn persoonlijke levensgeschiedenis, zijn verhalen over vriendschap, over de wortelende ervaring van de dood en over het helende effect van herinneringen en van rituelen. Mensen met een verstandelijke beperking hebben een eigen spiritualiteit, met de kracht om het Geheim van God wakker te roepen, zegt pastor Ans. Zij zijn daarin in zekere zin zelfs de 'voorganger' van de pastor, in de zin dat zij met hun vertrouwen haar vertrouwen oproepen.

V De tussenruimte tussen de pastorant en de pastor

In de filmopname is te zien hoe de jongen zich toevertrouwt aan pastor Ans. Het kan niet anders of hij heeft een positieve overtuiging naar haar. Binnen die vertrouwensrelatie kan hij zijn vermogens ontplooiën, mits hij tevens op zijn niveau en in een betrokken relatie wordt ondersteund. Hij kan vertellen wat hem bezig houdt, maar pas als pastor Ans dichtbij hem is, als hij lichamelijk bij het graf is en als hij zijn betrokkenheid bij zijn gestorven vriend kan vormgeven in een ritueel. Zijn gedrag kan hij afstemmen

op de ernst van de situatie. Ook in de kerkelijke viering is er vertrouwen en blijken de hoorders zich te kunnen gedragen in de kerk. Hoewel ze nauwelijks het vermogen hebben om inhoudelijk bij te dragen aan de preek, dragen ze op betrekkingniveau wel bij aan een sfeer waarin heil kan gebeuren. Over andere pastoranten geven de data slechts de informatie dat pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking nauwelijks vermogens hebben om de tussenruimte communicatief in te vullen en dat pastoranten met hun agressie angst kunnen oproepen.

VI De tussenruimte tussen de pastorant en de geloofsinhoud

Pastor Ans is ervan overtuigd en heeft aan den lijve ervaren dat pastoranten eigen mogelijkheden hebben om invulling te geven aan de tussenruimte tussen hen en God. Haar overtuiging is geconstitueerd in haar ervaring met haar dochter die een troostlied voor haar zingt maar wordt door haar gegeneraliseerd naar alle andere pastoranten. Ze zegt dat haar eerbied voor de rouwende jongen gefundeerd is in het haar door de jongen op voorhand geschonken vertrouwen. Haar vertrouwen op de geloofsexpressie van de hoorders in de kerkdienst gaat van dezelfde ervaring uit.

VII De tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud

De pastoraal-theologische overtuiging van pastor Ans is dat bijbelverhalen van belang zijn voor deze hoorders, zij het dat zij op een voor hen begrijpelijke wijze nabij gebracht moeten worden. Uit de data wordt niet duidelijk welke specifieke pastoraal-theologische kennis en vaardigheden zij in de voorbereidingsfase hanteert. In de kerkdienst wordt echter wel duidelijk dat pastor Ans het bijbelverhaal ziet als een werkelijkheid waarin zij kan rondwandelen. Zij memoriseert tijdens haar voorbereiding wat zij bij het rondwandelen in het verhaal ziet en ervaart en formuleert daarover in de voorbereiding vragen die zij aan de hoorders kan stellen. Ze creëert daarmee een rode draad waaraan ze houvast heeft tijdens het vertellen en de dialoog daarover. Zij bereidt geen specifieke werkvormen voor, bijvoorbeeld een theatervorm of een voorbeeld uit het leven van de pastoranten.

VIII De geloofsinhoud

Pastor Ans gebruikt een traditionele protestantse orde van dienst, waarbij alleen de dialogische preek en de vormgeving van de gebeden anders zijn dan gebruikelijk. Bij de preek valt op dat het een navertelling is waarin ze als het ware in het hier en nu in het verhaal rondwandelt en beschrijft wat ze ziet gebeuren. Ze maakt gebruik van onderbrekingen waarop ze in gesprek gaat met de hoorders. Bij de gebeden komen de hoorders naar voren om zelf een gebedskaars aan te steken. Daarmee krijgt de liturgie een eigen zeggingskracht.

4.1.3 De leeropgaven, competenties en leerweg van pastor Ans

Leeropgaven

Afgemeten aan pastor Ans staat een pastor in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking voor de leeropgave om een relatie met hen te kunnen

aangaan waarbinnen enerzijds recht moet worden gedaan aan hun communicatieve mogelijkheden en anderzijds aan hun unieke feiten, gevoelens, identiteit en spiritualiteit. De tweede leeropgave is om deze relatie te verbinden met de geloofsinhoud, zodat de geloofsinhoud kan worden geactualiseerd op het begripsniveau van de pastoranten en zij hun eigen relatie met de geloofsinhoud kunnen beleven.

Uit deze in algemene termen beschreven leeropgaven volgt een reeks van deelopgaven. Zo moet de pastor zuiver en zakelijk leren waarnemen en daarvoor een referentiekader ontwikkelen, een systeem waarmee hij betekenis kan geven aan zijn waarnemingen. Maar bovenal moet de pastor leren omgaan met de verstoring van zijn innerlijke ruimte, een verstoring die doorwerkt op alle lagen van de innerlijke ruimte.

In de tussenruimte moet de pastor leren komen tot een positieve overtuiging maar ook kennis verwerven over mensen met een verstandelijke beperking, als bijdrage aan het ontwikkelen van een referentiekader. Het gaat ook over kennis van de communicatie met hen en over vaardig leren worden in specifieke communicatievormen. In de concrete context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering moet een pastor specifieke werkvormen leren, zoals het hanteren van rituelen en dialogisch preken.

Een pastor staat ook voor de leeropgave om zich goed voor te bereiden op activiteiten in deze beide contexten en moet de geloofsinhoud via exegese en homiletiek kunnen vertalen in communicatieve werkvormen die voor de hoorders toegankelijk zijn.

Competenties

De persoon van de pastor speelt een essentiële rol in de communicatie met pastoranten met een verstandelijke beperking, blijkt uit de data van pastor Ans. Een competente pastor kan aansluiten bij het begripsniveau van de pastorant en kan de pastorant waarnemen zoals die is: eerst in diens feitelijke bestaan maar vervolgens ook in diens gevoelswereld, identiteit en spiritualiteit. Een competente pastor heeft het vermogen om daarbij zijn eigen innerlijke ruimte beheren. Hij heeft de competentie om met de verstoring van zijn gevoelslaag om te gaan en met de doorwerking daarvan op de andere lagen. Een pastor die competent is in de innerlijke ruimte, zal ook een positieve overtuiging kunnen verwerven in de tussenruimte, al moet hij daarnaast ook competent zijn in kennis, vaardigheden en specifieke werkvormen, om optimaal te kunnen communiceren met pastoranten. Bij pastor Ans gaat het daarbij om de theorie van de ervaringsordening, totale communicatie, geritualiseerd pastoraat en dialogisch preken.

Competentie strekt zich ook uit tot de pastoraal-theologische voorbereiding en vraagt om hermeneutische reflectie over de verhouding tussen de geloofsinhoud en de hoorders. Bij de voorbereiding moet de pastor verder in staat tot vormen van exegese en homiletiek die dialogische werkvormen in de viering mogelijk maken: in de preek als een vertelling met gespreksmomenten en in de gebeden als een dialogisch moment waarin de hoorders zelf kunnen handelen. Een goede voorbereiding is niet alleen inhoudelijk maar vraagt ook om competenties op betrekkingniveau, waarbij de pastor nadenkt over de wijze waarop hij contact maakt en houdt, zowel met behulp van de eigen lichaamstaal als met behulp van specifieke communicatievormen.

Leerweg

De leerweg van pastor Ans is gedeeltelijk inzichtelijk. Ze heeft theologie gestudeerd en ervaring opgedaan als pastor in een ziekenhuis. De specifieke communicatie met mensen met een verstandelijke beperking heeft ze vooral in haar privéleven ontwik-

keld. Daarbij gaat het niet alleen om communicatievormen die aansluiten bij mensen met een verstandelijke beperking en om het ontwikkelen van een referentiekader om hen te plaatsen maar ook om het in balans komen in de innerlijke ruimte, om het verwerken van verstoringende gevoelens, om het toegroeien naar betrokkenheid bij en liefde voor mensen met een verstandelijke beperking en om het ontwikkelen van een positieve overtuiging. Pastor Ans beschrijft als belangrijke leerervaring dat haar dochter en later het meisje zonder ogen haar hebben geleerd om mensen met een verstandelijke beperking te zien als subject, als mensen die liefde en vertrouwen geven en de ziel kunnen openen voor de ontdekking van het geloofsgeheim. Ook beroepshalve heeft pastor Ans geleerd van haar thuissituatie. Als ze eenmaal werkt in haar functie als pastor in een zorgorganisatie voor mensen met een verstandelijke beperking, kan ze zonder grote problemen aan de slag.

Mijn veronderstelling bij het rekruteren van pastor Ans voor het onderzoek dat zij onervaren zou zijn, klopt niet. Haar leerervaring vooraf geeft daarbij de doorslag. De transformatie van haar innerlijke ruimte die zo heeft plaatsgevonden, werkt 'pars pro toto' in haar huidige functie.

Pastor Ans heeft slechts sporadisch gebruik gemaakt van de leerhulp die anderen haar zouden kunnen bieden, zoals ervaren collega's en medewerkers van de zorgorganisatie. Ook cursussen en theoriestudie zijn aan haar voorbij gegaan. Ze heeft het voornamelijk zelf gedaan.

4.1.4 Competentietabel

De competenties en de leerweg van pastor Ans heb ik in de onderstaande tabel 4.1 samengevat, waarbij ik ook in beeld heb gebracht welke factoren bij pastor Ans het leren belemmeren of bevorderen. Bij het benoemen van de competenties verwijst ik naar § 3.3 waar 'competentie' zowel kan verwijzen naar het vermogen om kennis en vaardigheden te hanteren als naar het vermogen om er op een specifieke manier te 'zijn' in de communicatie. Het gaat bij het benoemen van competenties niet alleen om 'wat moet ik weten' en 'wat moet ik kunnen', maar ook om 'wie moet ik zijn'. Ik heb in de tabel uiteindelijk gekozen voor een bondige formulering van de competenties, waaraan voorafgaand steeds moet worden gelezen: 'het vermogen om te ...' of 'het vermogen tot ...'. Hoe dicht de competenties van 'kunnen' en 'zijn' tegen elkaar aanliggen en met elkaar samenhangen, kan verduidelijkt worden aan de beschrijving van de competentie van de 'feiten' in de tabel. Het vermogen om 'zakelijk waar te nemen', als vorm van 'kunnen', is nauw verweven met het vermogen tot 'receptief zijn', dat verwijst naar een zijnsmodus als competentie.

Ik heb in de tabel ook de competenties van de pastoraanten opgenomen zoals ze uit de analyse van de data van pastor Ans naar voren komen. Op zichzelf is het beschrijven en opsommen van deze competenties niet het doel van het onderzoek. Het gaat immers om de competenties van de pastor. Maar de competenties van de pastoraanten hebben wel degelijk betekenis in het onderzoek. De mate waarin pastor Ans in staat is om ze waar te nemen en te benoemen, zegt iets over de competenties van pastor Ans zelf, namelijk over haar vermogen om aan te sluiten bij de pastoraanten en hun mogelijkheden en om haar pastorale handelen op hen af te stemmen.

Voor alle in hoofdstuk 4, 5, 6 en 7 volgende tabellen zal ik eenzelfde werkwijze volgen als bij pastor Ans. De afkorting 'P' staat voor 'pastor' en de afkorting 'Pt' voor 'pastorant'.

Tabel 4.1 Competentietabel pastor Ans

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG	
INNERLIJKE RUIMTE PASTOR	feiten	- zakelijk waarnemen - receptief zijn - een referentiekader hanteren	- onervarenheid - verstorende gevoelens	- innerlijke balans - positieve ervaringen met Pt	- intensief optrekken met één persoon met v.b.
	gevoelens	- empathisch invoelen - congruentie - 'ruimhartig' zijn	- gevoelens van o.a. onmacht, onzekerheid	- gevoelens van warmte en betrokkenheid	- gewinning - ontvangen van liefde en vertrouwen van mensen met v.b.
	identiteit	- congruentie in persoon, beroep en ambt - authenticiteit	- rolverwachtingen rond kleding	- geschenken vertrouwen Pt - congruentie en authenticiteit Pt	- pars pro toto ervaring - theologiestudie en ervaring in eerder beroep - als P aanvaard en vertrouwd worden door Pt
	spiritualiteit	- eerbied - volharding - de Ander in de ander zien	- onderschatting spirituele mogelijkheden Pt	- positief kritische ervaring	- ontroering en liefde opdoen aan mensen met v.b.
TUSSEN RUIMTE PASTOR > PASTORANT	overtuiging	- respect voor Pt - inzet eigen talenten is waardevol	- vreemdheid van Pt - ontoegankelijkheid Pt - mensvisie: Pt is 'anders'	- gelijkwaardigheid - door Pt geschenken vertrouwen - mensvisie: Pt is mens als ik	- vanuit spiritualiteit komen tot engagement
	kennis	- kennis van de theorie van de ervaringsordening - kennis van totale communicatie - globale kennis van vormen van v.b.	- ontbreken 'body of knowledge'	- vormen van reflectie - begeleid leren (intervisie met collega's; supervisie)	- ervaring privé - trial and error - gesprekken met medewerkers - participerende observatie collega's
	vaardigheden	- coregulatie (afwijkend) gedrag Pt - TC benutten	- angst en onzekerheid - onkunde over mogelijkheden (bv. TC)	- zelfvertrouwen en balans - kennis van TC en wereld Pt	- idem als 'kennis'
CONTEXT: PASTORAAT EN VIERING	pastoraat	- totale communicatie benutten - rituelen gebruiken - medewerkers inschakelen	- onkunde TC - onbekendheid met ervaringsordening - medewerkers niet inschakelen	- vertrouwen op generieke competenties - vermogen tot TC - kennis ervaringsordening	- trial and error - gesprekken met medewerkers
	viering	- dialoog - sfeer en spanning opbouwen - bevestiging van Pt op betrekkningsniveau - regie (= bewaken ruimte & structuur) op inhouds- en betrekkningsniveau - rondwandelen in het bijbelverhaal	- te abstract taalgebruik	- vertrouwen tussen P en hoorders - goede sfeer - open openingsvraag - ruimte voor eigen inbreng hoorders - spreken in o.t.t.	- theologiestudie - observatie goed voorbeeld van collega - uitproberen
INNERLIJKE RUIMTE PT	feiten Pt	- vertellen feiten in totale communicatie	- beperkte taalmogelijkheden	- lichaamstaal en andere analoge communicatie	
	gevoelens Pt	- uiten gevoelens in totale communicatie	- dubbelheid van analoge communicatie	- congruentie Pt	
	identiteit Pt	- authenticiteit	- afhankelijkheid van het begrip van anderen	- vertrouwen	
	spiritualiteit Pt	- eerste primitiviteit	- geloof als 'kennis'	- geloof als ervaring	
TUSSEN RUIMTE PT > P	overtuiging Pt	- veelal positieve overtuiging naar P			
	vermogens Pt	- totale communicatie	- soms heel beperkt, soms onaangepast	- congruentie en authenticiteit Pt bevorderen contact	
	gedrag Pt	- spontaniteit	- beperkte (lichamelijke) mogelijkheden	- overgave en vertrouwen - fysieke nabijheid	

	VOORBEREIDING P			
	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
geloof Pt	- eigen relatie met geloofsinhoud	- beperkte mogelijkheden tot expressie	- spontaniteit en onvoorwaardelijke overgave	
overtuiging P	- geloofsinhoud afwegen t.o.v. vermogen hoorders			
theologische kennis	- leren wandelen in het verhaal			
theologische vaardigheden	- open openingsvraag leren formuleren			
GEL. INHOUD				
	bijbelverhalen		- eigen zeggingskracht van de verhalen	
	liturg. vormen		- gebeden via kaarsenritueel en dialoog	

4.2 Pastor Bea

4.2.1 Beschrijving van de data

Pastor Bea is een jonge vrouw die direct na haar universitaire studie is begonnen als protestantse pastor in een organisatie voor mensen met een verstandelijke beperking. Op het moment van het interview is zij vijftien maanden in functie. Ze had vooraf geen persoonlijke of professionele ervaring met mensen met een verstandelijke beperking. Haar taak is om zowel op het instellingsterrein als in de zelfstandige woningen buiten het terrein pastorale contacten te onderhouden met pastoranten. Zij ondersteunt individuele pastoranten bij zingevingsvragen, verzorgt kleine groepsbijeenkomsten en leidt de zondagsvieringen. Daarnaast is zij verantwoordelijk voor het beleid rondom ethiek. Zij richt zich daarbij vooral op teams van medewerkers. Pastor Bea vertelt dat er aan de universiteit waar zij heeft gestudeerd, geen aandacht was voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Wel waren er studieonderdelen waarvan zij in haar werk voordeel heeft, zoals een Klinische Pastorale Training en het vak hermeneutiek. De training heeft haar wat meer ervaring gegeven in pastorale gespreksvoering en de hermeneutiek heeft haar bewust gemaakt van de verschillen in context waarbinnen mensen leven en communiceren. Ze beschrijft haar studie als erg theoretisch. De vertaalslag naar de concrete praktijk moest ze uiteindelijk zelf leren maken.

Het heeft pastor Bea moeite gekost om te leren communiceren met mensen met een ernstige verstandelijke beperking. Ze leidt kleine groepsvieringen voor deze pastoranten en probeert contact te maken met deze pastoranten o.a. door hen fysiek nabij te komen. Maar ze voelt zich er onzeker over of dat door hen wel op prijs wordt gesteld. Sommigen gaan wel op haar aanraking in maar anderen reageren zo vreemd en onherkenbaar dat ze heeft besloten om deze activiteit alleen nog maar te doen als er een begeleidster aanwezig is aan wie ze uitleg kan vragen over een bepaalde gedraging van een cliënt. Pastor Bea formuleert voorzichtig de zin van het vieren met mensen met een ernstige verstandelijke beperking. ‘Je wilt toch mensen het gevoel geven dat zij er ook bijhoren. (...) Natuurlijk is het heel belangrijk dat ze goed kunnen slapen en goed verzorgd worden maar het kan best zijn dat die andere dimensie er ook is (...) die ik daar op dat moment probeer op te roepen door andere muziek dan Frans Bauer en met een kaars, het licht, de wat meer spirituele kant zeg maar, die verstilling...’ Ze zegt zich erg gesteund te voelen door medewerkers, als die haar bevestigen en helpen om draagkracht voor deze vieringen te genereren. Als de sfeer goed is, kan ze in haar kracht komen. Ook bij de meer zelfstandige

pastoranten loopt de pastorale ontmoeting niet zoals ze hoopte. Het probleem is vooral dat deze pastoranten, die voor een deel niet-kerkelijk zijn, niet zelf komen met vragen die aan de bijbel kunnen worden gerelateerd. Het is altijd pastor Bea die de vertaalslag naar de bijbel moet maken. Daarin voelt ze zich beschroomd omdat ze pastoranten niet wil overrulen met haar eigen gelovige achtergrond. Ze heeft nog geen werkbare manier gevonden om de alledaagse verhalen van pastoranten te verdiepen en te verbinden met spiritualiteit.

Pastor Bea is vanaf dag één van haar werk op goed geluk begonnen met het bezoeken van de pastoranten. Haar werk als ethisch consulent hielp haar om in gesprek te raken met medewerkers, die vaak tussen de pastorant en de pastor in staan. Aan hen heeft ze uitgelegd wie ze was en wat ze kwam doen en zo verkreeg ze langzamerhand toegang tot de pastoranten. Ze zegt niet te zijn geschrokken van het uiterlijk van mensen met een ernstige verstandelijke beperking. Tijdens haar theologische stage heeft ze een tijdje opgetrokken met mensen die als gevolg van brandwonden ernstig verminkt waren. ‘Dat was voor het eerst eigenlijk in mijn eigen leven dat ik met heel erg geschon-den lichamen in contact kwam. Dat was eerst echt afschuwelijk en ik schrok daar heel erg van maar ik merkte steeds toen al ook dat, als ik maar contact kan krijgen met mensen, dan gaat het wel. (...) Ik denk dat die ervaring nu ook een rol speelt. Soms schrik ik er nog steeds heel erg van, dat raakt me heel erg maar het is niet zo dat ik dicht klap en denk: hier wil ik niets mee te maken hebben. Ik ben er niet bang voor.’ Ze ervaart dat de pastoranten daar ook zelf een rol in spelen. ‘Dan kom ik aanlopen en denk: wat moet ik nou. En dan geven ze je een hand en dan laten ze die hand ook niet meer los. Dan word je uitgenodigd. Dat maakt die drempel ook lager.’ Gevraagd naar wat ze als pastor moet leren om door de buitenkant van de beperking heen te kijken, zoekt pastor Bea naar antwoorden. Het is geen vaardigheid of handigheid die je verder helpt. ‘Het is ook geen beleefdheid. (...) Soms heb ik echt het gevoel dat mijn blik veranderd is. Waar je vroeger van schrok als je die in de winkel tegen kwam, van wat ziet die er eng uit, ... dat ik nu toch wel met andere ogen kijk. Soms ben ik me er ook heel erg van bewust. Zo zijn mensen gewoon.’ En even later zegt ze: ‘Die grondhouding van liefde of inderdaad acceptatie, die tref je niet zo vaak aan bij mensen die helemaal geen contact hebben met mensen met een beperking.’ Over fysiek contact met de pastoranten die haar willen aanraken en altijd maar weer willen zoenen, zegt ze: ‘Dat zoenen, daar had ik ook niet zo’n zin in. Op zich ben ik best wel makkelijk, zeg maar, in fysiek contact. Dat is, denk ik, ook heel prettig. Maar al gauw dacht ik: Ik zoen ook niet iedereen die ik maar wil zoenen. Dus dat hoeft jij ook niet te doen. Dus ik besef nu al wel snel eigenlijk: een hand vind ik goed en ik hoef geen zoen. Dat vinden de mensen dan ook goed. Ik heb wel gemerkt: hoe eerder je bent, hoe beter.’ Ze beschrijft daarmee, wat zij noemt, haar eigen normalisatieproces. Ze heeft er nu vrede mee dat ze sommige pastoranten leuker vindt dan andere. Ze kan nu veel gedifferentieerder naar hen kijken dan in het begin. Haar eigen afweer, die zich uitte in het idealiseren van pastoranten en in een te liefdadige houding, heeft ze overwonnen. Ze onderkent nu veel meer de individualiteit van de pastoranten: ‘Nu pas heb ik het gevoel dat ik dan ook echt een beetje een mens leer kennen’.

Pastor Bea vertelt over een kerkdienst waarin het verhaal van de Emmaüsgangers centraal stond. ‘We hebben een vaste liturgie, dan weten de mensen ook allemaal wat

er dan komt.' Tijdens de preek beweegt ze zich vrij in de ruimte, zodat ze contact kan maken met haar hoorders. Ze beschrijft hoe zij tijdens de preek in gesprek gaat met de kerkgangers. Ze verzamelt de reacties uit de zaal en stap voor stap ontplooit zich de preek in samenspraak met de hoorders. Het verhaal wordt een paar keer onderbroken door pianomuziek of door het zingen van een lied. Beide muzikale vormen versterken de boodschap van het verhaal. Ze beschrijft als competenties die nodig zijn voor de kerkdienst: 'Je moet improvisatietalent hebben en niet echt een ordefreak zijn.' 'Je moet als voorganger enerzijds kunnen inspelen op wat er gebeurt en anderzijds je eigen lijn in de gaten houden, (...) anders kan het echt alle kanten op gaan.' Op een papiertje heeft ze de stappen opgeschreven die ze tijdens de preek wil maken. Het bijbelverhaal is het uitgangspunt voor de preek maar ze is ermee gestopt om het bijbelverhaal apart voor te lezen. Ze vlecht het bijbelverhaal in de preek in. Ze zegt daarover: 'Ik merkte al heel snel dat het eigenlijk helemaal niet werkte, een verhaal vertellen zonder dat je daar gelijk wat mee doet. Het is niet zo van, dat je als je aan je uitleg komt, dat je dan terugverwijst naar het verhaal van net, want dat is al te lang geleden. Dus het moet echt... ik vind het zelf veel leuker als het gewoon gelijk opgaat.' De dialogische preek vraagt om regie. Alles mag door de hoorders gezegd worden maar de voorganger als regisseur ordent het zo dat de verhaallijn overeind blijft en zo mogelijk versterkt wordt door de inbreng van de hoorders. Het is de kunst om ruimte te geven aan de hoorders maar ook om reacties te negeren die afleiden van het thema.

Pastor Bea bereidt de preek voor door in de tekst van het bijbelverhaal woorden te onderstrepen die iets oproepen. Het zijn voor haar deuren die toegang geven tot 'de wereld achter een woord'. Ze zoekt de betekenis van deze woorden op en laat zich raken door de existentiële vragen die ze oproepen. In het geval van het verhaal van de Emmaüsgangers is dat de vraag naar het plan van Jezus en hoe het nu verder moet met dat plan nu hij dood is. Zulke vragen bespreekt ze tijdens de preek met de hoorders. Ze mist nog de deskundigheid om bijbelverhalen in totale communicatie te kunnen uitbeelden. Wel heeft ze het voorrecht dat ze tijdens de kerkdienst kan terugvallen op een pianist die de gave heeft om zintuiglijke verwijzingen in de tekst om te zetten in muziek. Dat helpt haar om gebeurtenissen die in taal moeilijk zijn te verwoorden, toch te laten horen, zoals 'storm' of 'ten hemel opstijgen'. Het onderscheidene ten opzichte van 'gewone' kerkdiensten is voor pastor Bea vooral de dialoog. Die dialoog mist ze als zij voorgaat in gewone kerkdiensten. Dan denkt ze wel eens: 'Waar blijven jullie nou, zeg eens wat.'

Pastor Bea heeft in het begin veel proberen te lezen over de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Ze had behoefte aan kennisverwerving op dat punt. De cursus over totale communicatie binnen haar organisatie ging steeds niet door. Dus ging ze zelf maar aan de slag door willekeurig in boeken na te gaan waar zij als pastor zou kunnen insteken. Ze ziet dat niet als kracht maar eerder als een zwaktebod. 'Dat had ik in het begin... Ook omdat je misschien nog niet weet wat je in de praktijk moet doen, dat je daar een beetje wil starten, als veiligheid.'

Ze heeft ook contact gezocht met collega-pastores. Daarbij ging het haar niet zo zeer om het vinden van goede voorbeelden maar veel meer om steun bij het verwerken van de in de beginperiode opgedane gevoelens van onmacht en frustratie. Zij heeft daarvoor ervaren collega's buiten de instelling gezocht en niet de directe collega's binnen de eigen organisatie. De bemoedigende opmerking van ervaren collega's: 'Dat had ik ook maar het gaat wel weer over', loste al een groot deel van haar problematische gevoelens op.

4.2.2 Analyse van de data

In de analyse loop ik de acht analysegebieden langs.

I De innerlijke ruimte van de pastor

De laag van de feiten

Pastor Bea begeeft zich in de leefwereld van de pastoranten om kennis te maken. Ze wordt echter geconfronteerd met het feit dat veel pastoranten niet of nauwelijks iets van zichzelf vertellen. Pas een jaar later wordt ze zich ervan bewust dat ze een projectie van pastoranten heeft gemaakt. Ze heeft de pastoranten geïdealiseerd uit een houding van liefdadigheid, denkt in 'groepen' en heeft de uniciteit van de pastoranten over het hoofd gezien. Die projectie kan ze terug nemen op het moment dat ze heeft 'besloten' om 'normaal' te doen. De woorden 'besloten' en 'normaal' verwijzen daarbij naar het moment waarop de eigen innerlijke ruimte van pastor Bea in balans aan het komen is. Pas dan stelt haar referentiekader haar in de gelegenheid om zuiver waar te nemen en om hetgeen is waargenomen een plaats te geven op haar eigen laag van de feiten.

De laag van de gevoelens

De ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking raakt pastor Bea diep in haar gevoelens. Ze ervaart aanvankelijk onmacht, onzekerheid, schrik en lichte afkeer. Onmacht is er op momenten dat bekende communicatievormen niet functioneren. Onzekerheid is er als ze niet goed kan inschatten wat de uitwerking van haar communicatie is. Schrik is er om het uiterlijk van pastoranten, hoewel deze schrik gerelativeerd wordt door eerdere ervaringen met mensen met een geschonden gelaat. Afkeer is er om grensoverschrijdend gedrag, in een ongewenste zoen of aanraking. Pastor Bea blijft overeind door moedig vol te houden. Ze praat met medewerkers over haar gevoelens. Toch is er ook een moment dat ze te kwetsbaar wordt. Dan zoekt ze buiten de organisatie steun bij een neutrale collega. Opmerkelijk is dat haar collega haar snel gerust kan stellen met zijn opmerking: 'Dat had ik ook' en 'Het gaat wel weer over'. Langzamerhand vindt er bij pastor Bea een transformatie van gevoelens plaats, van machteloos, onzeker en onwennig naar gewend en vertrouwd. Ze leert genieten van de spontaniteit en echtheid van de pastoranten. Ze heeft intussen ook communicatievormen geleerd om beter met hen te kunnen omgaan. Ze klapt niet meer dicht en haar gevoelslaag staat nu meer open voor het onverstoord delen van gevoelens.

De laag van de identiteit

Tijdens het interview, vijftien maanden na de aanvang van haar werkzaamheden, is pastor Bea nog steeds ambivalent in haar identiteit. Ze vraagt zich af: 'Ben ik wel de juiste persoon om dit werk te doen?' Ook ambtelijk en professioneel zijn er twijfels. Aan de ene kant hoort ze zichzelf het opnemen voor de pastoranten naar de buitenwereld toe, benadrukt ze het mooie van het werk en de bijzonderheid van mensen met een verstandelijke beperking, aan de andere kant staat ze nog steeds niet sterk. Hoewel ze zichzelf omschrijft als iemand die gemakkelijk contact maakt, is dat onvoldoende om pastoranten te bereiken.

De laag van de spiritualiteit

Pastor Bea vindt het belangrijk om de bijbelse boodschap met pastoranten te delen. Het ontmoedigt haar dat het haar moeite kost om vanuit haar eigen spiritualiteit verbinding te maken met de spiritualiteit van pastoranten. Dat geldt vooral voor haar individuele pastorale ontmoetingen en kleine groepsvieringen. Dit belemmert voornamelijk de voltooiing van de transformatie van haar innerlijke ruimte. In de kerkdiensten lukt het wel en die geven haar spiritueel inkomen.

II De tussenruimte tussen de pastor en de pastorant*Overtuiging*

Pastor Bea is nog ambivalent in haar overtuiging ten opzichte van pastoranten. Ze zegt wel dat pastoranten 'erbij' en 'bij God' horen maar die opvatting is nog niet definitief verankerd in haar innerlijke ruimte. De echte ziel in het werk ontbreekt ook na vijftien maanden nog.

*Vermogens***a. Kennis**

Kennis van de pastoranten is bij pastor Bea praktijk- en ervaringskennis. Het is leren door doen, praten met medewerkers en het lezen van laagdrempelige ervaringsliteratuur. Dat helpt haar verder. De ervaringsliteratuur verschaft haar inhoudelijke kennis maar maakt ook een relativering mogelijk van haar moeite op betrekkingniveau, door te lezen dat ook anderen moeite hebben met mensen met een verstandelijke beperking. Specifieke vakliteratuur behoort niet tot haar kennisdomein. Generieke kennis ontleent ze aan de theologiestudie. Ze noemt de communicatieve kennis die ze in een Klinische Pastorale Training heeft geleerd en de kennis van hermeneutiek, die bewust maakt van de context van hoorders.

b. Vaardigheden

De data geven vooral zicht op de vaardigheden van pastor Bea voor de preek.

Haar werkwijze bij de dialogische preek is als de reis van een bus die overal tussenstops maakt. In de preek zitten vertelgedeeltes en dialoogmomenten. De vertelling is het reisgedeelte en de tussenstops zijn het dialogische gedeelte. Bij elke tussenstop stelt ze als voorganger een vraag aan de hoorders. Die kijken om zich heen en vertellen wat ze zien of ervaren. Als de ervaringen zijn gedeeld, gaat de bus weer verder naar een volgende halte. Er wordt net zo lang verteld en met elkaar gepraat tot de eindbestemming van de reis is bereikt.

Pastor Bea ervaart dat het preekproces om de vaardigheid vraagt om regie te kunnen voeren, d.i. 'het bewaken van de balans tussen vrijheid en structuur'. Vrijheid is dat ze ruimte moet kunnen geven aan de hoorders om hun eigen inbreng te hebben, structuur is dat ze ordening moet aanbrengen om tot het doel te geraken. Maar regie is meer: het is voor haar ook de vaardigheid om contact te maken, aandacht te bevorderen, sfeer en dynamiek te laten ontstaan, richting aan te geven, vragen te stellen en antwoorden te integreren in de rode draad van het verhaal, weer vaart te maken in de inhoudelijke vertelling. En dat steeds opnieuw in een herhaalde beweging. Daarbij moet ze alles uit het hoofd doen, hoogstens met behulp van klein spiekbriefje.

III Gedrag in de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering**a. Gedrag in pastorale ontmoetingen**

Over de werkwijze van pastor Bea in de individuele pastorale ontmoeting zijn geen relevante gegevens beschikbaar. Wel is te traceren hoe zij de kleine groepsvieringen vorm geeft. Het gaat daarbij om een in haar instelling gebruikelijke vorm voor de pastorale communicatie met mensen met een ernstiger verstandelijke beperking met wie een gesprek niet mogelijk is. Het zijn kleinschalige vieringen met een vast patroon, vaste rituelen en veel persoonlijke aandacht voor de afzonderlijke deelnemers, niet door met elkaar te praten maar door samen te beleven. De kracht ligt in de herhaling: elk ritueel wordt voor iedere deelnemer opnieuw gedaan. Dat geeft de deelnemers tijd om de sfeer van spiritualiteit die met de rituelen wordt opgeroepen, tot zich te nemen. Pastor Bea gebruikt deze werkvorm maar kan het effect van haar handelen nog niet helemaal inschatten. Dat is opvallend. Blijkbaar kost het veel tijd om te kunnen delen in de spiritualiteit van mensen met een ernstige verstandelijke beperking.

b. Gedrag in de kerkelijke viering

Hier zijn geen nieuwe gegevens beschikbaar.

IV De innerlijke ruimte van de pastorant

Pastor Bea roept het beeld op van een innerlijke ruimte van pastoranten die is voorzien van deuren. Bij een aantal pastoranten kunnen de deuren niet of slechts met moeite open. Dat heeft tot gevolg dat de communicatie, zowel op betrekkingniveau als op inhoudsniveau, niet goed van de grond komt. De inhoudelijke uitwisseling over de eigen feiten, gevoelens, identiteit en spiritualiteit verloopt moeizaam en daarmee het opbouwen van een persoonlijk relatie. Opvallend is dat het pastor Bea beter lukt om de innerlijke ruimte van pastoranten waar te nemen in de mate dat zij zichzelf beter leert kennen in relatie tot de pastoranten. Het vermogen om door de deuren heen de innerlijke ruimte van pastoranten waar te nemen hangt blijkbaar samen met het vermogen om de deuren van haar eigen innerlijke ruimte open te zetten en toegang tot haar innerlijke ruimte te krijgen.

V De tussenruimte tussen de pastorant en de pastor

Over een positieve of negatieve overtuiging van pastoranten ten opzichte van pastor Bea geven de data geen bijzondere informatie. Wel blijkt dat een aantal pastoranten de vermogens mist om hun gedrag af te stemmen op de pastor. Enerzijds zijn dat de mensen met een ernstige verstandelijke beperking die afhankelijk zijn van wat pastor Bea in hun gedrag afleest, anderzijds zijn dat de pastoranten met grensoverschrijdend gedrag, die schrik veroorzaken, totdat pastor Bea geleerd heeft om op dat gedrag te anticiperen en 'nee' te zeggen tegen ongewenste aanraking.

VI De tussenruimte tussen de pastorant en de geloofsinhoud

Het meest relevant is hier wat pastor Bea opmerkt over de feedback van medewerkers rond de kleine groepsviering. Tot hun verwondering zien zij dat zelfs mensen met een

zeer ernstige verstandelijke beperking toegankelijk zijn voor spiritualiteit. De stilte en de rust die pastor Bea creëert met de rituelen, hebben hun uitwerking op het gedrag van de deelnemers. Die worden er ook rustig en stil van, op een wijze die op spiritualiteit duidt. De rol van de spiritualiteit van de hoorders in de kerkelijke viering blijft onduidelijk.

VII De tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud

In de overtuiging van pastor Bea staat de geloofsinhoud centraal. Maar de pastorant/hoorder mag niet vergeten worden: de geloofsinhoud moet vertaald worden naar de hoorders en van abstract en conceptueel worden tot een ervaring voor de zintuigen.

Qua pastoraal-theologische kennis heeft ze een gedegen ondergrond door haar studie hermeneutiek. Ze weet hoe ze het hermeneutische proces van bijbelverhaal naar hoorders moet doorlopen en de data laten zien dat ze dat ook met verve en gemak doet. In haar werk heeft ze weet gekregen van specifieke werkvormen, zoals de dialogische preek en de kleine groepsviering.

Bij het ontwikkelen van haar pastoraal-theologische vaardigheden experimenteert ze met het homiletisch proces van preekvoorbereiding. Ze zoekt naar doorkijkjes in het bijbelverhaal en werkt die doorkijkjes uit door er vragen van pastoranten en haar eigen verbeelding mee te verbinden. Ze bereidt vertelgedeeltes voor en vragen voor de tussenstops. Ze oefent niet met theatervormen en het uitbeelden van de vertelling. Het blijft verbaal. In de kleine groepsviering is ze blijkbaar wel vaardig in de werkvorm maar niet vaardig in het verbinden van haar spiritualiteit met de werkvorm.

VIII De geloofsinhoud

Pastor Bea leeft met bijbelverhalen en ze wil die delen met pastoranten. Dat lukt in de kerkdiensten maar minder goed in haar pastorale ontmoetingen. Het lijkt alsof haar hoge opvatting van de geloofsinhoud haar extra kwetsbaar maakt en dat het haar niet goed lukt om het eigen verhaal van pastoranten op te pakken en te verbinden met de geloofsinhoud. Mogelijk hangt dat samen met haar moeite om überhaupt toegang te vinden tot pastoranten.

Liturgische vormen krijgen geen bijzondere aandacht in de data.

4.2.3 De leeropgaven, competenties en leerweg van pastor Bea

Leeropgaven

Pastor Bea staat voor de leeropgave om zicht te krijgen op de uniciteit van ieder van haar pastoranten. Dat betekent voor haar concreet dat ze haar geprojecteerde beelden van pastoranten als 'groep' moet leren terugnemen en haar daarbij aansluitende gedrag van 'liefdadigheid' moet leren normaliseren.

Voor haar innerlijke ruimte betekent deze leeropgave dat zij een referentiekader moet leren ontwikkelen om pastoranten in hun eigenheid te kunnen waarnemen maar ook dat ze haar versturende gevoelens van onzekerheid, onmacht en angst moet leren omvormen tot uitgebalanceerde gevoelens.

Daarnaast moet ze de tussenruimte leren beheersen naar de pastorant, door het ontwikkelen van een positieve overtuiging, door het verwerven van kennis en vaardigheden

rond mensen met een verstandelijke beperking en rond de specifieke (werk)vormen om met hen te communiceren.

Ook in haar voorbereiding staat pastor Bea voor leeropgaven. Zo moet ze leren afwegen hoe haar hoge waardering van de geloofsinhoud zich verhoudt tot het begripsvermogen van haar pastoranten en hoorders en of dat mogelijk leidt tot drempels in haar optreden. De leeropgave om bijbelverhalen te concretiseren in een vertelling en een dialoog, heeft ze onder de knie.

Competenties

Op basis van de informatie die pastor Bea aanreikt, is een competente pastor allereerst een pastor die het vermogen heeft om af te stemmen op de pastorant. Hij beschikt over een referentiekader dat het zuiver waarnemen van de uniciteit van pastoranten mogelijk maakt. Daaraan vooraf gaat echter dat een competente pastor het vermogen heeft om te kunnen omgaan met de verstoring van de gevoelslaag. Als een pastor die competentie niet heeft, dan verstoren problematische gevoelens het functioneren van heel de innerlijke ruimte: het waarnemen, de identiteit van de pastor en diens spiritualiteit. Competente pastores zijn congruent: ze hebben positieve gevoelens ten opzichte van pastoranten en vinden zichzelf geschikt voor hun beroep.

In de tussenruimte naar de pastorant gaat het bij pastor Bea om de competentie om te werken vanuit een positieve overtuiging, om de kennis en de vaardigheden om met de pastoranten te kunnen communiceren en om kennis en kunde rond de specifieke werkvormen, zoals de kleine groepsviering en de dialogische preek. De competenties voor de dialogische preek zijn bij haar gedetailleerd af te lezen: beeldend kunnen vertellen van het bijbelverhaal, tussenstops kunnen creëren, open vragen kunnen formuleren, vrijheid en structuur kunnen bieden in de vorm van een geordend gesprekskader, regie kunnen houden.

In de pastoraal-theologische voorbereiding moet een pastor zich allereerst rekenschap kunnen geven van de betekenis van de eigen ambtsopvatting. Een hoge ambtsopvatting en een hermeneutische overtuiging waarin de geloofsinhoud een dominante plaats inneemt, hebben gevolgen voor de mogelijkheden van de pastor om met bijbelverhalen aan te sluiten bij het begripsniveau van de hoorders. De voorbereiding gaat daarnaast ook over de competentie om een spirituele sfeer te scheppen en om te kunnen toewerken naar een plot.

Leerweg

Pastor Bea komt de instelling binnen met een gedegen theologische bagage. Toch is dat niet genoeg om haar nieuwe functie vorm te geven. Ze wordt nauwelijks ingewerkt en staat voor de opgave om te leren door te doen, in de praktijk. Ze gaat de ontmoeting met pastoranten aan, probeert zich voor hen open te stellen en toegang te krijgen tot hun innerlijke ruimte. Maar de pastoranten laten zich niet zomaar kennen en de innerlijke ruimte van pastor Bea heeft nog niet die gedifferentieerdheid die nodig is om aan de pastoranten een plek te kunnen geven. Ze verkeert als in een doolhof, zonder precies de richting te weten. Ze intensificeert haar leerproces door lukraak te lezen en door gesprekken met medewerkers en externe collega's. De verhoopte cursus totale communicatie gaat tot haar spijt niet door.

Het bijzondere van de leerweg van pastor Bea is, zo laten de data zien, dat ze steeds beter leert ontdekken wie de pastoranten zijn naarmate zij haar eigen innerlijke ruimte

leert ontwikkelen. Die opent zich voor de pastoranten langs de weg der geleidelijkheid. Het is als met een sluisdeur die langzaam open gaat en die werkt als een doseermecanisme waardoor pastor Bea niet in één keer alle indrukken over pastoranten hoeft toe te laten, met het gevaar overspoeld te worden. In haar innerlijke ruimte komt de nieuwe informatie binnen en vermengt zich met de daar reeds aanwezige gegevens van haar eigen bestaan. Zo ontstaat een leerproces dat kan worden opgevat als een geleidelijke transformatie die uitmondt in het vinden van een nieuwe innerlijke balans. In het leren van pastor Bea is een wederkerigheid tussen het waarnemen van zichzelf en het waarnemen van de pastorant, tussen het omgaan met de eigen gevoelens en het omgaan met de gevoelens van de pastorant, tussen de verdieping van de eigen identiteit en het verdiept waarnemen van de identiteit van de pastorant. Ten tijde van het interview is dit proces nog niet afgerond. Met name de laag van de spiritualiteit vraagt nog om verdieping.

4.2.4 Competentietabel pastor Bea

De competenties en de leerweg van pastor Bea heb ik in tabel 4.2 samengevat. Ook in deze tabel dient bij 'competentie' steeds te worden gelezen 'vermogen tot...' of het 'vermogen om te...'.

Tabel 4.2 Competentietabel pastor Bea

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLUKE RUIMTE PASTOR	feiten	- gedifferentieerd waarnemen - gedifferentieerde receptiviteit	- idealiseren Pt - liefdadigheid - groepsdenken - afweer medewerkers	- volgehouden kennismaking - goede relatie met medewerkers - terugnemen projecties - ontwikkeld referentiekader - dan: bijstellen - uiteindelijk: loslaten projecties en individuen zien
	gevoelens	- openstaan voor en inleven in gevoelens Pt (empathie) en daar zelf positieve gevoelens bij houden (congruentie)	- heftige verstoring van eigen gevoelslaag P - dicht klappen - verwarrende verschijning en communicatie Pt	- moedig volgehouden ontmoeting - niet dicht klappen, d.i. problematische gevoelens uithouden - gesprekken met medewerkers - consultatie externe collega
	identiteit	- als persoon en als pastor aarden en jezelf zijn	- ambivalentie	- positieve verhalen vertellen over zichzelf en Pt
	spiritualiteit	- verbondenheid met Pt tot in de spirituele kern ervaren	- P onvoldoende in staat om geloofsinhoud te delen in een gezamenlijke beleving - nadruk op digitale geloofsinhoud	- kleine geluksmomenten met Pt - leren door doen - feedback medewerkers geeft inzicht - 'ontvangen' van Pt in spirituele kern vraagt om balans op andere lagen innerlijke ruimte
TUSSEN RUIMTE PASTOR > PASTORANT	overtuiging	- Pt waardevol vinden en een hartelijke relatie met Pt onderhouden	- ambivalentie in innerlijke ruimte	- congruentie - een positieve overtuiging is gebaseerd op een congruente identiteit en spirituele verbondenheid
	kennis	- beschikken over een geheel van overwegingen en theorieën om geloofsinhoud methodisch te delen met Pt	- ontbreken van cursusmogelijkheden - wetenschappelijke literatuur te ver van praktijk	- laagdrempelige ervaringsliteratuur - KPV leert communiceren - cursus TC - hermeneutiek leert aansluiten bij hoorder - KPV en hermeneutiek - leren door doen - hapsnap lezen - weinig expliciete en methodische kennisverwerving

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
CONTEXT: PASTORAAT EN VIERING	vaardigheden	- betrekkningsniveau van de communicatie beheersen - de geloofsinhoud in TC communiceren - regie voeren op beide niveaus	- ontbreken van instrumenten zoals TC - ontbreken van innerlijke verbondenheid	- hermeneutische vaardigheden - moed - oefening (baart kunst) - leren door doen
	pastoraat	- present zijn en geloofsinhoud delen	- verbaliteit en beperkte TC mogelijkheden - beperkte kennis van andere werkvormen	- rituelen - werkvorm kleine groepsvering - generieke competenties gebruiken - leren door doen - een innerlijke verbinding met Pt leren aangaan
	viering	- dialogisch preken - preken als een begeleide reis, met tussenstops - muziek benutten als spiritueel instrument	- verbaliteit - rationaliteit	- fysieke nabijheid - regie en dialoog - uit het hoofd - basiskennis hermeneutiek - leren door doen
INNERLUKE RUIMTE PT	feiten Pt	- individualiteit en differentiatie	- verstandelijke beperking werkt als gesloten deur: geen doorgang voor communicatie	- ontbreken van een masker - afhankelijkheid van mogelijkheden van P tot waarnemen en receptiviteit
	gevoelens Pt	- gevoelswereld zoals elk mens	- ontoegankelijkheid - verstoring gevoelens P	- gevoelens doseren ~sluisdeuren
	identiteit Pt	- uniciteit	- groepsdenken - liefdadigheid	- differentiatie - rijke persoonlijkheid P - het eigen levensverhaal leren 'mengen' met dat van pastoranten
	spiritualiteit Pt		- uitingsmogelijkheid en beleving van Pt mede afhankelijk van P	- spiritualiteit ontdekken - vraagt geduld
TUSSEN RUIMTE PT > P	overtuiging Pt>P	- een veelal positieve overtuiging naar P	- niet altijd waarneembaar	
	vermogens Pt	- spontaniteit - totale communicatie	- v.b. beperkt mogelijkheden	- afhankelijk van coregulering P
	gedrag Pt	- soms niet waarneembaar - soms overdadig	- soms kent Pt geen grenzen	- spontaniteit
VOORBEREIDING P	geloof Pt	- spiritualiteit zelfs bij mensen met ernstige v.b.	- de afwezigheid van bekende en toegankelijke religieuze uitdrukkingvormen	- rituelen - kleine groepsvering - dialogische communicatie en TC
	overtuiging P	- de geloofsinhoud present stellen en 'vertolken' op begripsniveau hoorders	- ontbreken van spirituele band met Pt	- kleine gelukservaringen met Pt
	theologische kennis	- universitaire kennis: KPV en hermeneutiek - ervaringsliteratuur	- afwezigheid van geautoriseerde body of knowledge	- toegankelijke bibliotheek - kennis delen met collega's - studie hermeneutiek en KPV cursus - hapsnap lezen
	theologische vaardigheden	- voorbereiden met het oog op dialoog - achter deuren verhaal kijken - verhaal als 'reis' memoriseren	- ontbreken van ruimte voor droog oefenen	- experimenteren met vormen - trial and error
GEL INHOUD	bijbelverhalen	- inhoud vanuit spiritualiteit waarderen - inhoud verbinden met alledaagse leven Pt	- het talige karakter	- de religieuze waardevolle inhoud - het bijbelverhaal minder conceptueel en meer als gebeurtenis lezen en toe-eigenen
	liturg. vormen	- bijbellezing incorporeren in preek - dialogische gebeden	- soms te eenzijdig christelijk	- vanzelfsprekende zeggingskracht - de kracht van de liturgische vormen expliciet leren gebruiken

HOOFDSTUK 5

Ervaren pastores

In dit hoofdstuk beschrijf en analyseer ik de data van pastor Corrie en van team D.

Pastor Corrie heb ik voor het onderzoek benaderd om haar publicaties in een magazine over ethiek en levensbeschouwing in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Ze toont zich daarin een warm pleitbezorger van inclusie en dat doet mij veronderstellen dat zij over de kennis beschikt die ik voor het onderzoek kan gebruiken.

Ook team D zet zich in voor de sociale integratie van mensen met een verstandelijke beperking, met name in de parochies in de regio waar de zorgorganisatie van het team werkzaam is. Om die reden heb ik het team gevraagd aan het onderzoek mee te doen. Mijn hoop was dat het groepsproces van de teamleden tot een extra verdieping van de informatie zou leiden.

5.1 Pastor Corrie

5.1.1 Beschrijving van de data

Pastor Corrie is een vrouw van middelbare leeftijd. Ze werkt op het moment van het interview twintig jaar als Rooms-katholieke pastor in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking, op verschillende locaties. De deconcentratie van de zorginstelling over een uitgestrekt gebied vormt de aanleiding voor haar en haar collega's om lokale geloofsgemeenschappen en hun pastores te benaderen en aan hen voorlichting te geven over de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

Toen pastor Corrie begon in de instelling, is ze eerst op alle groepen een dagdeel gaan meewerken. 'Vijftien groepen of zo, daar ben ik gewoon gaan helpen: mee verzorgen, mee eten en al die dingetjes.' De ontdekking voor haar was: 'Dat iedereen zijn eigenheid heeft. Dat vond en dat vind ik nog steeds heel verrassend.' Ze heeft daarbij veel te danken gehad aan medewerkers en nog steeds: 'Dat zijn als het ware de oren, de ogen, zeker bij het lage niveau, om te laten zien wie iemand is. Daar hebben wij gewoon te weinig tijd voor om daar achter te komen. (...) Ja, het zijn vertalers die goed kijken, luisteren, kleine dingen zien en heel veel kunnen dat erg goed.' Overigens heeft ze ook negatieve ervaringen met medewerkers. Die beslissen soms over pastورانten uit eigenbelang of routine. De wens van de pastورانten, bijvoorbeeld om deel te nemen aan een pastorale activiteit, raakt dan ondergesneeuwd door de betuttelende houding van medewerkers.

Hoewel pastor Corrie zegt dat ze zich over het algemeen vertrouwd voelt bij de pastورانten, heeft ze ook wel angst gekend. 'Dat wil niet zeggen dat soms mijn haren niet te berge rezen, dat ik soms ook bang was. Als er een grote man op je afkomt (...) Je krijgt gewoon nog een keer een trap of zo, denk je dan. Er waren ook pastورانten en daarvan zeiden ze dan: hij kan aan je haren trekken. Nou dan had ik het even gehad.' 'Ja, dat kwam zo af en toe op je pad. Vooral die angst, dat gevoel, dat overkomt je dan. Dat is echt iets raars (huilt). Van alles verstijft. (...) Dat voel ik aan den lijve.'

Ze kent ook de angst voor de geschondenheid van het uiterlijk van sommige pastورانten. Soms kan haar dat nog wel overkomen. Ze vertelt: 'Ik zou dus niet hier als groep-leidster kunnen werken. (...) Wat het is, dat weet ik niet (...). Wat dat betreft heb ik heel veel waardering voor de mensen die dag in dag uit... en ook de activiteitenbegeleiding: dag in dag uit dichtbij te raken (...), zorg te geven, activiteiten uit te pluizen, te zorgen, het knuffelen. Wat dat betreft ben ik geen knuffelkont... misschien ligt daar wel een beetje het antwoord.'

Pastor Corrie is gegroeid in het werk. Ze vergelijkt haar huidige houding met een ervaring van lang geleden. Ze had een neefje met een verstandelijke en lichamelijke beperking en had toen totaal geen begrip voor de wijze waarop haar schoonzus met het kind omging. Ze heeft zich later erg schuldig gevoeld over wat zij daarover tegen haar schoonzus heeft gezegd: 'En dat vond ik naderhand voor mijzelf dus ook heel frustrerend dat ik toen die gevoelens had, dat onbegrip naar haar toe. Dat ik zei: hoe kun je dat nou doen, terwijl ik nu zie -dat heb ik ook wel tegen haar gezegd- dat die mensen allemaal hun eigenheid hebben, hoe geschonden ze ook zijn, hoe gehandicapt ze ook zijn, hoe afzichtelijk ze er ook uit kunnen zien. Dat is wel een heel lang en groot proces geweest...' Pastor Corrie kan niet één bepaalde gebeurtenis of kritische ervaring noemen die heeft geleid tot een doorbraak in haar contacten met de pastورانten. Ze spreekt meer van 'heel veel warme dingen' die uiteindelijk tot een andere grondhouding hebben geleid.

De moeite die ze zelf ooit had, komt ze nu tegen bij bijvoorbeeld locale pastores en gastkoren. 'Die staan vaak met open mond en grote ogen te kijken, want die hebben het ook vaak over 'die kinderen, die arme kinderen, die zielige mensen' en het doet altijd heel veel met hen als ze in de viering komen.' De indruk die pastورانten maken met hun vaak stereotype gedrag, is zo overweldigend dat mensen die daarmee niet vertrouwd zijn, niet verder komen dan typering die geen recht doet aan de eigenheid van de pastورانten. Wat dat betreft maakt pastor Corrie zelf nog steeds een leerproces door. Het is voor haar elke keer weer een opgave om de goede toon te vinden en de balans tussen ruimte geven aan pastورانten om zelf hun leven in te vullen en een veilige structuur bieden die hen voor chaos behoedt. Hen niet overschatten en niet onderschatten: '... daar liggen valkuilen genoeg'. Intercollegiaal overleg helpt haar daarbij. 'Ik vind het wel belangrijk om deze dingen af en toe met anderen te bespreken. Met collega's, met medewerkers als ik op een woongroep ben, bij een bakje koffie. Dat is geen functioneel gesprek maar daar leer ik heel veel van. Daar kan ik mijn eigen ei in kwijt en ik hoor van hen ook terug.'

Pastor Corrie gaat regelmatig voor in vieringen. De belangrijkste competentie voor het voorgaan in een viering is voor haar dat er 'contact', oogcontact, moet zijn tussen voorganger en hoorders. 'Niet je eigen ritueel opvoeren maar proberen dat in samen-

spraak te doen.' Ze heeft geconstateerd dat locale pastores snel afgeleid zijn en de draad kwijtraken. Deze pastores vinden het vervelend als er iets gebeurt. Zij daarentegen is er zo vertrouwd mee dat een viering een 'gebeurtenis' is, dat ze er moeite mee heeft dat, als ze voorgaat in een gewone parochieviering, niemand iets terug zegt. Als andere competentie noemt ze dat het bijbelverhaal 'in het hier en nu' moet worden verteld. Dat vraagt om een specifieke voorbereiding. Dat is bij haar meer een intuïtief proces dat leidt tot een 'goede vondst' dan dat het een methodisch stappenplan is. Ze gebruikt een leesrooster en leest eerst het verhaal voor zichzelf. Ze probeert dan tot het vaststellen van een thema te komen en daarna stelt ze zich een groep voor ogen en probeert dan te bedenken bij welke existentiële vragen uit het eigen leven van de pastoranten het bijbelverhaal aansluit. Het voortdurend streven van pastor Corrie is om daarbij nog concreter te zijn, nog minder abstract. Overigens gebruikt ze nauwelijks audiovisuele hulpmiddelen. Ze vindt dat te omslachtig. Ze houdt in de viering eerst een gesprekje met de hoorders over het thema, leest de bijbeltekst en daarna is er de overweging in dialoogvorm. Het voorbereide thema wordt soms doorkruist door de inbreng van de hoorders. Het kan zo maar een heel andere preek worden. De inbreng van de hoorders is bij haar het meest gestructureerd bij de gebeden. 'De mensen kunnen dan naar voren komen, daar wordt altijd heel veel gebruik van gemaakt, dat is een ontroerend moment.' Ze kunnen dan aangeven waarvoor er gebeden moet worden. De pastor zegt dat dan voor en de pastoranten herhalen het in koor.

Pastor Corrie houdt regelmatig kleine groepsvieringen voor pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking. Ze is verwonderd over de impact die deze vieringen op de pastoranten hebben. Het is vooral de sfeer die ertoe doet. '...als ik iets doe in een activiteit, dat dat toch een iets andere sfeer te weeg brengt als dat een activiteitenmedewerkster hetzelfde doet. (...) Dan gebeurt er iets'. Op de vraag wat er dan gebeurt, zegt ze: 'Ik weet het niet. Ik denk toch de sfeer of het ritueel dat gebruikt wordt... of de rust. Ik hoor van mensen heel vaak dat ik rust uitstraal.' Na enig aandringen om die rust te expliciteren, formuleert ze haar gelovige grondhouding. 'Ja, ik denk dat dat toch een basishouding is (...), het Rijk is toch wel één van mijn leidmotieven, dat wij daar ieder moment aan mee mogen en moeten werken. Soms betrap ik mijzelf erop in mijn overwegingen of vieringen: Goh, je mag er altijd aan mee werken...'

De sfeer wordt ook bepaald door de ruimte waarin de viering plaats vindt en de voorwerpen die gebruikt worden, zegt pastor Corrie. 'Mijn man is (...) kunstenaar en die heeft een hele mooie kandelaar ontworpen, dat is de ark van Noach. Ik heb op mijn stola een regenboog staan. (...) Dan zijn er de zestien kaarsjes, de vissen, de vogels, de regenboog, de boten. Dat vind ik fijn om te gebruiken. Dat is een verhaal op zich. Dat hoeft je niet uit te leggen. Het geeft ook weer aan: God laat jou niet los, je bent de moeite waard, je mag meedoen.'

Over het 'hoe' van haar leerproces zegt ze dat ze vooral heeft geleerd door gewoon maar te doen, door te kijken, door artikelen te lezen uit tijdschriften en daar eclectisch mee om te gaan. 'Geen zware praktisch-theologische tijdschriften of zo maar veel meer ervaringsverhalen, hoe kun je bepaalde dingen doen. (...) Je leest vaak de dingen die bij je passen. Want de dingen die niet bij je passen, die ga je al gauw overslaan.'

Ze zegt bij het begin van haar werkzaamheden wel behoefte te hebben gehad aan het

delen van ingrijpende ervaringen. Ze kon voor laagdrempelige problemen terecht bij medewerkers van de instelling en bij collega-pastores uit de regio maar zich echt bloot geven deed ze daar niet. 'Op zich is het wel een mankement dat je niet snel hulp gaat zoeken, althans ik zou dat niet zo doen... terwijl je het wel aan mensen adviseert (...). Daar heb ik toch mijn eigen mensen voor met wie ik dergelijke dingen kan delen.'

5.1.2 Analyse van de data

I De innerlijke ruimte van de pastor

De laag van de feiten

Pastor Corrie heeft op alle groepen van de instelling een dagdeel meegewerkt om de feitelijke leefwereld van de pastoranten te leren kennen. Maar haar uiteindelijke doel ligt verder. Het gaat haar om het leren kennen van de uniciteit van pastoranten, om 'hun kwaliteit en hun nukken'. Maar haar intuïtie is dat het leren kennen van de uniciteit van pastoranten alleen kan gebeuren door eerst hun leefwereld en de basale feiten van hun bestaan te leren kennen. Het gaat haar niet om het leren van benamingen van verstandelijke beperkingen maar om bekend te raken met de aard en de ernst van de verstandelijke beperking en met het begripsniveau van pastoranten. Dat geeft haar informatie over de communicatievorm die ze moet kiezen om bij een pastorant aan te sluiten.

De laag van de gevoelens

Pastor Corrie herinnert zich nog haar aanvankelijke gevoel van onzekerheid maar na twintig jaar is er eigenlijk nog maar één gevoel dat haar af en toe nog enigszins uit balans kan brengen: angst. Op grond van deze rudimentaire angst kan ze zich goed verplaatsen in mensen die onbekend zijn met mensen met een verstandelijke beperking en begrijpt ze dat angst gemakkelijk leidt tot een zich afwenden of tot stereotypering en groepsdenken. In parochies komt ze gevoelens van onzekerheid en onmacht tegen en ook wel gevoelens van 'overmacht' bij locale pastores. Deze gevoelens schrijft pastor Corrie toe aan de onbekendheid met mensen met een verstandelijke beperking en aan een gebrek aan adequate communicatievormen. Pastor Corrie benoemt ook positieve gevoelens. Ze zegt vaak 'verrast' te zijn door het talent en de eigenheid van een pastorant. Deze positieve gevoelens deden zich steeds vaker voor en uiteindelijk, zo concludeert ze, is dat de reden dat ze zich verbonden is gaan voelen met haar werk en haar pastoranten.

De laag van de identiteit

Pastor Corrie zegt van zichzelf: 'Ik ben geen echte knuffelkont'. Ze houdt afstand tot haar pastoranten. Ze omschrijft haar persoonlijke identiteit dan ook in termen van gepaste distantie, ook al vindt ze van zichzelf dat ze stevig staat in haar professionele en ambtelijke identiteit ten behoeve van de pastoranten. Ze doet haar werk goed en representeert daarin het Rijk Gods.

De laag van de spiritualiteit

In eerste instantie verbindt pastor Corrie 'spiritualiteit' met haar eigen oefening in rust en stilte. In verbinding met pastoranten noemt zij de inspiratie die van het beeld

van het Rijk Gods uitgaat, de ervaring van rust en stilte hier en nu. Haar spirituele verlangen naar rust en stilte neemt zij mee in pastorale ontmoetingen en in vieringen en daarmee nodigt ze de pastoranten uit om ook tot rust en stilte te komen. Op het moment dat ze daarin slaagt, ontstaat er een spirituele ruimte die door haar wordt ervaren als de ruimte van God, aangeduid met de metafoor 'Rijk Gods'. Bij haar is spiritualiteit niet: het zien van het gelaat van de Ander in de ander maar: als pastor en pastoranten samen rust en stilte ervaren in de ruimte van het Rijk Gods. Haar spiritualiteit in vieringen accentueert ze met stola's waarop haar lievelingssymbolen zijn aangebracht: de regenboog, vissen en vogels. Dat brengt haar in de sfeer waarin vieren meer wordt dan het opvoeren van rituelen maar waar echt iets van Gods Rijk tastbaar wordt.

II De tussenruimte tussen de pastor en de pastorant

Overtuiging

De overtuiging van pastor Corrie ten opzichte van pastoranten is positief maar nuchter. Ze spreekt in zinnen als: 'Het zijn mensen zoals wij, met hun talenten en hun nukken'. Ze zet zich voor hen in maar er is ook afstand. Het blijft werk voor haar. De nuchterheid, als een zakelijke balans tussen nabijheid en distantie, hangt samen met wat er in haar innerlijke ruimte leeft. Ze heeft positieve gevoelens naar de pastoranten maar in het constitueren van haar identiteit en spiritualiteit spelen de pastoranten een bescheiden rol. Dat impliceert dat haar innerlijke ruimte, met name haar spirituele kern, minder gepassioneerd in de overtuiging doorklinkt. Ambtelijk en beroepsmatig is pastor Corrie sterk op de pastoranten betrokken maar persoonlijk bewaart ze afstand. Nuchterheid is dan ook niet 'kwalitatief minder' maar veeleer 'ter zake'.

Vermogens

a. Kennis

De kennis van pastor Corrie is vooral praktijkkennis, mede gebaseerd op informatie van medewerkers, het kennisaanbod van collega's en laagdrempelige literatuur. Wetenschappelijke vakliteratuur valt buiten haar gezichtsveld. Kennis van specifieke communicatievormen is vereist voor de communicatie met de pastoranten. Pastor Corrie benadrukt de waarde en de noodzaak van deze kennis maar kan slechts in beperkte mate aangeven waaruit die kennis precies bestaat en hoe zij die heeft verworven. Het meest expliciet kan ze vertellen over de dialogische preek, waarin 'contact', 'dialoog' en 'totale communicatie' de kernwoorden zijn. Vaak zegt ze: 'Dat doe ik gewoon'.

b. Vaardigheden

Het thema 'vaardigheden' is niet uitgebreid aan de orde geweest in het interview met pastor Corrie. Wel doet ze een typerende uitspraak over de vaardigheid om rituelen te kunnen voltrekken, zoals in kleine groepsvieringen. Als je van rituelen 'ritueeltjes' maakt, zegt ze, dan verwordt het gebruik van vaardigheden tot een mechanisch gebeuren. Vaardigheden moeten zijn ingebed in een grondhouding, in de innerlijke ruimte, in de spiritualiteit die het Rijk Gods representeert.

III Gedrag in de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering

a. Gedrag in pastorale ontmoetingen

De data geven geen inzicht in concrete pastorale ontmoetingen van pastor Corrie.

b. Gedrag in kerkelijke vieringen

Een belangrijke competentie voor pastor Corrie in de kerkelijke viering is het maken en houden van contact met de hoorders. Ze doet dat door naar voren te komen en dicht bij de hoorders te gaan staan, hen aan te kijken en hen met haar hele lichaam en expressie te betrekken bij de preek en de gebeden. Haar viering heeft een dialogisch karakter, waarbij niet alleen zij en de hoorders met elkaar spreken maar waarin ook de liturgische ruimte meesprekt. De ruimte zelf en de symbolen, geuren en kleuren daarbinnen, spreken elk een eigen taal. Wat pastor Corrie precies zegt of doet om de liturgische ruimte erbij te betrekken en hoe de dialoog met de hoorders verloopt, laten de data niet zien. Tijdens de preek en bij de gebeden maakt ze gebruik van een methode om zinnen voor te zeggen en die te laten herhalen door de hoorders. Hoe dit precies werkt, wordt bij de gebeden duidelijk. Ze spreekt een voorbede uit en alle hoorders herhalen wat ze zegt.

IV De innerlijke ruimte van de pastorant

Voor pastor Corrie telt vooral de uniciteit van pastoranten. Zij zijn unieke mensen, met talenten en hun nukken. Zij zijn mensen zoals wij, in staat tot stil worden en verwondering over het Rijk Gods.

Maar dat komt pas te voorschijn als zij als pastor het initiatief neemt.

V De tussenruimte tussen de pastorant en de pastor

Hoe pastoranten de tussenruimte naar de pastor invullen, wordt slechts in een paar voorbeelden duidelijk. Sommige pastoranten tonen hun agressie, niet zo zeer direct tegen pastor Corrie gericht maar meer als een algemene agressieve gedraging die toch beangstigend kan overkomen. Anderen zijn spontaan en laten hun positieve overtuiging naar de pastor zien in een rechtstreekse, waarderende, aanraking. Weer anderen zijn zo ernstig beperkt dat ze nauwelijks kunnen reageren op het aanbod van pastor Corrie.

VI De tussenruimte tussen de pastorant en de geloofsinhoud

Zelfs mensen met een ernstige beperking reageren in de kleine groepsviering met stilte en verwondering op de rituelen die worden voltrokken. Dat is een teken van hun vermogen om een eigen relatie met de geloofsinhoud te onderhouden en daarvan iets in te brengen in de pastorale relatie. Die eigen geloofsrelatie laten zij ook de in kerkelijke viering zien, door in de dialoog mee te spreken over de geloofsinhoud die aan de orde is.

VII De tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud

In haar pastoraal-theologische overtuiging gaat pastor Corrie uit van het feit dat de geloofsinhoud waardevol is om te delen met de hoorders. Maar het vraagt wel om een vereenvoudiging van de geloofsinhoud naar het begripsniveau van de hoorders. Een bijbellezing hoort erbij maar de geloofsinhoud mag niet over de pastorant domineren. Er moet evenwicht zijn.

De kennis en vaardigheden die ze bij de voorbereiding van de preek hanteert, zijn in feite generiek te noemen, afgezien van de dialogische vorm waarin de preek moet worden gegoten. Ze kiest volgens een leesrooster een bijbelverhaal en zoekt daarin naar een thema dat relevant is voor de hoorders. Ze gebruikt haar eigen associaties bij het verhaal, richt zich in gedachten op de hoorders en bedenkt welke thema's er in hun leven spelen. Zo komt ze tot een plan van aanpak voor de viering.

VIII De geloofsinhoud

Bijbelverhalen zijn belangrijk voor pastor Corrie. Ze corresponderen met thema's uit het leven van pastoranten. Maar ook de traditionele liturgische vormen hebben zeggingskracht. De werking van de kerkruimte, de geuren, kleuren en klanken van de rituelen communiceren het geheim van God. Pastor Corrie weet dat sfeer en liturgie belangrijke instrumenten zijn van geloofsoverdracht. Deze elementen gebruikt ze in de zondagse vieringen maar ook in de kleine groepsvieringen.

5.1.3 De leeropgaven, competenties en leerweg van pastor Corrie

Leeropgaven

Pastor Corrie staat bij de start van haar werkzaamheden voor de leeropgave om haar pastoranten te leren kennen: hoe wonen zij, hoe leven zij, hoe communiceren zij, wie zijn zij. Met die leeropgave verbonden is dat zij de medewerkers voor zich moet winnen. Via hen kan zij de woningen van de pastoranten binnen komen en informatie inwinnen over hun dominante ervaringsordening en de daarmee samenhangende communicatievormen. Via hen ook kan ze ontdekken welke belangrijke feiten er in het leven van pastoranten spelen, om langs die weg te delen in de diepere lagen van hun bestaan. Het is van lang geleden maar flarden van onzekerheid, onmacht en enkele momenten van angst zijn nog terug te horen in de data van pastor Corrie, alsmede de opgave om deze gevoelens te overwinnen. Langzamerhand echter zijn de positieve gevoelens gaan overheersen. Heel treffend is hoe ze haar positieve gevoelens 'optelt' en dat die positieve gevoelens 'op een dag' de balans doen doorslaan in de ervaring van spirituele verbondenheid met haar pastoranten. De leeropgave om de identiteit van de pastoranten te ontdekken, beantwoordt pastor Corrie met het uitspreken van de overtuiging: 'Zij zijn zoals wij'.

Hoe zij aan de opgaven heeft voldaan om de specifieke werkvormen te leren voor de pastorale communicatie en de kerkelijke viering, wordt niet helemaal duidelijk. Wat wel duidelijk wordt, is dat deze werkvormen een geleidende functie hebben voor de pastoranten en hoorders om de geloofsinhoud te kunnen beleven en in de spiritualiteit van de stilte en het Rijk Gods te kunnen delen. Deze werkvormen openen het zicht op de eigen mogelijkheden van de pastoranten om af te stemmen op de geloofsinhoud.

Daarvan getuigt hun mogelijkheid tot religieuze stilte en hun bijdrage aan de dialogische preek en gebeden.

Competenties

Bij pastor Corrie is zichtbaar dat zij zich richt op het ontdekken van de uniciteit van de pastorant. Daarvoor is competentie nodig op de laag van de identiteit. Maar voordat pastoranten zich laten kennen in hun uniciteit, is het noodzakelijk om hen eerst in hun feitelijke bestaan te leren kennen. Competentie begint dan ook met het vermogen om te kunnen aansluiten bij de feitelijke leefwereld van pastoranten, rekening houdend met hun feitelijke beperkingen, op zoek naar de inhoudelijke feiten op basis waarvan de relatie kan worden verdiept. Bij haar is ook te traceren dat competentie het vermogen is om gevoelens van onzekerheid, onmacht, afkeer en angst te overwinnen en om te vormen tot een hervonden congruentie, met ruimte voor empathie. Ook is zichtbaar dat het beschikken over een eigen spiritualiteit een belangrijke competentie is. Haar vorm van spiritualiteit, namelijk de stilte en rust van het Rijk Gods, draagt haar en drijft haar in haar werk. Het kleurt haar pastorale optreden en heeft de inductieve kracht om de eigen spiritualiteit van pastoranten op te roepen.

In de tussenruimte tussen pastor en pastorant is het opvallend dat competentie bij haar vooral betekent 'competent handelen' en veel minder het vermogen om in conceptuele termen te kunnen spreken over dit handelen. Competentie als kennis is bij pastor Corrie nauwelijks aanwezig.

Vermeldenswaard bij haar is nog de competentie om, naast de dialogische preek, aan te sluiten bij de zeggingskracht van de liturgische symbolen en om te vertrouwen op de eigen werking daarvan.

Leerweg

Om de pastoranten te leren kennen, werkt pastor Corrie mee op elke groep. Zo stelt ze zichzelf present en bouwt ze op betrekkingniveau aan haar relaties. Door observaties, door informatie van medewerkers en door het lezen van toegankelijke literatuur, leert ze differentiatie aan te brengen tussen de pastoranten. De bemiddelende rol van medewerkers is dat ze aanwijzingen geven voor de communicatie maar ook helpen om problematische gevoelens te overwinnen. Heftige verstoringen van gevoelens deelt ze echter alleen met haar thuisfront. Pastor Corrie heeft al lang geen last meer van verstoringen van haar gevoelens. Op momenten dat deze gevoelens alsnog dreigen op te treden, valt ze terug op een laag in haar innerlijke ruimte waar de positieve verhalen over pastoranten liggen 'opgeslagen', die sterker zijn dan de dreigende angst. De laag die haar op deze manier draagkracht geeft, is de laag van de identiteit. Daar worden de verhalen bewaard van waardevolle ervaringen met pastoranten. Die vormen een buffer tegen negatieve ervaringen, zoals ze op een dag heeft geconstateerd. Zo is ze op betrekkingniveau tot een positieve verhouding tot de pastoranten gekomen. Pas later wordt het inhoudsniveau van haar werk belangrijker, als er een beroep op haar wordt gedaan in haar functie, bijvoorbeeld bij kleine groepsvieringen en bij een uitvaart. Hoe ze dan precies te werk gaat, wordt echter niet duidelijk.

Ook hoe pastor Corrie de dialogische preek heeft geleerd blijft onduidelijk, wel wat haar werk draagkracht geeft. Via reflectie en via feedback heeft ze ontdekt dat de noties 'rust' en 'Rijk van God' haar vieringen dragen. Van collega's heeft ze de kracht van symbolen en rituelen in de viering geleerd. In het intercollegiaal overleg met pastores uit de

regio leert ze haar repertoire te verbreden. Opvallend is dat ze het moeilijk blijft vinden om te benoemen wat de competenties zijn die ze als pastor heeft moeten leren en hoe zij die heeft geleerd.

5.1.4 Competentietabel pastor Corrie

De competenties en de leerweg van pastor Corrie heb ik in tabel 5.1 samengevat.

Tabel 5.1 Competentietabel pastor Corrie

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLIJKE RUIMTE PASTOR	feiten	- het kennen van de feitelijke leefwereld en basale feiten van Pt - referentiekader rond begripsniveau Pt i.v.b.m. afstemming	- te veel pastoranten - te weinig tijd	- info van medewerkers - meewerken - kennen TC
	Gevoelens	- onzekerheid, onmacht en afkeer hanteren - congruent zijn - empathisch zijn - liefdevolle gevoelens koesteren	- angst en aversie - onbekendheid met uiterlijk Pt - onbekendheid met TC	- stapeling van positieve gevoelens - eigen onmacht e.d. uithouden - onmacht veroorzakers, zoals geen TC, opheffen - open staan voor liefdevolle uitingen Pt
	Identiteit	- jezelf zijn in het beroep en daarover een stevig verhaal hebben	- jezelf overschreeuwen	- je eigen sterkte en zwakte kennen: persoonlijk en beroepsmatig
	Spiritualiteit	- stilte beoefenen - de eigen inspiratie van het Rijk Gods delen	- onbekendheid met werkvormen - onbewust van eigen spiritualiteit	- werkvormen - eigen stola's - goede sfeer
TUSSENRUIMTE P > PT	overtuiging	- beschikken over een nuchtere positieve overtuiging: het zijn mensen zoals wij	- dweperigheid	- balans in nabijheid en distantie - het is werk
	Kennis	- generieke theologische kennis - praktijkkennis - artikelen uit vakblad - kennis TC		- toegankelijke literatuur
	vaardigheden	- de goede handelingen goed kunnen verrichten	- van rituelen 'ritueeltjes' maken	- positieve overtuiging combineren met vaardigheden
CONTEXT: PASTORAAT & VERBODING	Pastoraat	- kleine kringviering houden		- stilte delen
	Viering	- fysieke nabijheid - geloofsexpressie in TC - dialogisch preken - zeggenschap liturgische vormen benutten	- gevoel van 'overmacht'	- eigen stola's - goede sfeer
INNERLIJKE RUIMTE PT	feiten Pt	- eigen manier van feiten communiceren	- ernstige beperkingen bemoeilijken toegang	- een langdurige relatie helpt - informatie medewerkers
	gevoelens Pt	- gevoelens als ieder mens	- onmogelijkheid om gevoelens uit te wisselen	- gevoelens uitwisselen schept band
	identiteit Pt	- uniciteit: mensen zoals wij		- vreugde om het delen in het mens-zijn
	spiritualiteit Pt	- het beleven en delen van het Rijk Gods		- de eigen spiritualiteit van Pt

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
TUSSENRUIMTE PT > P	overtuiging Pt	?		
	vermogens Pt	- beperkte vermogen tot communiceren - beperkte inschatting van grenzen	- vermogens Pt ondersteunen door coregulatie P	- weet leren krijgen van beperkingen relateert onvermogen Pt
	gedrag Pt	- soms agressie - soms in alle communicatieve uitingen afhankelijk	- geduld & coreguleren P	- in de praktijk leren grenzen stellen
VOORBEREIDING P	geloof Pt	- eigen invulling van de relatie met de geloofsinhoud	- ontvankelijkheid voor uitingen - bedding creëren voor uitingen via rituele ervaringsordening	- leren door doen - theorie ervaringsordening helpt
	overtuiging P	- geloofsinhoud en geleefd geloof op elkaar betrekken		
	theologische kennis	- exegese en homiletiek met het oog op hoorders met v.b.		
GEL INHOUD	theologische vaardigheden	- een thema oproepen en bespreken		
	bijbelverhalen	- geschikt om levensthema's te bespreken		
	liturg. vormen	- hebben een vanzelfsprekende mystagogische kracht		

5.2 Team Daan, Dineke, Dirk, Dolf en Debby

5.2.1 Beschrijving van de data

Het vierde interview is met een team van pastores. Met de benadering van een team hoop ik de in de voorafgaande interviews verkregen data te kunnen verdiepen, door gebruik te maken van de dynamiek en de creativiteit van het groepsproces tussen de teamleden. Ook verwacht ik dat juist dit team, dat als deskundig bekend staat, onderling aan explicitering van kennis heeft gedaan en daarmee over kwalitatief hoogstaande informatie beschikt om het onderzoek een extra impuls te geven. Ik houd daarbij rekening met de door Hutjes en Van Buuren genoemde nadelen van het interviewen van een team, namelijk dat dominante personen in het team de individuele reacties van andere groepsleden kunnen wegdrukken en dat er pressie tot conformeren kan zijn zodat er uiteindelijk sprake is van onvolledige en ongestructureerde informatie. Ik zal in de beschrijving van de data maar vooral in de analyse (zie § 5.2.2) zowel de winst van dit teaminterview als de beperkingen ervan bespreken.

Het team werkt in een Rooms-katholieke zorgorganisatie die haar instellingsterreinen zo veel mogelijk opheft en ernaar streeft om de bewoners geïntegreerd deel uit te laten maken van de samenleving. Het pastorale team is daarvoor actief ingeschakeld, met name om pastoranten in de lokale samenleving te helpen met het opbouwen van contact met de geloofsgemeenschappen in de regio. Het team bestaat uit vier personen. Pastor Daan is de teamleider. Pastor Dineke heeft veel ervaring met werkvormen om lokale geloofsgemeenschappen te helpen bij de integratie van pastoranten met een verstandelijke beperking. Pastor Dirk werkt nog niet zo lang als pastor maar de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking kent hij van zijn dochter met een verstande-

lijke beperking. Pastor Dolf is bijna gepensioneerd. Hij is vroeger missionaris geweest. Pastor Debby is niet aanwezig. Ze is een voormalige collega. Ik noem haar omdat het team van haar een opname van een kleine groepsviering ter beschikking heeft gesteld.

Het interview met de vier pastores begint met een gesprek over het thema 'kennismaken'. De teamleden zijn unaniem in de opvatting dat het bij kennismaken gaat om de aansluiting bij de persoonlijke levensgeschiedenis van pastoranten. Je gaat als pastor bij pastoranten op bezoek, stelt jezelf voor en vraagt aan pastoranten en medewerkers om ook iets van zichzelf te vertellen. Pastor Dineke noemt dit de periode van 'een pastoraal vloertje leggen', als basis voor wat in een latere fase kan uitgroeien tot een echte pastorale ontmoeting van subject tot subject. Pastor Dolf is ooit begonnen met het aanleggen van een fotoboek van al zijn pastoranten om belangrijke feiten van hun leven vast te leggen. Maar hij is ermee gestopt. Het werkte niet en het leverde ook problemen met privacy op.

Pastor Daan spreekt over het subject van pastoranten als 'living human document'. Hij zegt: 'Ik kwam binnen in een tijd dat het object-denken zijn kracht aan het verliezen was (...) met de opdracht hier binnen de organisatie om oog te hebben voor wie een cliënt is. (...) Iedereen is iemand met een heel eigen unieke geschiedenis. (...) Voor mij is het heel belangrijk om de mens zelf te lezen, dus de mens die voor je zit, die doet iets en die roept al heel veel op. (...) Dan zit het niet in de grote theologische woorden maar dan zit het in (...) de presentie. Want presentie betekent dat je er op dat moment gewoon bent, belangeloos, zonder dat je van alles komt doen. (...) En gun je zelf die tijd, die rust om dat te kunnen. De rust om het verhaal te leren kennen, al dan niet middels een middelaar of iemand die dat kan vertalen.' De subjectbenadering van mensen met een verstandelijke beperking vraagt om een pastorale houding van respect. 'Dat is de grondhouding, denk ik', zegt pastor Daan. De teamleden stemmen met deze zienswijze in. Met zijn expertise wordt pastor Daan regelmatig door zorgspecialisten gevraagd om problematische cliënten te begeleiden. Hij zoekt dan in hun levensverhaal naar hun ziel, naar hun talent. Als het hem lukt om die naar boven te halen, dan verdwijnt vaak hun problematische gedrag.

Waar het team open over kennismaken praat, over de doelstelling van het pastoraat en over de concrete invulling ervan, daar stukt het gesprek over de vraag of het moeite heeft gekost om pastoranten te leren lezen als een levend document. Er volgt aanvankelijk een unanieme ontkenning, alsof het beschamend is om te praten over onmacht en onzekerheid of over schaamte en angst. De teamleden zeggen dat zij nooit moeite hebben gehad met welk onderdeel van hun werk ook. Het werk is voor elk van hen volstrekt vanzelfsprekend, zeggen ze. Er ontstaat een impasse in het gesprek, die ik als interviewer doorbreek met een verwijzing naar vorige interviews, naar de moeite die andere pastores hebben gehad om thuis te raken in hun functie.

Pastor Dineke doorbreekt de impasse en zegt, de teamleider aankijkend: 'Ik weet nog goed dat ik met jou in het begin mee ging ... en die cliënt zag ... ik denk: zo, dat is heel andere koek. Toen ik die voor het eerst zag dacht ik: nou, zo... Daar was ik echt stil van. (...) Ja het was een schok ja, ik was geschokt.' Deze opmerking roept ook herinneringen wakker bij de andere teamleden. Pastor Dolf haalt een opmerking van zijn vrouw aan over zijn monologische preekstijl: 'Zodra jij gaat preken haakt iedereen af.' En hij concludeert dan: '(...) Dus ik doe nu, als ik een viering doe, heel erg een verhaal vertellen (...) geen theologisch hoogstaande uitleg meer maar met een paar penne streken.' Hij

heeft veel nieuwe vaardigheden moeten leren, zowel voor de preek als het pastoraat, dat volgens hem neer komt op: 'Zitten, praten en vertellen zoals Jezus deed.'

Pastor Daan en pastor Dirk maken vervolgens gewag van leerervaringen vooraf. Ze hebben een gezins- of familielid met een verstandelijke beperking. Daardoor zijn zij vertrouwd geraakt met de wereld van mensen met een verstandelijke beperking. Pastor Daan zegt: 'Mijn voorganger heeft mij gevraagd te solliciteren. Als ik mijn schoonzusje niet had gekend, dan weet ik niet of ik het gedaan had.' Pastor Dirk zegt over zijn gehandicapte dochter: 'Voordat ik het woord 'gehandicapt' in de mond durfde nemen, dat heeft twee jaar geduurd. (...) Anderzijds heeft het mij op een heel ander spoor gebracht (...) Dat heeft mij op een bepaalde manier in het leven gezet. En ik denk dat mij dat ook wel helpt om contact te maken, niet zo zeer door daar een bemiddelaar voor nodig te hebben maar gewoon in alle rust het te bekijken en niet gelijk het antwoord al direct te hebben maar naar huis gaande te bedenken: 'Wat zei zij nou, wat zei hij nou.' De moeite die het kost om te wennen aan het feit dat mensen een verstandelijke beperking hebben, verklaart pastor Daan met: 'Ze houden ons eigenlijk ook een spiegel voor. Je kijkt in de spiegel van je eigen beperkingen. Het is een confrontatie met jezelf op dat moment. Wat kan ik hier nou? (...) Het is in één keer heel confronterend (...) je wilt communiceren maar het lukt niet of anders dan jij hoopt. Of ze zien er anders uit dan jij gewend bent.' Hij zegt zelfs te kunnen genieten van het vreemde van pastoranten, als iets van hun uniciteit dat nieuwsgierig maakt naar wie zij zijn.

De pastores merken op dat zij zijn gaan houden van de spontaniteit van de pastoranten en van hun talent om zonder reserve contact te leggen. Maar in de parochies waar de pastoranten naar toe zijn verhuisd, werkt dat talent wisselend uit. Enerzijds werkt hun spontaniteit soms verrassend en neemt het een enkele locale pastor voor hen in, zoals pastor Dirk zegt: 'Midden in de viering krijgt de pastoor een dikke kus (...) en die man helemaal ontwapend. (...) De pastoranten doen het werk. Zij krijgen veel meer voor elkaar dan ik ooit kan benoemen.' Anderzijds roept die spontaniteit ook angst en onzekerheid op bij parochianen en pastores en blokkeert het de nagestreefde participatie en integratie. Het team speelt op deze problematiek in door te benadrukken dat iedere parochie en iedere pastor zelf bepaalt welke ruimte zij willen geven aan de pastoranten die toegang vragen tot de parochie. Het team informeert de parochianen en hun pastores zo goed mogelijk over eventueel afwijkend gedrag van pastoranten en geven het advies om daarbij de eigen fysieke en emotionele grenzen te bewaken. Pastor Dineke denkt dat ook de 'codes in de maatschappij' bepalen in hoeverre er al of niet grenzen gesteld worden aan mensen met een verstandelijke beperking. Zo'n code kan bijvoorbeeld zijn dat mensen met een verstandelijke beperking alles maar mogen in een viering. Maar de code kan ook omgekeerd zijn: mensen met een verstandelijke beperking horen niet in een gewone viering, omdat ze niet stil kunnen zijn. Om met een locale pastor over codes in gesprek te raken, veronderstelt 'dat die pastor het vermogen heeft om daarover na te denken of de bereidheid heeft om daarover in gesprek te gaan. Het staat en valt (...) met de mate waarin pastores kunnen communiceren over wat hen bezighoudt en of ze kunnen reflecteren', zegt pastor Daan.

De onderlinge reflectie van het team zelf vindt vooral informeel plaats, tussen de middag bij de lunch. Pastor Dineke zegt daarover: 'Informeel, want als het interview zou zijn, dan zou het weer aan allerlei eisen moeten voldoen. Gewoon even tussendoor...' Het is een moment om even met elkaar af te reageren maar ook om leuke anekdotes te

delen. De vraag naar meer geformaliseerde intervisie wordt afgewezen. Het team vindt dat het leren vooral informeel moet blijven en werkt niet aan een gezamenlijk geformuleerd doel om de kwaliteit van het werk te verbeteren en de competenties te vergroten.

Alle teamleden zijn bij hun in dienst treden uitvoerig ingewerkt. Ze hebben dat als zeer leerzaam ervaren, al valt over de lengte van de inwerkperiode te twisten en heeft iedere pastor zijn eigen startsituatie en startvragen. Pastor Daan is drie maanden ingewerkt en heeft daarbij vooral geleerd van de feedback die hij kreeg van een oudere collega die in totale communicatie voordeed hoe je kijkt als je verwonderd bent: 'Oh..., wat prachtig...', inclusief geluiden en grote ogen. Wat hij vooral leerde was dat een uiting zoals die van verwondering, is verankerd in de eigen grondhouding van de pastor en in de liefdevolle relatie die de pastor beleeft naar de pastoranten toe. 'De verwondering heeft voor mij heel veel te maken met spiritualiteit. Durf je je nog te verwonderen? Neem je nog wel de tijd om niets te doen? (...) De mensen die mij raken in mijn theologie en mij enthousiasmeren, dat zijn mensen die (...) dat juist hebben laten zien. (...) De verwondering om mensen, om van hen te genieten, hoe vreemd ze ook zijn.' Hij noemt ook een voorbeeld van 'bidden'. Dat druk je uit in een lichamelijke houding. Je richt je tot God en niet tot de hoorders.

De teamleden proberen ieder op hun eigen wijze deze verwondering door te vertalen naar parochies en locale pastores. Daar ontbreekt het vaak aan die verwondering en het is de vraag hoe je daarvoor ruimte kunt scheppen: door contacten tussen parochianen en mensen met een verstandelijke beperking te organiseren? Door informatie over totale communicatie te geven? Door voor te doen hoe het kan? De ervaringen zijn zeer wisselend. Sommige locale pastores kunnen goed omgaan met tips of aanwijzingen maar 'het is erg zoeken: wie is de persoon van de pastoor die ik voor me heb?'

Participerende observatie bij een kerkdienst van pastor Daan

Met toestemming van pastor Daan bezoek ik een zondagsviering in een parochiekerk waarin hij samen met de locale pastorale werkster voorgeeft. In de viering staan de pastoranten van de zorgorganisatie centraal hoewel het overgrote deel van de bezoekers bestaat uit mensen zonder verstandelijke beperking. Pastor Daan vertelt vooraf dat het de bedoeling is dat de pastoraal werkster in de toekomst zelfstandig dit type viering zal doen maar dat ze nu nog ondersteuning nodig heeft. Hij neemt vooral de preek voor zijn rekening.

De voorste drie rijen in de kerk zijn bezet door mensen met een verstandelijke beperking. De andere parochianen zitten veelal achteraan. Een groot aantal lege banken scheidt hen. Vóór in de kerk is het altaar met een altaartafel waarop kaarsen branden. Terzijde van het altaar, in een zijbeuk, zitten een muziekgroep en een koor van mensen met een verstandelijke beperking. Zij begeleiden het zingen en spelen eigen nummers, als onderbreking van de viering. De voorgangers komen in processie binnen nadat de bel is geluid. Iedereen gaat staan. De pastoraal werkster heet iedereen welkom. Ze staat achter de lessenaar, opzij van de altaartafel. Ze leest voor vanaf papier. Pastor Daan nodigt daarna één van de pastoranten uit om de paaskaars aan te steken. Dat gebeurt met een spreuk en een lied dat pastor Daan zingt. Het refrein wordt door iedereen herhaald. De dienst verloopt zoals een gewone parochieviering: zingen, samen hardop bidden van een in het liturgieboekje uitgeschreven gebed, een bijbelverhaal, een preek. Bij het bijbelverhaal komen alle kinderen naar voren. Er is geen aparte bijbellesing maar lezing en preek zijn met elkaar verweven.

Pastor Daan preekt uit zijn hoofd. Hij staat vooraan op het altaar, helemaal zichtbaar. Op de achtergrond houdt de pastoraal werkster, moeilijk te zien, grote platen omhoog die het bijbelverhaal moeten adstrueren. De diaprojector blijkt kapot en nu moet er worden geïmproviseerd. Het thema is: 'Jezus wil iedereen gelukkig maken. Maar hij denkt: hoe moet dat nou?' Pastor Daan vertelt het bijbelverhaal. Het is een monoloog. Hij onderbreekt zijn vertelling telkens met een samenvatting in de vorm van een gezongen refrein, of eigenlijk meer een ritmische 'rap'. Hij zingt de regel voor, de parochianen zingen hem na. De melodie, vertelt pastor Daan achteraf, is elke zondag hetzelfde maar de woorden worden aangepast aan het verhaal. Zo, vertellend en refreinen zingend, zet hij zijn verhaal neer, waarbij de vertelling dynamiek brengt en het refrein rust en de tijd om op adem te komen. Het hele verhaal is in de onvoltooid tegenwoordige tijd en zo is het alsof het ter plekke gebeurt. Pastor Daan gebruikt een aantal vormen die het thema dicht bij de hoorders moeten brengen. De kleuren van de kleren van de pastoranten worden opgesomd als voorbeeld van de veelkleurigheid van de mensen die bij Jezus horen. Er is een toneelstukje met twee pastoranten die op het altaar komen staan en een vuist tegen elkaar maken en boos doen. Daarna openen ze hun handen, geven elkaar een hand en omhelzen elkaar met als boodschap: 'Als mensen broers en zussen zijn, dan komt er vrede hier'. Als afsluitende werkvorm gebruikt pastor Daan 'stenen', gemaakt van dozen, met op elke steen een andere afbeelding, zoals van een emmer of een collectezak. Ze drukken uit: iedereen kan een steentje bijdragen aan de kerk van Jezus.

De gebeden bestaan uit twee gedeelten. De pastoraal werkster leidt de gebeden die op schrift staan, in het intentieboek en in het liturgieboekje, afgewisseld met een gezongen: 'Heer ontferm u, Heer ontferm u, Heer ontferm u'. Pastor Daan inventariseert in het tweede gedeelte bij de pastoranten waarvoor ze willen bidden. Hij herhaalt elke gebedsintentie hardop, steeds beëindigd met 'Amen'. De gebeden duren zo'n tien minuten.

De communieviering is in eenvoudige bewoordingen. De gebeden worden gezamenlijk gezegd en gezongen. Aan het eind bidt iedereen samen het 'Onze Vader'. Dan volgt de vredeswens en een lied: 'We eten van hetzelfde brood en drinken uit de zelfde beker, Vader dank u wel. Als mensen broers en zussen zijn dan zal de wereld vol vrede zijn. Vader dank u wel.' De vredeswens gaat niet gepaard met het geven van handen. Aan het eind worden alle jarigen naar voren gehaald. Ze worden toegezongen met 'Lang zullen ze leven'. En dan is er applaus voor het koor en de muziekgroep en daarna koffie in de kerk.

Beeldmateriaal van een kleine groepsviering van pastor Debby

Het team stelt mij een opname ter beschikking van een kleine groepsviering van hun voormalige collega Debby. Voor hen is een kleine groepsviering een essentieel en veel gebruikt onderdeel van hun pastorale werk, met name voor de pastorale ondersteuning van mensen met een ernstige of zeer ernstige verstandelijke beperking. Te zien is hoe een groep van acht pastoranten bij elkaar komt in een kerkelijke ruimte, onder leiding van pastor Debby, met ondersteuning van enkele medewerkers. De deelnemers zitten in een kring, de één enthousiast geluiden makend, de ander teruggetrokken en zijn gelaat verborgen achter zijn handen. Pastor Debby heet iedereen welkom door alle aanwezigen om de beurt toe te zingen terwijl ze een brandende kaars dichtbij het gezicht van iedere aanwezige houdt. Ze geeft iedereen individuele aandacht. Steeds weer gaat ze de kring rond, met een lichtsnoer dat iedereen verbindt, met een muziekinstrument dat

voor iedereen afzonderlijk geluid maakt, met wierook waaraan ieder kan ruiken, met brood dat wordt gedeeld, met een hand die zich uitstrekt. Ze zegt er nauwelijks iets bij. De rituelen zelf communiceren voldoende. De beeldopname laat zien wat dat met individuele deelnemers doet. Enkelen zijn van meet af aan enthousiast. Ze maken vrolijke geluiden en hebben een lachend gezicht. De man die aanvankelijk zijn gelaat achter zijn handen verbergt, laat elke keer een klein stukje meer van zijn gezicht zien. En na drie kwartier zijn de handen weg en kijkt hij vrij en stralend de ruimte in.

5.2.2 Analyse van de data

De dataverwerking bij team D laat de voordelen en nadelen zien van een interview met een groep pastores. Het voordeel is dat de topics die aan de orde komen, vanuit verschillende gezichtspunten worden belicht. Hoe pastores worden ingewerkt, kennismaken met pastoranten, werkvormen leren: daarin wordt de eigen inbreng van de verschillende pastores zichtbaar. Er ontstaat als het ware een teamrepertoire, dat breder en rijker is dan bij solistisch werkende pastores. Een voorbeeld hiervan is de uitgebreide inwerkperiode van pastor Daan. Zijn eigen ervaring daarmee maakt hem ervan bewust dat hij ook de na hem komende collega's de tijd moet gunnen, bijvoorbeeld om te leren wat totale communicatie is en hoe verwondering in analoge taal, in een expressieve vorm, kan worden gepresenteerd. Een ander voorbeeld is dat kennismaken langs verschillende wegen kan plaats vinden, ook al krijgt de aanduiding en werkwijze van 'een pastoraal vloertje leggen' een dominante positie. Leerzaam is ook hoe het team met leeropgaven omgaat. Niet het gestructureerd leren aan ervaring, bijvoorbeeld via intervisie, wordt gepraktiseerd maar het informele leren, met de expliciete verwijzing naar de losse sfeer waarin dat plaats vindt en waar ruimte is voor grapjes en speels nadoen van opvallend gedrag van pastoranten. Een laatste voordeel is dat er een duidelijke en gedeelde visie op het pastorale werk kan worden ontwikkeld.

Tegelijk echter vallen ook de nadelen van een interview met een team op. Pastor Daan bepaalt als teamleider niet alleen de sfeer maar ook de taal waarin de visie en de doelen van het team worden verwoord. Met zijn beschouwing over pastoranten als 'living human document', omgeven door het benadrukken van hun subject, van presentie, belangeloosheid, tijd en rust, is hij zeer bepalend en perkt hij de ruimte van zijn teamgenoten in. Een ander nadeel blijkt bij het topic 'omgaan met problematische gevoelens', waarbij niet alleen sprake lijkt van de in de inleiding bij deel II van het onderzoek genoemde 'amnesie' maar ook van terughoudendheid om aan elkaar de kwetsbaarheid te laten zien die optreedt bij het leren communiceren met pastoranten. Pastor Dineke breekt deze terughoudendheid open en dan ontstaat er alsnog een breed inzicht in de persoonlijke geschiedenissen op dit punt. In de afweging van voor- en nadelen concludeer ik dat het interview met team D nieuw zicht heeft gegeven op het verwerven van competenties door pastores, zoals het voordeel van inwerken en de werking van informele intervisie. Verder wordt duidelijk dat het een precaire zaak is om inzicht te geven in de verstoring van de eigen innerlijke ruimte, blijkbaar omdat dat kwetsbaar maakt. Het kunnen omgaan met kwetsbaarheid lijkt daarmee een belangrijk aandachtspunt bij het verwerven van competenties. Hoe de leeropgaven, competenties en leerweg er bij team D uitzien, komt hieronder aan de orde

I De innerlijke ruimte van de pastor

De laag van de feiten

Kennismaken is voor het team 'een pastoraal vloertje leggen'. Het is een presentiewerkwijze om een goede relatie op te bouwen met pastoranten en medewerkers en daarnaast een mogelijkheid voor de pastor om zichzelf te presenteren en verwachtingen en belangrijke feiten uit te wisselen. Het werken aan het betrekkningsniveau van de pastorale relatie heeft voorrang en het team onderneemt pas inhoudelijke activiteiten als pastoranten dat wensen. De analyse van de data van het team laat zien dat het verzamelen van feiten over pastoranten geen doel op zichzelf is en ook geen eindstation. Het opstapelen van feiten in een fotoboek met de namen en bijzonderheden van elke pastorant zoals pastor Dolf aanvankelijk doet, werkt dan ook niet, zowel niet voor hem zelf als voor zijn pastoranten. Zij willen als subject gekend worden en niet als object worden vastgelegd in een boek met feiten.

De laag van de gevoelens

Pastor Daan gebruikt het beeld van de spiegel om duidelijk te maken dat pastoranten inwerken op de laag van de gevoelens van de pastor. Met name pastor Dineke weet zich nog te herinneren hoe het beeld van en de ontmoeting met bepaalde pastoranten schrik, afkeer, onmacht en angst bij haar opriepen. Pastor Dirk vertelt hoe zijn moeite met de verstandelijke beperking van zijn dochter ertoe leidde dat hij twee jaar lang het woord 'handicap' niet kon uitspreken. Dergelijke versturende gevoelens nemen de pastores in hun contacten met parochies volop waar. Het team is de fase van negatieve gevoelens echter al lang voorbij. Zij beleven juist veel positieve gevoelens aan pastoranten. Onwennigheid en schrik hebben plaats gemaakt voor gewenning en betrokkenheid. Onmacht en onzekerheid zijn verdwenen en gevormd tot openheid en ontvankelijkheid voor pastoranten.

De laag van de identiteit

De teamleden stralen een stevige, persoonlijke, professionele en ambtelijke identiteit uit. De persoonlijke identiteit is bij pastor Daan ontwikkeld in leerervaring vooraf aan een schoonzus met een verstandelijke beperking en bij pastor Dirk aan een dochter. De 'rust' die zij daarbij als innerlijke grondhouding hebben verworven, werkt door in hun beroepssituatie. Rust staat tegenover 'angst', als balans tegenover verstoring. Pastor Daan benoemt de rust als 'congruentie', d.i. innerlijke harmonie, die de basis vormt voor wat hij noemt 'belangeloze aandacht' voor de pastorant. Deze aspecten van zijn identiteit zijn bij hem versterkt door werkervaring in een eerder beroep waarin een sterk accent lag op de vraag: 'Wie ben je als pastor zelf in je werk?'. De beroepsmatige identiteit klinkt door in het feit dat ze een gezamenlijk verhaal bij hun werk hebben. Het gaat om het lezen van het 'living human document'. Dat doen ze, zo zijn ze als pastores. Typerend voor hun identiteit is dat zij positieve en doorleefde verhalen vertellen. In deze narrativiteit zetten ze hun identiteit neer.

De laag van de spiritualiteit

Het begrip 'rust' heeft ook een spirituele lading. Hoewel pastor Daan en pastor Dirk het vooral op zichzelf betrekken, klinkt in hun woorden door dat rust ook is verbonden met de ervaring van Gods aanwezigheid in een relatie. Vooral voor pastor Daan is dit een

thema. In zijn belangeloze aandacht voor de pastoranten ontdekt hij ook hun spirituele kern, d.i. hun authentieke geloof in God. In de pastorale verbondenheid openbaart zich de aanwezigheid van God. Hij benoemt dit moment als ‘verwondering’, een moment waarop hij de pastorant als een geschenk ervaart, als een nieuw zicht op God. Deze ervaring brengt hem tot solidariteit met en inzet voor pastoranten.

II De tussenruimte tussen de pastor en de pastorant

Het valt op dat het team veel waarde hecht aan een positieve overtuiging. In hun verhalen roepen zij enthousiasme op over de waarde van pastoranten en over de mogelijkheid van waardevolle relaties met hen. Kennis en vaardigheden zijn van ondergeschikt belang. Die komen vanzelf wel als er een positieve overtuiging is. Alleen pastor Dolf, de minst ervarene van het team, vermeldt hoe essentieel het voor hem was om ook over vaardigheden te leren beschikken.

Overtuiging

In het benoemen van mensen met een verstandelijke beperking als ‘subject’ en als ‘living human document’, klinkt de positieve waardering voor pastoranten door. Voor een deel is dit een verhaal dat hun door de organisatie is aangereikt en dat als een metanarratief (Meininger 2007b, 18 vv.) kan worden aangeduid, voor een deel is het ook eigen ervaring. Pastor Daan vertelt dat hij zelfs kan genieten van het ‘vreemde’ in pastoranten, alsof ook het vreemde geladen is met de uitnodiging om gedecodeerd te worden tot vriendschap en verbondenheid. Het team blijft wel nuchter: mensen met een verstandelijke beperking kunnen soms moeilijk in de omgang zijn, grenzen overschrijden of onaardig zijn. Maar daar staat tegenover dat ze ook heel authentiek, toegankelijk en spontaan kunnen zijn. Dat is een talent waarmee ze pleitbezorgers zijn voor hun eigen zaak. In locale geloofsgemeenschappen kunnen ze daarmee pastores voor zich innemen.

Vermogens

a. Kennis

Het team kan aanvankelijk niets noemen wat duidt op specifieke kennisverwerving voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Misschien is die kennis moeilijk te verwoorden maar misschien ook heeft eenmaal verworven kennis de neiging om onbewust of impliciet te worden. Wat het team uiteindelijk aan kennis benoemt is: zelfkennis, als kennis van de eigen innerlijke ruimte; kennis van de werkvormen zoals de kleine groepsviering en de kerkelijke viering; kennis van totale communicatie en vakkennis, in de zin van pastoraal-theologische kennis. De data geven geen inzicht in specifieke vakliteratuur die het team hanteert om het werk te onderbouwen.

b. Vaardigheden

Pastor Dolf heeft een theologische onderbouwing van de vaardigheden die hij gebruikt in zijn werk: ‘Zitten, praten en vertellen zoals Jezus deed’. Het gaat om vaardigheden op betrekkingsniveau, vaardigheden om een laagdrempelige relatie met pastoranten op te bouwen en te werken aan alledaagse ontmoetingen die recht doen aan de pastoranten. Het zijn de vaardigheden van ‘het leggen van een pastoraal vloertje’, als basis voor

een inhoudelijk pastoraal optreden in een later stadium, bijvoorbeeld hulp bij rouwverwerking.

Het inhoudelijke pastorale optreden vraagt om eigen vaardigheden. Om achter de inhoud van een pastorale vraag te komen, moet de pastor beschikken over rust en tijd, maar ook over de vaardigheid om te luisteren en methodisch te kunnen handelen. Volgens pastor Daan moeten pastores vooral het vermogen hebben om pastoranten bewust te maken van hun mogelijkheden. Als zij weer de beschikking krijgen over hun mogelijkheden en talenten, dan maakt dat hen weer tot mens.

Vaardigheid is ook nodig om de geloofsinhoud op een analoge manier naar pastoranten te vertolken. Een voorbeeld is hoe pastor Daan leert om spiritualiteit te verbinden met een appel. Door de appel omhoog te houden en er met grote ogen naar te kijken en vervolgens ‘Oh’ te fluisteren, komt het wezenlijke van de appel tot zijn recht. Ook het voorbeeld van het ‘bidden’ is treffend. Bidden druk je uit in een lichamelijke houding. Het gelaat richt zich tot God, kijkt omhoog.

III Gedrag in de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering

a. Gedrag in de pastorale ontmoeting

Uit de data komt naar voren dat het team veel werk maakt van presentie en van het opbouwen van een goede betrekking met pastoranten en medewerkers. Pastorale ontmoetingen in engere zin lijken echter weinig frequent voor te komen. Medewerkers en zorgspecialisten erkennen de specifieke competentie van de pastores om pastoranten tot in hun spirituele kern te schouwen en te ondersteunen. Pastores hebben een vertrouwenspositie en een archetypische rol maar ook specifieke competenties die het mogelijk maken om pastoranten weer zin te geven in het leven. Dat gebeurt door te zoeken naar hun eigen talenten en hun basale verlangen en door hun eigen kern te vitaliseren met behulp van gesprekken en rituelen. De basale rust waarover pastor Daan en pastor Dirk spreken, verwijst naar de eigen spiritualiteit van deze pastores, als instrument dat het mogelijk maakt om aan te sluiten bij de kern van de pastoranten.

De kleine groepsviering is een specifieke vorm van pastoraat. De beeldopname laat een sterk gestructureerde liturgische context zien waarin ruimte wordt gecreëerd voor de individuele verbondenheid van de deelnemers met het geloofsgeheim. Deze vieringen hebben de beslotenheid en de aandacht voor de uniciteit gemeen met een pastorale ontmoeting. Binnen die structuur is er ruimte voor tal van pastorale problemen en aandachtspunten, zoals rouwverwerking of het vieren van kernmomenten van het bestaan. Het indrukwekkende van de beeldopname is de basale rust en aandacht die er van pastor Debby uitgaat. Ze draagt de viering met haar eigen spiritualiteit en vertrouwen. Haar competenties in het uitvoeren van de specifieke werkvorm en het daarbinnen volvoeren van de rituelen, sluiten daarbij aan. Fascinerend is hoe ze met haar rust en eerbied zelfs de pastorant die zich helemaal heeft afgesloten, weet te openen.

b. Gedrag in de kerkelijke viering

De geobserveerde viering van pastor Daan levert enkele relevante inzichten op in de competenties voor de kerkelijke viering. Opvallend zijn allereerst diens lichaamstaal, mimiek, gebaren en houding, die als vanzelf zijn woorden ondersteunen. Het is een analoge taal die parallel communiceert aan zijn digitale taal. Verder blijkt dat een ‘dia-

logische' preek ook een monoloog kan zijn, mits er voor afwisseling wordt gezorgd, bijvoorbeeld in een 'rap', een voorgezongen en herhaald refrein waarin de pointe van de preek tot klinken komt en die tegelijk als rustpunt dient in de preek. Pastor Daan heeft de zinnen voor de 'rap' op papier geschreven. Dat vergemakkelijkt het voor hem om uit het hoofd te preken. Meer interactief zijn de theatrale vormen zoals een rollenspel, het werken met bouwstenen of het gebruik van een beamer.

Pastor Daan beweegt zich competent in de eigen zeggingskracht van de liturgie: het luiden van de bel bij binnenkomst, het aansteken van de paaskaars, het slaan van een kruis bij de gebeden, de beurtspraak bij de gebeden, wierook, het opheffen van de bijbel, het naar voren komen bij de communie, het aansturen van een koor dat zingt. Zijn vanzelfsprekende optreden staat in schril contrast met dat van de pastoraal werker, die angst uitstraalt en zich naar de achtergrond beweegt en geen nabijheid en contact met de hoorders heeft.

Pastor Dolf vertelt hoe hij de competenties voor de preek moest leren: 'contact' maken, dicht bij de pastoraal werkers gaan staan, hen aankijken, appelleren aan hun aandacht door vragen te stellen en antwoorden te ontlokken. Zijn leerproces begon met feedback van zijn vrouw en met het weglaggen van zijn uitgeschreven preek. Maar wezenlijker is dat hij de competentie van de eenvoud moest leren, d.i. loskomen van de abstracte taal en leren communiceren in totale communicatie.

IV De innerlijke ruimte van de pastoraal werker

Pastor Daan noemt pastoraal werkers een 'living human document'. Ze zijn subjecten met een uniek levensverhaal. Wie dit levensverhaal leest, moet beginnen op de laag van de feiten en zich afvragen wat er speelt, hoe een pastoraal werker daaronder is, hoe dat in relatie staat tot zijn identiteit en hoe zich dat uiteindelijk verhoudt tot zijn spirituele verlangens en vitaliteit. Dat vraagt van de pastoraal werker om de competentie van het zuiver kunnen waarnemen en om receptiviteit om de waarneming te kunnen plaatsen en te verdiepen. Het 'feit' van de beperking kan echter een versturende werking hebben op de toegankelijkheid van de innerlijke ruimte van de pastoraal werker. Pastoraal werkers zijn bijvoorbeeld niet of onvoldoende in staat om iets van zichzelf te vertellen of om in te gaan op vragen die gesteld worden. Rust, eerbied en vertrouwen aan de kant van de pastoraal werker helpen om door de beperking heen te kijken en toch iets van het eigene van de feiten, gevoelens en van de andere lagen van de pastoraal werker waar te nemen.

V De tussenruimte tussen de pastoraal werker en de pastoraal werker

Pastor Dirk noemt de positieve overtuiging die veel pastoraal werkers naar pastores hebben. Dat merkt tenminste de lokale pastoraal werker die midden onder de preek een pastoraal werker op zich af ziet komen voor een stevige zoen. Dit is tegelijk een voorbeeld van het feit dat pastoraal werkers niet altijd het vermogen hebben om in te schatten welk taalgebruik (zie § 3.2.5) en welk gedrag gepast zijn in een bepaalde context en om daarin de juiste maat te houden. Ook het feit dat pastoraal werker wordt ingeschakeld voor moeilijke situaties met pastoraal werkers, duidt op een grote mate van vertrouwen van pastoraal werkers maar ook van medewerkers die uit naam van pastoraal werkers contact leggen met pastoraal werker.

VI De tussenruimte tussen de pastoraal werker en de geloofsinhoud

Het team is ervan overtuigd dat pastoraal werkers een eigen verbinding hebben met de geloofsinhoud en dat ze daarin ook inspirerend kunnen zijn voor anderen. Het team noemt het vermogen van pastoraal werkers om zich te verwonderen en anderen te enthousiasmeren. Hun spontaniteit en hun overgave aan het geheim van God maken dat zij de spirituele dimensie van de geloofsinhoud, bijvoorbeeld tijdens de preek, versterken. Pastoraal werkers kunnen hun spirituele talent des te beter ontplooien en tonen naarmate de context daartoe uitnodigt. In kerkelijke vieringen is die context voor een deel gegeven met het kerkgebouw en de liturgie. Voor een ander deel hangt de context af van de pastoraal werker en diens competentie om een religieuze sfeer te scheppen en om werkvormen te gebruiken die verwijzen naar de geloofsinhoud. In de kleine groepsviering van pastoraal werker Debby is die mix van competenties goed waar te nemen. Ze heeft het vermogen om de juiste werkvormen te benutten maar is ook in haar innerlijke ruimte competent, waardoor ze, via stilte, rust, aandacht en vertrouwen, een sfeer weet te scheppen waarin de pastoraal werkers in verbinding kunnen treden met het geloofsgeheim.

VII De tussenruimte tussen de pastoraal werker en de geloofsinhoud

De pastoraal-theologische overtuiging van het team is niet uitvoerig aan de orde geweest. Het lijkt vanzelfsprekend voor het team dat de geloofsinhoud belangrijk is voor pastoraal werkers maar dat de geloofsinhoud niet over hen mag domineren. Pastoraal werkers zijn 'living human document' en dat vraagt om bescheidenheid van de pastoraal werker en van diens presentie en de presentatie van de geloofsinhoud: relatie gaat vóór inhoud. In de kleine groepsviering wordt überhaupt geen expliciete geloofstaal gebruikt. Daar spreken de liturgische werkvormen en de rituelen voor zich en dragen de boodschap uit: 'Je mag er zijn'.

De data geven geen inzicht in de voorbereiding op vieringen.

VIII De geloofsinhoud

Bijbelverhalen komen expliciet alleen in de kerkelijke viering aan de orde. Ze worden niet apart voorgelezen maar meteen in de preek uitgelegd. In de pastorale ontmoeting is de geloofsinhoud geïnternaliseerd in de pastoraal werker, als diens spiritualiteit, die de geloofsinhoud analoog, d.i. in rust en vertrouwen, doorgeeft en deelt. Over de zeggingskracht van de liturgische vormen is voldoende gezegd.

5.2.3 De leeropgaven, competenties en leerweg van Daan, Dineke, Dirk en Dolf

Leeropgaven

De individuele leden van team D staan allen voor de opgave om te leren communiceren op het begripsniveau van de pastoraal werkers. Een bijzonder aandachtspunt is voor het team om te communiceren op een wijze die recht doet aan de spiritualiteit in de relatie, communicatie die recht doet aan verwondering, enthousiasme en aan de ervaring om gekend te zijn en doorgrond. Op betrekkingniveau gaat het daarbij allereerst om de presentiewerkwijze, om de opgave om een pastoraal vloertje te kunnen leggen waardoor over en weer bekendheid kan groeien en vertrouwen kan ontstaan. Op inhouds-

niveau gaat het daarbij om het eigene van het pastoraat: de spiritualiteit, die zich laat kennen in kleine en grote momenten van verwondering en transparantie tot op het geloofsgeheim.

Competenties

Aan het team is af te lezen dat competentie samenhangt met het vermogen om contact te leggen met pastoranten en om zo tot een feitelijk en inhoudelijk thema te komen dat kan worden uitgediept via het delen van gevoelens, van waardevolle verhalen en de rust van de spiritualiteit.

Competentie is voor de teamleden ook dat zij beschikken over een positieve overtuiging. Zowel in woord als in daad geeft de overtuiging richting aan hun handelen. Het team heeft daarbij een uitgewerkte filosofie ontwikkeld rondom pastorale ondersteuning, vervat in het beeld van het 'living human document', dat in de praktijk uitwerkt als een instrument om de eigen talenten van pastoranten naar boven te halen. Als competentie kan ook worden genoemd dat het team een eigen vorm van kerkelijke viering heeft ontwikkeld, met de 'rap' als meest in het oog springende kenmerk. Competentie is verder dat pastores een kleine groepsviering kunnen leiden, met enerzijds het vermogen om geritualiseerde werkvormen te gebruiken en anderzijds het vermogen om daarbij rust, stilte, authenticiteit en een persoonlijke spiritualiteit te kunnen etaleren.

Leerweg

De leden van team D hebben ieder op hun eigen wijze intensief gedeeld in de leefwereld van één of meer mensen met een verstandelijke beperking, soms in hun privébestaan, soms in hun werkcontext. Langs die weg hebben zij mensen met een verstandelijke beperking leren kennen en met hen leren omgaan. Zij zijn de verstoring van hun innerlijke ruimte te boven gekomen en hebben hun gevoelens en identiteit op orde kunnen brengen en hun spiritualiteit leren ontwikkelen.

Van de leerweg van het team zijn enkele significante momenten goed na te gaan. Allereerst is er de leerervaring vooraf van Pastor Daan en pastor Dirk. Pastor Daan heeft via zijn schoonzusje geleerd om open te staan voor mensen met een verstandelijke beperking en om gevoelens van onzekerheid en schrik te overwinnen. Ook heeft hij eerder een functie bekleed waarin hij aandacht heeft moeten besteden aan het leren 'congruent' te worden, door zich rekenschap te geven van de vraag 'wie ben ik' in de pastorale relatie. Pastor Dirk heeft een intensieve leerschool gehad met zijn dochter.

Goed inwerken is daarnaast belangrijk. Het goede voorbeeld van een ervaren collega bevordert het inwerken maar ook het kennismaken met specifieke werkvormen. Het team noemt geen leerervaringen via gesprekken met medewerkers. Wel hebben ze onderling een laagdrempelige manier om problematische ervaringen uit te wisselen, zodat die geëxpliciteerd en geïntegreerd kunnen worden. Ze vertellen elkaar anekdotes, imiteren vreemde gedragingen van pastoranten en lachen erom. Dat helpt om problematische ervaringen toe te laten tot het bewustzijn en tegelijk te relativiseren. Die ervaringen mogen er zijn maar verliezen in het vertellen hun problematische lading zodat er ruimte komt voor meer positieve ervaringen en positieve verhalen. Uiteindelijk gaan die positieve verhalen een onderdeel vormen van de identiteit van de pastor. In team D zijn geen leerervaringen die duiden op een positief kritisch moment in relatie tot pastoranten. Leren is bij hen een toegroeien naar een positieve overtuiging, voor zo ver die niet al op voorhand werd meegenomen in de huidige beroepssituatie.

De competenties en de leerweg van team D heb ik in onderstaande tabel 5.2 samengevat.

Tabel 5.2 Competentietabel team D

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLIJKE RUIMTE PASTOR	feiten	- zuiver en zakelijk waarnemen - mensen als levend document lezen	- neerbuigendheid en liefdadigheid - enkel een fotoboek met namen en feiten - rust en tijd - zorgvuldig luisteren	- referentiekader opdoen aan één familielid - leren door doen
	gevoelens	- ontvankelijkheid en openheid	- weerspiegeling van eigen beperkingen - gevoelens van schrik, onmacht en onzekerheid	- langdurige contacten - gewinning aan de ander - erkennen eigen beperkingen - omvorming van negatieve gevoelens naar positieve
	identiteit	- iemand zijn met rust en innerlijke harmonie, in relatie tot het beroep	- angst en onvermogen	- toename van vermogens - reflectie over: 'wie ben ik in mijn beroep' - ervaring opdoen en zelfvertrouwen ontwikkelen
	spiritualiteit	- verwondering, Gods presentie in en met Pt ervaren	- rust en belangeloze aandacht	- leren om meditatief te schouwen
TUSSEN RUIMTE PASTOR > PASTORANT	overtuiging	- mensen met v.b. als waardevol en authentiek zien - het vreemde in mensen met v.b. als uitnodiging zien tot decodering	- het vreemde van hun existentie - storend gedrag Pt	- positieve narratieven helpen - waardevolle ervaringen opdoen - talent Pt ontdekken, d.i. hun spontaniteit en toegankelijkheid
	kennis	- beschikken over zelfkennis, werkvormen, TC, past. theol. vak kennis	- ontbreken explicitering van kennis	- informele interview: laagdrempelige en vertrouwde leercontext
	vaardigheden	- pastoraal vloertje leggen - ritualiseren van pastoraat en liturgie	- onkunde rond ervaringsordening: afstand, te verbaal	- generieke vaardigheid van 'zitten, praten en vertellen, zoals Jezus deed' - naar buiten luisteren van vraag - beschikken over handelingsrepertoire
CONTEXT: PASTORAAT EN VIERING	pastoraat	- in crisispastoraat de mogelijkheden van Pt a.h. licht brengen - de rust, tijd en rituelen van de kleine groepsviering benutten voor analoog pastoraat	- tijdgebrek	- goede naam team - archetypische competentie - aandacht voor de uniciteit en de mogelijkheden van Pt - kennis van vormgeving kleine groepsviering
	viering	- TC gebruiken in contact met de hoorders - rijke liturgische symboliek expliciet benutten - preken in TC en met dia's - samen iets uitbeelden	- van à propos gebracht worden door reactie hoorders	- beschikbaarheid van liturgie en werk vormen - gegroeide traditie
INNERLIJKE RUIMTE PT	feiten Pt	- eigen significante feiten van Pt - feit v.d. v.b. werkt als drempel		- leren van goede voorbeelden (bekijken of meemaken) - theologische overtuiging richt het kijken
	gevoelens Pt	- alle gevoelens zijn aanwezig, maar soms verborgen	- angst van Pt - onrust van Pt	- rust en tijd van P om te kijken - rituelen helpen toegang te krijgen
	identiteit Pt	- uniciteit - authenticiteit		
	spiritualiteit Pt	- leven dicht bij God		

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
TUSSENRUIMTE PT-P	overtuiging Pt	- spontane betrokkenheid op P		
	vermogens Pt	- talent van oorspronkelijkheid en vertrouwen - soms beperking: te veel of te weinig vaardigheid tot communicatie	- regie P helpt	- gewenning
	gedrag Pt	- van uitnodigend tot grensoverschrijdend of ontoegankelijk		
VOORBEREIDING P	geloof Pt	- verwondering - spontaniteit - enthousiasme - overgave aan geloofsgeheim	- openheid en ontvankelijkheid P - context van liturgie en vieren	
	overtuiging p	- relatie vóór inhoud - kerkdienst: expliciete presentie geloofsinhoud - kl. groepsviering: impliciete geloofsinhoud en nadruk op liturgische vormen		
	theologische kennis			
GEL INHOUD	theologische vaardigheden	- bijzondere werkvormen kennen en hanteren		
	bijbelverhalen	- expliciet van waarde in kerkelijke viering - impliciet in pastoraat		
	liturg. vormen	- de eigen zeggingskracht van symbolen en rituelen		

HOOFDSTUK 6

Reflexieve pastores

In dit hoofdstuk beschrijf en analyseer ik de data van pastor Els en pastor Frank. Beide pastores zijn op het moment van de interviews bestuurder van de beroepsvereniging van geestelijk verzorgers. In woord en geschrift behartigen ze de belangen van pastores in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Dat is de reden om hen te betrekken in het onderzoek. Mijn veronderstelling is dat zij door hun ervaring en door hun reflexieve en conceptuele vermogen relevante data kunnen verstrekken voor het onderzoek.

6.1 Pastor Els

6.1.1 Beschrijving van de data

Pastor Els is een jonge vrouw die op het moment van het interview vijf jaar haar huidige functie vervult. Zij is van protestantse huize maar werkt in een Rooms-katholieke instelling. In haar vorige functie was ze pastoraal opbouwwerker met jongeren. In die functie ontwikkelde ze de vaardigheid om speelse vormen te gebruiken in het pastoraat en in de liturgie. De instelling waar ze nu werkzaam is, leerde ze tijdens haar stage voor de predikantsopleiding kennen. Ze heeft er enkele maanden als invalkracht gewerkt in het pastoraat en is daarna benoemd als pastor. In haar studietijd heeft ze met een groep studenten verplicht een weekend in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking doorgebracht om er participerende observatie, zoals de theologische opleiding dat noemt, te doen bij de afdeling geestelijke verzorging. Daarbuiten had ze geen ervaring met mensen met een verstandelijke beperking. Ze is slechts één dag ingewerkt.

Ze kan nog met verwondering terugkijken op haar eerste weken als pastor. Ze vertelt over enkele bijzondere ontmoetingen op het instellingsterrein, onder andere met een man met wie ze in gesprek raakt terwijl ze in de wachtkamer van de afdeling personeelszaken zit. Pas later hoort ze van een verbaasde personeelsmedewerker dat het een pastorant was. ‘Hè, hij heeft met jou gepraat? Maar hij praat normaal helemaal niet!’

Pastor Els zegt over het onderscheidene van de contacten met pastoranten: ‘Vanaf het eerste moment dat ik hier kwam, merkte ik dat het onderscheid zeker niet zo makkelijk te maken valt. Bij sommige mensen is het natuurlijk overduidelijk, bij mensen met een ernstige verstandelijke beperking. En je moet je communicatie aanpassen en daarmee ben ik de eerste maanden heel erg onderuit gegaan. Dat ik mensen veel te hoog van

begrip inschatte en dat ze helemaal niet snapt wat ik zei.' Ze is toen communicatiecursussen gaan volgen. Ze heeft een cursus voor geestelijk verzorgers gevolgd waarin ze de beginselen van totale communicatie leerde en een cursus van een jaar bij de afdeling logopedie binnen de eigen zorgorganisatie 'waar je echt leert met gebaren je boodschap te ondersteunen en veel kortere zinnen te gebruiken.' Daarnaast heeft ze veel geleerd 'van intercollegiaal contact met collega's van andere instellingen die me een kijkje in hun keuken gaven. Een dagje meelopen... dat is ontzettend leuk om te zien. Hoe kan je dingen zeggen zodat het wel landt, dat je niet benadrukt dat ze een beperking hebben, dat je dat elimineert door je taalkeuze.'

Pastor Els heeft vanaf de start van haar werkzaamheden een logboek bijgehouden van haar contacten met de pastoranten. Ze schreef op wat ze met een pastorant had gedaan en hoe ze dat had aangepakt. Ze experimenteerde met allerlei communicatieve vormen, zoals kortere ontmoetingen bij pastoranten met concentratieproblemen, langzamer praten, uitbeelden, een fotoboek gebruiken, 'naar dingen toe gaan, dus het niet hebben over het kerkhof maar naar het kerkhof toe gaan' en rituelen gebruiken. Ze heeft een keer de ziekenzalving van een pastorant mogen bijwonen. Dat deed de pastorant en haar bijzonder goed. Op grond van die ervaring zegt ze over rituelen: '... de kracht van rituelen, dat is natuurlijk geen nieuws maar voor mij toch een hele ontdekking, van zalven, van het water, van de kaars, van het gebed, van de rozenkrans soms zelfs. Ja dat heeft me wel ontroerd als je ziet hoe mensen daar soms opeens wel op reageren.'

De ontroerende en ook de humoristische ervaringen met de pastoranten heeft ze leren duiden als momenten van spiritualiteit. De basis van de spiritualiteit is voor haar dat je met een verijnd oog leert kijken naar de alledaagse kleine momenten van geluk en plezier en daarvan kunt genieten. Ze vergelijkt spiritualiteit met koffie: 'Voor mij is spiritualiteit eigenlijk iets dat zo in het dagelijks leven zit. En tegelijkertijd tilt het er net weer boven uit. Het is goede koffie met net dat extra laagje opgeklopte melk waardoor het speciaal wordt, zo'n moment. Voor mijzelf ervaar ik spiritualiteit vooral in het contact met anderen. (...) Dat is een in verbinding staan met iets dat ook niet helemaal te vatten is in woorden.' Op de vraag of dit een liefdesverklaring aan de pastoranten is, zegt ze: 'Ja, dat is misschien bijna dwepend maar zo is het niet helemaal maar als ik echt bij de kern kom, ga ik bijna dwepen.' Ze vertelt dat er ook pastoranten zijn die haar afstoten, zoals een pastorant die erg naar urine ruikt. Aanvankelijk heeft ze geprobeerd in zichzelf te achterhalen wat maakt dat dit haar afstoot maar de zoektocht in haar eigen innerlijk loste niets op. Ze heeft er nu vrede mee dat dit zo is en is dankbaar dat anderen wel contact kunnen houden met deze voor haar moeilijke pastoranten. Ze volgt op afstand hoe het met deze pastoranten gaat.

Na een fusie heeft pastor Els er een aantal collega's bij gekregen. In het werkoverleg met de collega's is onder andere aan de orde geweest welke plaats de bijbel in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking heeft, in het bijzonder in de vieringen. Voor alle pastores is het een opgave hoe zij bijbelverhalen kunnen verbinden met het leven van pastoranten. Daarbij worden verschillende standpunten ingenomen. De één laat de bijbel helemaal weg en kiest voor een thema uit een kinderboek. Een ander kiest wel een aan de bijbel ontleend thema maar laat het bijbelverhaal zelf weg in de viering. Pastor Els, met haar protestantse achtergrond, houdt van bijbelverhalen maar ook haar ambt verplicht haar om de bijbel te gebruiken in de viering. Ze voelt wel

de spanning van de opgave die dat met zich mee brengt maar daarmee gaat ze nuchter om. 'Het is soms, bij tijd en wijle, hele stevige kost. En dan denk ik: wat ben ik hier toch aan het doen en wat doe ik de mensen hier aan? Maar het is natuurlijk ook een spanningsveld, hè, het moet ook weer niet zo wezen dat je daar fundamentalistisch in wordt: je moet elke week een bijbeltekst, je moet, moet, moet. Maar ik denk wel: het is de traditie van waaruit ik hier ben gezet en dan denk ik: door de week doe ik hier zo goed als niets mee, een enkele keer daargelaten, maar de meeste contacten zijn niet religieus geladen.'

Ze vertelt aan de hand van een preek over een gedeelte uit de brief van Jacobus hoe ze haar preken voorbereidt en uitvoert. Ze heeft deze preek op een cd en heeft hem teruggeluisterd om te horen wat er aan interactie plaatsvindt. De preek gaat over de 'tong', die als het roer van een schip is. Een preektekst kiest ze zelf uit en het eerste wat ze doet is de tekst exegetiseren. Daarna neemt ze een besluit over het thema, het 'wat', dat ze aan de orde wil stellen. In de preek over de tong is het thema: 'De tong is maar klein maar hij heeft veel invloed.' Ze werkt dit op twee manieren uit. Eerst zoekt ze allemaal voorwerpen waaraan iets ontbreekt, zoals een fiets die op slot staat en die je niet kunt gebruiken omdat het sleuteltje ontbreekt. In gesprek met de hoorders probeert ze met die voorwerpen iets over te dragen van het feit dat een kleine fout grote gevolgen kan hebben. Pas in tweede instantie stapt ze over naar de bijbeltekst en gaat het over de tong. Het gesprek met de hoorders begint concreet met het laten zien van de tong. Er komen mensen naar voren die ook hun tong laten zien en alle hoorders denken mee over de vraag wat je allemaal met je tong kunt doen. Er volgen al snel negatieve en positieve suggesties die de pastor kan gebruiken voor het vervolg, zoals je tong tegen iemand uitsteken en iemand uitschelden, maar ook je tong gebruiken om lieve dingen tegen iemand te zeggen. De voorganger leidt de opmerkingen in goede banen en ze beëindigt de preek met een concrete toepassing voor de pastoranten: 'Als je tong dingen heeft gezegd die verdriet of boosheid veroorzaken, moet je het weer goed maken door lieve woorden te zeggen.'

Pastor Els reflecteert nog wat nader over haar aanpak. Na de keuze van een thema, het 'wat', beslist ze 'hoe' ze het thema wil inbrengen. Ze kiest daarvoor een vorm, bijvoorbeeld theater of het gebruiken van één of meer voorwerpen. Bij de volgende voorbereidende stap denkt ze na over de concrete vragen die ze over het thema kan stellen. Daartoe deelt ze het thema op in verschillende stappen, die ze opschrijft op afzonderlijke papiertjes. Ze zegt: 'Dan knip ik de preek in kleine stukjes en die heb ik dan bij me en als een soort quizmaster gooi ik die weg, want ik kan niet alles uit mijn hoofd...'

Ze is aan improvisatietoneel gaan doen. '... en dat doe ik nog steeds. Voor een deel voor ontspanning maar wat ik daar ook merk is dat je daar dus leert om bijvoorbeeld heel erg vanuit een emotie te spelen want je krijgt dan alleen maar de opdracht: je bent nu boos en je staat in een supermarkt. Maak nu een scène. (...) En dat kan je hier gebruiken.' Ze vertelt aan de hand van de ervaring van een stagiaire, die voor het eerst een preek in de instelling hield, hoe moeilijk het is om het 'wat' van de preek goed over te brengen aan de hoorders. Zij en de stagiaire hadden samen alle voorbereidende stappen ingeoefend: het 'wat' en het 'hoe', de voorwerpen en de gespreksvragen op een blaadje. Maar pastor Els zag de stagiaire letterlijk zwalken en niet toekomen aan haar eigenlijke thema, 'want daar werd haar aandacht gevraagd en daar moest ze naar toe en die wilde wat zeggen. En ze kwam na afloop total loss naar me toe en ze zegt van: ik

heb van alles verteld maar ik weet bij God niet meer wat ze me verteld hebben. Ik weet ook niet of ik iets gezegd heb. Ik geloof dat ik iets over Jezus gezegd heb.'

Pastor Els gebruikt de metafoer van een 'web weven' om aan te duiden hoe zij het hermeneutisch proces ziet. De communicatieve draad die zij tussen zichzelf, de pastoranten en de geloofsinhoud spint, vraagt steeds om een combinatie van een activiteit op betrekkningsniveau en een activiteit op inhoudsniveau. De dialoog is daarvan de concrete uitwerking, als communicatievorm die ook voor haar de centrale homiletische competentie vormt. Theologisch zou zij zelfs van een 'trialoog' willen spreken: niet alleen de pastor en de hoorders zijn met elkaar in gesprek maar ook de tekst of het thema is een gesprekspartner. Kenmerkend voor de trialoog is dat in de communicatie tussen twee of meer mensen een tekst, de geloofsinhoud, een rol gaat spelen en zeggingskracht krijgt. Soms ervaart ze dat de trialoog lukt. Dan geeft de tekst zijn geheim prijs en is het alsof God en Jezus zelf mee gaan spreken.

De individuele pastorale ontmoeting ziet pastor Els in samenhang met het geheel van het pastorale werk. Ze heeft wel individuele contacten met pastoranten maar doelgericht huisbezoek om over levensvragen te praten, 'dat werkt zo niet. Het is deel hebben aan het dagelijks leven, als er een verjaardag is, een keer op de koffie gaan.' In dat verband is ze voorstander van een realistische houding bij de integratie van pastoranten met een verstandelijke beperking in de lokale geloofsgemeenschap. Ze bepleit dat deze pastoranten niet apart worden benaderd maar gewoon mee kunnen doen met de bestaande activiteiten zoals de kerkdiensten en de gespreksgroepen. Ook zou het goed zijn als zij hun talenten kwijt kunnen in bepaalde taken in de kerk. Ze denkt dat er bovenal veel te winnen is bij het bevorderen van een positieve visie. 'Dat het taalveld positiever wordt. Dat je minder negatief over hen gaat denken. En er vooral ook maar niet te veel woorden aan vuil maken maar gewoon maar gaan doen.' Onwennigheid in de parochies rond mensen met een verstandelijke beperking vindt pastor Els begrijpelijk. Vaak is er weinig draagkracht voor de opvang van de pastoranten uit de instelling die in de parochie mee willen doen. De lokale geloofsgemeenschap kan geholpen zijn met kennisvermeerdering, zegt ze. Ze noemt het voorbeeld van een pastorant die gilt in de kerk. '... dat het heel erg helpen kan om te vertellen: dit is een manier om te laten blijken dat hij het hier enorm fijn vindt. Dus je hoeft helemaal niet bang te zijn.'

De medewerkers van de zorgorganisatie kunnen een bemiddelende rol spelen bij het begrijpen van pastoranten, maar ook pastor Els vertrouwt eerst op haar eigen inzichten: 'Toch maar wel. Ik wil het zo min mogelijk weten maar als iemand weinig kan zeggen is het toch wel fijn om te weten of iemand blij is of boos of verdrietig.' Ze vertelt desgevraagd over een kritisch moment dat in haar relatie met de pastoranten voor een doorbraak zorgde. Ze had het moeilijk en toen gebeurde het volgende. 'Toen kwam R het lokaal uit en die ziet mij lopen en die komt naar me toe en die houdt me staande, een beer van een vrouw, en die houdt me toch vast... en ik begin daar te huilen alsof de bodem onder mijn voeten vandaan drijft. Ze had gewoon in één oogopslag gezien dat ik op het punt stond om om te vallen. (...) en dit is een gedragsgestoorde vrouw waarvan iedereen zegt dat je voor haar op moet passen. Maar ik heb alleen maar heel veel liefde voor haar. Dat was een doorbraakmoment.' Deze ervaring brengt haar definitief thuis in de wereld van de pastoranten. Ze zou voor zichzelf wel een huisje in deze wereld willen bouwen, zegt ze.

Ze heeft als beginnend pastor veel steun ondervonden van haar door de kerk verplicht

gestelde mentor, overigens geen instellingspastor maar een locale pastor. De mentor is een paar keer bij een kerkdienst aanwezig geweest, diende als praatpaal maar hielp haar ook met het verhelderen van haar vragen. 'Dat heeft me echt goedgegaan. En vriendschap is te veel gezegd maar als we elkaar nu tegenkomen, dan is het wel zo van: we hebben wel iets bijzonders gehad met elkaar.'

Ze zegt aan studeren weinig toe te komen. Ze is daar ambivalent onder en zegt: 'Ik ben wel blij dat de dikke boeken in de kast kunnen blijven. Maar af en toe mis ik het studieuze best wel.' Ze noemt, gevraagd naar literatuur die haar werk ondersteunt, wel enkele vakboeken (Oosterhout 1996; Timmers-Huigens 2005) maar tekent erbij aan dat zij pas sinds kort iets aan kan met deze boeken en dat zij nu pas de theorie kan plaatsen die erin is geformuleerd.

6.1.2 Analyse van de data

I De innerlijke ruimte van de pastor

De laag van de feiten

Pastor Els start haar werk met kennismaken met de leefwereld van de pastoranten. Het ontbreekt haar in het begin aan een referentiekader waarmee ze kan inschatten hoe ze haar communicatie kan afstemmen op degene met wie ze praat. Ze neemt dan niet waar dat ze met een pastorant praat. Ze denkt dat het een medewerker is. Ze blijkt echter 'onbewust bekwaam'. Ze krijgt iemand aan het vertellen die volgens anderen nooit iets zegt. Het bijzondere is dat haar bekwaamheid wordt verstoord door de feedback die ze krijgt. Als ze achteraf hoort dat de betreffende pastorant een verstandelijke beperking heeft, begint ze zich te realiseren dat ze iets gemist heeft in de communicatie. 'Bewust onbekwaam' is ze in het begin bij mensen met een ernstige verstandelijke beperking. Ze realiseert zich dat het haar niet lukt om deze pastoranten goed waar te nemen en hen een plaats te geven in haar innerlijke ruimte.

De laag van de gevoelens

Pastor Els heeft in het begin een periode van onmacht en onzekerheid, van afkeer en zelfs van schaamte. Ze voelt onvermogen om te communiceren met bepaalde pastoranten en een enkele pastorant staat haar, nog steeds, tegen door diens indringende urinegeur. Die geur confronteert haar met nare herinneringen uit haar eigen leven en ze moet toegeven dat ze nog geen coping mechanisme heeft om haar afkeer te boven te komen. Ze mijdt het contact maar zorgt er wel voor dat anderen zich inzetten voor deze pastorant. De congruentie op de gevoelslaag waarmee pastor Els begint, wordt verstoord door de spiegel die de pastoranten haar voor houden. Door de jaren heen doet ze echter steeds meer positieve ervaringen op en langzamerhand herstelt haar congruentie zich weer en krijgt ze ruimte om pastoranten in hun individualiteit en eigenheid waar te nemen.

De laag van de identiteit

Met het beleven van schaamte en afkeer is de identiteit van pastor Els aan de orde. Ze vraagt zich aanvankelijk af of ze als persoon haar rol wel waardig is en of ze de pastoranten niet in de steek laat. De schaamte werkt ontwortelend op haar identiteitsbeleving. Hier tegenover komen de talloze positieve ervaringen met pastoranten te staan

die haar in haar identiteit bevestigen en haar ervan bewust maken de juiste persoon voor dit werk te zijn. Ze maakt vanaf het eerste begin werk van de professionele en ambtelijke aspecten van haar identiteit. Haar professionele identiteit ontwikkelt ze door scholing. Haar ambtelijke identiteit brengt ze gedeeltelijk al mee uit haar studie en eerste werkervaring maar verdiept ze in gesprekken met collega's en in haar omgang met de geloofsinhoud.

De laag van de spiritualiteit

Vanaf het allereerste begin kent pastor Els momenten van spiritualiteit, van 'echte communicatie' zoals ze dat noemt, van diepe vreugde, warmte en liefde, van geluk, van ontroering, van verbondenheid en van de aanwezigheid van een woordeloos geheim. Soms doet zich dat voor op de grens van leven en dood maar vaker zijn het kleine geluksmomenten in het werk. Pastor Els realiseert zich dat zij het de ene keer zelf is die deze momenten van spiritualiteit entameert maar dat het een andere keer de pastoranten zijn die haar het geheim aanreiken. Ze doet het ook op aan de warmte, menselijkheid en liefde tussen pastoranten onderling en tussen medewerkers en pastoranten. Een centrale ervaring voor haar is het kritische moment van verloren te gaan en gevonden te worden in de omarming door een pastorant. Door deze kritische ervaring valt alles op zijn plaats. De ervaring voltooit de transformatie van haar innerlijke ruimte, bevrijdt haar van haar reserve en wint haar definitief voor de pastoranten. Ze zou voor zichzelf wel een huisje in deze wereld willen bouwen. Het is een voorbeeld van spiritualiteit als beleefd en geleefd geloof.

II De tussenruimte tussen de pastor en de pastorant

Overtuiging

Pastor Els heeft een uitgesproken positieve overtuiging over haar pastoranten. Het boeiende is dat zij deze open en belangstellende houding van meet af aan in zich mee draagt als generieke basishouding voor het pastorale beroep: ze wil er zijn voor de ander. Deze houding blijkt voldoende als start om te leren communiceren met haar pastoranten en het levert haar vanaf het eerste begin positieve ervaringen van verbondenheid met de pastoranten op. Deze positieve ervaringen komen op de positieve kant van de weegschaal te liggen. Als ze later de problematische ervaringen opdoet van onmacht, schaamte en afkeer, houden de positieve ervaringen de weegschaal in balans. De positieve ervaringen helpen haar om de problematische ervaringen onder ogen te zien en uit te houden, net zo lang tot zij hun problematische lading verliezen. Langs die weg lukt het haar steeds beter om haar eigen innerlijke ruimte te delen met de innerlijke ruimte van pastoranten, zowel in een gevende als in een ontvangende beweging. In die wederkerige beweging is ook de spiritualiteit van pastor Els betrokken. Zij is ontroerd om pastoranten en ervaart in hen het geheim van God maar anderzijds leidt het ook tot de positieve overtuiging dat zij voor de pastoranten wil instaan.

De positieve overtuiging van pastor Els houdt in dat zij pastoranten als unieke individuen ziet. Ze denkt niet langer in termen van 'doelgroep', waarbij vooral het accent ligt op de beperking van mensen, maar in termen van 'waardevolle mensen', waarbij het accent ligt op hun mogelijkheden.

Vermogens

a. Kennis

Pastor Els heeft haar verworven kennis neergelegd in een dagboek. Het is communicatieve kennis over werkvormen en communicatietechnieken maar het is ook zelfkennis over haar rol als pastor. Aangevuld met cursussen komt ze tot steeds meer kennis van totale communicatie en theatrale expressie, als het geheel van de communicatievormen om pastoranten aan te spreken en te begrijpen. Gezien de investering die ze daarvoor moet doen in tijd en oefening, gaat het daarbij om een specifieke competentie die ze niet in haar theologische opleiding heeft geleerd. In tegenstelling tot wat ik van een reflexieve pastor had verwacht, verwijst pastor Els niet naar wetenschappelijke of anderszins theoretische kennis. Haar kennis is vooral praktijkkennis, d.i. kennis die uit de praktijk voort komt en zich richt op het verbeteren van die praktijk. Theoriegestuurde conceptuele kennis ontbreekt grotendeels.

b. Vaardigheden

Pastor Els is een vaardige pastor. Ze is vaardig in totale communicatie, in theatrale en expressieve werkvormen, in het maken van contact en een persoonlijke invulling ervan, ze weet spiritualiteit op te roepen en te delen en de geloofsinhoud present te stellen. In de individuele pastorale ontmoeting gaat het daarbij enerzijds om specifieke vaardigheden zoals het spreken in korte zinnen, langzamer praten, begrippen uitbeelden, het benutten van foto's en rouw verwerken door naar het graf toe te gaan. Anderzijds gaat het om de generieke vaardigheden van het benutten van rituelen zoals de ziekenzalving, het besprenkelen met water, het branden van een kaars, een vrij gebed of een rozenkrans. Aan een stagiaire heeft ze gemerkt hoe complex het is om het totale pakket aan vaardigheden voor de kerkelijke viering te beheersen. Je kunt deelaspecten bespreken en oefenen maar het integreren van de combinatie van vaardigheden kan alleen al doende geschieden en dat vraagt tijd en durf, zoals pastor Els aangeeft.

III Gedrag in de context van de pastorale ontmoeting en van de kerkelijke viering

a. De pastorale ontmoeting

Pastor Els hanteert een presentiewerkwijze. Ze zoekt pastoranten op of ontmoet hen op straat of in de openbare ruimte, maakt kennis en zorgt voor het opbouwen van een goede relatie. Pas daarna gaat zij inhoudelijke gesprekken aan. Bij pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking is het contact moeilijker tot stand te brengen. Soms vraagt ze informatie aan medewerkers om te ontdekken welke communicatievormen in dergelijke gevallen kunnen helpen. Medewerkers kunnen ook iets van het inhoudelijke levensverhaal van deze pastoranten aanreiken, zodat pastor Els op weg wordt geholpen om te ontdekken 'wie' de pastoranten zijn. Bij ernstig zieke pastoranten verwijst pastor Els naar het ritueel van de ziekenzalving. Als woorden tekort schieten, dan is er altijd nog de werkzame kracht van de traditionele liturgische vormen, in combinatie met de persoonlijke draagkracht van de pastor en van de naasten. Woorden zijn in zo'n geval eerder de klankdragers van haar gemoedsstemming dan het overbrengen van een inhoudelijke gedachte.

b. De kerkelijke viering

Pastor Els gebruikt in haar kerkelijke vieringen een herkenbare orde van dienst, een

liturgie die veiligheid, houvast, structuur en ruimte biedt aan de hoorders. Ze vindt een aparte schriftlezing belangrijk. Dat is de basis voor de preek. De preek is de uitleg van het bijbelverhaal in twee gedeeltes. Eerst gebruikt ze een inleidende theatrale werkvorm om het thema neer te zetten. Daarna is er, in verbinding met het alledaagse leven van de hoorders, een gesprek over het bijbelverhaal. De dialogische vorm bevordert op betrekkningsniveau de betrokkenheid van de hoorders en op inhoudsniveau het delen van de betekenis van het bijbelverhaal. Deze werkwijze levert soms verrassende en verrijkende resultaten op maar werkt soms ook verstorend of complicerend. Regie is gewenst. Routine wordt het voor pastor Els nooit. Ze gebruikt de metafoor van een 'web weven' om te visualiseren hoe in de dialogische preek het inhoudsniveau en het betrekkningsniveau van de communicatie elkaar versterken. De dialoog is voor haar de centrale homiletische competentie. Theologisch is het hermeneutische proces in de preek voor haar zelfs een 'trialoog'. Terwijl de pastor en hoorders met elkaar in gesprek zijn, wordt ook de tekst of de geloofsinhoud gesprekspartner. Soms ervaart ze dat de trialoog lukt. Dan openbaart zich het geheim van God.

IV De innerlijke ruimte van de pastorant

Bij het ontdekken van de innerlijke ruimte van pastoranten heeft ook pastor Els te maken met het feit van de verstandelijke beperking. Vooral ernstiger beperkingen lijken de diepere lagen van de innerlijke ruimte van pastoranten af te screenen, zodat de pastorant zich niet goed kan uiten en de pastor wordt belemmerd in haar zicht op de feiten, gevoelens, identiteit en spiritualiteit van pastoranten. Maar over het algemeen spreekt pastor Els juist waarderend en met respect over de mogelijkheden van pastoranten om zich vanuit hun innerlijke ruimte present te stellen. Ze doen dat op een wijze waaraan pastor Els vreugde beleeft, groeit en momenten van spiritualiteit beleeft. Dat duidt op pastoranten als unieke mensen met eigen feiten, gevoelens, identiteit en spiritualiteit.

V De tussenruimte tussen de pastorant en de pastor

Pastoranten hebben volgens pastor Els een positieve overtuiging over haar. In haar ambt van pastor is zij een vertrouwenspersoon en een herkenbare figuur voor pastoranten. Pastoranten weten haar gemakkelijk te vinden als zij met vragen zitten, als zij levensverhalen willen delen of cruciale levensmomenten willen vieren. Ze merkt al bij haar eerste kennismaking dat een aantal pastoranten zonder problemen goede gesprekken kan voeren en beschikt over voldoende vermogens voor een eigen inbreng in de communicatie. Een enkele pastorant draait de rollen zelfs om en stapt op pastor Els af om haar te omarmen en te troosten op het moment dat ze dreigt om te vallen. Pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking hebben een beperkt vermogen tot expressie. Zij kunnen zich wel uitdrukken maar alleen als de pastor het vermogen heeft tot coregulatie. Dat vraagt enerzijds om een gevoelig waarnemingsvermogen dat de beperkte en zwakke signalen van deze pastoranten weet op te merken en aan te voelen en anderzijds om het gebruik van communicatieve vormen die zijn afgestemd op deze pastoranten en die hen uitnodigen tot zelfexpressie.

VI De tussenruimte tussen de pastorant en de geloofsinhoud

Pastor Els ervaart dat pastoranten hun eigen geloofsbeleving hebben. Ze ziet daarvan sporen in de alledaagse pastorale ontmoetingen waarin zich kleine momenten van verwondering, ontroering of intense vreugde voordoen. Ze ziet het op scharniermomenten in het leven van pastoranten, bijvoorbeeld bij de stervende pastorant en diens rust en overgave bij het ontvangen van het sacrament van de zieken. Ze herkent het in de reacties van de hoorders in de kerkelijke viering die de inhoud van een bijbelverhaal mee helpen ontdekken en beleven. Ze ziet het tussen pastoranten onderling en tussen medewerkers en pastoranten, in de liefdevolle contacten die binnen die relaties worden onderhouden. In de weergave van pastor Els wordt duidelijk dat de geloofsbeleving van pastoranten alleen zichtbaar is voor wie daarvoor oog hebben, voor wie pastoranten in hun spirituele kern kunnen schouwen. Een religieuze context stimuleert de expressieve mogelijkheden van de pastorant.

VII De tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud

Pastor Els discussieert met haar collega's over de vraag of bijbelverhalen niet veel te moeilijk zijn voor hoorders met een verstandelijke beperking en of het niet wijzer is om uit te wijken naar verhalen die dicht bij het bevattingsvermogen en de levens-thema's van de hoorders liggen. Haar pastoraal-theologische overtuiging is dat bijbelverhalen erbij horen, ook al beaamt ze dat er een hermeneutische vertolking nodig is om bijbelverhalen en levensverhalen van hoorders met elkaar te verweven. Ze is er ook van overtuigd dat er een specifieke hermeneutische competentie nodig is om de geloofsinhoud met pastoranten te kunnen delen, vooral op betrekkningsniveau. Pastores moeten het vertrouwen kunnen winnen van de pastorant, interesse kunnen wekken, sfeer kunnen opbouwen, zintuigen kunnen inschakelen. Dat is de voorwaarde om de geloofsinhoud te kunnen aanreiken. Pastor Els is met haar hermeneutische, exegetische en homiletische vermogens in staat om een bijbelverhaal zo te concretiseren dat het hier en nu kan worden uitgebeeld en besproken, bijvoorbeeld in een preek over de tong. Met haar pastoraal-theologische vermogen oordeelt ze dat deze aanpak homiletisch nog onvoldoende is. Ze kiest ervoor om het thema van de preek eerst in te leiden met een theatervorm. Pas daarna gaat ze in gesprek over het bijbelverhaal. Blijkbaar is de opgave om het hermeneutisch proces goed te laten verlopen zo ingewikkeld, dat zelfs iemand als pastor Els, met vijf jaar werkervaring, nog altijd de vraag voelt of het wel zal lukken om het bijbelverhaal en de hoorders met een verstandelijke beperking op elkaar te betrekken.

VIII De geloofsinhoud

Pastor Els werkt als protestantse pastor in een Rooms-katholieke setting. Ze maakt gebruik van de sterke kanten van beide tradities. Ze hecht grote waarde aan bijbelverhalen maar kent ook de rijkdom en zeggingskracht van de liturgie en van rituelen. Een sprekend bijbels thema heeft als waarde dat het mensen verbindt met God en een goed uitgevoerd ritueel, zoals de ziekenzalving, troost meer dan woorden zeggen kunnen. De geloofsinhoud biedt langs beide sporen draagkracht aan pastor Els en haar pastoranten.

6.1.3 De leeropgaven, competenties en leerweg van pastor Els

Leeropgaven

Uit het beeld dat pastor Els van haar leeropgaven schetst, komt als belangrijkste leeropgave naar voren dat zij pastoraal en liturgisch in staat wil zijn om de geloofsinhoud met haar pastoranten te delen. Om aan die opgave te kunnen voldoen, moet ze eerst presentie leren, leren thuis raken in de leefwereld van pastoranten en zich de communicatieve competenties eigen maken om hen te bereiken en te verstaan. Tijdens dat leerproces komt ze voor de opgave te staan om haar eigen verstoorde innerlijke ruimte te transformeren en weer in balans te brengen. Ze moet leren om 'onzakelijk waarnemen' om te vormen tot een zuiver waarnemen, om onzekerheid en onmacht om te vormen tot congruentie en empathie, om schaamte en afkeer om te vormen tot zelfvertrouwen en representatieve kracht en om te komen tot spirituele verbondenheid en inzet.

Competenties

Bij pastor Els wordt duidelijk dat competentie in de innerlijke ruimte niet betekent dat ze als pastor volmaakt en onaanraakbaar is. Competentie houdt in dat ze de vier lagen van haar innerlijke ruimte kan beheersen. Dat impliceert dat ze enerzijds haar kwetsbare kanten onder ogen kan zien en kan hanteren maar anderzijds ook haar sterke kanten kan inzetten voor het vruchtbaar aangaan van een relatie met pastoranten. Ze kan zakelijk afstemmen op pastoranten en hun individualiteit zien. Ze is afgestemd op haar eigen gevoelens en kan open staan voor de gevoelens van pastoranten. Ze wordt zelfbewust in wie zij is voor pastoranten, representatief in haar ambt en professioneel in haar beroep. Met haar spiritualiteit verkent en ontdekt zij de eigen spirituele mogelijkheden van de pastoranten.

Pastor Els heeft op voorhand al een positief gekleurde overtuiging maar bij haar is ook te zien hoe enerzijds aan die overtuiging wordt geknaagd door problematische ervaringen met pastoranten en hoe anderzijds die positieve overtuiging wordt bekrachtigd en versterkt door waardevolle ervaringen. Competentie op de dimensie van de overtuiging kan bij pastor Els dan ook worden samengevat als het vermogen om problematische ervaringen niet te verdringen maar om ze op te nemen in het geheel van positieve verhalen over de uniciteit van pastoranten en over de waarde van een relatie met hen. Haar positieve overtuiging zet haar ertoe aan om de competenties te verwerven voor de communicatie met hen, zoals totale communicatie en nog iets specifiek het vermogen tot theatrale werkvormen.

Bij pastor Els valt op dat de generieke theologische competenties zoals die op het gebied van de hermeneutiek, exegese en homiletiek, een pastor al een eind op weg helpen in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Het begint bij haar met haar pastoraal-theologische overtuiging dat bijbelverhalen en liturgische vormen een waardevolle inbreng kunnen hebben in het leven van pastoranten en dat ze de dialoog tot stand kunnen brengen. In de exegese en homiletiek worden specifiekere competenties gevraagd: het vermogen om bijbelteksten zo concreet te lezen en te verstaan dat ze in totale communicatie kunnen worden voorgedaan of uitgebeeld in de preek. Pastor Els geeft aan dat deze competentie op zichzelf inhoudelijk helder is maar dat het, zelfs met veel ervaring, steeds weer een opgave is om hem te realiseren.

Leerweg

Pastor Els heeft als student twee dagen kennis gemaakt met de leefwereld van mensen met een verstandelijke beperking. Deze korte introductie heeft bij haar de drempel verlaagd zodat ze het aandurft om in te gaan op het verzoek om pastor te worden. Ervaring met speelsere en meer theatrale communicatievormen heeft ze opgedaan in het jeugdwerk maar toereikend voor haar huidige functie was dat niet. Ze heeft veel moeten leren in de praktijk, ook al omdat ze slechts één dag is ingewerkt.

Bij de start van haar feitelijke werkzaamheden ontdekt ze dat ze tot een goede ontmoeting met pastoranten kan komen, ook zonder ervaring. Interesse in pastoranten en een open en ontvankelijke houding volstaan, zeker bij mensen met een niet al te ernstige verstandelijke beperking. Het vergt van pastor Els specifieke competenties om te leren communiceren met mensen met een ernstiger verstandelijke beperking. Ze moet leren omgaan met de verstoring van haar innerlijke ruimte. Die verstoring ervaart ze vooral op de laag van de gevoelens en de identiteit. Maar ze realiseert zich ook dat daarmee haar waarneming wordt beïnvloed, in een vertekend beeld van pastoranten.

Haar positieve overtuiging en positieve ervaringen met pastoranten bevorderen het transformatieproces van haar innerlijke ruimte. Ze volhardt in de relatie en zet zich in om adequate communicatievormen te leren. Tal van kleine ontroerende momenten maar ook een ingrijpend kritisch moment leiden ertoe dat pastor Els definitief voor de pastoranten gewonnen wordt. Ze wordt zich ervan bewust dat haar spiritualiteit er een dimensie bij heeft gekregen. Het 'er zijn voor pastoranten' wordt tot 'zich verbonden weten met pastoranten' en tot 'Gods genade ervaren in en met pastoranten'.

Tijdens haar leerproces zoekt pastor Els contact met mensen om haar heen die haar kunnen helpen om haar leervragen te beantwoorden. Zo spreekt ze met de medewerkers over de specifieke communicatievormen waarover zij als pastor moet beschikken om met bepaalde pastoranten te kunnen communiceren. Haar regionale collega's helpen haar om de kerkelijke viering vorm te leren geven. Ze woont kerkdiensten van collega's bij en wisselt informatie met hen uit. Met name de kerkelijk verplichte mentor speelt een essentiële rol voor pastor Els. Met de mentor ontstaat een gevoel van vertrouwelijkheid en vriendschap waarbinnen zij haar problematische gevoelens kan ophelderen en identiteitsvragen aan de orde kan stellen. Dat schept de ruimte voor transformatie en (zelf)acceptatie. Daarnaast volgt ze communicatiecursussen, die haar de communicatievormen aanreiken om adequater contact te leren maken. Ze leert het vermogen om haar verbaliteit om te zetten in totale communicatie. Ook volgt zij een theatercursus die haar, zoals ze zegt, dicht bij de expressie van haar gevoel brengt, ogenschijnlijk een vaardigheidscursus maar tegelijk een cursus die de congruentie van de innerlijke ruimte van pastor Els bevordert.

Literatuurstudie neemt een bescheiden plaats in bij de deskundigheidsbevordering. Blijkbaar heeft het leren aan ervaring, naast het inoefenen van vaardigheden, voorrang op het leren aan abstracte literatuur.

6.1.4 Competentietabel pastor Els

De competenties en de leerweg van pastor Els heb ik in tabel 6.1 samengevat.

Tabel 6.1 Competentietabel pastor Els

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLIJKE RUIMTE PASTOR	feiten	- afstemmen op Pt, - ruimte geven aan Pt - ontvankelijkheid voor Pt	- congruentie P - bewust bekwaam	- feedback en reflectie achteraf zijn eerste bewustmaking - conceptualisering en reflectie vooraf leiden tot verdere bewustwording
	gevoelens	- positieve gevoelens delen met Pt - hanteren en overwinnen verstorende gevoelens	- mensen met v.b. zijn leuk en inspirerend	- niet alle gevoelens zijn overkomelijk - leren verwijzen: onmacht toegeven, ander inschakelen
	identiteit	- de juiste persoon in het juiste beroep en ambt zijn: zelfbewust, representatief, professioneel	- positieve waardering en feedback van Pt	- de balans opmaken tussen ontworteling en bevestiging van eigen persoon en rol - de betekenis van de functie ervaren
	spiritualiteit	- kleine en grote geluismomenten, diepe vreugde en 'echte communicatie' hebben met Pt	- kritische ervaring - betrokkenheid Pt op elkaar - de wereld van de zorg	- gewaarwording kleine gelukservaringen - integrerende kritische ervaring
	overtuiging	- verbondenheid ervaren met mensen met v.b. - Pt zijn unieke mensen - eigen inzet als waardevol ervaren	- een open en belangstellende houding - denken in termen van 'waardevolle mensen' en 'mensen met mogelijkheden'	- ervaren dat openheid en gewone competenties al verbinding geven - verbondenheid volhouden - negatieve en positieve ervaringen afwegen - toegroeien naar onvoorwaardelijke inzet
TUSSENRUIMTE PASTOR > PASTORANT	kennis	- zelfkennis - kennis van TC: analoge communicatievormen - hermeneutische kennis, ook gericht op betrekkningsniveau	- dagboek t.b.v. zelfkennis - cursus TC t.b.v. communicatievormen - theatercursus t.b.v. expressie en analoge communicatie	- zelfkennis, communicatieve kennis en hermeneutische kennis ontwikkelen zich in samenhang.
	vaardigheden	- TC en theatrale werkvormen toepassen - rituele werkvormen gebruiken - dialoog en regie in KD gebruiken	- cursussen TC en theater	- leren van vaardigheden heft onnodige onmacht op en geeft toegang tot innerlijke ruimte Pt
	pastoraat	- het vormgeven aan presentie - inspelen op inhoudelijke vragen	- contingentievragen maken pastoraat nodig - rituelen zijn goede geleiders - weet hebben van pastoraal proprium helpt doelgericht werken	- leren omgaan met inbreng medewerkers
CONTEXT PASTORAAT EN VIERING	viering	- benutten van liturgische vormen voor sfeer en ervaringsordening - dialoog/trialoog - regie		

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLIJKE RUIMTE PT	feiten Pt	- v.b. is een feit - aard verstandelijke beperking bepaalt mogelijkheden tot communicatie		- P leert innerlijke ruimte Pt kennen door communicatie en participatie in hun leven
	gevoelens Pt	- gevoelens soms moeilijk soms juist open toegankelijk		
	identiteit Pt	- het ontdekken van het 'wie' van de Pt is de opgave van P		
	spiritualiteit Pt	- in de ontmoeting openbaart zich de spiritualiteit van Pt		
TUSSENRUIMTE PT>P	overtuiging Pt	- pastورانten hebben meestal positieve overtuiging		- door zich aan Pt toe te vertrouwen ontdekt P hoe zeer Pt te vertrouwen is
	vermogens Pt	- vaak adequaat	- onvermogen om zich voldoende te uiten en onvermogen om grenzen te bepalen	- P compenseert onvermogen Pt door plaatsbekledend en compenserend handelen
	gedrag Pt	- vaak liefdevol	- grensoverschrijdend gedrag - moeilijk waarneembaar gedrag	- door grenzen te leren stellen vanuit een congruente innerlijke ruimte leert P gedrag Pt coreguleren
	geloof Pt	- eigen geloof Pt waarneembaar in viering en pastoraat als concreet en authentiek		- het geloof wordt gekend in het delen met Pt, in wederkerigheid
VOORBEREIDING P	overtuiging p	- bijbelverhalen zijn bijdrage aan leven Pt - maar concretisering is nodig	- overtuiging dat bijbelverhalen te moeilijk zijn	- eigen positieve ervaring met bijbelverhalen - collegiaal gesprek scherpt overtuiging aan
	theologische kennis	- kennis van hermeneutiek als proces moet samen gebracht worden met kennis van leefwereld pastorant		- opsplitsen preek in 2 delen, parallel aan leefwereld Pt en leefwereld bijbelverhaal
	theologische vaardigheden	- fysieke aspect van bijbelverhaal kunnen vaststellen en omzetten naar dialoog of theatervorm	- complexiteit van v.b. overstijgt de vaardigheden	- communicatie- en theatercursus helpt ook om de theologische competenties, van abstract naar concreet, te realiseren - uitwisseling met collega's
GEL INHOUD	bijbelverhalen	- als verwijzers naar Gods geheim zijn ze onmisbaar en waardevol in relatie tot Pt		-
	liturg. vormen	- rituelen benutten als rijk en krachtig instrument in viering en pastoraat met Pt		

6.2 Pastor Frank

6.2.1 Beschrijving van de data

Met pastor Frank heb ik twee interviews gehouden. In het eerste interview geeft hij blijk van een vanzelfsprekende deskundigheid, waarbij het lijkt alsof hij nooit enige moeite heeft gehad met mensen met een verstandelijke beperking. Wel vertelt hij van een tante met een verstandelijke beperking die veel voor hem heeft betekend. In het tweede interview ben ik nader ingegaan op de relatie met zijn tante, om uit te

werken of in zijn leerervaring vooraf een vergelijkbaar transformatieproces te ontdekken valt als het transformatieproces dat onervaren pastores, maar dan al werkend, doormaken.

Pastor Frank werkt twintig jaar als Rooms-katholiek pastor in een intussen tot een grote zorgorganisatie gefuseerde instelling. Het eerste interview gaat vooral over de competenties voor een individuele pastorale ontmoeting. Individuele pastorale ontmoetingen zijn bij pastor Frank bijna uitsluitend bezoeken bij stervensbegeleiding en rouwverwerking. Een enkele keer, op verzoek van orthopedagogen, intervenueert hij in een crisissituatie van een pastorant. Hij probeert dan in een reeks gesprekken op te helderen of het bijvoorbeeld een onverwerkt rouwproces is dat maakt dat een pastorant onverklaarbaar gedrag vertoont. Na de 'diagnose' kiest hij een 'interventie'. De theorie van de ervaringsordening helpt hem om de interventie goed te laten aansluiten bij de dominante ervaringsordening van de pastorant. De ene keer valt de keuze op het samen bezoeken van het graf van een overledene, de andere keer volstaat een gesprek in de woning van de pastorant. Bij pastoranten die niet met woorden kunnen worden bereikt, zoekt pastor Frank naar een lichamelijke vertaling van bijbelse kernwoorden, bijvoorbeeld 'troost'. Hij zegt: 'Je kunt dat heel tactiel doen, door iemand aan te raken en door dichtbij te gaan zitten, ermee te gaan wandelen, arm in arm, maar je kunt het ook doen door zeer empatisch te zijn en te zeggen: Je hebt het moeilijk hè', waarbij hij met zijn stem en met zijn lichaamshouding de troostende woorden ondersteunt. Hij verwijst voor de doorwerking van lichaamstaal naar wetenschappelijke gegevens die erop duiden dat 90% van de communicatie niet via woorden maar via 'analoge' uitingen geschiedt. Voor pastor Frank is deze fysieke manier van werken een zijnswijze. In zijn lichaamshouding drukt hij uit dat hij zich verbonden voelt met pastoranten. Hij fundeert dat op twee peilers. De eerste is de spiritualiteit. Die moet elke theoloog zich in de theologiebeoefening eigen maken. 'Die theologie, dan probeer je niet alleen op wetenschappelijk niveau maar ook op spiritueel niveau iets te ontdekken in je zelf. Wat is dat transcendente of godsbewustzijn dat in je leeft?' De tweede peiler is de relatie met de pastorant zelf. 'Als je geen relatie kunt aangaan met jouw pastoranten, dan kun je het wel vergeten: (...) ze zijn zoals jij en ik.'

Pastor Frank heeft vanaf de eerste dag van zijn werk in de instelling gelijkwaardigheid in de relatie met pastoranten ervaren. De 'monsters', waarvoor het afdelingshoofd hem waarschuwde tijdens zijn eerste kennismaking op een afdeling met mensen met een zeer ernstige verstandelijke beperking, zag hij niet. Hij zag mensen zoals hij zelf, bij wie hij zich vertrouwd voelde. Deze vertrouwdheid is te herleiden tot leerervaringen vooraf. Pastor Frank had een tante met een verstandelijke beperking die veel bij hen thuis over de vloer kwam. Ook had hij een broer met het syndroom van Down, die al was overleden toen hij geboren werd maar die in verhalen voortleefde.

Zijn vanzelfsprekende entree in de instelling verklaart pastor Frank ook door het gegeven dat er een herkenbare pastorale traditie in de instelling was. Bij zijn aantreden bleken de pastoranten hem op voorhand krediet te geven omdat hij voor hen een archetypisch betrouwbare en nabije functionaris was. Ze zochten gemakkelijk contact met hem. Hij zegt: '... pastoranten die begonnen te knielen... "Oh de pastor". En dat is natuurlijk helemaal een vreugde als je zo binnen wordt gehaald.' Een andere leerervaring vooraf is het jongerenpastoraat waarin pastor Frank zeven jaar werkzaam was. Dat doet hem reflecteren over 'het kind in jezelf'. 'Het kind in je staat voor mij symbool voor

je ontvankelijkheid en je durven geven in een relatie. En vooral die onbevangenheid is daarin belangrijk. Kinderen zijn heel onbevangen... op schoot zitten... huilen! En dat moet je zelf ook kunnen vasthouden.' Hij heeft, via de Klinische Pastorale Vorming en andere trainingen, veel werk gemaakt van de ontwikkeling van het kind in zichzelf. Na het eerste interview stuurt hij daarover nog een e-mail: 'Dus als ik spreek over het kind in je herontdekken, dan heeft het niet alleen met onbevangenheid te maken, maar nog veel meer met het durven uitkomen voor en het werken aan "Die droom van God" en Jezus als "de man met feest in zijn hoofd".'

Als competentie voor de pastorale ontmoeting met pastoranten met een verstandelijke beperking moeten pastores in ieder geval 'pastorale diagnostiek' beheersen, vindt pastor Frank. 'De presentie, daar begint het bij. Je bent bij die cliënt en die volg je. Maar die cliënt moet wel iets aan jou hebben. Dus jij moet gaan sturen en jij moet gaan zoeken welke levensbeschouwelijke vragen of welke levensthema's zitten hier, broeien hier, zitten hier klem. (...) Die levensthema's van Erikson⁵: wanhoop, hoop, vreugde, genade, geluk, verdriet, eenzaamheid, depressie. Dat zijn dan de labels waarvan je kunt kijken: passen die hier?' Hij vergelijkt de onderzoekende werkwijze van de pastor met die van een rechner: 'Een pastor moet kunnen rechneren' en: 'Ik ga op zoek naar welke levensbeschouwelijke dimensies belangrijk zijn in het leven van deze mens. Dan begint het bij de narrativiteit. Narratieve theologie, het narratieve verhaal van deze mens die tegenover je zit, het narratieve verhaal van jou zelf, dat al of niet resoneert in de hele ontmoeting.'

Volgens pastor Frank hoeft het locale pastores weinig moeite te kosten om mensen met een verstandelijke beperking te leren kennen. Hun spontaniteit is groot. Als je zegt dat je pastor of dominee bent en belangstelling voor hen hebt, 'hoeft de voorganger maar goedendag te zeggen en er is al contact en een relatie aanwezig, tenminste als je vanuit jezelf goedendag wilt zeggen.'

Wat dat 'vanuit jezelf' is, verbindt hij met zijn eigen pastorale biografie: 'Ben ik in staat, met al mijn volwassenheid, om te geven of om te ontvangen? Geestelijk belangrijke waarden of deugden... Misschien is het wel een deugd. Je hebt het in jezelf. Probeer dat eens te ontwikkelen.'

Hij leest regelmatig studieboeken: 'Ik heb het voor mezelf nodig om te groeien of er wijzer van te worden. Ik ben geen bolleboos. Je hebt een universitaire opleiding en dat heb je bij te houden. Als er collega's zijn die in functiegroep 65 functioneren en die zeggen: ik lees nooit iets want daar kom ik niet aan toe, dan denk ik: dat is niet gezond.' Hij laat boeken zien die hem inspireren, over Levinas (Levinas 1987), over contextualiteit in het pastoraat (Meulink-Korf 2002), een boek over stervensbegeleiding (Polspoel 2003), over de theorie van de ervaringsordening (Timmers-Huigens 2001) en over spiritualiteit (Andriessen 1996). Hij vertelt van een cursus contextualiteit waarin hij zijn eigen biografie heeft doorgewerkt, met name het herordenen van de herinneringen aan zijn overleden broertje met een verstandelijke beperking en de dood van zijn eerste moeder die overleed toen pastor Frank drieënhalve was. Dat heeft zijn liefdevolle grondhouding versterkt. Locale pastores zouden volgens hem ook hun eigen biografie moeten doorwerken zodat ze leren zien waar het om gaat in de ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking. Hij noemt de pastorant een 'subject', een 'living human document', dat je in het gelaat moet leren kijken. Hij verwijst naar Levinas, die hem ervan

5 Vermoedelijk verwijst pastor Frank naar Erik H. Erikson, ook al benoemt hij de thema's erg vrij.

bewust heeft gemaakt dat achter het gelaat van de pastorant ook het geheim van God mee resoneert. 'Het zijn de onvermoede ander, de onvermoede derde, de onvermoede momenten. Daar gaat het om in het leven maar ook in de relaties naar mensen met een verstandelijke handicap. Kijk ik om, laat ik me even terugtrekken of niet of loop ik door...' In een schriftelijk commentaar voegt hij later toe: 'In die momenten laat God zich zien en voelen (vaak achteraf beleef je dat...)'

De competenties voor de kerkelijke viering en de preek benoemt pastor Frank als: 'Het zijn natuurlijk dezelfde competenties als binnen het gewone parochiepastoraat, gemeentepastoraat. Maar je moet daarbij als surplus hebben: de transparantie, de lichaamstaal, de eenvoud en de materialen die je gebruikt in de verkondiging van het woord. Ik zal zeggen: wat ik belangrijk vind in mijn vieringen is dat ik nooit preek door iets voor te lezen. Ik heb hooguit een aantal steekwoorden en daar hangt mijn verhaal aan.' 'Ik gebruik altijd Kind op Zondag en dat zijn altijd bijbellezingen die zeer eenvoudig zijn vertaald, netjes neergezet, en die vertaal ik dan zelf ook nog een keer', zodat het bijbelverhaal tot klinken komt in korte zinnen, de onvoltooid tegenwoordige tijd, zintuiglijk ervaarbaar. De preek doet hij uit zijn hoofd, dicht bij de hoorders, beeldend, dialogisch: 'Uit je hoofd, vóór de preekstoel, achter het altaar weg, de uitwerking van het thema doe ik dus zo dicht mogelijk bij de mensen. Een symbool heb ik nog wel eens een keer in mijn hand, druiven als het om de druiventros gaat of de wijnstok, een klok, een knuffel, een bloem, eenvoudig herkenbare voorwerpen... en hen erbij betrekken, heel open vragen stellen en kijken of ze reageren. En als ze niet reageren, dan reageer jij voor hen. Dan zeg jij wat je vermoedt dat ze zouden zeggen als ze konden praten en reageren. En aan hun knikken of hun ongeïnteresseerdheid zie je of je goed zit of niet.' Hij voegt daaraan toe: 'Voor dit vermoeden is wel iets vereist, namelijk contact, relatie, verbondenheid.' Hij weet nog van zijn aanvankelijke zenuwen maar heeft geleerd die te overwinnen 'door gewoon veel te doen. Door desnoods in het begin met een spiekbriefje te staan. (...) Door het veel te doen, gewoon veel doen, leer je door heel eenvoudige vragen te stellen bij de kern van de zaak te komen, die dan ook aankomt bij de kerk-gangers.'

Pastor Frank zegt dat mensen hem vaak als feedback geven 'dat hij voor dit werk in de wieg is gelegd' (...) 'omdat jij in staat bent om op een zo'n eenvoudig en basaal niveau mensen aan te spreken of daar een verhaal neer te zetten.' Wat hij onder 'eenvoudig en basaal' verstaat, probeert hij nader uit te leggen. Dat is volgens hem: 'Door eigenlijk de diepte in te gaan in je emotie. Je gaat de diepte in met je cliënt.' En: 'In ieder geval door in jezelf in het verhaal te gaan zitten en de mensen mee te krijgen. (...) Maar zo begon het ook. Alle dogmatiek begon met ervaringen. Bij die ervaringen moet je starten, denk ik.'

Hij brengt de Rooms-katholieke rituelen ter sprake. Rituelen helpen om contact te maken en te houden. Ze maken de volgorde van de viering voorspelbaar. Hij vertelt enkele voorbeelden. Bij het luiden van de bel aan het begin van de viering gaat iedereen staan. Als de pastor een buiging heeft gemaakt naar het altaar weet iedereen dat je weer kunt gaan zitten. Iedereen gaat ook staan als de pastor de bijbel open doet en voorleest. En bij de gebeden mag iedereen iets inbrengen. 'Dan komen ze allemaal naar voren. Ik heb eerst twee voorbeden en dan wordt er gezongen: Heer ontferm U. En voor wie willen we nog meer bidden? En dan ga ik met mijn microfoon naar voren en heel die kerk komt. En al zeggen ze honderd keer "voor pappa": laat ons bidden, want het

is voor jouw pappa. Dat is zo'n goddelijk gebeuren', zegt hij als hij lachend vertelt over een pastorant die elke viering dezelfde voorbede heeft, gaat zitten en weer terugkomt omdat hij iets vergeten is, altijd hetzelfde. De herkenbaarheid van de viering zit ook in de vaste bewoordingen die de pastor kiest bij terugkerende momenten in de viering. Pastor Frank zegt: 'Ik zie ze zo reageren, wat een herkenning, daar gaat het toch om hè.'

In het tweede interview komt de leerervaring vooraf van pastor Frank ter sprake.

Zijn openheid voor en vertrouwdheid met mensen met een verstandelijke beperking heeft niet alleen met zijn tante te maken maar ook met de waarden die hij van huis uit heeft meegekregen. Afkomstig uit een groot gezin, met kinderen die voor een deel goed konden leren maar voor een ander deel helemaal niet, leerde hij de waarde van de gelijkheid en de verdraagzaamheid. 'Je bent niet beter of meer dan een ander', werd hem voorgehouden. En die waarde resoneert nog dagelijks in zijn werk. Hij vertelt over zijn jeugdervaringen met zijn tante met een verstandelijke beperking. Het ging om de zus van zijn vader die regelmatig 'kind aan huis' was bij het gezin waarin pastor Frank is opgegroeid. Als zij kwam, had zij er grote behoefte aan om haar genegenheid voor de kinderen tot uitdrukking te brengen. Ze omarmde dan de kinderen, één voor één. Maar doordat zij altijd hevig met haar lichaam trilde, werd je als kind helemaal door elkaar geschud. De eerste keer was dat een vreselijke ervaring, die pastor Frank lijdzaam en met tegenzin onderging. Maar na verloop van tijd ontstond er gewenning en langzaam ging hij de schuddende knuffel van zijn tante aanvaarden en kon hij grapjes maken met zijn broers en zussen 'wie eerst en wie laatst'. Hij vertelt dat hij bij zichzelf gewaar werd dat je als kind 'macht' hebt, in de betekenis van de mogelijkheid om waardevol te zijn voor een volwassene door troost en warmte te bieden, of door dat juist niet te doen. Uiteindelijk begon hij er waarde aan te hechten dat hij iets voor zijn tante kon betekenen door zich te laten omhelzen. Zijn tante werd waardevol voor hem. Zo kreeg de relatie ook een spirituele dimensie, die groeide uit tot een persoonlijke verbondenheid. Na het overlijden van zijn vader heeft hij voor zijn tante gezorgd, tot haar dood kort geleden.

Van het jongerenwerk heeft pastor Frank geleerd dat je als pastor een rijk innerlijk moet hebben en het vermogen moet hebben om met passie en aandacht te kunnen luisteren naar jongeren. Het vraagt om nauwkeurig kijken en luisteren vanuit een belangeloze en onbevooroordeelde innerlijke ruimte. Je moet kunnen genieten van het onverwachte. Pas zo kun je een goed klankbord zijn voor de ander.

6.2.2 Analyse van de data

I De innerlijke ruimte van de pastor

De laag van de feiten

Bij pastor Frank is goed na te gaan hoe hij feitelijk omgaat met de drempelwerking van de verstandelijke beperking bij pastoranten met een ernstiger verstandelijke beperking. Bij deze pastoranten moet hij 'rechercheren' om toegang te krijgen tot hun innerlijke ruimte. Als eerste competentie noemt hij daarbij dat hij zijn eigen referentiekader inzet om vast te stellen wat de aard en ernst van de verstandelijke beperking is. Op basis van dat referentiekader onderzoekt hij eerst welke communicatievormen feitelijk het beste geschikt zijn om de tussenruimte naar de pastorant te overbruggen en op betrekkingen-

niveau contact te leggen. Daarna volgt de tweede, inhoudelijke, stap en kan hij 'diagnosticeren' wat de eigenlijke pastorale vraag van de pastorant is en welke (rituele en liturgische) communicatievormen hij kan gebruiken om de vraag pastoraal te begeleiden.

Competentie op de laag van de feiten is bij hem het vermogen om pastoranten gedifferentieerd waar kunnen te nemen.

De laag van de gevoelens

Pastor Frank kent vanaf het moment van zijn aantreden als pastor alleen maar positieve gevoelens met betrekking tot pastoranten. Hij kan zijn gevoelslaag onverstoord, congruent, voor hen open zetten en empatisch lief en leed met hen delen. Elke onzekerheid, onmacht, schrik of angst is afwezig. Deze onverstoordbaarheid is ontwikkeld in leerervaring vooraf, in de omgang met zijn tante. In deze leerervaring heeft een transformatie van zijn gevoelens plaats gevonden: van afkeer en afweer naar gewinning, acceptatie, betrokkenheid en uiteindelijk spirituele verbondenheid met zijn tante. En blijkbaar werkt deze ene ervaring van verbondenheid met zijn tante *pars pro toto* door in alle contacten met mensen met een verstandelijke beperking. Zijn in zijn jeugd ontwikkelde congruentie opent de deur naar een grote en onproblematische mate van ontvankelijkheid voor deze mensen.

De laag van de identiteit

Pastor Frank noemt zichzelf als persoon 'geknipt' voor dit werk. Het klikt tussen hem en mensen met een verstandelijke beperking. Hij ziet hun uniciteit en kan hen bevestigen in de waarde van hun bestaan. Zijn identiteit als drager van een ambt staat vanaf de eerste dag van zijn werk vast. Als die ambtelijke identiteit al niet in hem zelf aanwezig was, dan wordt hem die identiteit wel aangereikt door de pastorant die voor hem knielt en hem eerbiedig toeroept: 'Oh, de pastor!' In zijn ambtelijke identiteit representeert hij de geloofsinhoud naar de pastoranten en zijn competentie bestaat eruit dat hij op een vanzelfsprekende en deskundige manier zijn ambt gebruikt om de pastoranten vanuit de geloofsinhoud te ondersteunen. Pastor Frank noemt zichzelf een specialist. Het gaat dan om de beroepsidentiteit. Als jongerenwerker heeft hij al gemerkt dat hij beroepsmatig in staat is om buiten de gebaande wegen te communiceren, d.i. gebruik te maken van minder verbale en meer creatieve en op totale communicatie gerichte communicatievormen. Dat wordt bevestigd als hij het beroep van pastor in dit werkveld gaat uitoefenen.

De laag van de spiritualiteit

Pastor Frank heeft veel werk gemaakt van zijn spirituele ontwikkeling. Hij realiseert zich dat zijn eigen spiritualiteit een essentiële voorwaarde is om pastoranten in hun spiritualiteit te kunnen schouwen. Hij spreekt op een ogenschijnlijk paradoxale manier over spiritualiteit. Enerzijds verbindt hij spiritualiteit met 'het kind in zichzelf', anderzijds benoemt hij het ook als 'geestelijke volwassenheid'. Naast het ontvankelijke en sprankelende 'kind' moet een pastor volgens hem ook toegroeien naar en beschikken over een 'volwassen' spiritualiteit. Het kind in de pastor maakt dat hij de oorspronkelijkheid van de pastorant kan zien, de volwassene in de pastor maakt dat dit zien op een zuivere en afgewogen wijze gebeurt, in de vorm van 'schouwen' van de kern van de pastorant. Pastor Frank formuleert de ervaring van spiritualiteit in theologische termen. Hij spreekt dan van 'God die in de relatie tastbaar wordt'. Hij gebruikt daarbij religieus

getinte woorden zoals 'warmte' en 'liefde' die zich in de relatie laten ervaren. De pastor wordt daarbij zelf 'transparant' tot op God.

II De tussenruimte tussen de pastor en de pastorant

Overtuiging

Pastor Frank heeft in zijn jeugd al een positieve overtuiging ontwikkeld. Zijn spirituele verbondenheid met zijn tante is gaan werken als *pars pro toto* voor alle relaties met mensen met een verstandelijke beperking. Aan de positieve overtuiging zijn bij hem twee aspecten te onderscheiden. Naast ontologische uitspraken over de waarde van het bestaan van pastoranten, over hun uniciteit als 'living human document', zijn er ook uitspraken over de positieve waarde van de relatie met hen. Naast de uitspraak 'Ze mogen er zijn', is er ook de uitspraak 'Ze zijn er ook voor mij'. Hij is overtuigd van de rijkdom van het onderhouden van een wederkerige relatie met hen.

Vermogens

a. Kennis

Pastor Frank vindt dat ook kennis een onderdeel is van competentie. In termen van de leercirkel van Kolb (Kolb 1984) is abstracte conceptualisering een onderdeel van zijn professionele houding. De wetenschappelijke literatuur die hij presenteert, helpt hem om zijn praktijkkennis te expliciteren, verdiepen en verbreden. Literatuurstudie is verrijkend voor hem en maakt hem een deskundige partner in het interdisciplinaire gesprek binnen de instelling. Een meer praktijktheoretische vorm van kennis ontleent hij aan nascholingscursussen, bijvoorbeeld over spiritualiteit en contextuele theologie.

b. Vaardigheden

Bij de specifieke vaardigheden van pastor Frank gaat het allereerst om te kunnen communiceren in totale communicatie, zowel om op betrekkingsniveau een relatie te kunnen aangaan op het begripsniveau van een pastorant als om een pastorant inhoudelijk pastoraal te kunnen ondersteunen. Verder gaat het om de vaardigheid om specifieke werkvormen te kunnen hanteren, zowel in de individuele begeleiding van pastoranten als in de kerkelijke vieringen.

III Gedrag in de context van de pastorale ontmoeting en van de kerkelijke viering

De pastorale ontmoeting

De presentie van pastor Frank krijgt dagelijks vorm op het instellingsterrein. Daar ontmoet hij de pastoranten en bevestigt hij de relatie met hen, in een kort gesprek, in een simpele groet. De inhoudelijke pastorale ondersteuning in engere zin beperkt hij tot ondersteuning in crisissituaties. Zijn specifieke aanpak noemt hij 'rechercheren', d.i. het stellen van een 'diagnose' op betrekkingen- en inhoudsniveau, gevolgd door een pastorale interventie op maat. Bij de diagnose op betrekkingsniveau gebruikt hij de theorie van de ervaringsordening. Daarmee kan hij vaststellen welke ervaringsordening dominant is bij de pastorant, zodat hij weet op welk communicatief niveau hij moet insteken. In de praktijk betekent dat vaak een interventie op lichaamsgebonden niveau, waarbij 'samen iets doen' de kern vormt en niet 'samen over iets praten'. Hij praat niet 'over' rouw maar rouwen is naar het graf gaan en daar een rouwritueel voltrekken.

Op dit communicatieniveau gebruikt pastor Frank vormen van analoge communicatie: troost is een liefdevolle stem, een bewogen gelaatsuitdrukking, een uitgestoken hand, een voorzichtige aanraking, het lichaam toegebogen in een bemoediging. De spiritualiteit die pastor Frank analoog communiceert, maakt transparant hoe in een dergelijke pastorale ontmoeting ook de Ander kan verschijnen.

De kerkelijke viering

De kerkelijke vieringen van pastor Frank hebben een orde van dienst met een vaste structuur, die veiligheid, betrouwbaarheid, voorspelbaarheid en ruimte voor de eigen inbreng van de hoorders biedt. Zijn interactieve aanpak schept gedurende de gehele viering ruimte voor de geloofsinbreng van de hoorders, het meest pregnant bij de gebeden. Hij benadrukt dat de liturgische ruimte communiceert met de hoorders. De verwijzende werking van de symbolen in die ruimte, de kleuren van de ramen, de geur van kaarsen en wierook, helpen hoorders om dicht bij Gods geheim te komen. Pastor Frank besteedt veel aandacht aan de bijbellezing. Van de meest eenvoudige kinderbijbel die hij kent, maakt hij een eigen vertaling, met aandacht voor een zo eenvoudig mogelijk communicatieniveau. Die leest hij voor, waarna er een dialoog over het verhaal plaats vindt in de preek. Bij de preek verlaat hij het altaar om dicht bij de hoorders te gaan staan. Op basis van fysieke nabijheid kan hij contact maken en houden. Zijn dialogische werkwijze met vragen en antwoorden, afgewisseld met verhalende episodes, bevorderen de aandacht en de concentratie. Hij werkt toe naar het moment waarop zich het geloofsgeheim in de kern laat ervaren. Het voeren van de regie is voor hem na twintig jaar geen enkel punt meer.

IV De innerlijke ruimte van de pastorant

Pastor Frank erkent het feit dat de innerlijke ruimte van pastoranten afgesloten of moeilijk toegankelijk kan zijn als gevolg van hun verstandelijke beperking maar dat vormt voor hem geen definitieve drempel. Via zijn positieve overtuiging en zijn deskundigheid in het rechercheren, is hij in staat om met iedere pastorant contact te leggen en om hun eigen feiten, gevoelens, identiteit en spiritualiteit te ontdekken. De ervaring van pastor Frank is dat pastoranten hun innerlijke rijkdom gemakkelijk met hem delen. Hij heeft een diep besef van de uniciteit en waardigheid van zijn pastoranten. Hun spiritualiteit is aanstekelijk en een verwijzing naar God: achter hun gelaat ontwaart hij het Gelaat van de Ander.

V De tussenruimte tussen de pastorant en de pastor

Vanaf het allereerste begin in zijn nieuwe functie ervaart pastor Frank hoe positief de overtuiging van pastoranten naar hem toe is. Ze gaan zelfs voor hem door de knieën! Dat er pastoranten zijn die een gebrek aan vermogens hebben om hun positieve overtuiging goed op hem af te stemmen, deert hem niet. De ogenschijnlijke afwezigheid van vermogens van mensen met een ernstige verstandelijke beperking of het grensoverschrijdend gedrag van pastoranten kan hij zonder problemen coregulieren.

VI De tussenruimte tussen de pastorant en de geloofsinhoud

Pastor Frank spreekt met eerbied over zijn pastoranten. Hun verstandelijke beperking staat hen niet in de weg om een eigen relatie met God te onderhouden. Zij zijn mensen die, met hun onvoorwaardelijk geloof, het voor anderen vergemakkelijken om het Rijk Gods te ontdekken. Hun gelaat opent het perspectief op het gelaat van de Oneindige. Pastor Frank geniet van de eigen geloofsinbreng van pastoranten bij de kerkelijke vieringen en van hun soms originele denkwijzen en geloofsopvattingen.

VII De tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud

Pastor Frank heeft als pastoraal-theologische overtuiging dat bijbelverhalen en liturgische vormen relevant zijn voor mensen met een verstandelijke beperking. Liturgische vormen spreken hun eigen taal. Bijbelverhalen daarentegen moeten vertaald worden, d.i. in zo eenvoudig mogelijke bewoordingen worden herverteld, zonder daarbij tekort te doen aan de betekenis van het verhaal.

Bij de voorbereiding op pastorale en vierende activiteiten gebruikt hij in de eerste plaats de generieke hermeneutische kennis die hij tijdens zijn theologiestudie heeft verkregen. Het is kennis die het hem mogelijk maakt om op een methodisch verantwoorde wijze de verbinding te leggen tussen de boodschap van de tekst en de levensvragen van de hoorders. Specifieke vermogens gebruikt hij voor het vereenvoudigen van de bijbellezing, zodat het bijbelverhaal tot klinken komt in korte zinnen, de onvoltooid tegenwoordige tijd, zintuiglijk ervaarbaar (zie § 3.2.5 over totale communicatie).

VIII De geloofsinhoud

De theorie van de ervaringsordening geeft voor pastor Frank de onderbouwing van de werking van de liturgie en van rituelen. Ze ordenen de ervaring van hoorders/pastoranten. Ook bijbelverhalen hebben zeggingskracht maar dat vraagt wel om een vertaling naar het begripsvermogen van de pastoranten.

6.2.3 De leeropgaven, competenties en leerweg van pastor Frank

Leeropgaven

De leeropgaven voor pastor Frank liggen, bij de start in zijn functie, niet meer op het vlak van het transformeren van zijn innerlijke ruimte en het leren van de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Hij moet vooral de specifieke werkvormen nog beter leren kennen en beheersen. In de kerkelijke viering gaat het dan om het leren hanteren van de dialoog, met alle aspecten die daaraan zijn verbonden, zoals tussen de hoorders staan, uit het hoofd preken, het gesprek aangaan en in goede banen leiden. In de pastorale ontmoeting is de leeropgave om te kunnen 'rechercheren' en 'diagnosticeren', als aanduiding van de opgave om toegang te krijgen tot pastoranten en te kunnen vaststellen wat er in hen leeft en om daarbij met een pastorale interventie te kunnen aansluiten. Al deze leeropgaven staan ten dienste van de uiteindelijke opgave om pastoranten te leren kennen en doorgronden en om met hen te delen in de geloofsinhoud.

Competenties

Pastor Frank vindt dat een competente pastor zijn innerlijke ruimte op orde moet hebben. Hij moet beschikken over een gedifferentieerd waarnemingskader, over een congruent eigen gevoelsleven, over een persoonlijk zelfbewuste, ambtelijk verankerde en professioneel geschoolde identiteit en over een volwassen en sprankelende spiritualiteit. Deze competentie is een voorwaarde om de innerlijke ruimte van pastoraanten te kunnen leren kennen.

In de tussenruimte is een competente overtuiging bij pastor Frank dat pastores de uniciteit van pastoraanten erkennen en de waarde van een wederkerige relatie met hen. De vermogenscompetenties bestaan er bij hem uit dat hij zowel praktische als theoretische kennis heeft over de communicatie en de specifieke werkvormen met pastoraanten en dat hij die kennis en vaardigheden concreet kan toepassen in de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering. Hij vindt de kenniscompetentie bij de statuur van het pastorale beroep horen.

Een competente pastor is volgens pastor Frank ook een goede theoloog. Hij moet kunnen reflecteren over de hermeneutische verbinding tussen de geloofsinhoud en de leefwereld van pastoraanten. Bij de voorbereiding van vieringen moet hij beschikken over de exegetische en homiletische mogelijkheden om de geloofsinhoud op het begripsniveau van pastoraanten en hoorders te verstaan en in alle eenvoud te vertolken.

Leerweg

Voor pastor Frank ligt de leerweg om competent te worden in zijn functie, al ver achter hem. Hij kan gedetailleerd vertellen hoe hij oorspronkelijk met vallen en opstaan aan zijn tante heeft geleerd om te communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. Dat hij ooit nog een broertje had met een verstandelijke beperking, kan hij zich niet meer herinneren, wel dat dit feit mede de waarden bepaalde in zijn gezin van herkomst. Een centrale waarde was daarbij dat alle mensen gelijkwaardig zijn, beperkt of begaafd. Het wordt bij pastor Frank duidelijk dat deze centrale waarde veroverd moet worden op de weerbarstige werkelijkheid, d.i. zijn aanvankelijke afkeer van en moeite met zijn tante. De transformatie van zijn innerlijke ruimte wordt op gang gebracht door de verplichte confrontatie met de bibberende knuffels van zijn tante. Het transformatieproces gaat van afkeer naar gewenning, van gewenning naar speelse omgang, van speelse omgang naar het besef van macht en verantwoordelijkheid, van verantwoordelijkheid naar verbondenheid, van verbondenheid naar de spirituele ervaring van wederkerigheid. Dit eerst als gedwongen ervaren proces krijgt langzamerhand een positievere kleur. In het begin is het 'uithouden' maar langzamerhand weet hij zich te verhouden tot zijn tante en ten slotte houdt hij van haar en staat hij voor haar in. Hoe de leerweg er in zijn beroep uit ziet, wordt slechts gedeeltelijk duidelijk. Langs welke weg hij de specifieke werkvormen heeft leren kennen, blijft onduidelijk, maar wel dat hij ze leert bemeesteren door veel te oefenen. Tot zijn leerweg behoort, na de initiële theologische studie, een intensieve nascholing op het terrein van contextuele theologie en de Klinische Pastorale Vorming waarbinnen hij zijn biografie herijkt en zijn spiritualiteit verbreedt en verdiept. Daarbij behoort voor hem ook literatuurstudie.

6.2.4 Competentietabel pastor Frank

De competenties en de leerweg van pastor Frank heb ik in tabel 6.2 samengevat.

Tabel 6.2 Competentietabel pastor Frank

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLIJKE RUIMTE PASTOR	feiten	- pastoraanten gedifferentieerd waarnemen - onderzoeken en diagnosticeren	- complexiteit en drempelwerking van v.b. - het geduld en de kennis om te onderzoeken en diagnosticeren - een referentiekader	- leerervaring vooraf: confrontatie, gewenning en nuancering
	gevoelens	- delen van gevoelens via empathie en congruentie	- heftige gevoelens zoals schrik, onmacht, afkeer	- opdoen van gevoelens van plezier en verbondenheid
	identiteit	- als persoon, beroepsbeoefenaar en ambtsdrager zelfbewust, representatief en deskundig zijn	- leerervaring vooraf in privé en werk	- meegekegen waarden - reflectie en persoonlijke groei - ervaren van succes eigen inzet
	spiritualiteit	- eigen spiritualiteit, het Kind en de Volwassene, inzetten om God te ervaren met Pt	- beschikken over het Kind en de Volwassene in zichzelf	
TUSSENRUIMTE P - PT	overtuiging	- een positieve overtuiging: Pt is waardevol en relatie met Pt is waardevol	- kunnen geven en ontvangen in de relatie	- leren vooraf - dagelijkse bevestiging in contact met Pt
	Kennis	- vakliteratuur, als verdieping en verbreding praktijkkennis - cursorische kennis: spiritualiteit en contextualiteit	- studeren en cursussen volgen	- eigen ervaring verdiepen en verbreden via methodische en cursorisch gestuurde reflectie
	vaardigheden	- hanteren van TC en specifieke werkvormen		- leerervaring vooraf - werkvormen afkijken en nadoen
CONTEXT: PASTORAAT & VIERING	pastoraat	- crisisinterventie - onderzoeken, diagnosticeren en interveniëren op betrekkningsniveau en inhoudsniveau	- theorie van de ervaringsordening	- leren door doen - intervisie met collega's
	Viering	- structuur orde van dienst benutten - zeggingskracht gebouw benutten - bijbelverhaal hertalen - preek in dialoog - interactief bidden	- moeilijk bijbelverhaal - vaste orde van dienst - symbolrijke liturgische ruimte - kinderbijbel - geritualiseerde gebeden	
INNERLIJKE RUIMTE PT	feiten Pt	- v.b. is een feit - dit feit zakelijk benaderen	- de verstandelijke beperking bemoeilijkt soms de toegang tot innerlijke ruimte	- leerervaring in thuissituatie - leren door doen met pastoraanten
	gevoelens Pt	- mensen zoals ieder ander		
	identiteit Pt	- uniciteit en waardigheid		
	spiritualiteit Pt	- aanstekelijk - hun gelaat opent het Gelaat van de Ander		- transformatie van innerlijke ruimte
TUSSENRUIMTE PT-P	overtuiging Pt	- onvoorwaardelijk positief over P		- P ondergaat lofuiting van Pt
	vermogens Pt	- vermogen of onvermogen: P coreguleert		
	gedrag Pt	- gedrag dat adequaat gecoreguleerd wordt door P is niet langer storend		
	geloof Pt	- eigen relatie met geloofsinhoud - originaliteit van geloof Pt: aanstekelijk en inspirerend		

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
VOORBEREIDING P	overtuiging P	- bijbelverhalen verrijken de levensvragen van Pt - ze moeten vereenvoudigd worden		- kennis leefwereld Pt helpt om levensvragen Pt te leren kennen
	theologische kennis P	- generieke hermeneutische kennis - specifiek: kennis van kinderbijbels en TC		- theologiestudie en nascholing
	theologische vaardigheden P	- kinderbijbels en TC met elkaar verbinden - bijbelverhaal omzetten in TC		
GEL INHOUD	bijbelverhalen	- exegetiseren met het oog op TC		
	liturg. vormen	- liturgische vormen hebben eigen zeggingskracht en coregulieren ervaringen Pt		- gevoeligheid voor RK symboliek

HOOFDSTUK 7

Crosscase analyse

7.1 Methodische verantwoording van de crosscase analyse

In de hoofdstukken 4, 5 en 6 heb ik de zes databronnen beschreven en geanalyseerd. Van elke databron heb ik een tabel gemaakt waarin ik een overzicht geef van de competenties, de leerweg en de belemmerende en bevorderende factoren bij het verwerven van competenties. In hoofdstuk 7 zal ik een crosscase analyse maken van de afzonderlijke analysetabellen, die ik ten behoeve van de crosscase analyse heb samengevoegd in een overzichtstabel (zie bijlage 7.1). In de crosscase analyse breng ik ordening aan in de overeenkomsten en verschillen die in de overzichtstabel voorkomen en kom ik tot het trekken van conclusies over het geheel van de leeropgaven, competenties en de leerweg voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Bij de crosscase analyse maak ik gebruik van hetzelfde conceptuele model (figuur 3.6) als bij de afzonderlijke analyses.

De crosscase analyse is ook een proces van samenvatten en van comprimeren. De grote hoeveelheid gegevens die ik in de overzichtstabel bij elkaar heb gebracht, zal ik in een aantal stappen terug brengen tot een aantal stellingen, die samen het theoretisch concept vormen dat ten grondslag ligt aan het onderwijsleercurriculum dat ik in hoofdstuk 9 zal ontwerpen. De eerste stap in de reductie van het materiaal is het samenvatten van de overeenkomsten en verschillen. Een volgende stap is tot kernbegrippen te komen. Rondom eenzelfde thema worden in de afzonderlijke analysetabellen gevarieerde begrippen gebruikt die ik in de crosscase analyse onder breng in een kernbegrip. De derde stap bij het reduceren van het materiaal is om alle doublures uit de overzichtstabel te verwijderen. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om doublures die optreden doordat bij de analyse van de innerlijke ruimte van de pastor ook al aan de orde komt wat er in de innerlijke ruimte van de pastorant gebeurt en omgekeerd. Doublures treden ook op bij de analyse van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering waarbij ook al de geloofsinhoud ter sprake komt. Langs die weg kom ik in § 7.3 tot een beknopte tabel met een overzicht van de leeropgaven, de competenties en de leerweg zoals die uiteindelijk uit het empirisch onderzoek naar voren komen. Op basis van dit overzicht zal ik in § 7.4 een leerhypothese ontwerpen: een aantal stellingen over het leren van competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

7.2 De crosscase analyse

7.2.1 De innerlijke ruimte van de pastor: inleiding

In hoofdstuk 3 heb ik met een tweetal figuren (figuur 3.3 en 3.4) conceptueel in beeld gebracht hoe pastores in theorie te werk gaan bij het realiseren van het proprium van het pastorale beroep. Zij zoeken in vier stappen toegang tot de kern van de innerlijke ruimte van een pastorant. Daarbij blijven zij geen buitenstaanders die vanaf een afstand naar geobjectiveerde pastoranten kijken maar daarin betrekken ze ook stap voor stap hun eigen innerlijke ruimte. Het delen van de vier lagen van de innerlijke ruimte is in dit conceptuele model een noodzakelijke voorwaarde voor communicatie.

In de communicatie is er enerzijds sprake van een van de pastor uitgaande beweging, waarbij de pastor zoekt te ontdekken wat er op de vier lagen van de innerlijke ruimte van de pastorant leeft. Anderzijds is er een op de pastor toekomende beweging, waarbij de pastor in staat moet zijn om wat hij ontdekt van de pastorant of wat de pastorant van zichzelf meedeelt, in zijn innerlijke ruimte te ontvangen en te plaatsen. In het eerste deel van de beweging gaat het om het pastorale vermogen om de pastorant te kunnen waarnemen, in het tweede gedeelte om het vermogen ontvankelijk te zijn voor de pastorant. De crosscase analyse richt zich op beide bewegingen, zowel afzonderlijk als in hun samenhang.

De respondenten, dat zijn de pastores die informatie hebben verschaft in het onderzoek, komen letterlijk in beweging om tot communicatie met hun pastoranten te komen. In hun streven om toegang te vinden tot de innerlijke ruimte van pastoranten, starten zij met een periode van kennismaken met de woon- en leefwereld van de pastoranten. Zij gaan op bezoek bij pastoranten en op allerlei plaatsen: in de openbare ruimte, in de woningen en in de privéruimtes, komt het tot geplande en spontane ontmoetingen met groepen en individuele pastoranten. Op deze wijze overbruggen de respondenten letterlijk en figuurlijk de tussenruimte en maken ze contact, als opstap naar het delen van innerlijke ruimte. Alle respondenten, op één na, nemen zelf het initiatief. Soms zoeken zij pastoranten rechtstreeks op, soms maken ze eerst een afspraak met de begeleiders van de pastoranten om 'een pastoraal vloertje' te leggen. Ook toevallige ontmoetingen op straat komen voor, waaruit tevens blijkt dat het met bepaalde pastoranten geen enkele moeite kost om contact aan te gaan.

Begeleiders vervullen een belangrijke schakelfunctie tussen de pastor en de pastoranten. Die schakelfunctie heeft meerdere betekenissen. Het is allereerst de functie van tolk en van informatieverschaffer. Begeleiders helpen de pastor bij het vinden van communicatievormen waarmee hij met de pastorant in contact kan komen, ze vertalen onduidelijke communicatie van de pastorant maar ze verschaffen ook de informatie over de pastorant op basis waarvan de pastor een inhoudelijke relatie kan opbouwen. Later hebben begeleiders vaak een klankbordfunctie en helpen zij onervaren pastores bij het reflecteren over de leervragen die zij aan de pastoranten hebben opgedaan. Begeleiders kunnen echter ook een belemmerende factor zijn. Zij verschaffen soms gekleurde of vervormde informatie of bemoeilijken, als zij een afkeer hebben van pastores, de contacten met de pastoranten.

De kennismaking met de pastoranten wordt bevorderd door parallelle activiteiten van de pastor zoals het leiden van kerkelijke vieringen en groepsvieringen. Dat vergroot de

herkenbaarheid van de pastor en leidt, mede door het archetypisch beeld dat met de pastor verbonden is, tot het ontstaan van een vertrouwensband.

In de volgende vier paragrafen beantwoord ik de vraag wat er gebeurt in de innerlijke ruimte van de pastor als hij contact zoekt met de pastoranten. Ik doorloop de vier lagen van de innerlijke ruimte.

1 De laag van de feiten

Leeropgave en competentie

De respondenten staan op de laag van de feiten voor de leeropgave om toegang te krijgen tot de relevante feiten van pastoranten, als basis voor een verdere verdieping van de pastorale communicatie. Daarbij krijgen zij te maken met het feit van de verstandelijke beperking. Dat feit kan de toegang bemoeilijken en verstoren. De verstoring is dat de pastor niet beschikt over de communicatievorm waarmee hij contact kan maken met de communicatieve mogelijkheden van de pastorant. Maar de verstoring is ook dat hij geen referentiekader heeft om waar te nemen wat er in de pastorant leeft en om wat is waargenomen receptief een plaats te geven in de eigen innerlijke ruimte. De toegespitste leeropgave voor de pastor is dan ook om een referentiekader te ontwikkelen, als een betekenisstelsel waarmee hij de feitelijke werkelijkheid tegemoet kan treden (Ganzevoort 1998, 15). Tegelijkertijd moet hij communicatievormen leren die toegang tot de pastorant geven. Alleen langs deze weg kan hij zicht krijgen op pastoranten.

De ervaren respondenten zijn op hun laag van de feiten 'onverstoord' en in balans. Zij beschikken over een referentiekader op basis waarvan zij rustig en evenwichtig kunnen waarnemen wat de verstandelijke beperking van de pastorant inhoudt en kunnen inschatten wat de communicatieve implicaties daarvan zijn. Vanuit hun referentiekader zijn zij in staat tot 'zuivere receptiviteit, zuivere discretie en creativiteit' (Firet 1974, 274 vv.). Dit vermogen wordt gecombineerd met het vermogen om op de pastorant afgestemde communicatievormen te gebruiken. De beide vermogens samen maken het mogelijk om daadwerkelijk waar te nemen wat de belangrijke feiten uit het leven van de pastorant zijn. De ervaren respondenten brengen de tijd en het geduld op om mee te werken, begeleiders in te schakelen of methodisch te Rechercheren om te ontdekken wat er in pastoranten leeft. Al deze vermogens samen vormen de pastorale competentie op de laag van de feiten.

De onervaren respondenten worstelen met de leeropgave om de pastoranten zuiver waar te nemen. Hun referentiekader, waarnemingsvermogen en receptiviteit zijn nog onvoldoende ontwikkeld. Daar komt nog bij dat het waarnemingsvermogen wordt vertroebeld door het optreden van stoorzenders die opkomen uit de gevoelslaag, zoals onzekerheid en onmacht. Het gebrek aan waarnemingsvermogen en de stoorzenders leiden tot vroegtijdige en onzuivere beelden van pastoranten, projecties in de vorm van het idealiseren van pastoranten, van liefdadigheid en het denken in 'groepen' (vgl. Cranen § 1.3). Vooral bij pastoranten met een ernstiger verstandelijke beperking blijkt dit probleem op te treden. Het kost veel tijd en energie om deze leeropgave meester te worden en om tot competentie te komen, zoals uit de data van zowel de onervaren als de ervaren respondenten naar voren komt.

Leerweg

De data laten zien dat een referentiekader kan worden ontwikkeld in een leerproces.

Een eerste voorwaarde daarbij is dat een pastor een 'ik-jij' relatie aangaat met één of meer pastoranten en daarin volhardt gedurende een langere periode. Zowel de onervaren respondenten als de ervaren respondenten laten zien dat ze in een dergelijke relatie leren om hun innerlijke ruimte op orde te brengen en leren zuiver waar te nemen. In feite gaat het hier om een presentiewerkwijze, waarin wordt gewerkt aan een intensieve relatie met de ander om te leren die ander van binnen uit, onbevooroordeeld, waar te nemen.

De onervaren respondenten krijgen in hun presentie te kampen met onwetendheid, in combinatie met gevoelens van onzekerheid, onmacht en zelfs angst. De leerweg om tot een zuivere waarneming te komen, gaat dan ook mede via het transformeren van deze problematische gevoelens tot positieve gevoelens. De onervaren respondenten maken daarbij van allerlei leertrajecten gebruik. Ze praten over hun onwetendheid en gevoelens met medewerkers en met collega's, zowel binnen als buiten de instelling. Ze lezen toegankelijke literatuur met verhalen van ouders en anderen die moeite hebben gehad met de verstandelijke beperking van hun familielid. Ze proberen kennis te verzamelen, zodat ze verstandelijke beperkingen theoretisch kunnen plaatsen. Ze volgen cursussen om de communicatievormen te leren waarmee ze kunnen afstemmen op de pastoranten. Op deze manier ontwikkelen ze een voorlopig referentiekader dat hen in staat stelt om bewuster en beter te gaan waarnemen en nieuwe, meer gedifferentieerde aspecten van de pastorant te ontdekken. Langzamerhand wordt hun referentiekader groter en meer gedifferentieerd, tot uiteindelijk het moment komt waarop ze ervaren voldoende competent te zijn geworden om op hun waarneming te durven vertrouwen. Het ontwikkelen van een innerlijk referentiekader is dus een zaak van langdurig volhouden, van reflectie over onzekerheid, van het verwerven van feitelijke kennis over pastoranten, van het aanleren van communicatieve vaardigheden en van een innerlijke ontwikkeling tot 'zakelijkheid'.

In tabel 7.2.1 vat ik de leeropgaven, competenties en de leerweg op de laag van de feiten samen.

Ook hier heb ik, net zoals in de hoofdstukken 4, 5 en 6, bij 'competenties' een beknopte formulering gebruikt waarbij steeds dient te worden gelezen 'het vermogen tot' of 'het vermogen om te'. Deze toevoeging geldt voor alle hieronder volgende tabellen.

Tabel 7.2.1: Leeropgaven, competenties en leerweg op de laag van de feiten.

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
- Zicht leren krijgen op de communicatieve mogelijkheden van de pastorant (referentiekader)	- Zakelijk en gedifferentieerd waarnemen	- Present zijn en volhouden
- Kennis verwerven over relevante feiten van Pt	- Receptiviteit	- Begeleiders en collega's benutten voor feedback en informatie
	- Referentiekader hanteren	- 'Doen', reflectie, studie en vaardigheidstraining
	- Relevante feiten Pt vaststellen	- Projecties uitproberen, terugnemen en komen tot realistische beeldvorming

2 De laag van de gevoelens

Leeropgave en competentie

Pastores staan voor de leeropgave om gevoelens te delen met pastoranten, als stap in het verdiepen van de pastorale relatie. De respondenten noemen daarbij het vermogen tot empathie en het vermogen 'om daar als pastor zelf positieve gevoelens bij te houden' en congruent te blijven op de eigen gevoelslaag.

De ervaren respondenten beschikken over een uitgebalanceerde gevoelslaag. Zij zijn in staat tot empathie ten opzichte van hun pastoranten en zij behouden hun congruentie, d.w.z.: zij blijven onverstoord, in balans en in contact met hun eigen gevoelens, ook als pastoranten hun gevoelens niet adequaat uiten. Maar het is meer dan dat. Hun competentie impliceert een bepaalde kwaliteit van de gevoelslaag: zij koesteren liefdevolle en ruimhartige gevoelens ten opzichte van de pastoranten en willen zich van harte voor hen open stellen en met hen delen. Herhaaldelijk getuigen zij ervan dat hun positieve gevoelens worden bevorderd door het liefdevolle en enthousiaste initiatief van de pastoranten zelf. Deze empathie, congruentie en onvoorwaardelijk positieve gevoelens vormen samen de competentie op de gevoelslaag.

Bij onervaren respondenten moeten de empathie, congruentie en de onvoorwaardelijke positieve gevoelens nog groeien. Hun aanvankelijke onzekerheid, onmacht en soms zelfs schrik, afkeer en angst doordrenken en verstoren niet alleen hun gevoelslaag maar heel hun innerlijke ruimte. Op de gevoelslaag worstelen ze met hun onzekerheid, onmacht en ambivalentie. Op de laag van de identiteit roept de verstoring angst wakker om het verlies van identiteit en schaamte om het tekort schieten als persoon en professional in de pastorale relatie. Op de laag van de feiten wordt het waarnemingsvermogen verstoord. Op de laag van de spiritualiteit ontstaat geen gedeelde ervaring van het gekend en doorgrond zijn door God.

Uit de bovenstaande gegevens concludeer ik dat verstoorde gevoelens de belangrijkste factor zijn bij het bemoeilijken van de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Om competent te worden moet de verstoring van de gevoelslaag worden opgeheven. Hoe dat bij de betrokken pastores is gegaan, laat de leerweg zien.

Leerweg

Pastores staan voor de opgave om negatief ervaren gevoelens om te vormen tot positieve. Net als op de laag van de feiten komt het hier aan op presentie, de moedig volgehouden ontmoeting. Uit de leerervaringen van de respondenten leid ik af dat de leerweg een min of meer vastomlijnd patroon kent. In het proces van transformatie van gevoelens is er eerst afweer en afkeer. Vervolgens treedt er een zekere gewenning op. Daarop volgt een fase van bedekte humor waarin 'gespeeld' wordt met gevoelens door er grapjes over te maken. Dan is er de fase van aanvaarding: van zichzelf en de ander. Hieruit groeit de bewustwording om iets te kunnen betekenen voor de ander. Uiteindelijk treedt er wederkerigheid op en wordt de relatie waardevol en een verrijking van het bestaan.

Alle respondenten vermelden dat het opdoen van positieve gevoelens aan pastoranten een belangrijke stimulans is voor de transformatie van hun negatieve gevoelens. Vaak zijn het de pastoranten zelf die verrassen met uitingen van plezier, verbondenheid, vertrouwen en liefdevolle betrokkenheid. In een enkel geval is het een kritische (positieve) ervaring met een pastorant die de doorbraak vormt.

Ook begeleiders kunnen de transformatie bevorderen. Zij helpen de pastor vaak heel praktisch op weg. Hun concrete aanwijzingen over de wijze waarop je met pastoranten kunt communiceren, blijken een belangrijke impuls voor het opheffen van onnodige problematische gevoelens te zijn. Collega's vervullen een andere functie. Nabije collega's, bijvoorbeeld uit hetzelfde team, geven de mogelijkheid om in een informele setting spanning af te reageren en ruimte te scheppen voor positieve gevoelens. Een enkele respondent meldt dat externe collega's of een mentor die rol kunnen vervullen. Daarnaast kan een dagboek nuttig zijn, waarin praktische werkzaamheden beschreven kunnen worden maar ook zakelijke en persoonlijke reflecties. Het teruglezen kan dienen als bron voor de ontdekking van ontwikkeling en groei in het werk.

Alle respondenten hebben baat gehad bij het leren gebruiken van adequate communicatievormen, zoals totale communicatie en theatrale werkvormen. Het vermogen om deze vormen te gebruiken, helpt onnodige onzekerheid en onmacht voorkomen en geeft zelfvertrouwen.

Tabel 7.2.2 geeft een overzicht van de leeropgaven, competenties en de leerweg op de laag van de gevoelens.

Tabel 7.2.2: Leeropgaven, competenties en leerweg op de laag van de gevoelens

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
- Een pastorant leren aanvoelen in empathie - Congruent blijven bij verstorende verschijningsvorm of gevoelsuitingen van pastorant - Onvoorwaardelijk positieve gevoelens ontwikkelen	- Empathie - Congruentie - Onvoorwaardelijk positieve gevoelens	- Presentie - Gesprekken 'on the job' met begeleiders - Laagdrempelige intervisie met collega's - Het bijhouden van een dagboek met reflecties - Plezier beleven aan pastoranten - Adequate communicatievormen leren

3 De laag van de identiteit

Leeropgave en competentie

Alle respondenten richten zich op het ontdekken van en delen in de unieke identiteit van de pastoranten. De leeropgave is om daarin te slagen. Daarbij is een hechte eigen identiteit een voorwaarde, vinden de respondenten. Daaronder verstaan zij de authenticiteit en de harmonie in de eigen persoon, de geschiktheid en deskundigheid als beroepsbeoefenaar en de vanzelfsprekende representatie van het ambt dat zij vertegenwoordigen. Ik vat deze drie aspecten van identiteit samen in de aan Timmers-Huigens (Timmers-Huigens 2001, 18,29,108) ontleende term 'uniciteit', waarmee Timmers-Huigens het vermogen aanduidt om de eigen identiteit te kunnen uitdrukken en vormgeven. Alleen een pastor met een eigen uniciteit is competent, heeft het vermogen om de uniciteit van de pastorant te ontdekken of op te roepen, zo is de veronderstelling van de respondenten. Maar deze stelling wordt ook omgekeerd gehanteerd: alleen aan een pastor met uniciteit kan een pastorant zijn uniciteit tonen. Blijkbaar is er een heen en weer gaand proces tussen de pastor en de pastorant waarin uniciteit wordt opgeroepen. De specifieke opgave van de pastor is in elk geval dat hij het vermogen heeft om de uniciteit van de pastorant op te roepen en te bevestigen. Dit is de 'container

contained' functie van de pastor (Ypma 2001, 179), waarbij de pastor de pastorant in de eigen innerlijke ruimte opneemt en aanvaardt, maar vervolgens naar buiten brengt en terug geeft aan de pastorant dat hij er mag zijn en waardevol is. Daarmee bevestigt en versterkt de pastor de identiteit van de pastorant.

In de identiteit van de pastor zijn drie aspecten met elkaar verweven: persoon, beroep en ambt. De respondenten ervaren deze verwevenheid in verschillende mate. Het merendeel van hen legt in de relatie tot pastoranten een sterke nadruk op een persoonlijk engagement, enkele anderen meer op het beroepsmatige en ambtelijke aspect. Ik wil nagaan hoe de leeropgave om tot uniciteit te komen, doorwerkt in elk van de drie genoemde aspecten.

De gewaarwording van angst, twijfel en schaamte in relatie tot pastoranten, heeft een sterke impact op de persoon van de pastor. Alle respondenten hebben daar weet van, hetzij uit eigen ervaring, hetzij als verschijnsel dat zij bij bijvoorbeeld locale pastores aanschouwen. Het roept de vraag op: 'Ben ik wel de juiste persoon voor dit werk?' en 'Hoe kan ik leren om mijn problematische ervaringen en verhalen om te vormen tot een positief gekleurd narratief vermogen?' Enkele respondenten hebben moeite met het beroepsmatige aspect van hun identiteit. Hun gevoelens van schaamte, twijfel en het besef tekort te schieten, roepen de vraag op: 'Ben ik wel in het goede beroep terecht gekomen, kan ik mijn beroep waarmaken?' Ze vragen zich af hoe zij hun beroepsmatige identiteit kunnen versterken, bijvoorbeeld in expressie- en communicatiecursussen. Ook het ambtelijk aspect van identiteit kan onder druk komen te staan. Een enkele respondent vindt het essentieel om de geloofsinhoud ter sprake te brengen in relatie tot pastoranten maar voelt zich machteloos en tekort schieten als dat onvoldoende lukt. Dat leidt tot ambivalentie over de zin van het werk en de respondent vraagt zich af of deze werkcontext wel voldoende spiritueel inkomen geeft.

Uit de data leid ik af dat competentie op de laag van de identiteit wordt uitgedrukt in het vertellen van positieve verhalen, verhalen waarin een positief oordeel over pastoranten en over het eigen werk door klinkt. Die positieve verhalen komen voort uit het ontdekken van de eigen uniciteit in het werk: de eigen sterke kanten, toegenomen beroepsvermogens en geslaagde representaties van de geloofsinhoud. Ook positieve feedback en waardering van de omgeving speelt daarbij een rol. Tot die omgeving behoren ook de pastoranten. Zij vervullen een essentiële rol in het versterken van de identiteit van de pastor, zeggen de respondenten. Pastores die de uniciteit van pastoranten leren ontdekken, krijgen oog voor hun aanstekelijke spontaniteit en enthousiasme. In het vertrouwen dat pastoranten op voorhand aan de pastor schenken, versterken zij het zelfvertrouwen van de pastor en maken zij het de pastor gemakkelijk om het geschenken vertrouwen te beantwoorden.

Leerweg

Wat betreft het aspect van de persoonlijke identiteit blijkt 'leren vooraf', in relatie tot één persoon die iemand lief is, een belangrijke factor te zijn bij het op voorhand verwerven van een uitgebalanceerde persoonlijke identiteit binnen dit pastorale werkveld. In relatie tot een familielid heeft een aantal respondenten geleerd om angst te overwinnen en pars pro toto een positieve relatie te ontwikkelen met mensen met een verstandelijke beperking. Deze leerervaring vooraf geeft een solide basis voor het beroepsmatig functioneren. Toch noopt de pastorale functie tot een verder versterken van de identi-

teit. Door de spiegel die pastoranten aan de pastor voorhouden, kan het noodzakelijk zijn om tot een heroriëntatie op de eigen biografie te komen, al of niet met behulp van supervisie of in cursorisch verband. Het appèl dat in deze specifieke vorm van het pastorale beroep op de openheid, ontvankelijkheid, spontaniteit en creativiteit wordt gedaan, kan de reden zijn om nog eens nader te reflecteren op de eigen kwetsbaarheid en op onverwerkte ervaringen van het ‘kind’ in zichzelf.

De onervaren respondenten moeten hun *persoonlijke identiteit* alsnog ontwikkelen in het werk zelf. ‘Leren in de praktijk’ vormt ook hier weer de kern van de leerweg, die leidt tot een positief gekleurde identiteit in de zin van: ‘Ik ben de juiste persoon voor dit werk’. Wat helpt is volharding, observatie van zichzelf in relatie tot pastoranten, persoonlijke reflectie over sterke en zwakke kanten, gesprekken met begeleiders en collega’s, (hapsnap) lezen om zich te kunnen identificeren met anderen die in een overeenkomstige situatie verkeren, vaardigheidstraining en, niet in het minst, open leren staan voor de spontaniteit en het vertrouwen van pastoranten. Ook bij de *beroepsidentiteit* kan sprake zijn van leerervaring vooraf. Enkele respondenten hebben ervaring met pastoraal werk met kinderen en jongeren of met totale communicatievormen in toerustingswerk. Dat blijkt een goede basis voor het werken met mensen met een verstandelijke beperking. Ook bepaalde vakken van de theologiestudie zijn beroepsvormend, zoals hermeneutiek en Klinische Pastorale Vorming. Het ontwikkelen van de *beroepsidentiteit* tijdens het uitoefenen van de functie zelf wordt vooral versterkt door het ‘al doende’ leren van totale communicatie. Het versterkt de ervaring van ‘Ik kan het’. Dat is het begin van het vertellen van een positief verhaal over het werk. De *ambtelijke identiteit* levert in de kerkelijke viering nauwelijks problemen op. De theologiestudie biedt daarvoor voldoende competenties. In de pastorale ontmoeting lijkt dat moeilijker. Een gebrek aan ervaring roept bij onervaren respondenten gemakkelijk het besef op als ambtsdrager tekort te schieten. Dat knaagt. Ervaren respondenten lijken dat echter geen identiteitsvraag te vinden maar eerder een blijvende uitdaging om hun vermogens aan te scherpen.

Voor de volledigheid verwijs ik nog naar laagdrempelige intervisie en het bijhouden van een dagboek als instrumenten van identiteitsvorming. Het zijn vormen van reflectie die op alle lagen het leren bevorderen, dus ook op de laag van de identiteit.

In tabel 7.2.3 vat ik de aspecten van de leeropgaven, competenties en de leerweg samen.

Tabel 7.2.3: Leeropgaven, competenties en leerweg op de laag van de identiteit

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
- De uniciteit van pastoranten recht leren doen met behulp van de eigen uniciteit als pastor - Narrativiteit ontwikkelen	- Uniciteit - Identificatie met de werksoort - Narrativiteit: positieve verhalen over Pt en zichzelf	- Leerervaring vooraf: privé, beroep & studie - Presentie en volharding - Reflectie op eigen biografie - Ontwikkelen vermogens - Open staan voor unieke inbreng pastoranten - Laagdrempelige intervisie

4 De laag van de spiritualiteit

Leeropgave en competentie

De respondenten staan op de laag van de spiritualiteit voor de *leeropgave* om in de relatie tot pastoranten te komen tot het delen van verwondering en stilte, van kleine en grote geluismomenten, van verbondenheid met de kern van het bestaan en Gods geheim. Nader beschouwd gaat het daarbij om het vermogen van de respondenten om het Rijk Gods te kunnen representeren en om ruimte te scheppen voor de expressie van het eigen geloof van de pastoranten.

De ervaren respondenten weten de eigen spiritualiteit als instrument te benutten voor het vinden van toegang tot de laag van de spiritualiteit van de pastoranten. Ook de pastorant kan echter het initiatief hebben bij het openen van de laag van de spiritualiteit, zoals één van de respondenten ervaart op het moment dat ze ‘verloren en gevonden’ wordt in de omarming van een pastorant. Bijna alle respondenten kennen de ervaring dat pastoranten in hun spiritualiteit verwijzen naar de Ander.

Het delen van spiritualiteit leidt bij de respondenten tot een grote mate van verbondenheid met de pastoranten. Spiritualiteit is voor hen ‘beleefd en geleefd geloof’ (Tieleman, 1995, p. 25). Het is allereerst een beleving, de ervaring dat het een geschenk is om Gods geheim met pastoranten te delen. Die beleving geeft een grote mate van vertrouwdheid aan de relatie. Dat opent een ander, verdiept, perspectief op de pastoranten. Het relateert het ‘wat’ van hun verstandelijke beperking en schept ruimte voor het waarnemen van hun uniciteit, voor hun mogelijkheden en in het bijzonder voor hun talent om God op een aanstekelijke en inspirerende manier present te stellen.

Naast het belevingsaspect getuigen de respondenten ook van het geleefde aspect van spiritualiteit. De spirituele ontmoeting met pastoranten leidt tot inzet voor hen, als een vorm van ‘geleefd geloof’. Die inzet is mede gericht op de ‘buitenwereld’. Bijna alle respondenten zijn overtuigde pleitbezorgers van hun pastoranten in kerk en samenleving. Ze zijn bruggenbouwers tussen instelling en samenleving, geven voorlichting, verspreiden kennis, geven het goede voorbeeld in vieringen en bepleiten op beleidsniveau dat geloofsgemeenschappen meer werk maken van inclusie.

Een aantal respondenten brengt de beide kanten van de spiritualiteit in verband met de visie van de Joodse filosoof Levinas, waarbij in de pastorant de Ander wordt ontmoet. Van die ontmoeting gaat een religieus en ethisch appèl uit. De religieuze verbondenheid opent de ruimte om te ‘schouwen’ wie de ander wezenlijk is, namelijk subject ‘coram deo’. De ethische bewogenheid om pastoranten maakt van pastores bruggenbouwers.

Op grond van de bovenstaande analyse vat ik *competentie* op de laag van de spiritualiteit samen als het vermogen van pastores om te komen tot verbondenheid met pastoranten in een beleefd en geleefd geloof.

Leerweg

Spiritualiteit is de kern van het werk van pastores. Met name de respondenten van Rooms-katholieke huize hebben tijdens hun theologische studie al volop aandacht besteed aan het verdiepen van hun spiritualiteit als basis voor het ambt van pastor. Zij hebben geleerd zich bewust te zijn van de archetypische uitstraling van hun spiritualiteit in de relatie tot pastoranten.

De ontwikkeling van de pastorale spiritualiteit is niet los te zien van de ontwikkeling van de andere lagen van de innerlijke ruimte. Als een pastor nog kampt met proble-

matische gevoelens of nog moeite heeft met zijn identiteit in relatie tot pastoranten, dan heeft dat een belemmerende invloed op de laag van de spiritualiteit. Er is dan nog onvoldoende innerlijke ruimte om de geloofsinhoud met pastoranten te delen, ook al kan volharding helpen daar naartoe te groeien.

De ontwikkeling van de spiritualiteit blijkt bij de meeste respondenten samen te hangen met een stapeling van positieve ervaringen met pastoranten. Het gaat daarbij om kleine momenten van ontmoeting en vreugde, die samen op enig moment het besef wakker roepen dat het een genade is om met deze pastoranten te mogen optrekken. Dat ‘disclosure’ moment kan niet worden gepland maar reflectie, meditatief schouwen en de bewustwording van positieve ervaringen brengen het moment wel dichterbij. Daarnaast is er in enkele gevallen sprake van wat ik een ‘kritische leerervaring’ heb genoemd, één ingrijpende spirituele ervaring die doorslaggevend is voor de definitieve verbondenheid met en inzet voor pastoranten. Het gaat daarbij om een rolomkering: niet de pastor biedt troost maar de pastorant troost de pastor. Het kan de omarming door een pastorant zijn die als een bevrijdend en religieus moment wordt ervaren. Het kan ook gebeuren als iemand van wie je dat nooit had verwacht, precies dat lied zingt dat troost biedt ten tijde van verdriet.

Pastoranten blijken dus op verschillende manieren zelf een bijdrage aan het spirituele leerproces van de respondenten te leveren. Alle respondenten benadrukken dat pastoranten hen hebben geraakt met hun gave om het geheim van God present te stellen en met hun talent om de pastorale relatie te verdiepen tot op de laag van de spiritualiteit. Een pastor hoeft alleen maar te leren om daarvoor open te staan.

In tabel 7.2.4 geef ik een overzicht van de leeropgave, competentie en de leerweg op de laag van de spiritualiteit.

Tabel 7.2.4: Leeropgave, competentie en leerweg op de laag van de spiritualiteit

LEEROPGAVE	COMPETENTIE	LEERWEG
- De eigen spiritualiteit leren inzetten voor het delen in grote en kleine momenten van spiritualiteit	- Verbondenheid in een beleefd en geleefd geloof	- Vooraf: ontwikkelen persoonlijk geloof of spiritualiteit - Volharden in spirituele groei - De spiritualiteit van pastoranten schouwen in kleine en grote ontmoetende momenten

5 Terugblik

Pastores zijn volgens de analyse competent als zij in balans zijn op de vier lagen van hun innerlijke ruimte en vanuit die ruimte stap voor stap contact kunnen maken met de vier lagen van de innerlijke ruimte van de pastorant. Via deze competentie realiseren zij hun pastorale proprium: verbondenheid en wederkerigheid in een beleefd en geleefd geloof.

Het verwerven van deze competentie vraagt om transformatie van de innerlijke ruimte en dat vraagt weer om volharding in de relatie tot de pastoranten. Via een proces van omvorming van met name problematische en negatief ervaren gevoelens ontstaat er ruimte voor gedifferentieerd waarnemen, voor empathie en voor het delen in uniciteit en spiritualiteit. De transformatie is voltooid op het moment dat de pastor op de laag van de spiritualiteit wederkerigheid en verbondenheid met de pastorant ervaart.

7.2.2 De tussenruimte tussen de pastor en de pastorant

1 Overtuiging

Leeropgave en competentie

De respondenten uit het onderzoek geven aan dat het voor pastores een essentiële leeropgave is om een positieve overtuiging over pastoranten te ontwikkelen. Zij verwoorden hun eigen positieve overtuiging met uitspraken als: pastoranten zijn waardevolle en authentieke mensen; het is een verrijking om een relatie met hen te onderhouden en creatieve inzet voor hen te hebben. Naast de meer algemene term ‘respect’ wordt ook de religieus geladen term ‘eerbied’ gebruikt om de positieve overtuiging uit te drukken. Die religieuze lading verbindt ‘overtuiging’ met spiritualiteit (§ 7.2.1). Overtuiging kan ook wat nuchterder worden verwoord: ‘Het is werk’, maar wel werk dat met inzet en (positieve) overtuiging moet gebeuren. Een competente, positieve overtuiging kan dan ook worden omschreven als ‘respect en eerbied hebben voor pastoranten’ en als ‘erkenning dat pastoranten waardevol zijn en dat het waardevol is om een relatie met hen te hebben’.

De respondenten hebben oog voor het feit dat het bijzondere uiterlijk, het ontoegankelijke innerlijk en het vreemde gedrag van pastoranten het ontstaan van een positieve overtuiging in de weg kunnen staan. Deze verschijnselen kunnen de innerlijke ruimte verstoren en roepen gemakkelijk een negatieve overtuiging wakker, waarin mensen met een verstandelijke beperking als problematisch, minderwaardig en als stoorzender in de (geloofs)gemeenschap worden gezien. Ook ambivalente overtuigingen komen voor. Ogenscheinlijk is er alle ruimte voor mensen met een verstandelijke beperking maar die ruimte wordt teniet gedaan door hen als groep of ‘doelgroep’ van liefdadigheid te zien. Ambivalent is ook de uitspraak: ‘Ze horen er wel bij, maar ik ben er de persoon niet naar om iets voor hen te kunnen betekenen’, zoals één van de pastores in de verkenning in § 2.2.1 aangeeft.

Een aantal respondenten is al tot een positieve overtuiging gekomen in gezins- of familieverband, maar bij anderen ontstaat hij door positieve ervaringen in het werk, stap voor stap of via een kritische ervaring met een pastorant. De respondenten merken dat, als zij eenmaal in staat zijn tot het ‘naar buiten luisteren’ van de overtuiging van pastoranten, pastoranten een vaak uitgesproken, positieve overtuiging jegens pastores hebben. Dat versterkt weer de eigen positieve overtuiging van de pastores. Dat bevordert het vertellen van de eerder genoemde ‘metanarratieven’ (§ 2.4.1), verhalen die uitdragen dat over mensen met een verstandelijke beperking kan worden gedacht in termen van ‘waardevol’, ‘talent’, ‘toegankelijk en spontaan’ en ‘mensen met mogelijkheden’.

Eén respondent benadrukt dat ook geïnternaliseerde waarden en mensbeelden bijdragen aan een positieve overtuiging. ‘Iedereen is gelijkwaardig’, leert hij in zijn ouderlijk huis, in relatie tot gezinsleden die minder begaafd zijn dan hij. Ook de socialisatie in het pastorale beroep brengt dergelijke waarden met zich mee, zoals de overtuiging van de respondenten dat het tot het pastorale proprium behoort om pastoranten op te zoeken omdat zij, zoals ieder mens, waardevol zijn.

De analyse laat zien dat de spiritualiteit van de pastor de doorslaggevende factor is bij het constitueren van diens positieve overtuiging. Het delen van spiritualiteit in een beleefd en geleefd geloof schept de ruimte om pastoranten in hun unieke waarde te schouwen en vormt de aanleiding om zich relationeel met hen te verbinden en zich voor

hen in te zetten. Een positieve overtuiging is daarom op *betrekkingsniveau* een belangrijke constituerende factor voor het aangaan en onderhouden van de pastorale communicatie. Een pastor met een positieve overtuiging zal gemakkelijk een waardige en positieve toon kunnen hanteren ten opzichte van pastoranten. Zelfs als het de pastor ontbreekt aan voldoende kennis en vaardigheden, zal een positieve overtuiging ertoe leiden dat pastoranten serieus worden genomen.

Een positieve overtuiging blijkt ook te werken als een *filter* dat beschermt tegen de verstoring van de innerlijke ruimte van de pastor. Een respondent die te maken krijgt met beangstigend gedrag van pastoranten, kan via haar positieve overtuiging de angst relativeren. Het beangstigende van het gedrag wordt eruit gefilterd en het gedrag wordt opgevat als een voorbijgaand incident dat de fundamenteel goede relatie niet verstoort.

Leerweg

De respondenten laten zien dat een competente, positieve overtuiging niet valt aan te leren door vanuit een buitenstaanderperspectief naar pastoranten te kijken en, als over een object, informatie over hen te verzamelen. Weliswaar spelen geïnternaliseerde waarden als ‘gelijkwaardigheid’ mede een rol bij een positieve benadering maar een echt positieve overtuiging komt slechts tot stand in een langdurig engagement. In dat engagement leren de respondenten steeds beter om de pastorant te lezen als subject en om diens positieve kwaliteiten te onderkennen. De verstoring van de eigen innerlijke ruimte neemt af en negatieve verhalen worden getransformeerd tot positieve. Het transformatieproces wordt bevorderd door een context waarin positieve en negatieve ervaringen kunnen worden uitgewisseld met anderen, zoals bijvoorbeeld laagdrempelige intervisie met collega-pastores of gesprekken bij de koffie met begeleiders. Overigens is het wel degelijk mogelijk voor pastores om met hun ‘gewone’, d.i. de in hun theologische opleiding geleerde, competenties tot goede communicatie te komen met mensen met een verstandelijke beperking. Beginnende pastores kunnen, ‘onbewust bekwaam’, soms tot verrassende gesprekken komen, vanuit een positieve overtuiging en nog niet geremd door de gedachte ‘het is een pastorant’.

In tabel 7.2.5 zijn de kenmerken van de leeropgave, competenties en leerweg in het segment van de overtuiging samengevat.

Tabel 7.2.5: *Leeropgave, competenties en leerweg rond overtuiging*

LEEROPGAVE	COMPETENTIES	LEERWEG
- Een positieve overtuiging ontwikkelen over pastoranten	- Eerbied en respect hebben - Pastoranten zijn waardevol - De relatie met pastoranten is waardevol - Bereidheid tot inzet	- Reflectie over waarden en mensbeelden - Tijd en ruimte voor reflectie over positieve en negatieve ervaringen - Volgehouden engagement

2 **Vermogens**

Korthagen gebruikt het begrip ‘vermogens’ om het geheel van kennis en vaardigheden aan te duiden (Korthagen 2001, 2008). Hoewel ik de samenhang van kennis en vaardigheden onderken, maak ik bij de analyse toch onderscheid tussen ‘kennis’ en ‘vaardigheden’, omdat ik op zoek ben naar enerzijds concepten en theorieën die in cursorisch

verband kunnen worden uitgelegd en overgedragen en anderzijds vaardigheden die kunnen worden voorgedaan en ingeoeft. De respondenten in het onderzoek kennen geen eerste prioriteit toe aan het verwerven van vermogens. Een positieve overtuiging vinden ze belangrijker. Toch kan uit het beeldmateriaal en de participerende observaties worden opgemaakt dat er voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking wel degelijk specifieke vermogens nodig zijn, die niet in de theologische basisopleiding worden geleerd. Blijkbaar is de specifieke vormgeving van pastorale ontmoetingen en kerkelijke vieringen zo gewoon voor de respondenten geworden dat zij zich als professionals niet of nauwelijks meer bewust zijn van het belang van hun vermogens.

a. Kennis

Leeropgave en competentie

De uitkomsten van het onderzoek bevestigen het eerder verwoorde vermoeden dat het voor de respondenten in het onderzoek een moeilijke opgave is om te expliciteren wat de specifieke kennis is die zij nodig hebben voor de pastorale communicatie met hun pastoranten. Zij ‘weten’ weliswaar hoe zij in de praktijk van hun werk moeten handelen maar dat is eerder impliciete, stilzwijgende praktijkkennis dan een bewust en geabstraheerd kennisdomein dat kan worden gedeeld met anderen. Toch is er enig inzicht mogelijk in de leeropgave en competenties op het gebied van kennis. Allereerst blijkt dat de respondenten in hun functie baat hebben bij vooraf verworven kennis in hun theologische studie. Het gaat daarbij vooral om kennis van de hermeneutiek, homiletiek, exegese, liturgiek en spiritualiteit. Daarnaast verwerven ze praktijkkennis, dat is globale kennis van de aard en ernst van de verschillende verstandelijke beperkingen, kennis van totale communicatie, kennis van de specifieke werkvormen en kennis van de theorie van de ervaringsordening. Ook ‘zelfkennis’ wordt van belang geacht maar daarover heb ik al voldoende gezegd in § 7.2.1. Ik ga hier nader in op de praktijkkennis, die uiteen valt in twee kennisrichtingen: kennis over pastoranten en kennis van specifieke communicatievormen. De ‘werkvormen’ komen in § 7.2.3 ter sprake.

In hun pogingen om contact te leggen met pastoranten, merken de respondenten al snel dat de aard en ernst van een verstandelijke beperking grote invloed hebben op de communicatieve mogelijkheden van de pastorant. Bij sommige pastoranten is een gewoon gesprek mogelijk, waarbij generieke theologische kennis volstaat maar bij veel anderen is specifieke kennis nodig. In de praktijk, vooral in gesprekken met begeleiders, leren de respondenten om het onderscheid tussen de verschillende pastoranten te benoemen. Met globale aanduidingen als ‘hoog niveau’ of ‘laag niveau’ maar ook met bewoordingen als ‘lichte, matige, ernstige of zeer ernstige verstandelijke beperking’ ontwikkelen ze een referentiekader om genuanceerder te kunnen waarnemen wat de beperking van een pastorant is. Ook meer op het gedrag van pastoranten afgestemde typering, zoals ‘autisme’ of ‘grensoverschrijdend gedrag’, helpen om het referentiekader te verfijnen. Deze kennis is ‘globaal’ omdat het zich niet richt op gedetailleerde (medische en sociaalwetenschappelijke) kennis van een verstandelijke beperking maar op een bij benadering weet hebben van de beperking, als indicatie voor de mate waarin die beperking de communicatie beïnvloedt. Het gaat hier om kennis op betrekkningsniveau, die voorafgaat aan kennis op het inhoudsniveau. Tegelijkertijd vergaren de res-

pondenten kennis over de communicatievormen die aansluiten bij een bepaalde mate van beperking. Zij leren gebruik maken van ‘totale communicatie’, d.i. communicatie met heel het lichaam en gebruik makend van alle zintuigen (zie § 3.2.5). Totale communicatie is vooral ‘analoge communicatie’, waarbij een boodschap niet via digitale taal maar via lichaamstaal, stembuigingen en gelaatsuitdrukkingen wordt overgebracht (zie § 3.2.4). Alle respondenten noemen de theorie van de ervaringsordening als een instrument dat hen heeft geholpen om te begrijpen wat zij vaak al intuïtief deden, namelijk het betonen van fysieke nabijheid aan pastoranten, het zorgvuldig omgaan met het opbouwen van een vertrouwensband, de associatieve werking van rituelen, de voorspelbaarheid van een activiteit door het aanhouden van een vaste volgorde en het ruimte scheppen voor een eigen inbreng van pastoranten. De theorie helpt bij het coreguleren van de handelingen van de pastor, met name om bewust te kunnen aansluiten bij de dominante ervaringsordening van de pastorant.

Samenvattend kan van de *leeropgave* worden gezegd dat pastores voor de opgave staan om kennis te verwerven die hen helpt om te communiceren met pastoranten. *Competentie* is communicatieve kennis die de aansluiting bij het begripsvermogen van de pastoranten mogelijk maakt. Deze kennis duid ik, in navolging van Timmers-Huigens, aan als ‘kennis van coregulatie’ (zie § 3.2.6).

Leerweg

Veel kennis van de respondenten over pastoranten en over de communicatie met hen is praktijkkennis, kennis die niet in cursussen maar al doende is verworven. Het referentiekader om pastoranten beter te kunnen waarnemen, leren de respondenten vooral in gesprekken met en door participerende observatie bij begeleiders en collega's, soms aangevuld met het lezen van laagdrempelige literatuur en een enkel artikel uit een wetenschappelijk tijdschrift. Ook totale communicatie wordt in de meeste gevallen in de praktijk geleerd. Vaak is dat een kwestie van pure noodzaak, omdat een cursus totale communicatie niet wordt aangeboden. Een theatercursus kan de ‘zelfexpressie’ helpen bevorderen, d.i. het uitdrukken van emoties in totale communicatie. Leerzaam voor de respondenten is de ontdekking dat de geloofstraditie een rijke bron van vormen kent die nauw verwant zijn aan totale communicatie: symbolen, rituelen, liturgische gebaren en houdingen, liederen en muziek, die ook nog eens de kracht hebben om de spiritualiteit van pastoranten wakker te maken.

Totale communicatie moet worden afgestemd op het begripsniveau van de pastorant. Dat hebben de respondenten meestal al doende geleerd, door goed te kijken of een communicatievorm ‘over komt’ en door te schakelen naar een andere vorm van communicatie als dat nodig is. Alle respondenten geven aan dat kennis van de theorie van de ervaringsordening hen heeft geholpen om zich bewust te worden van het begripsniveau van pastoranten. Deze theorie helpt vooral ‘verklaren’, bijvoorbeeld waarom het belangrijk is om fysiek nabij te zijn aan pastoranten, waarom het belangrijk is dat het pastorale en liturgische optreden herkenbaar en voorspelbaar is en waarom liturgische vormen zo doeltreffend zijn. Het bewust ‘hanteren’ van de theorie van de ervaringsordening om het niveau van een pastorant te ‘diagnosticeren’ en om met een daarop afgestemde aanpak te ‘intervenieren’, wordt alleen door een enkele zeer ervaren respondent gedaan.

Opvallend is dat het gericht verwerven en vergroten van kennis van (theologische) vakliteratuur nauwelijks voorkomt en dat studie geen ‘must’ is voor professionele pastores. Een geautoriseerde ‘body of knowledge’, bijvoorbeeld vastgesteld door beroeps-

verenigingen van geestelijk verzorgers, ontbreekt. Laagdrempelige en op de praktijk gerichte literatuur, zoals ervaringsverhalen en praktijkaanwijzingen, is belangrijker voor de respondenten. Blijkbaar is wetenschappelijke literatuur pas in een later stadium van belang, als er tijd en psychische ruimte komt voor een abstracter niveau van reflectie (Menken-Bekius 2007, 99).

In tabel 7.2.6 zijn de leeropgave, competenties en de leerweg samengevat in een schema.

Tabel 7.2.6: *Leeropgave, competenties en leerweg rond kennis*

LEEROPGAVE	COMPETENTIES	LEERWEG
- Praktische en theoretische kennis leren verwerven voor de communicatie met pastoranten	- Kennis van coregulatie: totale communicatie (TC) en ervaringsordening - Kennis van werkvormen	- Theologiestudie - Leren in de praktijk - Cursussen: TC, Theater

b. Vaardigheden

Leeropgave en competentie

Als *leeropgave* bij het leren van ‘vaardigheden’ noemen de respondenten met name het leren van competenties op betrekkningsniveau, vooral met pastoranten maar, op het voorwaardenscheppend niveau, ook met hun begeleiders. De belangrijkste competentie op betrekkningsniveau is voor de respondenten dat zij de relatie met pastoranten kunnen structureren. Dat houdt in dat zij het vermogen hebben om te bevorderen dat er contact ontstaat met pastoranten, dat er vertrouwen groeit en dat binnen die vertrouwensrelatie de geloofsinhoud aan de orde kan komen. Tot het betrekkningsniveau rekenen de respondenten dan ook de vaardigheid om volharding, vertrouwen, nabijheid en geduld te kunnen betonen naar pastoranten. Verder noemen zij de vaardigheid om inzicht te krijgen in het begripsvermogen van een pastorant en om daarbij aan te kunnen sluiten met passende communicatievormen. Vaardigheid vraagt het ook om de communicatie te kunnen reguleren bij grensoverschrijdend gedrag van pastoranten. Als laatste vermelden ze de vaardigheid om rituelen te kunnen hanteren bij de overdracht van de geloofsinhoud, in het pastoraat en liturgische vieringen. Op basis van de uitspraken van de respondenten kan *competentie* worden benoemd als het vermogen om die communicatie- en werkvormen te gebruiken die aansluiten bij het begripsvermogen van pastoranten en die het contact tussen enerzijds de pastor en de pastorant en anderzijds de pastorant en de geloofsinhoud mogelijk maken. Deze competentie vat ik, net zoals bij ‘kennis’, samen als ‘coregulatie’.

Het ontbreken van vaardigheden is een belangrijke hindernis bij het leren communiceren met pastoranten met een verstandelijke beperking. Het leidt tot verbaliteit, te zeer afstand houden, maar vooral tot angst die een drempel opwerpt en verstrend werkt op de congruentie van de pastor.

Leerweg

Een aantal respondenten heeft in leerervaring vooraf, voornamelijk in de thuissituatie, de basisvaardigheden kunnen leren voor de communicatie met pastoranten. Ook

de theologiestudie is een bron van het leren vooraf van vaardigheden, met name rond de basisopzet van pastoraat en vieren. Onervaren respondenten moeten het vooral hebben van oefening in de praktijk, van cursussen totale communicatie en theatrale werkvormen, van participerende observatie en van tips van betrokken begeleiders of collega's. Ook helpt 'moed' en een bijbelse inspiratiebron als 'het goede voorbeeld van Jezus: zitten, praten en vertellen zoals hij deed'.

In tabel 7.2.7 vat ik de leeropgave, competentie en leerweg rond vaardigheden samen.

Tabel 7.2.7: Leeropgave, competentie en leerweg rond vaardigheden

LEEROPGAVE	COMPETENTIE	LEERWEG
- Communicatie- en werkvormen leren die aansluiten bij begripsvermogen pastoranten	- Coregulatie	- Leerervaring vooraf - Theologiestudie en bijbelse metaforen - Cursussen - Leren door observatie en nadoen

7.2.3 Gedrag in de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering

In de vorige paragrafen heb ik geanalyseerd wat er gebeurt in de innerlijke ruimte van de pastor en in de tussenruimte tussen de pastor en de pastorant. Daarbij bleef de pool van de geloofsinhoud nog op de achtergrond. In de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering speelt de geloofsinhoud een belangrijke rol. Hoe zich de inbreng van de geloofsinhoud laat denken, heb ik in hoofdstuk 3 verbeeld in de figuren 3.3 en 3.4. De figuren laten zien dat pastores niet alleen werk moeten leren maken van het verdiepen van de relatie met de pastorant/hoorder maar ook stapsgewijs daarin de geloofsinhoud moeten leren inbrengen. Figuur 3.4 verwijst daarbij naar het moment waarop pastor en pastorant/hoorder in hun communicatie ook de kern van de geloofsinhoud met elkaar delen. Met behulp van die figuur zal ik analyseren welke competenties in het onderzoek als specifiek worden gezien voor de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering en hoe deze competenties zijn te leren.

a. De pastorale ontmoeting

Leeropgave en competentie

Opvallend is dat de pastorale ontmoeting bij de ervaren respondenten steeds meer beperkt wordt tot crisispastoraat. Tijdgebrek is een reden maar mogelijk speelt ook de ervaring dat het een lastige opgave is om tot een pastorale ontmoeting te komen met mensen met een verstandelijke beperking, te meer naarmate die beperking ernstiger is. Alleen de beginnende respondenten zetten nog wat breder in maar dan vooral om kennis te maken en niet zo zeer om op een inhoudelijke pastorale vraag van een pastorant in te gaan.

Alle respondenten noemen als *leeropgave* voor de pastorale ontmoeting: het kunnen realiseren van 'presentie', d.i. het kunnen opbouwen van een positieve relatie. Zij weten dat er pas inhoudelijke pastorale begeleiding kan plaatsvinden als er eerst op betrekkingniveau veiligheid en vertrouwen is. Ervaren pastores bieden veiligheid en vertrouwen door hun positieve overtuiging, door hun vermogen om adequate communica-

tievormen te gebruiken en door hun vertrouwenwekkende archetype. Dat maakt dat pastoranten zich gemakkelijk aan hen toevertrouwen. *Competentie* is daarmee allereerst het vermogen om op *betrekkingsniveau* een relatie te kunnen opbouwen.

De respondenten geven aan dat pastores ook op *inhoudsniveau* competent moeten zijn. Ze moeten de inhoudelijke vraag van de pastorant kunnen vaststellen. Dat is bij veel pastoranten een lastige opgave, in zoverre zij niet zelf kunnen aangeven wat hen bezig houdt of dwars zit. Soms kunnen begeleiders of familieleden bemiddelen, soms kan een pastor uit de context of het levensverhaal opmaken wat er bij een pastorant speelt, soms blijft het een vraagteken. De ervaren respondenten zijn zich ervan bewust dat begeleiders een vertekend, te feitelijk en oppervlakkig en een te weinig op de uniciteit van de pastorant gericht beeld kunnen schetsen. Ze vertrouwen vaker op hun eigen waarnemingsvermogen, ook al impliceert dat een langere weg om een relatie met de pastorant op te bouwen.

De respondenten gebruiken *specifieke werkvormen* om het beleven van spiritualiteit in een pastorale relatie mogelijk te maken, ook als er geen voorafgaande of expliciete pastorale vraag is. Zij maken gebruik van rituelen, deels standaard, deels op de individuele pastorant afgestemd, om expliciete en impliciete vragen van pastoranten op te nemen en te transcenderen tot het beleven van het geloofsgeheim. Eén van de specifieke werkvormen is de kleine groepsviering. Alle respondenten zijn met deze vorm vertrouwd. Zij maken ervan gebruik om pastoranten, vooral die met een ernstige of zeer ernstige verstandelijke beperking, groepsgewijs te ondersteunen bij zingeving en zinbeleving. De werkvorm is flexibel inzetbaar, bijvoorbeeld als catechese, als kerkelijke viering in het klein maar ook als een vorm van groepspastoraat. Kleine groepsvieringen hebben een 'analoog' communicatief karakter (zie § 7.2.2a over 'kennis'). Niet de gesproken taal maar de fijnzinnige presentie, de rustige en geduldige communicatie van de pastor, de vaste rituelen en de persoonlijke aandacht voor ieder van de pastoranten, stellen de geloofsinhoud present en openen de ruimte van de spiritualiteit. Het begrip 'analoog' heeft dus niet alleen betrekking op het volvoeren van symbolische handelingen maar is ook van toepassing op de houding en non-verbale communicatie van de pastor. Zo kan bijvoorbeeld het moment van 'troost' in de pastorale ontmoeting niet alleen in woorden maar ook in een gelaatsuitdrukking, een gebaar en een stembuiging worden vormgegeven. Individuele rituelen zijn op dezelfde principes geënt: de veilige nabijheid van de pastor, de vertrouwde omgang met elkaar, de voorspelbaarheid van de rituele setting en de ruimte voor de pastorant om zichzelf te zijn, vormen de middelen om een pastorale ontmoeting vorm te geven.

Leerweg

Generieke competenties zoals die in de theologische opleiding worden verworven, vormen een goede basis voor de pastorale ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking. Generieke competenties helpen om een pastoraal proprium te formuleren, dat bij nagenoeg alle respondenten inhoudt dat zij op eigen initiatief pastoranten opzoeken om hen te leren kennen en doorgronden en om met hen de geloofsinhoud te delen, al of niet in een crisissituatie.

Maar er zijn ook specifieke leeropgaven. Nog afgezien van de specifieke eis om balans te verwerven in de innerlijke ruimte, moeten pastores rituele werkvormen leren gebruiken, zowel in de individuele pastorale ontmoeting als in kleine groepsvieringen. Deze werkvormen zijn in instellingen een bekend gegeven en beginnende pastores kunnen

zich die vormen eigen maken door te gaan kijken bij een collega, door imitatie en oefenen, eventueel onder begeleiding van een ervaren collega. Het leren van werkvormen wordt verdiept door reflectie op de theologische en sociaalwetenschappelijke visie achter deze werkvormen. Reflectie op de werkvormen vergroot het referentiekader, in de vorm van kennis van verstandelijke beperkingen, van adequate communicatievormen en van het naar het geloofsgeheim verwijzend karakter van rituelen. Reflectie maakt ‘bewust bekwaam’. Daarnaast schept het ruimte voor intercollegiaal en interdisciplinair overleg.

In tabel 7.2.8 vat ik de leeropgaven, competenties en leerweg rond de pastorale ontmoeting samen.

Tabel 7.2.8: Leeropgaven, competenties en leerweg voor de pastorale ontmoeting

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
- Op betrekkningsniveau en inhoudsniveau een pastorale ontmoeting leren vormgeven	- Totale communicatie op betrekknings- en inhoudsniveau	- Pastorale proprium als basis
- Specifieke werkvormen leren gebruiken	- Rituelen en kleine groepsviering vorm geven	- Werkvormen leren van voorbeeld
	- Analoge communicatie	- Reflectie maakt bewust bekwaam

b. De kerkelijke viering

Leeropgave en competentie

Alle respondenten vinden het de leeropgave en tegelijk de basiscompetentie in de kerkelijke viering om de geloofsinhoud te kunnen delen met de hoorders. In vieringen met mensen met een verstandelijke beperking maken zij daarbij bewust gebruik van de zeggingskracht van de liturgische ruimte en van de liturgische orde van dienst, van musiceren, zingen, bidden, bijbel lezen en preken. Bij de analyse van de leeropgaven en de competenties besteed ik eerst aandacht aan de liturgische context en daarna aan de dialogische preek.

De liturgische context

Het delen van de geloofsinhoud in een viering met mensen met een verstandelijke beperking is op zich een generieke hermeneutische opgave voor de respondenten. Specifieker, hoewel ook weer niet uniek voor de kerkelijke viering met mensen met een verstandelijke beperking (De Roest 2010, 219, 238), vinden zij de leeropgave en de competentie om bij het vieren bewust gebruik te maken van de zeggingskracht van de kerkelijke ruimte en van de draagkracht van de liturgie. De geuren en kleuren van het gebouw en daarbinnen de vroomheid in hout en steen, zijn op zich al verwijzers naar het geloofsgeheim. Een competente voorganger maakt van deze voorgegeven mogelijkheden gebruik door bewust aan te sluiten bij voorwerpen of afbeeldingen die in de kerk aanwezig zijn. Ook de liturgie, met zijn vaste patronen en associatieve mogelijkheden en daarbinnen de archetypische verschijning van de voorganger in diens liturgische gewaad, helpt de geloofsinhoud over te dragen. De theorie van de ervaringsordening onderbouwt voor de respondenten waarom kerkgebouw en orde van dienst belangrijk zijn bij het verwijzen naar de geloofsinhoud. De vertrouwde ruimte en wat zich daarbinnen voltrekt, geeft veiligheid en coreguleert daarmee de lichamelijke

ervaringsordening. Het archetypische optreden van de voorganger en de symbolische handelingen coreguleren de associatieve ordening. De vaste volgorde van de orde van dienst geeft structuur en komt tegemoet aan de structurerende ervaringsordening. Ruimte voor de inbreng en uniciteit van de pastoranten, mogelijk zelfs een eigen rol als bijvoorbeeld misdienaar of acoliet waarin pastoranten op eigen wijze kunnen bijdragen aan de viering (Smit 2008, 15-22), coreguleert de vormgevende ervaringsordening.

Specifieke aandacht verdient het gebruik van de bijbel in de viering en de preek. De meeste respondenten preken over een bijbelgedeelte dat voorafgaande aan de preek vanaf een lessenaar is voorgelezen. Een andere vorm is om de aparte bijbellesing weg te laten en te integreren in de preek zelf, vanuit de opvatting dat de afstand in tijd tussen de lezing en de preek te groot is voor deze hoorders om te overbruggen. Daartegenover staat de opvatting dat de bijbellesing, als herkenbaar onderdeel van een viering, een structurelement is dat de hoorders helpt bij het ordenen van hun ervaring en dus niet kan worden weggelaten. Voor beide standpunten is iets te zeggen. Een verdere mogelijkheid is om de aparte plaats van de bijbellesing als liturgisch element overleidend te houden maar de tekst zo te vereenvoudigen of om te zetten naar totale communicatie dat de hoorders de tekst gemakkelijker zullen verstaan.

Ook de gebeden worden op een specifieke manier vormgegeven, in aansluiting op de wijze waarop pastoranten ervaringen ordenen. Dat vraagt de competentie om een veilige, vertrouwde gebedsvorm te scheppen waarbinnen de hoorders hun gebedsintenties kunnen inbrengen. De gebruikelijke vorm is een vragenronde, waarbij de voorganger bij de hoorders informeert waarvoor zij willen bidden en waarbij de voorganger aansluitend de gebedsintenties verwoordt in het ritueel van een gebed. Op deze gebruikelijke vorm zijn varianten, bijvoorbeeld de vorm waarbij de hoorders naar voren komen om elk een kaars aan te steken, waarna een plenair gebed volgt in de vorm van een monoloog. De gebedsintenties kunnen ook één voor één worden opgepakt, waarbij de voorganger aan elke intentie een standaardzin toevoegt en afsluit met een ‘amen’. Geen van de respondenten in het onderzoek legt beperkingen op aan het aantal hoorders dat een gebedsintentie mag uiten, zoals ik zelf heb voorgesteld (Smit 2006b, 93,94). Doorgaans mag iedereen aan het woord komen, net zo vaak en net zo lang als zij willen. Het onderzoek geeft geen nadere informatie over de wijze waarop de respondenten omgaan met pastoranten die niet zelf kunnen verwoorden dat zij en waarvoor zij willen bidden. Mogelijk wordt daarbij gebruik gemaakt van de bemiddeling van begeleiders, vrijwilligers of familieleden.

De dialogische preek

Alle respondenten vinden dat de competentie om dialogisch te kunnen preken, specifiek is voor kerkelijke vieringen met mensen met een verstandelijke beperking (Cazemier 2009, 34-41), ook al komt de dialogische preek ook in andere contexten voor (Stark 2009, 43-47). In een dialogische preek gaat het om een pastor die als in een gesprek de geloofsinhoud met de hoorders deelt. In een discussie over het begrip ‘dialogische preek’ heeft Trapman aangegeven dat ‘dialoog’ vooral dient te worden opgevat als een tegenstelling tot ‘monoloog’, de vorm waarin preken gewoonlijk worden gehouden. Tot een werkelijke dialoog met hoorders met een verstandelijke beperking komt het volgens hem niet en daarom heeft hij voorgesteld om te spreken van een ‘vertelgesprek’ (Trapman 1993, 158). Hij nadert daarmee de voorstelling van de preek als een reis met haltes (zie § 4.2.1.II.b).

De competentie voor de dialogische preek valt uiteen in twee aspecten: het gaat enerzijds om competente communicatie op betrekkningsniveau en anderzijds op inhoudsniveau. Op betrekkningsniveau is het de opgave om contact te maken en te houden met de hoorders. Om hun aandacht te vangen en concentratie vast te houden, laten de respondenten de preekstoel achter zich en gaan nabij de hoorders staan. Zij kijken hen aan en nodigen hen uit met vragen. Ze scheppen een enthousiaste sfeer en bouwen spanning op. Ze bevestigen de antwoorden op gestelde vragen, ook al is het een antwoord dat niet aansluit bij de vraag. Op inhoudsniveau is het de opgave om de inhoud van een bijbelverhaal zo te vertalen dat de hoorders de inhoud tot zich kunnen nemen. In het hermeneutische proces zoeken de respondenten naar de betekenis van een bijbeltekst, overwegen die voor zichzelf en proberen zich in te denken bij welke concrete levenssituatie van de hoorders de tekst kan aansluiten. Theatrale werkvormen, visualisering met een beamer, symbolische voorwerpen en de analoge communicatie van de voorganger helpen om de bijbeltekst concreet te maken in totale communicatie. Op inhoudsniveau is er ruimte voor de eigen geloofsinzichten van de hoorders zelf. Dat gebeurt vooral op de gespreksmomenten, waarbij het soms tot een echte dialoog komt en hoorders de richting van de preek kunnen ombuigen.

De dialogische preek vraagt om de competentie om uit het hoofd te kunnen spreken, eventueel met behulp van korte aantekeningen. Zo kan de voorganger voortdurend appelleren aan de concentratie van de hoorders en ingaan op wat zij zelf bijdragen aan de voortgang van de preek. Om uit het hoofd te preken maken de op de preek bevraagde respondenten een stappenplan, dat zij bijvoorbeeld aanduiden met de metafoer van de ‘wandeling’ of de ‘reis’, met onderweg een aantal ‘haltes’. Het reisgedeelte bestaat uit een aantal ‘vertelstukken’ van de voorganger. Dat vormt de rode draad. De haltes zijn de gespreksmomenten, waarbij de dialoog ruimte schept voor de eigen geloofsinbreng van de hoorders. Zowel op het vertellen als op de dialoog bereiden de respondenten zich voor, bijvoorbeeld door het vertelgedeelte voor zichzelf te visualiseren en door vooraf per halte een open vraag te formuleren. Het voeren van regie is een belangrijke (meta) competentie. Zowel op betrekkningsniveau als op inhoudsniveau moet de voorganger in staat zijn om de hoorders te richten op een ongestoorde en succesvolle voortgang van de dialoog. Enerzijds is regie daarom het regelen van het ‘verkeer’ en het opheffen van stoorzenders, anderzijds is regie het bevorderen van sfeer, het oproepen van spanning en de gerichtheid op het ontdekken van de inhoud van het geloofsgeheim. Regie is moeilijk te leren (vgl. de stagiaire van pastor Els in § 6.1.1). Een onervaren voorganger gaat gemakkelijk op in ofwel het bewaken van de ‘orde’, daarbij de inhoud verwaarlozend, ofwel in het presenteren van de inhoud, daarbij het contact met de hoorders verliezend.

Ik wil nog een nadere analyse maken van het disclosure-moment in de preek. Bij de participerende observaties valt op hoe verbaal de preek nog is. Toch ontstaat er uiteindelijk in de geobserveerde preken een moment waarop de geloofsinhoud erfahrbaar wordt in een beleving van eerbied, rust of juist van enthousiasme en de nabijheid van het Rijk Gods. De vraag is waardoor dat disclosure-moment ontstaat. De theologische opmerkingen van de hoorders lijken daarbij van ondergeschikt belang, althans: als het om het puur inhoudelijke aspect ervan gaat. Dat blijft vaker een mee-resoneren met de voorganger dan dat het nieuwe geloofsinzichten oplevert. Toch spelen de reacties van de hoorders wel degelijk een essentiële rol, maar dan op betrekkningsniveau. In de beweging van actie en reactie tussen voorganger en hoorders wordt sfeer opgeroepen,

een gespannen verwachting die langzaam culmineert in het moment waarop het bijbelverhaal zijn geheim prijs geeft. Dat gebeurt meer analoog, in enthousiasme of stilte, dan digitaal, in een verbaal begrepen boodschap. Een nadere verklaring voor het moment van disclosure is dat de intensivering van de relatie tussen voorganger en hoorders steeds meer lagen van de innerlijke ruimte opent, zowel bij de hoorders als de voorganger. In die intensivering opent ook het bijbelverhaal zich in steeds diepere lagen, net zolang totdat de kern van het verhaal zich laat ervaren. De preek, die begint met het vertellen van het feitelijke verhaal, gaat gevoelens oproepen, vervolgens levensverhalen wakker maken en uiteindelijk ook de ruimte scheppen voor spiritualiteit, het moment waarop het geloofsgeheim zich openbaart.

Leerweg

De theologische studie blijkt een goede basis te vormen om voor te gaan in vieringen met mensen met een verstandelijke beperking, met name door de vakken hermeneutiek, homiletiek, exegese en liturgiek. Daarnaast geeft leerervaring in andere werksituaties, bijvoorbeeld in het jongerenpastoraat, een aanvulling van competenties. Verder wordt ‘participerende observatie’, d.i. meedoen met en kijken naar een activiteit met mensen met een verstandelijke beperking, genoemd als een leerzame ervaring, bijvoorbeeld in de korte stage die de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) aan studenten aanbiedt in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking. Eenmaal in functie is een stage bij een ervaren collega helpend. Maar bovenal wordt het preken in dialoog toch in de praktijk geleerd. Het leren omgaan met het betrekkningsniveau van de dialogische preek kan in ieder geval gedeeltelijk in losse oefeningen worden uitgetoetst, zoals pastor Els met haar stagiaire doet. Het gaat dan om contact maken en houden. Reflectie kan daarbij een theoretische onderbouwing geven.

Het leren omgaan met het inhoudsniveau van de communicatie ligt in het verlengde van de basiskennis van pastores. Ook hier echter speelt de verbaliteit en de (ogenschijnlijk) abstractiegraad van de bijbelverhalen een complicerende rol. De ervaren respondenten hebben met vallen en opstaan oog leren krijgen voor de concreetheid van een bijbelverhaal en voor de elementen van totale communicatie die al in het verhaal zelf aanwezig zijn. Geen van hen heeft een cursus of workshop kunnen volgen rond bijvoorbeeld ‘preken in dialoog’ of ‘bijbellezen met het oog op totale communicatie’.

In tabel 7.2.9 vat ik de leeropgaven, competenties en leerweg rond de kerkelijke viering samen.

Tabel 7.2.9: Leeropgaven, competenties en leerweg rond de kerkelijke viering

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
- Leren om op betrekkningsniveau contact te maken en te houden	- Aansluiten bij de zeggingskracht van kerkgebouw en liturgie	- Theologiestudie
- Leren om de geloofsinhoud over te dragen op het begripsniveau van de hoorders	- Dialogisch preken	- Leerervaring in eerdere beroepen
	- Sfeer, spanning en disclosure oproepen	- Nadoen van goede voorbeelden
		- Reflectie
		- Cursus of workshop

7.2.4 De innerlijke ruimte van de pastorant

In de crosscase analyse heb ik ook gekeken naar typering van de innerlijke ruimte van de pastorant. Dat levert echter nauwelijks nieuwe inzichten op ten opzichte van wat al in § 7.2.1 en § 7.2.2 besproken is. Samengevat komen de typering van de respondenten erop neer dat mensen met een verstandelijke beperking unieke mensen zijn, met eigen relevante feiten, eigen gevoelens, een eigen identiteit en een eigen bron van spiritualiteit. Uit de leerweg van de respondenten blijkt dat het feit van de verstandelijke beperking vaak een drempel vormt om toegang te vinden tot de innerlijke ruimte van pastoranten. Die toegang wordt pas gevonden als pastores eerst hun innerlijke ruimte hebben leren afstemmen op de pastoranten door het ondergaan van een transformatie van de lagen van de innerlijke ruimte. Pas als ze een referentiekader hebben ontwikkeld, gevoelsmatig in balans zijn gekomen, onvoorwaardelijk positieve gevoelens hebben ontwikkeld en spirituele verbondenheid ervaren, kunnen zij de innerlijke ruimte van de pastorant waarnemen en delen in diens feiten, gevoelens, identiteit en spiritualiteit. Dan blijken mensen met een verstandelijke beperking unieke mensen te zijn die met hun bestaan bijdragen aan de levensvreugde van de respondenten.

7.2.5 De tussenruimte tussen de pastorant en de pastor

Ook wat betreft de tussenruimte tussen de pastorant en de pastor heb ik de meeste details besproken. Het merendeel van de pastoranten wordt als 'gemakkelijk in de omgang' beschreven. Deze pastoranten hebben een positieve overtuiging jegens de pastor en uiten dat in de verschillende contexten op een gewone manier, door in woord en daad aan de pastor aan te geven dat zij hem en de pastorale relatie waarderen. Een aantal pastoranten heeft moeite met het vormgeven van de tussenruimte. Mensen met een ernstige of zeer ernstige verstandelijke beperking missen de vermogens om daaraan vanuit zichzelf invulling te geven. Zij zijn afhankelijk van de inzet van anderen. Als echter de communicatie tot stand is gekomen, blijken zij op hun unieke wijze toch ook te kunnen bijdragen aan een waardevolle pastorale en menselijke ontmoeting. Daarnaast zijn er mensen met een verstandelijke beperking die hun gedrag niet goed kunnen reguleren, die moeite hebben met het onderkennen van hun eigen grenzen en die van anderen. Hun gedrag is uitbundig, overdadig en soms grensoverschrijdend maar ervaren pastores zijn in staat tot coregulieren en het stellen van grenzen. Daarmee helpen zij pastoranten hun eigen grens te bewaken.

7.2.6 De tussenruimte tussen de pastorant en de geloofsinhoud

Volgens de respondenten blijken pastoranten, zeker binnen de bedding van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering, te beschikken over een eigen authentieke geloofsbeleving, die door pastores herhaaldelijk als origineel, spontaan en aanstekelijk wordt ervaren. Inhoudelijke details van die geloofsbeleving zijn in het onderzoek niet aan de orde geweest, wel dat de geloofsbeleving van pastoranten van invloed is op de relatie met de pastor en die relatie verrijkt. Alle respondenten geven aan dat de pastorale relatie wederkerig wordt, als zij eenmaal hebben geleerd om open te staan voor de pastoranten. In de pastorale relatie ontmoeten zij niet alleen de pastorant als de ander,

maar ook God als de Ander. Pastoranten worden 'voorgangers' in het ontdekken van het geloofsgeheim.

7.2.7 De tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud

In deze paragraaf beschrijf ik de leeropgaven, competenties en leerweg met betrekking tot de voorbereiding van de pastor op de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering.

1 Pastoraal-theologische overtuiging

De pastoraal-theologische overtuiging speelt een rol bij de voorbereiding op de pastorale en liturgische werkzaamheden. In de voorbereiding staan de respondenten met name voor de *leeropgave* om te bepalen welke pool van de hermeneutische driehoek het accent moet krijgen in de pastorale communicatie. Is dat de pool van de pastorant/hoorder of de pool van de geloofsinhoud? De meeste respondenten zoeken naar een evenwicht tussen de polen. Ze vinden dat er zowel recht moet worden gedaan aan de hoorders als aan de geloofsinhoud, i.c. de bijbelverhalen. Bijbelverhalen nemen bij hen een centrale plaats in de viering in maar worden zo geëxegeseerd en homiletisch geconcretiseerd dat ze aansluiten bij het begripsvermogen en de leefsituatie van de hoorders. Maar er blijken ook pastores te zijn, zeggen de respondenten, die vinden dat bijbelverhalen het begripsvermogen van pastoranten en hoorders te boven gaan. Zij stellen de pastorant/hoorder centraal en vandaar uit beoordelen zij de geloofsinhoud als te moeilijk. Zij gebruiken geen bijbelverhalen in de viering maar wijken bijvoorbeeld uit naar levensbeschouwelijke thema's uit kinderboeken, die zij toegankelijker achten. Ze voelen zich niet verplicht om uit te gaan van het bijbelverhaal als basis voor exegese en preek maar gebruiken de zegingskracht van de spiritualiteit in deze levensbeschouwelijke thema's. Een derde groep stelt de pool van de geloofsinhoud, i.c. bijbelverhalen, centraal. Voor deze groep hebben bijbelverhalen en bijbeltaal een bijna absolute status. Een concretisering van centrale bijbelse begrippen tot op het begripsniveau van hoorders met een verstandelijke beperking stuit op dogmatische weerstand. De letterlijke taal van de bijbel moet klinken. Dat de hoorders hiermee tekort komen, wordt soms als pijnlijk ervaren maar ook verdedigd met een theologisch verweer: 'Ik doe mijn best en de Geest doet de rest' (zie § 2.1). Overtuiging hangt af van de persoon van de pastor en van diens omgang met en waardering van de bijbel maar natuurlijk is ook de geloofstraditie waarin de pastor staat, van betekenis. Het verbaast niet dat het juist Rooms-katholieke pastores zijn die de bijbel niet gebruiken en dat juist in de reformatorisch protestantse geloofsovertuiging de bijbel een dominante positie heeft in de hermeneutische driehoek.

Ook al getuigen de respondenten ervan dat niet alle pastores op één zelfde lijn zitten, toch blijkt uit de data dat een *competente pastoraal-theologische overtuiging* eruit bestaat dat pastores het vermogen hebben om te reflecteren over de keuzes die zij maken en over de accenten die zij leggen bij het hanteren van de hermeneutische driehoek.

De *leerweg* bij het ontwikkelen van deze competentie is bij de respondenten mede bepaald door de eigen spirituele en kerkelijke achtergrond. Maar het werken met mensen met een verstandelijke beperking vraagt om een nieuwe afweging en om reflectie over de vraag hoe zij de verhouding zien tussen enerzijds het recht doen aan het begripsvermogen van de hoorders en anderzijds aan de centrale waarden van de geloofsinhoud.

In tabel 7.2.10 vat ik de leeropgave, competentie en leerweg rond de pastoraal-theologische overtuiging van de pastor samen.

Tabel 7.2.10: Leeropgave, competentie en leerweg rond de pastoraal-theologische overtuiging van de pastor

LEEROPGAVE	COMPETENTIE	LEERWEG
- Bewust worden van de eigen accenten binnen de hermeneutische driehoek en van de uitwerking daarvan op de communicatie	- Reflexiviteit rond de eigen keuzes in de hermeneutische driehoek	- Reflectie tijdens de theologische opleiding en tijdens collegiale gesprekken

2. Theologische kennis en vaardigheden

Omdat de pastoraal-theologische kennis en vaardigheden elkaar overlappen, bespreek ik ze hier samen als de vermogens die nodig zijn om de geloofsinhoud te kunnen vertellen naar -in dit geval- mensen met een verstandelijke beperking. Die vermogens kunnen weliswaar niet helemaal los worden gezien van de communicatieve vermogens in de tussenruimte tussen pastor en pastorant/hoorder, maar verschillen ervan door de blikrichting, die nu vooral op de pool van de geloofsinhoud is gericht.

De respondenten schetsen als het centrale probleem in de voorbereiding van pastores dat bijbelverhalen door hun abstractiegraad veelal te moeilijk zijn voor het bevattingsvermogen van pastoranten. Pastores staan daarom voor de *leeropgave* en moeten over de *competentie* beschikken om de taal van bijbelverhalen om te zetten in totale communicatie, zodat de verhalen concreet ervaarbaar worden. Uit het onderzoek blijkt het een telkens terugkerende opgave, zelfs voor ervaren pastores, om daarbij recht te doen aan het bijbelverhaal, op een manier die tegelijk recht doet aan de hoorders. Het blijft lastig om het inhoudelijke thema dat uit het verhaal opklinkt, te verbinden met de leefwereld van de hoorders. Het is elke keer weer een creatieve zoektocht om een goede werk- of communicatievorm te vinden die aansluit bij het begripsvermogen van de hoorders.

Bij hun voorbereiding gebruiken de respondenten zowel generieke als specifieke theologische vermogens. *Hermeneutisch* hanteren ze generieke vermogens. Ze lezen het bijbelverhaal met het oog op een thema of boodschap, om vervolgens te zoeken naar ervaringen uit het leven van pastoranten waarin dat thema tot klinken kan komen. Ook de omgekeerde weg wordt gevolgd: bij een thema uit het leven van pastoranten wordt een bijbeltekst gezocht waarin een vergelijkbaar thema voor komt. Als het thema concreet moet worden uitgewerkt, zijn specifieke vermogens vereist. Het verbale en abstracte karakter van een bijbels thema moet tot een gebeurtenis worden, die zich als in een film voor de pastoranten afspeelt of die in theatervorm kan worden uitgebeeld en waarin pastoranten actief kunnen participeren. *Exegetisch* heeft dat tot gevolg dat pastores de bijbelverhalen bestuderen met het oog op totale communicatie en theatrale werkvormen. Ze onderzoeken niet alleen om welk thema of om welke vraag het in het verhaal gaat maar zoeken ook naar aanwijzingen in het bijbelverhaal om later bij de preek bepaalde zintuigen, geluiden en lichamelijke uitdrukkingvormen te kunnen gebruiken. Voor de *homiletische opbouw* van de preek verwijs ik naar § 7.2.3b.

De *leerweg* van de respondenten geeft aan dat de specifieke theologische vermogens in de praktijk moeten worden verworven, zeker ook omdat er geen cursus voor is. Een aantal respondenten heeft gebruik gemaakt van de mogelijkheid tot het observeren en

imiteren van een ervaren collega. Een belangrijk aspect van de leerweg is om vaardigheden die zijn opgedaan in cursussen 'totale communicatie' en 'theatrale expressie' te transformeren naar de pastoraal-theologische context van de preekvoorbereiding.

Uit het onderzoek komen nauwelijks suggesties naar voren over wetenschappelijke literatuur die de vermogens beschrijft. Als pastores al naar literatuur verwijzen dan is het naar Trapman (1993) en naar het handboek 'Van en voor allen' (Meininger 2004).

In tabel 7.2.11 vat ik de leeropgave, competentie en leerweg rond de theologische kennis van de pastor samen.

Tabel 7.2.11: Leeropgave, competentie en leerweg rond de theologische kennis van de pastor

LEEROPGAVE	COMPETENTIE	LEERWEG
- Specifieke exegetische en homiletische vermogens verwerven om bijbelverhalen te vertolken in totale communicatie	- Kennis en vaardigheden om bijbelverhalen te vertolken in totale communicatie	- Theologische opleiding - Observeren en imiteren van werkwijze collega's - Kennis en vaardigheden rond TC betrekken op exegetische en homiletiek

7.2.8 De geloofsinhoud: bijbelverhalen en liturgische vormen

Bij de bespreking van de kerkelijke viering en de pastorale ontmoeting en passim is uitvoerig en voldoende stil gestaan bij de pool van de geloofsinhoud. Bij de leeropgave en de competentie wat betreft *bijbelverhalen* komt het aan op het vermogen om een bijbelverhaal te kunnen lezen als een gebeurtenis en te kunnen concretiseren in totale communicatie met het oog op het bevattingsvermogen van pastoranten/hoorders met een verstandelijke beperking. Bij de leeropgave en competentie wat betreft de *liturgie* gaat om het vermogen om de liturgie als vormgegeven geloof te kunnen zien en, in overeenstemming met de theorie van de ervaringsordening, te kunnen hanteren als vorm van coregulatie van de geloofservaring.

De leerweg van de respondenten laat zien dat theologiestudie de basiscompetenties levert om de geloofsinhoud te kunnen overdragen aan hoorders met een verstandelijke beperking. Via leren in de praktijk wordt deze kennis toegespitst op mensen met een verstandelijke beperking. Adviezen van ervaren collega's en de bestudering van (een-voudige) literatuur zoals de theorie van de ervaringsordening werken ondersteunend.

In tabel 7.2.12 vat ik de leeropgaven, competenties en leerweg rond bijbelverhalen en liturgische vormen samen.

Tabel 7.2.12: Leeropgaven, competenties en leerweg rond bijbelverhalen en liturgische vormen

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
- Bijbelverhalen concreet en in totale communicatie leren lezen en doorgeven - Liturgie als vormgegeven geloof leren zien	- Bijbelverhalen in TC lezen en representeren - Gebruik maken van de zeggingskracht van de liturgie	- Hermeneutiek en liturgiek leveren de basiscompetentie - Collegiale uitwisseling - Kennis verwerven van TC en theorie ervaringsordening - Leren door doen

In bijlage 7.2 geef ik een overzicht van de uitkomsten van de crosscase analyse zoals die in § 7.2 heeft plaatsgevonden.

7.3 Tabel van leeropgaven, competenties en leerweg

In deze paragraaf zal ik de uitkomst van de crosscase analyse verder samenvatten en comprimeren, zodat er een beknopt overzicht tot stand komt van de leeropgaven, competenties en leerweg.

Het uitgangspunt voor het comprimeren vormt bijlage 7.2. Daarin geef ik een overzicht van de uitkomsten van de crosscase analyse uit § 7.2. In dit overzicht zitten nog een aantal doublures. Bij de inleiding op hoofdstuk 7 heb ik aangegeven op welke punten die doublures optreden. Ook is er in bijlage 7.2 nog een variatie waar te nemen in begrippen die uiteindelijk hetzelfde kernbegrip blijken te omschrijven. In de tabel heb ik die variaties onder de noemer van een kernbegrip gebracht. Na het verwijderen van de doublures en het invoeren van kernbegrippen, kom ik tot het overzicht van de leeropgaven, de competenties en de leerweg van de pastor zoals weergegeven in tabel 7.3.

In de tabel heb ik de leeropgaven, competenties en leerweg uiteen laten vallen in drie aan Van de Spijker ontleende gebieden: de personale competentie, de communicatieve competentie en de pastoraal-theologische competentie (Van de Spijker 1984, 22). De drie gebieden representeren respectievelijk de innerlijke ruimte van de pastor, de tussenruimte tussen pastor en pastorant, en de tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud. In het derde gebied heb ik ook de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering meegenomen. Deze context is zo nauw verbonden met de pool van de geloofsinhoud, dat ik beide heb samengevoegd bij het beschrijven van de pastoraal-theologische competentie.

Tabel 7.3: overzicht van de leeropgaven, competenties en leerweg van de pastor

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
Personale competentie		
- Ontwikkelen referentiekader voor waarnemen en onderscheiden	- Zakelijkheid vanuit een ontwikkeld referentiekader	- Volhardende presentie - Leren door doen - Instructie en reflectie
- Congruentie en empathie hervinden t.o.v. verstorende werking Pt	- Congruentie en empathie - Onvoorwaardelijk positieve gevoelens voor Pt	- Delen van ervaringen in (on) gestructureerde reflectie
- Verdiepte uniciteit ontwikkelen om de uniciteit van Pt te zien	- Uniciteit - Zelfbewuste, representatieve en professionele identiteit	- Reflectie over de eigen biografie - Positieve narrativiteit bevorderen
- Eigen spiritualiteit leren inzetten voor een met Pt beleefd en geleefd geloof	- Religieuze en ethische verbondenheid met pastoranten	- Thematiseren eigen spiritualiteit - Momenten van ontroering en verwondering expliciteren

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
Communicatieve competentie		
- Een positieve overtuiging ontwikkelen	- Respect en eerbied - Betrokkenheid en inzet	- Reflectie over waarden en mensbeelden m.b.t. Pt
- Kennis en vaardigheden ontwikkelen voor de communicatie met pastoranten	- Coregulatie	- Instructie en training TC - Theorie van de ervaringsordening - Leren aan ervaring
Pastoraal-theologische competentie		
- Geloofsinhoud leren vertolken op het begripsniveau van Pt in pastoraat en viering	- Analoog pastoraat - Rituele pastorale werkvormen - Aansluiten bij zeggingskracht liturgie en kerkgebouw - Dialogisch en spanningsvol (s)preken	- Theologiestudie: pastoraat en liturgiek - Observatie en imitatie van goede voorbeelden - Leren door doen - Intervisie en collegiaal overleg
- Bewustwording van eigen hermeneutische keuzes	- Reflexiviteit rond keuzes in de hermeneutische driehoek	- Theologiestudie: hermeneutiek, exegese, homiletiek
- TC in exegese en homiletiek leren toepassen	- Exegese en homiletiek in TC - Praktisch-theologische verantwoording	- Gestructureerd leren aan ervaring - Cursus 'exegese en homiletiek in TC'

7.4 Ontwerp van een leerhypothese

Onder een leerhypothese versta ik een reeks uitspraken of stellingen over de inrichting van een leerproces, in dit geval het leerproces van pastores om te leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking in de context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering. De term 'leerhypothese' ontleen ik aan Siegers en Haan, die hem gebruiken om supervisanten in de vorm van een aantal hypothetische stellingen ervan bewust te maken hoe hun leerproces verloopt (Siegers 1988, 392). Het ontwerp van de leerhypothese dat ik in deze paragraaf presenteer, is gebaseerd op tabel 7.3, de tabel van leeropgaven, competenties en leerweg. In de leerhypothese geef ik in de vorm van negen stellingen weer hoe de contouren van een onderwijsleerproces eruit komen te zien, afgaande op de informatie van de respondenten in het onderzoek. Ik ga bij het formuleren van de stellingen uit van de situatie van een pastor die nog onervaren is in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Bij het opstellen van de stellingen houd ik de volgorde aan zoals die in tabel 7.3 is weergegeven. Eerst komen er dus vier stellingen aan de orde die samenhangen met de personale competentie van de pastor. Vervolgens zijn er twee stellingen over de communicatieve competentie en als laatste drie over de pastoraal-theologische competentie. In totaal gaat het om negen stellingen. Elke stelling is opgebouwd uit drie elementen: de leeropgaven, de competentie en de leerweg, precies zoals in tabel 7.3 is gedaan. Ik formuleer dus eerst de leeropgave, dan de daarbij behorende competentie en als laatste de leerweg. De *leerweg* zal ik *cursief* aangeven, als een eerste visualisatie van het onderwijsleercurriculum dat ik in het volgende hoofdstuk zal uitwerken.

Hieronder volgen de negen stellingen over de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

Personale competentie

1. Een pastor staat op de laag van de feiten voor de opgave om een referentiekader te leren ontwikkelen om een pastorant gedifferentieerd te kunnen waarnemen. Dat maakt hem competent om (de verstandelijke beperking van) een pastorant zakelijk te benaderen en communicatievormen te kiezen die op het begripsniveau van de pastorant zijn afgestemd en toegang geven tot de inhoudelijk belangrijke feiten van de pastorant.

De leerweg bestaat uit een intensieve relatie tussen de pastor en tenminste één pastorant, als concrete context voor het leren van communicatie. Het ontwikkelen van een referentiekader wordt bevorderd door theoretische instructie en reflectie.

2. Een pastor staat voor de opgave om te leren omgaan met de verstoring van zijn gevoelslaag. Dat maakt hem competent in het communicatief hanteren van congruentie, empathie en onvoorwaardelijk positieve gevoelens voor de pastorant.

De leerweg bestaat uit het expliciteren, erkennen en transformeren van verstorende gevoelens. Adequate vormen daarvoor zijn: gesprekken met begeleiders en collega's, het lezen van ervaringsverhalen, het bijhouden van een dagboek en gestructureerde interview of supervisie.

3. Een pastor staat voor de opgave om de angst, schaamte en twijfel die zijn persoonlijke, ambtelijke en professionele identiteit verstoren, te leren transformeren tot een verdiepte uniciteit. Dat maakt hem competent in de vorm van een zelfbewuste, representatieve en professionele identiteit, als voorwaarde om te delen in de uniciteit van pastoranten.

De leerweg bestaat uit een herijking van de eigen biografie van de pastor en uit het bevorderen van narrativiteit, d.i. het leren opdoen van positieve ervaringen en het vertellen van positieve verhalen.

4. Een pastor staat voor de opgave om de eigen spiritualiteit te leren inzetten voor het delen in de geloofsbeleving van pastoranten. Dat maakt hem competent om zich religieus en ethisch met hen te verbinden.

De leerweg bestaat uit reflectie over de eigen spiritualiteit van de pastor, uit aandacht voor de eigen spirituele zeggingskracht van pastoranten en uit bewustwording van kleine momenten van verwondering, ontroering, vreugde en verdriet in de relatie met pastoranten.

Communicatieve competentie

5. Een pastor staat voor de opgave om een positieve overtuiging met betrekking tot pastoranten te verwerven. Dat maakt hem competent in het betonen van respect en eerbied en in het tonen van betrokkenheid en inzet.

De leerweg bestaat uit reflectie over de eigen waarden en mensbeelden en uit het doordenken van projecties, zoals groepsdenken en een houding van liefdadigheid.

6. Een pastor staat voor de opgave om kennis en vaardigheden te leren ontwikkelen voor de communicatie met pastoranten. Dat maakt hem competent in coregulatie, d.i. het vermogen om bij de pastorant aansluitende communicatie te kunnen toepassen.

De leerweg bestaat uit praktijkervaring en uit een cursus of workshop totale communicatie en theorie van de ervaringsordening.

Pastoraal-theologische competentie

7. Een pastor staat voor de opgave om de geloofsinhoud te leren vertolken op het begripsniveau van de pastoranten, in pastoraat en viering. Dat maakt hem competent in het gebruiken van analoge pastorale communicatie, rituele pastorale werkvormen, de dialogische preek en het hanteren van de zeggingskracht van de liturgie en het kerkgebouw.

De leerweg bestaat uit een aanvulling op de in de theologische opleiding verworven praktisch-theologische en liturgische basiskennis en kunde, via observatie en imitatie van goede voorbeelden en door leren aan eigen ervaring, daarbij ondersteund door interview of supervisie.

8. Een pastor staat voor de opgave om te leren zich bewust te worden van zijn pastoraal-theologische vooronderstellingen en zijn hermeneutische keuzes. Dat maakt hem competent in het bewust hanteren van keuzes binnen de hermeneutische driehoek en in het bewustzijn van de consequenties daarvan op de inhoud en vormgeving van de geloofsvertolking.

De leerweg bestaat uit het thematiseren van de eigen vooronderstellingen en hermeneutische keuzes en de gevolgen daarvan voor de geloofsvertolking.

9. Een pastor staat voor de opgave om een theologische werkwijze te leren hanteren in exegese en homiletiek die het mogelijk maakt om de geloofsinhoud adequaat te verbinden met de leefwereld van pastoranten/hoorders. Dat maakt hem competent in het verbinden van totale communicatie met exegese en homiletiek.

De leerweg bestaat uit een (hernieuwde) reflectie op het gebied van exegese en homiletiek en uit een praktische aanvulling op de basisdeskundigheid, in de vorm van een exegetische cursus om de bijbel te lezen met het oog op totale communicatie en een homiletische cursus om de dialogische of theatrale elementen die in een bijbelverhaal zelf aanwezig zijn, te benutten voor een dialogische preek.

7.5 Vervolg

Als ik de gegevens van tabel 7.3 en de negen stellingen van de leerhypothese in § 7.4 aan een slotbeschouwing onderwerp, dan zie ik twee lijnen in de leeropgaven van de pastor.

De eerste leeropgave is inhoudelijk en bestaat eruit dat de pastor een vak, een ambacht, specifieke communicatie- en werkvormen, moet leren in relatie tot pastoranten met een verstandelijke beperking. De tweede is een leeropgave op betrekkningsniveau. Op dat niveau moet de pastor leren zich te verhouden tot pastoranten met een verstandelijke beperking en tot het pastorale werk voor deze pastoranten. Ik licht beide aspecten hieronder toe.

Op inhoudsniveau is de leeropgave het *leren van een ambacht*. Uit de data komt naar voren dat pastores de basis van dit leren al hebben aangereikt gekregen in hun initiële opleiding aan de universiteit, soms ook in leerervaring vooraf in een eerdere beroeps-situatie. Maar dit leren behoeft aanvulling. Kenmerkend voor het leren van het specifieke ambacht van pastor voor mensen met een verstandelijke beperking lijkt allereerst dat het een leren in de praktijk is, waarbij pastores concrete ervaring moeten opdoen met mensen met een verstandelijke beperking. Een tweede kenmerk lijkt te zijn dat de deskundigheid voor dit ambacht persoonlijk wordt overgedragen, van een ervaren op een onervaren pastor. De ervaren pastor geeft het goede voorbeeld, de onervaren pastor volgt dat na en probeert dat voorbeeld vervolgens op een eigen wijze gestalte te geven. Het leren gebeurt dus niet zo zeer door theoretische cursussen of via conceptuele instructie maar door iets wat op een meester-gezel verhouding lijkt. Blijkbaar valt het niet goed uit te leggen en te conceptualiseren waaruit precies de deskundigheid voor dit ambacht bestaat en kan de overdracht van deskundigheid het beste plaatsvinden via voordoen en nadoen. Deze voorstelling van zaken past bij het beeld zoals dat uit de data naar voren komt, namelijk dat de respondenten het lastig vinden om te conceptualiseren wat de competenties zijn die zij inzetten in hun werk. Ze kunnen het beter laten zien dan erover praten.

Dat roept drie vragen op rondom ambachtelijk leren:

- 1 Wat is de betekenis van de concrete context (praktijk) voor ambachtelijk leren?
- 2 Wat is de aard van de kennis die via ambachtelijk leren wordt overgedragen?
- 3 Hoe kan dit soort kennis worden overgedragen?

Op betrekkningsniveau gaat het om het aspect van de *transformatie van de pastor*. Die transformatie betreft heel de persoon van de pastor, zowel de lagen van de innerlijke ruimte als de (lagen van de) tussenruimte naar de pastorant en de tussenruimte naar de geloofsinhoud. Een aantal pastores heeft een deel van die transformatie al in leerervaring vooraf doorgemaakt, met name het transformeren van de eigen innerlijke ruimte en de overtuiging. Onervaren pastores maken dit transformatieproces door in de beginperiode van hun nieuwe functie.

De *transformatie van de innerlijke ruimte* bestaat er concreet uit dat de pastor een referentiekader moet leren ontwikkelen om zakelijk te kunnen waarnemen, dat hij de verstoring van zijn gevoelslaag moet leren overstijgen in het vinden van een hernieuwde

congruentie, dat hij de verstoring van zijn identiteitslaag moet opheffen in het komen tot een nieuwe uniciteit en dat hij zijn spiritualiteit moet leren verrijken met een door de pastoranten verdiept beleefd en geleefd geloof. De *transformatie van de tussenruimte* tussen pastor en pastorant bestaat uit de omvorming van de overtuiging van de pastor, allereerst over de waarde van de pastoranten zelf en vervolgens over van de waarde van de relatie met hen. De transformatie zet zich voort in relatie tot de geloofsinhoud, in de overtuiging dat de geloofsinhoud van belang is voor pastoranten en dat dit uitnodigt tot nieuwe creativiteit bij de pastoraal-theologische voorbereiding.

In abstractere termen kan die transformatie worden omschreven als een verandering van een oude naar een nieuwe situatie, als deconstructie van een oud verhaal naar de reconstructie van een nieuw verhaal, als het omvormen van centrifugale krachten (afweer) tot centripetale krachten (verbondenheid), van een oud naar een nieuw verbond. De transformatie kan zowel sociaalwetenschappelijk als theologisch worden geduid. Sociaalwetenschappelijk gaat het daarbij om het, in relatie tot pastoranten, zakelijk leren waarnemen, om een verbrede congruentie en empathie en een verdiepte identiteit. Theologisch gaat het om spirituele groei en om het komen tot een overtuiging van eerbied en engagement met pastoranten. In de biografie van de pastor komen deze sociaalwetenschappelijke en theologische duiding samen en de transformatie kan dan ook worden opgevat als een narratieve reconstructie van die biografie. Opvallend is dat de respondenten aangeven dat het zonder die reconstructie van de eigen biografie niet zal lukken om een goede pastor voor mensen met een verstandelijke beperking te worden.

Het bovenstaande roept twee vragen op:

- 1 Kan het begrip 'transformatie' worden onderbouwd, verhelderd en verdiept met behulp van theologische literatuur?
- 2 Kan het toenemend engagement van pastores worden onderbouwd, verhelderd en verdiept met behulp van theologische literatuur?

De in deze paragraaf geformuleerde vijf vervolgvragen zal ik in hoofdstuk 8 bespreken met een groep experts en vervolgens verhelderen en verdiepen met behulp van sociaalwetenschappelijke en theologische literatuur.

HOOFDSTUK 8

Naar een verdiept en verbreed perspectief

8.1 Inleiding en verantwoording van de werkwijze

Dit hoofdstuk bestaat uit twee gedeeltes.

In het eerste gedeelte (§ 8.2) zal ik de onderzoeksresultaten toetsen op hun betrouwbaarheid. Ik doe dat door middel van een analytische triangulatie in de vorm van een expertconsultatie (Hutjes, 85), waarbij triangulatie tot doel heeft om de door mij beschreven onderzoeksresultaten te laten evalueren door een derde instantie (Hutjes 1996, 214).

In het tweede gedeelte (§ 8.3) zal ik de vervolgvragen die opkomen uit de onderzoeksresultaten en die ik in § 7.5 heb benoemd, verder uitwerken en verdiepen met behulp van sociaalwetenschappelijke en theologische literatuur.

De *analytische triangulatie* in § 8.2 gebeurt met behulp van een groep experts, bestaande uit pastores met deskundigheid in het werkveld van mensen met een verstandelijke beperking. Ik vraag allereerst hun commentaar op de resultaten van het empirisch onderzoek zoals die zijn samengevat in tabel 7.3 en de stellingen van de leerhypothese in § 7.4 en hun mening over de betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten. Ook leg ik aan hen enkele vragen voor die samenhangen met de vijf vervolgvragen die ik in § 7.5 heb geformuleerd. Ik ben daarbij geïnteresseerd in hun mening over de samenhang van ambachtelijk leren en leren in de praktijk maar ook hoe 'leren in de praktijk' volgens hen kan worden vertaald naar of worden ingebouwd in een onderwijsleercurriculum. Verder wil ik met de expertgroep ingaan op het onderzoeksresultaat dat een positieve overtuiging, in samenhang met de transformatie van de innerlijke ruimte, belangrijker is dan het beschikken over kennis en vaardigheden. Zo kom ik tot de volgende vijf vragen:

- 1 In hoeverre kunnen de experts de conclusies van het onderzoek herkennen en delen zoals die zijn samengevat in tabel 7.3 en de stellingen van de leerhypothese in § 7.4?
- 2 Wat is de mening van de experts over het onderzoeksresultaat dat 'leren in de praktijk' en 'transformatie van de persoon van de pastor' essentiële onderdelen zijn van de leerweg van de pastor?
- 3 Wat is de opvatting van de experts over de vraag in hoeverre en hoe 'leren in de praktijk' kan worden vertaald in een onderwijsleercurriculum?

- 4 Wat is de mening van de experts over het onderzoeksresultaat dat 'overtuiging' belangrijker is dan kennis en vaardigheden?
- 5 Welke tips hebben de experts voor toegankelijke (theologische) literatuur en eventuele andere bronnen die als educatief materiaal kunnen worden gebruikt in een onderwijsleercurriculum?

In § 8.3 wil ik komen tot een *theoretische verdieping* van de onderzoeksresultaten. Daarbij neem ik als uitgangspunt de vragen die ik in § 7.5 heb geformuleerd. Het gaat daarbij om twee clusters van vragen.

Het eerste cluster hangt samen met wat ik heb benoemd als 'leren in de praktijk' en als 'leren aan ervaring'. Rondom dit cluster wil ik drie deelvragen verder uitwerken:

- 1 Kan er op basis van relevante sociaalwetenschappelijke literatuur een verheldering worden gegeven van de betekenis van de context voor ervaringsleren?
- 2 Kan er met behulp van diezelfde literatuur een verheldering worden gegeven van de aard van het leren dat in ervaringsleren aan de orde is?
- 3 Kan er op basis van die literatuur een verheldering worden gegeven over de leerweg die bij ervaringsleren past?

Het tweede cluster hangt samen met de transformatie van de persoon van de pastor. Met name ben ik daarbij geïnteresseerd in de functie en de betekenis van de spiritualiteit van de pastor bij het transformatieproces. Ik zoek een antwoord op de volgende twee vragen:

- 1 Welke verheldering kan er op basis van relevante theologische literatuur worden gegeven over het proces van transformatie van de innerlijke ruimte van de pastor?
- 2 Welke verheldering kan er op basis van die literatuur worden gegeven over het toenemend engagement van de pastor met mensen met een verstandelijke beperking als resultaat van spirituele verbondenheid?

Ik concentreer me bij de verheldering van deze laatste twee vragen op literatuur over spiritualiteit en leerprocessen, literatuur over spiritualiteit en innerlijke groei, literatuur over mystagogie, literatuur over novicen in kloosters en literatuur over orden en congregaties die spiritualiteit koppelen aan sociaal engagement.

8.2 Analytische triangulatie: de feedback van experts

8.2.1 Inleiding

Bij de analytische triangulatie heb ik gebruik gemaakt van een expertconsultatie om de betrouwbaarheid en de reikwijdte van mijn onderzoeksresultaten te toetsen. De expertconsultatie is, volgens Hutjes, een raadpleging van deskundigen die, als onafhankelijk forum, een meer objectieve weergave en standpuntbepaling ten aanzien van het onderzoek kunnen geven. De deskundigen dragen bij aan het genereren en toetsen van de wetenschappelijkheid van het onderzoek (Hutjes 1992, 85). De vraag vooraf bij een expertconsultatie in het werkveld van pastores in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking is wie er als 'expert' gekwalificeerd zouden kunnen worden. In het onderzoek zelf heb ik al enkele van de meest ervaren en deskundige pastores in het werkveld benaderd voor het verkrijgen van data en pastores met meer expertise dan zij zijn er eigenlijk niet. Misschien zou het beter zijn als ik zou spreken van een focusgroep

van ervaren collega's, die feedback geven vanuit hun ervaring. Maar om te benadrukken dat het bij deze feedback niet gaat om de voortzetting van het onderzoek met een nieuwe ronde dataverwerking maar om een deskundig oordeel over de onderzoeksresultaten, handhaaf ik de term 'expert'.

Voor de werving van experts heb ik een oproep gedaan op de e-mailgroep van pastores in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Ik heb ervaren collega's uitgenodigd om deel te nemen aan de expertconsultatie en hen gevraagd de resultaten van mijn onderzoek te beoordelen. Op de oproep hebben negen pastores gereageerd. Twee van hen heb ik van deelname uitgesloten omdat zij tot de groep pastores behoren die ik voor het verkrijgen van onderzoeksdata heb geïnterviewd. Drie pastores bleken daags voor de expertconsultatie verhinderd wegens dringende werkzaamheden. Uiteindelijk hebben vier geestelijk verzorgers en één expert van het landelijk platform 'Samen Geloven? Gewoon Doen!' (SGGD) aan de expertconsultatie deelgenomen.

De experts hebben de volgende werkervaring:

Expert I werkt vijftien jaar als geestelijk verzorger in een instelling. Hij geeft cursussen ethiek en spiritualiteit aan medewerkers van de instelling en geeft regelmatig voorlichting over zijn werk aan (pastores van) lokale geloofsgemeenschappen.

Expert II heeft na een wetenschappelijke carrière aan een theologische universiteit de laatste zeven jaar van zijn werkzame leven als pastor gewerkt in een zorgorganisatie die zich voornamelijk richt op kleinschalige zorg voor mensen met een lichte verstandelijke beperking. Hij heeft een ambulante functie vervuld en zowel directe pastorale ondersteuning aan pastoranten gegeven als cursussen en beleidsadviezen binnen de organisatie. Hij is nu met pensioen.

Expert III werkt 7 jaar als geestelijk verzorger voor mensen met een verstandelijke beperking. Hij is lid van het bestuur van de werkveldraad Verstandelijk Gehandicapten van de Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen en betrokken geweest bij de gemeenschappen van Geloof & Licht Nederland (een stichting van Jean Vanier).

Expert IV is vijf jaar als orthopedagoog werkzaam geweest in de zorg. Na een theologiestudie is zij 12 jaar geleden begonnen als geestelijk verzorger. Ze verzorgt het pastoraat aan cliënten en geeft ondersteuning aan medewerkers.

Expert V is acht jaar werkzaam als beleidsmedewerkster bij SGGD en geeft voorlichting aan lokale geloofsgemeenschappen, verzorgt een Nieuwsbrief en organiseert studiedagen en conferenties rond inclusie.

Twee weken vóór de expertconsultatie heb ik aan de experts een informatief paper toegestuurd met beknopte informatie over het onderzoek. Het lastige bij het inschakelen van een expertgroep is: hoe veel informatie geef ik hen? Wat is noodzakelijk voor hen om te weten maar ook: wat is behapbaar voor hen om te lezen? Ik heb besloten om voor hen een korte schriftelijke inleiding op het onderzoek te maken en hen dat toe te sturen, samen met het conceptuele model figuur 3.6 uit hoofdstuk 3. Verder stuurde ik hen de op dat moment beschikbare versie van de tabel van leeropgaven, competenties en leerweg (tabel 7.3), de leerhypothese uit § 7.4 en de vijf vragen die ik in § 8.1 rond de analytische triangulatie heb geformuleerd. Tijdens de consultatie heb ik een korte inleiding gegeven over de probleemstelling, vraagstelling en doelstelling van het onderzoek. Daarna heb ik het conceptuele model uitgelegd en het verloop van het empirisch gedeelte van het onderzoek. Vervolgens hebben we de daaruit voortkomende tabel van leeropgaven, competenties en leerweg doorgenomen en, aan de hand van de

vijf vragen, de onderzoeksresultaten kritisch besproken. De expertconsultatie heeft vier uur in beslag genomen.

In de verslaglegging volg ik de vijf vragen die ik aan de expertgroep heb voorgelegd.

8.2.2 Verslag van de expertconsultatie

1 De bespreking van de resultaten van het onderzoek

De expertgroep heeft eerst aandacht besteed aan de bespreking van de resultaten van het onderzoek zoals die aan hen waren toegestuurd in de vorm van een samenvatting, het conceptuele model 3.6, tabel 7.3 en de leerhypothese uit § 7.4. In hun eerste feedback betonen de experts zich enthousiast over het conceptuele model waarmee de data zijn beschreven en geanalyseerd. Het model verschaft een heldere optiek om naar het werk van pastores in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking te kijken, zeggen zij. De analyse van de data, zoals weergegeven in de competentietabel en de leerhypothese, wordt in grote lijnen onderschreven en relevant geacht. Na deze eerste feedback hebben de experts zich over de details van het conceptuele model in relatie tot het onderzoeksresultaat gebogen.

a. De innerlijke ruimte van de pastorant.

Op de laag van de *feiten* van de pastor is er bij de experts herkenning van het feit dat pastores een referentiekader nodig hebben om mensen met een verstandelijke beperking goed te kunnen waarnemen en plaatsen. Ook het feit dat dit referentiekader slechts 'globaal' hoeft te zijn en niet tot detailkennis hoeft te leiden zoals bij bijvoorbeeld een orthopedagoog, wordt beaamd, juist ook door de expert die voorheen orthopedagoog is geweest. Op de laag van de *gevoelens* waarschuwen de experts voor een te snelle generalisering van de in het onderzoek genoemde verstoringende gevoelens die optreden in de communicatie met pastoranten. Onzekerheid en onmacht zijn algemeen herkenbaar maar gevoelens van angst en schaamte worden slechts herkend als mogelijkheid en niet als noodzakelijk voor elke pastor. Op de laag van de *identiteit* zijn er vragen over het onderscheid tussen de drie verschillende aspecten van 'ambt', 'beroep' en 'persoon' van de pastor. Het begrip 'professie' betekende ooit de plechtige belofte om je aan de ethiek van het beroep te houden en was tevens het intreden in de beroepsgroep, zeggen de experts. Met die professie schuiven ambt, beroep en persoon ineen. Dat het onderscheid in drie subidentiteiten gangbaar is in de theologische literatuur en dat dit onderscheid kan helpen om het theologische opleidingscurriculum in te richten, neemt de weerstand van de experts niet geheel weg. De experts zijn positief over het begrip 'narrativiteit' als onderdeel van de leerweg, omdat zij erin herkennen dat de aanvankelijke problematische verhalen van pastores over onzekerheid en onmacht en mogelijk ook schaamte of angst, kunnen worden opgevangen door het ontwikkelen van positieve verhalen die van betrokkenheid getuigen. Op de laag van de *spiritualiteit* brengen de experts in dat je als pastor in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking ervaart dat je bent toegetreden tot een nieuwe wereld, die ook een verdiepte spiritualiteit en een bijzondere affiniteit ten opzichte van de pastoranten met zich mee brengt. De transformatie van de innerlijke ruimte herkennen de experts als: je gaat nu heel je pastorale optreden, ook dat in vroegere functies, vanuit de kwaliteit van de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking zien. Het spirituele aspect

van de transformatie is dat je als pastor, meer dan in voorgaande pastorale functies, in de ander met een verstandelijke beperking de Ander leert ontmoeten, met een verdieping van de eigen theologische en spirituele existentie als gevolg. Eén van de experts formuleert de spirituele ervaring in de communicatie met de pastoranten als: 'Ik heb uiteindelijk meer van hen ontvangen dan aan hen gegeven'.

b. De tussenruimte tussen de pastor en de pastorant

Er is in de expertgroep uitvoerig gesproken over de betekenis van een *positieve overtuiging* in relatie tot mensen met een verstandelijke beperking. Allereerst is het denken in termen van 'groep' en met de ondertoon van 'liefdadigheid' aan de orde geweest. De experts vragen zich af waarom ik dit denken en deze ondertoon met 'afweer' benoem. Groepsdenken is in de kerk immers een gebruikelijke zaak. De experts herkennen echter wel dat het denken in groepen, met een ondertoon van liefdadigheid, een oppervlakkige waarneming van pastoranten kan impliceren die ertoe leidt dat pastoranten niet in hun spirituele kern gekend en doorgrond worden.

De experts zien het belang van een positieve overtuiging maar ook van kennis en vaardigheden. Het centrale *vermogen* dat pastores moeten leren beheersen, is volgens de experts: 'totale communicatie'. Zij achten dit een vermogen dat goed te leren valt omdat, zoals één van de experts uit eigen ervaring vertelt, je ook in het gewone pastoraat en in de gewone kerkelijke vieringen gebruik maakt van totale communicatie, ook al blijft dat in verhouding tot de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking nog wat op de achtergrond. Maar iemand voorzichtig aanraken om te troosten, of je ogen en gelaatsuitdrukking gebruiken om mensen gerust te stellen, of het gebaar dat je maakt bij de zegen: dat doet en kan elke voorganger. Maar het blijft een feit dat de experts zich pas goed bewust zijn geworden van de kracht van totale communicatie door het leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. Op basis van die ontdekking zijn zij totale communicatie veel uitvoeriger en bewuster gaan gebruiken, ook als zij voorgaan in kerkdiensten buiten de instelling.

Wat betreft de *contexten* van pastoraat en kerkelijke viering toont de expertgroep zich verrast over de uitvoerige detaillering die op grond van het onderzoek mogelijk is geworden om de dialogische preek in beeld te brengen. Het begrip 'vertelgesprek' of de preek als een wandeling of reis met tussenstops vinden zij erg verhelderend voor wat er feitelijk gebeurt in een dialogische preek. Ook de uitleg over de werking van het disclosure moment in de preek, als een stapsgewijze verdieping op betrekkingniveau tot op de laag van de spiritualiteit, vinden zij leerzaam. De expertgroep pleit voor beeldmateriaal dat de totale communicatie in de verschillende werkvormen in beeld kan brengen, zodat inzichtelijk wordt waarover het gaat als in een cursus wordt gesproken van een 'kleine groepsviering', van 'rituelen in het pastoraat', van 'totale communicatie in een viering' of van 'de werking van de geuren en kleuren van de ruimte'.

De context van het pastoraat roept discussie op wat betreft pastoranten met een zeer ernstige verstandelijke beperking. Eén van de experts stelt de vraag aan de orde in hoeverre mensen met een zeer ernstige verstandelijke beperking toegankelijk zijn voor pastorale communicatie door professionele pastores. Zou dit niet beter kunnen worden toevertrouwd aan begeleiders of, in thuissituaties, aan de ouders zelf? De andere experts zijn het hiermee niet eens, ook al beamen ze dat het veel van de pastor vraagt om de werkvormen voor deze pastoranten te leren en te kunnen toepassen. De expertgroep gaat vervolgens in op de vraag in hoeverre pastorale communicatie ook op een analoge

manier kan geschieden, dus zonder inhoudelijke taal en vooral bouwend op de zeggingskracht van totale communicatie. Een aantal pastorale kernwoorden, zoals nabijheid, vriendelijkheid, bewogenheid, bemoediging en troost, worden ter plekke door de expertgroep uitprobeernd in totale communicatie en de experts stellen vast dat pastoraat in belangrijke mate analoog blijkt te kunnen gebeuren en dat zij dat zelf feitelijk ook blijken te doen. Maar zelfs in de expertgroep blijft het een onwennig idee dat de geloofsinhoud met pastoranten gedeeld zou kunnen worden zonder gesproken taal. De angst bestaat 'dat de pastorale ontmoeting pure emotie wordt'. Daarover zou meer onderzoek moeten plaatsvinden. De in het onderzoek voorgestelde mogelijkheid van pastorale rituelen die op het individu toegesneden zijn, spreekt aan. De beelden van pastor Ans uit het onderzoek zouden daarvan een goede adstructie kunnen zijn. Twee van de experts geven een verklaring voor het feit dat pastores in instellingen vaak alleen aan crisispastoraat doen. Het ongevraagd bezoeken van pastoranten is ingeperkt, niet door onwil of tijdsgebrek van pastores, maar door de eis van een aantal zorgverzekeraars dat er voor pastorale ondersteuning een verwijsbriefje nodig is: de pastor als behandelexpert! Zonder verwijsbriefje wordt er geen vergoeding gegeven. Als laatste wijzen de experts nog op de betekenis van begeleiders en familieleden in het leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. Zij zien het als een belangrijke (meta)competentie dat pastores begeleiders en familieleden leren benutten als informatiebron of als intermediair bij het daadwerkelijk aangaan van communicatie met pastoranten.

c. De tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud

De experts voegen zelf een besprekspunt toe aan de consultatie: *de tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud*. De logica van het conceptuele model roept bij één van de experts de vraag op welke invloed 'overtuiging' en 'vermogens' in de tussenruimte tussen de pastor en de geloofsinhoud hebben. Hij verwijst daarbij naar de eerder door de expertgroep opgeworpen vraag of pastores ook voor pastoranten met een zeer ernstige verstandelijke beperking klaar moeten staan. De experts kijken niet op van het onderzoeksresultaat dat de theologische overtuiging van de pastor van invloed is op de keuzes die hij maakt binnen de hermeneutische driehoek en dat die keuze het antwoord bepaalt op de vraag of alle pastoranten kunnen meedoen en of de geloofsinhoud de nadruk krijgt of de pastorant. Ze tekenen hierbij echter aan dat dit eerder een generiek gegeven is en niet specifiek voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Ook in lokale geloofsgemeenschappen komt het voor dat pastores de geloofsinhoud en de geloofstaal zo centraal stellen dat zij weinig of geen recht doen aan (de communicatieve mogelijkheden van) de hoorders. Overigens pleiten de experts voor een evenwicht: aan de pool van de geloofsinhoud moet recht worden gedaan maar ook aan de pool van de pastorant.

2 De leerweg van pastores als 'leren in de praktijk' en 'transformatie'

De vijf experts die pastor zijn, hebben ook zelf hun beroep als pastor voor mensen met een verstandelijke beperking voor het grootste gedeelte in de praktijk moeten leren. Zelfs voor de pastor die voorheen als orthopedagoog heeft gewerkt, was het een weg van vallen en opstaan om het eigene van het pastorale beroep te leren realiseren en de ambachtelijke kanten ervan onder de knie te krijgen, zoals de specifieke werkvormen en de pastoraal-theologische voorbereiding daarop. Het leren van goede voorbeelden van collega's, door die collega's te observeren en imiteren, wordt herkend en beaamd als

een adequate leerweg. Deze leerweg in de praktijk is voor hen een noodzakelijke leer-route om het ambachtelijke aspect van het werk onder de knie te krijgen.

De experts zijn het er niet over eens of de leerweg van de pastor als 'transformatie' kan worden opgevat. Twee van de vijf experts herkennen dat niet bij zichzelf maar opvallend genoeg zijn dat precies de twee experts die de pastorale communicatie met pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking niet zelf doen maar overlaten aan medewerkers 'die deze mensen beter kennen'. Zij hebben dus weinig ervaring met juist die pastoranten die volgens de resultaten van het onderzoek de transformatie van de innerlijke ruimte oproepen en noodzakelijk maken. De anderen herkennen een aantal aspecten van de transformatie wel, zoals de noodzaak om een referentiekader te ontwikkelen en zakelijk te leren waarnemen als ook de noodzaak om met de verstoring van gevoelens te leren omgaan en een nieuwe balans te vinden, in congruentie met de eigen gevoelens. Ook herkennen ze een verdieping van hun identiteit en realiseren zij zich meer dan voorheen dat er een beroep wordt gedaan op hun eigen uniciteit. Op de laag van de spiritualiteit zijn alle experts eensgezind van mening dat er een intensivering van hun spiritualiteit heeft plaatsgevonden, zowel in de beleving van het geloofs-geheim met pastoranten als in de ethische inzet die daarmee is verbonden.

3 De vertaling van 'leren in de praktijk' naar een onderwijsleercurriculum

De vijf experts die pastor zijn, zeggen zelf ook een lange leerweg te hebben doorge-maakt om het pastorale werk voor mensen met een verstandelijke beperking onder de knie te krijgen. Op de vraag of er ook een korte weg is om te leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking vat expert I zijn eigen werk als volgt samen: 'Een korte leerweg om de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking te leren, bestaat niet. Het is een lange leerweg maar het maakt een andere pastor van je en eigenlijk zou iedere pastor deze leerweg moeten ondergaan. Dat zou ook van anderen een betere pastor maken.' Volgens hem zou dat ook de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap vanzelfsprekend maken. Alle experts zetten zich ook zelf voor die inclusie in. Ze onderhouden contacten met geloofsgemeenschappen in hun regio met als doel om die geloofsgemeenschappen te ondersteunen bij de integratie van pastoranten die de instelling hebben verlaten en een beroep doen op die lokale geloofsgemeenschappen. In hun contacten met lokale pastores ervaren de experts hoe lastig het is om kennis over te dragen. Ervaringskennis is blijkbaar niet goed uit te leggen als een collega-pastor zelf geen ervaring heeft opge-daan. Van voordoen en nadoen in gestructureerd verband komt het met deze lokale pastores niet en daarmee stokt de kennisoverdracht. De expertgroep heeft geen nadere suggesties voor een andere leerweg dan die in de leerhypothese is geformuleerd.

Wat betreft het denken in 'competenties' benadrukken de experts dat het belangrijk is dat de specifieke competenties voor dit pastorale werkveld op grond van het onderzoek goed worden beschreven. Binnen de zorgorganisaties is dat van belang voor het inter-disciplinaire gesprek van pastores met andere beroepsgroepen, naar de theologische opleidingen toe kan dan duidelijk worden gemaakt welke aanvulling er moet komen ten opzichte van de generieke theologische vorming.

4 Is 'overtuiging' belangrijker is dan kennis en vaardigheden?

De expertgroep benadert de vraag naar overtuiging en vermogens pragmatisch. Overtuiging is belangrijk maar ook kennis en vaardigheden tellen mee. Dat levert een

discussie op over leerstijlen. Er zullen pastores zijn die makkelijker leren door gewoon maar iets te doen of uit te proberen. Anderen zullen het liefst willen reflecteren over eigen werk. Weer anderen hebben graag literatuur om te bestuderen. Een goed onder-wijlsleermodel houdt rekening met deze verschillende stijlen en zal kiezen voor een gevarieerd aanbod van leerelementen, met voor elke leerstijl wat wils. Participerende observatie, theoriestudie, praktijkoefeningen en reflectie moeten elkaar afwisselen en aanvullen, zegt de expertgroep.

5 Literatuurtips

De tips die de experts hebben gegeven over waardevolle literatuur en andere infor-matiebronnen die kunnen worden gebruikt in een onderwijsleercurriculum, heb ik als bijlage 8.1 opgenomen.

De expertgroep wijst nog op een reeds bestaande training rond theatrale werk-vormen en totale communicatie. Het gaat om de training 'Als horen en zien je ver-gaat', die regelmatig aan (uitsluitend) geestelijk verzorgers wordt aangeboden (www.bartimeus.nl/cursussen). Een verslag van een oriënterend gesprek met de trai-ners van deze cursus, heb ik als bijlage 8.2 opgenomen.

8.2.3 Conclusies

In de conclusies volg ik de vijf vragen die ik aan de expertgroep heb voorgelegd.

- 1 De experts onderschrijven in grote lijnen de resultaten van het onderzoek. Zij oor-delen dat de uitkomsten van het onderzoek een betrouwbare weergave zijn van de leeropgaven, competenties en leerweg van pastores die leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. Zij achten het conceptuele model een valide instrument om onderzoek te doen en de verkregen data te analyseren. Zij vullen de analyse aan met de stelling dat pastores die specifiek hebben leren com-municeren met mensen met een verstandelijke beperking, generiek betere pastores worden.
- 2 De experts herkennen de noodzaak van 'leren in de praktijk' om het ambacht onder de knie te krijgen. Ze geven echter commentaar op het onderzoeksresultaat waarbij deze leerweg zou samenhangen met 'transformatie' van de innerlijke ruimte. Zij herkennen weliswaar de mogelijkheid van een verstoring van de innerlijke ruimte maar dat elke pastor noodzakelijk de ervaring van schaamte of angst zou kennen, lijkt hun twijfelachtig. Afgezien van de ervaring van schaamte of angst onderschrij-ven de experts echter wel dat pastores een referentiekader moeten leren ontwikke-len en met onzekerheid en onmacht moeten leren omgaan. Ook zien ze het belang van onvoorwaardelijk positieve gevoelens, van uniciteit en een positieve narrati-viteit op de laag van de identiteit, alsmede van wederkerigheid op de laag van de spiritualiteit. In feite gaat het daarbij om transformatie, is mijn conclusie.
- 3 Over de inrichting van een onderwijsleercurriculum hebben de experts geen uit-gekristalliseerde ideeën. Uit hun feedback kan echter worden opgemaakt dat er in het curriculum veel ruimte moet zijn voor 'leren in de praktijk' omdat de ambach-telijke aspecten van de werksoort slechts al doende kunnen worden geleerd. Over het 'organiseren' en begeleiden van transformatie in een onderwijsleercurriculum, bijvoorbeeld via gestructureerde intervisie en supervisie, hebben zij geen deskun-dige mening.

- 4 Het ontwikkelen van een positieve overtuiging vinden de experts even belangrijk als het ontwikkelen van de competentie van met name totale communicatie. Zij wijzen erop dat de competentie van totale communicatie, die expliciet nodig is voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking, ook wordt gebruikt in de pastorale en liturgische communicatie met mensen die geen verstandelijke beperking hebben. Daarmee is die competentie niet specifiek maar generiek en onderdeel van het instrumentarium van pastores in het algemeen. Aan de ene kant is dit een bemoedigend gegeven: pastores die willen leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking, hoeven dus minder te leren dan gedacht. Ze beschikken min of meer al over de mogelijkheden om met deze pastoranten te communiceren. Aan de andere kant blijft het natuurlijk zo dat pastores gesocialiseerd zijn in een praatberoep, waarin de geloofsinhoud vooral in gesproken taal, met een grote mate van abstractie, ter sprake komt en waarbij de verstoringen zoals die in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking kunnen optreden, zelden voorkomen. 'Leren' is dan eerder een 'afleren' van een vanzelfsprekende verbaliteit dan het 'aanleren' van nieuwe competenties.
- 5 Literatuurstudie wordt ook door de expertgroep niet als een eerste prioriteit gezien. Welwillend hebben zij enkele literatuurverwijzingen aangereikt maar eerder nog lijken zij beeldmateriaal belangrijk te vinden als leerinstrument.

8.3 Theoretische triangulatie: tacit knowledge en spiritualiteit in het leerproces

8.3.1 Sociaalwetenschappelijke inzichten in leerprocessen

Uit het onderzoek komt naar voren dat het leerproces van de in het onderzoek betrokken pastores vooral een leren is geweest dat zich in de praktijk heeft afgespeeld. Opvallend is dat de pastores desgevraagd wel een aantal essentiële stappen van hun leerweg kunnen beschrijven maar dat ze het lastig vinden om te expliciteren en te conceptualiseren welke competenties ze uiteindelijk hebben geleerd en waaruit hun deskundigheid bestaat. In de participerende observaties echter is goed te zien dat de betrokken pastores wel degelijk competent zijn en hun functie als vanzelfsprekend invullen. Dit gegeven maakt nieuwsgierig naar de specifieke kenmerken van leren in de praktijk, naar de mogelijkheden en beperkingen ervan en naar de vraag in hoeverre 'leren in de praktijk' een noodzakelijke leerweg is om de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking te leren. Zou het ook anders kunnen en kan 'leren in de praktijk' geheel of gedeeltelijk worden vervangen door een doelgericht onderwijsleercurriculum? En hoe moet zo'n curriculum er dan uit zien? Daarover heb ik in § 8.1 de volgende drie vragen geformuleerd:

- a. Kan er op basis van relevante sociaalwetenschappelijke literatuur een verheldering worden gegeven van de betekenis van de context voor ervaringsleren?
- b. Kan er op basis van diezelfde literatuur een verheldering worden gegeven van de aard van het leren dat in ervaringsleren aan de orde is?
- c. Kan er op basis van die literatuur een verheldering worden gegeven over de leerweg die bij ervaringsleren past?

Deze drie vragen wil ik beantwoorden door in de literatuur na te gaan of er aanwijzingen kunnen worden gevonden voor een nadere explicitering van 'leren in de praktijk'.

a. De context van ervaringsleren

Het leren in de praktijk komt in veel beroepen voor. Baars en Van der Werf beschrijven dat type leren voor het verpleegkundig beroep. Zij spreken over 'leren op de werkplek' en verstaan daaronder het spontane leren dat zich dagelijks op de werkplek afspeelt (Baars 2005, 4-6). Dit leren wordt ook wel 'informeel leren' genoemd, in onderscheid tot 'formeel leren' dat sterk voorgestructureerd is en plaats vindt in cursussen en trainingen. Een belangrijk kenmerk van informeel leren is dat het vooral impliciet gebeurt: leren zonder zich ervan bewust te zijn.

In het leren op de werkplek onderscheiden zij verschillende vormen:

- leren door ervaring: d.i. participerende observatie en handelen met vallen en opstaan, waarbij in dit verband met 'participerende observatie' 'meedoen en observeren' is bedoeld en niet een methode van kwalitatief onderzoek;
- leren door sociale interactie: d.i. alledaagse conversatie, informatie vragen en geven, dialoog, brainstorm en discussie, samen een taak verrichten of een probleem oplossen;
- leren door theorie: d.i. cursussen, informatie via internet, vakliteratuur, klinische lessen e.d.;
- leren door reflectie: d.i. vragen stellen bij eigen en andermans activiteiten, vooraf, tijdens en achteraf en kennis expliciteren.

Deze vormen van leren op de werkplek zijn allen terug te vinden in de data van het onderzoek. Over de werkplek als noodzakelijke plaats van leren, zegt dit echter nog weinig. Dat komt wel aan de orde bij Andriessen die zich, in het kader van leren aan ervaring en supervisie, gebogen heeft over de betekenis van de context voor het leren aan ervaring (Andriessen 1975). Daarbij omschrijft hij ervaring als 'vooruitgaan, zelf-meemaken, stap voor stap een weg vinden en op die manier iets aan de weet komen' (Andriessen, 88). Ervaren en leren hangen daarmee nauw samen. Ervaring kan alleen maar worden opgedaan in een concrete context en in die zin benoemt hij context als een noodzakelijke 'leerbron' zonder welke er geen leren op gang kan komen. Hij stelt dat ervaring een hermeneutisch aspect heeft: de ervaring legt zichzelf op den duur uit maar dat vraagt oefening en geduld. Andriessen beschrijft nog een ander aspect van de context, namelijk het 'leerappèl' dat ervan uitgaat. Dat appel nodigt de lerende uit om zijn kennen en kunnen te vergroten en om te 'veranderen' (Andriessen, 89-93).

Ook De Vries (De Vries 2005) wijst op de noodzaak van een concrete context om een beroep te leren. Daarbij moet die context aan bepaalde voorwaarde voldoen om tot leren uit te nodigen. Belangrijk is bijvoorbeeld dat die leercontext een bepaalde sfeer heeft en een bepaalde cultuur ademt. De context is nodig om het vuur in de leerling te ontsteken. De Vries zegt daarover: 'Bij ervaringsleren past meer de metafoor van 'het deelnemen' of 'een vuur ontsteken', dan van 'het verwerven' of 'een vat vullen' (De Vries, 57).

Een voorbeeld van de context als leerbron, toegespitst op mensen met een verstandelijke beperking als leerbron, is te vinden bij Reinders. Hij beschrijft een episode uit het leven van Henri Nouwen, die in zijn omgang met Adam leert dat Adam zijn leerbron, zijn 'leermeester', is geworden die hem leert wat werkelijke vriendschap is (Reinders

2010, 155-160). Adam legt niet alleen zichzelf uit maar ook het leven van Nouwen, dat hij verandert en in een nieuw perspectief zet.

Op basis van het bovenstaande kan gesteld worden dat de context dus niet een neutrale werkplek is maar een noodzakelijke plaats om ervaringen op te doen. De context functioneert daarbij als leerbron, leerappèl, als de plaats waar het vuur in de leerling wordt ontstoken en waar de leerling hermeneutisch tot het verstaan van zijn ervaringen en van zichzelf komt. De concrete leefwereld van mensen met een verstandelijke beperking en de intensieve omgang met hen kan daarmee als een noodzakelijk onderdeel van het leerproces worden getypeerd. Dat dit niet de enige leercontext is, zal ik bespreken in § 8.3.1.c over de leerweg.

b. De aard van ervaringskennis: tacit knowledge

Eén van de resultaten van het onderzoek is dat de meeste respondenten niet of slechts met moeite hun beroepsmatige handelen kunnen conceptualiseren. Het meest pregnant is dat bij pastor Corrie die herhaaldelijk zegt 'Dat doe ik gewoon', zonder dat zij goed kan uitleggen waarom ze iets doet en hoe. Maar ook bij de andere respondenten is er enerzijds het vanzelfsprekende van hun handelen maar anderzijds de moeite om daarover in conceptuele termen te spreken. Pastor Ans wordt zich tijdens het interview bewust van de rol die haar persoonlijke identiteit speelt in haar beroep. Pastor Bea kan na een jaar nog steeds niet goed uitleggen wat maakt dat kleine groepsvieringen zo waardevol zijn bij het delen in de spiritualiteit van pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking. Team D zegt eerst geen enkele moeite gehad te hebben met het leren communiceren met pastoranten maar dat verandert als er wordt doorgevraagd. Pastor Els vertelt van haar stagiaire die zelfs na een uitgebreide praktische en theoretische voorbereiding toch niet in staat is om een dialogische preek tot een goed einde te brengen. Alleen pastor Daan en pastor Frank, en in mindere mate pastor Els, lijken in staat tot het formuleren van concepten die hun werk dragen.

De moeite van de respondenten om hun werk in conceptuele termen te verwoorden, was te verwachten op basis van de verkennende literatuurstudie voorafgaande aan het empirische gedeelte van het onderzoek, waarbij het beeld van de ijsberg in § 3.3.2 verduidelijkt dat een belangrijk deel van het handelen van pastores onbewust of impliciet blijft. Dit beeld moet echter worden bijgesteld op basis van literatuur over 'tacit knowledge'⁶. Bij tacit knowledge zijn volgens Eraut globaal twee denkrichtingen te onderscheiden (Eraut 2000). De eerste denkrichting komt overeen met het beeld van de ijsberg: mensen beschikken over meer kennis dan zij zich bewust zijn maar kunnen leren om onder water te kijken, zich meer bewust te worden van hun impliciete kennis. Ze kunnen leren die kennis te expliciteren en te conceptualiseren. Maar er is ook een opvatting van tacit knowledge die ervan uitgaat dat bepaalde vormen van kennis überhaupt niet zijn te conceptualiseren. Je kunt hoogstens voordoen hoe die kennis in de praktijk werkt en episodisch, d.i. beeldend, vertellen wat je doet maar exact uitleggen welke kennis daarmee verbonden is: dat lukt niet.

Eraut verduidelijkt het verschil tussen de beide opvattingen van tacit knowledge door onderscheid te maken tussen 'awareness' en 'representation' van kennis. Bij de eerste opvatting van tacit knowledge gaat het om kennis die weliswaar eerst nog een sluimerend bestaan leidt maar die door 'awareness' bewust kan worden en vervolgens kan worden verwoord en gerepresenteerd. In dat geval is het stilzwijgende van de kennis

terug te voeren op de incompetentie van de kennisdrager. Maar de tweede opvatting van tacit knowledge situeert het aspect van 'tacit' in de kennis zelf, althans in bepaalde vormen van kennis. Zelfs als de kennisdrager 'awareness' heeft, dan nog zal het niet volledig lukken om die kennis in conceptuele zin te expliciteren (Eraut, 16). In deze paragraaf ga ik vooral in op de tacit knowledge die samenhangt met de onmogelijkheid om kennis te conceptualiseren. In de volgende paragraaf over de leerweg ga ik nader in op kennis die impliciet blijft als gevolg van een gebrek aan awareness.

Ik bespreek nu enkele auteurs die nader onderzoek hebben gedaan naar enerzijds het vermogen om competent te handelen en anderzijds het (on)vermogen om in conceptuele termen uit te leggen welke kennis daarbij wordt gehanteerd. Bij dit type kennis gaat het steeds om 'tacit knowledge'. Een in de literatuur veel voorkomend voorbeeld van tacit knowledge die niet adequaat te conceptualiseren is, is 'leren fietsen'. Iemand conceptueel uitleggen hoe je kunt leren fietsen, zal er hoogst waarschijnlijk niet toe leiden dat iemand dat langs die weg daadwerkelijk leert. Fietsen leer je door het te doen en het helpt meer om het een keer voor te doen dan om het uit te leggen.

De term 'tacit knowledge' is geïkt door Polanyi. Sanders vat Polanyi's beschrijving van tacit knowledge in drie stellingen samen: 'First, true discovery, exemplified particularly by the progress of science, cannot adequately be accounted for by a set of wholly explicit rules or algorithms, either for finding or for testing theories. Second, knowledge, though public and social, is in varying degrees also inherently personal. Third, not only is it impossible to make all knowledge explicit, but the knowledge that cannot (always) be specified underlies, i.e. more fundamental than, explicit knowledge' (Sanders 1988, 2). Vertaald naar een beroepssituatie houdt tacit knowledge in dat beroepsbeoefenaren beschikken over persoonlijke kennis die niet of moeilijk gespecificeerd kan worden, maar die tegelijkertijd noodzakelijk is om complexe opgaven tot een goed einde te brengen en de essentie van het werk tot zijn recht te laten komen.

Baart heeft zich uitvoerig bezig gehouden met de betekenis van tacit knowledge in de gezondheidszorg (Baart 2008). Zijn centrale vraag is of goede zorg zich kan beperken tot evidence-based knowledge, kennis die in exact omschreven handelingsvoorschriften kan worden vastgelegd. Zijn antwoord is, onder verwijzing naar Polanyi, dat goede zorg meer is. Het impliceert ook 'taciëte kennis' (zoals Baart dat noemt). Hij omschrijft taciëte kennis als volgt: 'Taciëte kennis is een verzamelnaam voor -simpel gesteld- wat bij mensen aan kennis, beelden en ervaringen stilzwijgend in hun hoofd en handen zit: het is voor anderen en grotendeels ook voor de bezitter zelf, ontoegankelijk maar essentieel om goed te kunnen handelen. Ontoegankelijk betekent dat het zich niet zomaar laat benoemen of tevoorschijn halen, maar het betekent niet dat het zich niet zou tonen: in succesvol handelen, in geslaagde interpretaties (zien wat iets is) en in geslaagd taalgebruik (weten hoe je dat zeggen moet)' (Baart, 77).

Tacit knowledge wordt "over een lange periode verworven en accumuleert als 'stille' kennis waar iemand intuïtief, tamelijk vanzelfsprekend gebruik van maakt als hij of zij voor een opgave komt te staan" (Baart, 81,82). Baart verwijst daarbij naar de derde stelling van Polanyi die zegt dat alle expliciete kennis is geworteld in taciëte kennis. De stelling impliceert dat bepaalde kennis taciëte moet blijven om functioneel en effectief te kunnen zijn. Polanyi, zegt Baart, gebruikt daarbij het voorbeeld van 'gezichtsherkenning'. Gezichtsherkenning is pas mogelijk op basis van de waarneming van een aantal

⁶ Ik kies voor het gebruik van de technische term 'tacit knowledge' en niet voor een Nederlandse vertaling zoals 'stilzwijgende kennis' of 'stille kennis'.

specifieke details van dat gezicht. Als er geen verschillen in de details van gezichten zouden zijn, zouden er immers geen unieke gezichten zijn en zou gezichtsherkenning onmogelijk zijn. Maar het paradoxale is dat, als de aandacht te zeer naar de details van het gezicht gaat, (proximale aandacht, aandacht van dichtbij), er dan geen herkenning van de Gestalt van het gezicht mogelijk is. Omgekeerd is het ook zo dat als er herkenning is (distale aandacht, aandacht van veraf), er dan geen aandacht kan zijn voor de details. Voor het herkennen van een gezicht moet dus de aandacht voor de details taciet blijven, terwijl je die kennis tegelijk wel nodig hebt en gebruikt bij de herkenning. Het is als met pianospelen: is er te veel aandacht voor de techniek van het spelen ('subsidiar bewustzijn'), dan verliest de pianist de aandacht voor het geheel van het muziekstuk en voor de muzikaliteit ('focaal bewustzijn'). Als beide vormen van bewustzijn geïntegreerd zijn in het spelen, dan pas komt een muziekstuk tot klinken (Baart, 84-86).

Toch blijft de vraag overeind of het dan helemaal zinloos is om detailkennis te verwerven in gevallen dat je als pastor juist moet leren om de Gestalt van een handeling onder de knie te krijgen. Het antwoord van Baart, verwijzend naar Polanyi, is dat het wel degelijk zin heeft om detailkennis te leren. Mensen zijn namelijk in staat om als 'actor' vanuit details de sprong te maken naar het grote geheel en omgekeerd. Ze kunnen op die manier beide polen integreren. Er is sprake van een 'impliciete triade', waarbij de actor, om een probleem op te lossen, heen en weer pendelt tussen subsidiair en focaal bewustzijn en tussen proximale en distale aandacht. 'Zo, als de triade stapsgewijs opgebouwd wordt, wordt het probleem opgelost: je ziet het, je weet het, je kunt het ineens.' (Baart, 90). Bij het oplossen van een probleem zijn twee krachten werkzaam. De ene kracht sluit meer aan bij de distale aandacht. Daarbij gaat het om de *verbeelding*, die anticiperend vooruit loopt op de gezochte nieuwe ervaring, zonder te beschikken over details van het subsidiair bewustzijn maar die deze details wel oproept en zo de ervaring die gezocht wordt. De andere kracht sluit aan bij de proximale aandacht. Het gaat om de *intuïtie*, die enerzijds als een 'vaag vermoeden' een weg zoekt door de details van het subsidiaire bewustzijn, of anderzijds verschijnt als een plotselinge 'heldere inval' die integratie en het totaalbeeld oproept (Baart, 90,91).

Reflectie op 'tacit knowledge'

Het feit dat pastores gedeeltes van hun kennis niet onder woorden kunnen brengen terwijl zij die kennis wel in hun handelen kunnen tonen, is dus verklaarbaar. Vanuit het perspectief van tacit knowledge is het conceptualiseren van handelingskennis in zekere zin zelfs inadequaar omdat het niet de volledigheid -en dus het taciete gedeelte- van de handeling representeert. Sommige competenties kun je blijkbaar alleen maar leren door goede voorbeelden na te doen of door te leren met vallen en opstaan, net zo lang totdat je een competentie onder de knie hebt. Uit de data blijkt dat pastores intuïtief leren volgens het door Baart genoemde principe van de impliciete triade. De ene weg is die van de verbeelding. Zij volgen het voorbeeld na van ervaren collega's. Dat stimuleert hun verbeelding en hun handelingsbekwaamheid. De andere doorwerking van de impliciete triade zie ik terug in het 'gewoon maar doen' van pastores, in het uitproberen van werk- en communicatievormen, in het intuïtieve vermoeden dat ze op een dag hun werk meester zijn. Het gegeven van de tacit knowledge verklaart waarschijnlijk mede waarom pastores in hun leerproces minder behoefte hebben aan literatuurstudie, zoals uit het onderzoek naar voren komt. Dat helpt hen niet verder: concepten geven

een onvoldoende kader voor het concrete handelen. Pas de zeer ervaren en reflexieve pastores komen aan literatuurstudie toe. Maar zelfs dan gaat het waarschijnlijk eerder om het vergroten van de awareness dan om het representeren en conceptualiseren van tacit knowledge.

c. De leerweg

Hierboven is aan de orde geweest dat de leerweg van pastores zich voor een deel in de concrete context van hun werk afspeelt. Zij staan daarbij voor de leeropgave om een ambacht te leren maar ook om zichzelf te leren kennen en tot verandering komen. Het leren in de praktijk, in wat ik de primaire context noem, is noodzakelijk en heeft een eigenstandige waarde als eerste leerbron.

Maar daarnaast is er nog een tweede context van leren, een context die speciaal wordt gecreëerd om het leerproces in de primaire context te bevorderen en die een tweede leerbron is. In die tweede context worden de leerervaringen uit de eerste context benut om het leren efficiënter en effectiever (doelgericht) te laten verlopen. Ik bespreek hier twee secundaire leercontexten: ambachtelijk leren en leren met behulp van supervisie. Mijns inziens sluiten deze twee vormen van leren aan bij het onderscheid dat Eraut maakte tussen de aspecten van 'awareness' en 'representation' van tacit knowledge. Ambachtelijk leren is een adequate leerweg als representation van kennis onmogelijk is. Supervisorisch leren is aangewezen om de awareness te vergroten. Ik ga op beide leerwegen in. Eerst verdiep ik me in literatuur over *ambachtelijk leren* en daarna in literatuur over *leren aan ervaring en supervisie*, die erop gericht is om tot verstaan van zichzelf te komen.

1. Ambachtelijk leren

Het leren waarbinnen tacit knowledge, als vorm van praktische wijsheid, een plaats kan krijgen, kan volgens Baart het best ambachtelijk worden opgepakt. In aansluiting bij Polanyi zegt hij: 'taciete kennis kun je het best aanleren of verspreiden door haar af te kijken, door in de leer te gaan bij een expert die het vak al onder de knie heeft en te zien, te ruiken, om te horen, te ervaren hoe deze het doet'. Daarbij acht Baart het opschrijven van 'beste praktijken' van minder belang dan in de leer gaan bij 'excellente practici'. Het tweede advies van Polanyi waarnaar Baart verwijst, is in het kader van het onderzoek ook relevant. Hij pleit voor leergemeenschappen van gepassioneerde practici waar 'geoefend, gekritiseerd, aangemoedigd, in wijsheden opgeslagen, gevierd, gedeeld, verworpen, bijgesteld en anderszins bewerkt en bewaard kan worden' (Baart, 118). Dat alles om taciet weten aan het licht te brengen en uit te zuiveren. Daarbij zal taciet weten voor een deel kunnen leiden tot 'reïficatie', d.i. condenseren in een regel, document, procedure, instrument of formulier, die als vormen van subsidiair bewustzijn weer kunnen bijdragen aan taciet weten in de vorm van focaal bewustzijn en distale aandacht.

Vergelijkbare observaties over de overdracht van tacit knowledge zijn bekend uit de bedrijfswetenschap. Von Krogh c.s. noemen een vijftal manieren om tacit knowledge over te dragen. De eerste is *directe observatie* van een taak en van de vaardigheden die daarvoor nodig zijn, als in een meester-gezel relatie, gevolgd door het bespreken van de inzichten over wat wel of niet werkt. De tweede is *directe observatie, maar dan voorafgegaan door de beschrijving van wat er zal gaan gebeuren*. De beschrijving helpt om de observatie aan te scherpen. De derde is *imitatie*, waarbij een taak direct wordt voorgedaan en

nagedaan. De vierde is *experiment en vergelijking*, waarbij leerlingen verschillende mogelijkheden eerst zelf uitproberen en vervolgens kijken hoe een expert dat doet. En als vijfde is er de *gezamenlijke uitvoering* van een taak, waarbij een meer ervaren deelnemer kleine aanwijzingen geeft hoe de prestatie stap voor stap verbeterd kan worden (Von Krogh 2000, 83).

Een andere auteur die zich intensief heeft bezig gehouden met de overdracht van tacit knowledge is De Vries. Hij vraagt zich af hoe vakmanschap zich ontwikkelt en hoe die ontwikkeling begeleid kan worden (De Vries 2005). Hij noemt iemand een vakman als hij drie dimensies van het vak op elkaar kan afstemmen: *technieken* om kwaliteit te leveren, *visie* op het vak als bijdrage aan de maatschappij en een voor het vak kenmerkende *basishouding*: een persoonlijke betrokkenheid (De Vries, 17). De Vries spreekt van 'ervaringsleren', waarbij 'voordoen' en 'samen experimenteren' de voornaamste instrumenten in het leerproces zijn (De Vries, 19). Het ervaringsleren komt volgens De Vries goed tot zijn recht in een leerling-gezel-meester stelsel. In een dergelijke context kan de leraar, in een goede sfeer, een concrete leersituatie scheppen waarin hij beeldend kan overdragen (voordoen) hoe een bepaalde handeling eruit ziet, die de leerlingen dan intuïtief kunnen herhalen. Daarna volgt reflectie, die het handelen helpt expliciteren en verdiepen vanuit de eigen beelden, praktijken, emoties en perspectieven van de leerlingen. De zo bewust geworden kennis kan vervolgens worden gecombineerd met andere expliciete kennisbronnen. Daarmee wordt de eigen kennis verbreed. Deze verbrede kennis helpt de vakman echter nog niet meteen verder. De kennis moet eerst weer worden geïnternaliseerd en tot stilzwijgende kennis worden alvorens geschikt te zijn voor het handelen (bij Baart aangeduid als de omslag van proximale naar distale aandacht en van het subsidiaire naar het focaal bewustzijn). Geëxpliciteerde kennis heeft ook nog een andere functie volgens De Vries. Die kennis kan fungeren als 'achtergrondkennis', kennis die -zo nodig- geactiveerd kan worden en voor het handelen kan worden ingeroepen (De Vries, 46). Het leren aan ervaring, door impliciete kennis te expliciteren in een circulaire beweging van observatie, reflectie, conceptualisering en terugbuigen naar een verdiepte praktijk, lijkt op de leercirkel van Kolb (Kolb 1984), zegt De Vries. Tegelijk wijkt het daarvan af door de taal die gebruikt wordt voor het benoemen van ervaringen. Waar Kolb vanuit het conceptualiserende denken opereert, werkt De Vries vanuit zo veel mogelijk beeldende taal, die dicht bij stilzwijgende kennis ligt en ook gemakkelijker weer geïnternaliseerd kan worden tot ervaringskennis.

Ambachtelijk leren is erop gericht om een vak, een ambacht, te leren.

Het boeiende van ambachtelijk leren is allereerst de manier waarop leerlingen stap voor stap, van voorzichtige observaties tot uiteindelijk zelfstandig werken, vertrouwd worden gemaakt met een leeropgave en met de competenties die daarvoor nodig zijn. In deze leerweg zie ik een belangrijke aanwijzing om het leren met vallen en opstaan waartoe de pastores uit het onderzoek min of meer gedwongen waren, te vervangen door een begeleid leerproces.

Het tweede belangrijke aspect van ambachtelijk leren is het leerling-gezel-meester stelsel en de rol van de docent daarin. De docent is een voorbeeld in zijn technische deskundigheid maar ook in zijn houding en visie. Hij wijdt zijn leerlingen op een laagdrempelige manier in het ambacht in. Voor het te ontwikkelen onderwijsleercurriculum betekent dit dat de docent niet alleen zijn kennis deelt rond de pastorale communicatie met pastoranten met een verstandelijke beperking maar ook zijn gevoelens, zijn posi-

tieve overtuiging en zijn beleefde en geleefde geloof. Dat schept een leercontext waarin op een inspirerende en laagdrempelige manier ambachtelijke kennis kan worden overgedragen.

Als ik de literatuur over ambachtelijk leren vergelijk met de data van het onderzoek, dan valt op dat de respondenten een aantal aspecten van het ambachtelijk leren zelf hebben 'uitgevonden', door min of meer zelf een leerling-gezel-meester stelsel te creëren. Daartoe uitgedaagd door de pastoranten als leerbron, zijn de respondenten op zoek gegaan naar goede voorbeelden, naar zowel de technische als de houdingsaspecten van het pastorale ambacht en naar een visie op hun werk. In de laagdrempelige vorm van intervisie in team D zie ik iets terug van de sfeer die bepalend is bij het leren. Die moet op veiligheid en gelijkwaardigheid zijn gestoeld en uitnodigen om de eigen beleving in te brengen. Dat schept ruimte voor een andere aanpak.

2. Leren aan ervaring en supervisie

In § 1.5 kwam al ter sprake dat Firt heeft gewezen op de mogelijkheden van supervisie om het leren aan ervaring te bevorderen. Ook Andriessen wijst op de waarde van supervisie bij het doordenken van ervaringen met het oog op leren en komen tot verandering (zie § 8.3.1a). Waar ambachtelijk leren zich vooral toespitst op het inhoudelijk leren van een ambacht, richt supervisie zich op de persoon van de pastor, op diens persoonlijke ontwikkeling en groei in de richting van wat ik de transformatie van de innerlijke ruimte heb genoemd. Hoewel ook supervisie een verbinding heeft met de primaire context waarin het ambacht gestalte moet krijgen, is supervisie minder gericht op voordoen en nadoen en meer op reflexieve processen. In reflectie wordt de pastor zich bewust van zijn persoonlijke stijl van werken en leren en leert de pastor om de verschillende aspecten van zijn innerlijke ruimte in relatie te brengen met zijn beroep en concrete werksituatie.

Ik wil hier één vorm van supervisorische begeleiding naar voren halen, omdat die dicht tegen het conceptuele model van het onderzoek aan ligt. Het gaat om 'kernreflectie'. Kernreflectie is ontwikkeld door Korthagen, ten behoeve van het onderwijs aan aspirant-leraren. Over kernreflectie heb ik al een enkele opmerking gemaakt in § 3.3.2 bij het ontwerp van het conceptuele model van het onderzoek, dat mede is ontleend aan het model van de ui (figuur 3.5) dat Korthagen bij kernreflectie gebruikt. Kort gezegd komt kernreflectie neer op het leerproces waarin de leraar zich bewust wordt van de invloed van zijn gedrag, competenties, overtuigingen, identiteit en spiritualiteit op het onderwijs dat hij geeft. Kernreflectie helpt leraren in contact te komen met hun eigen kern, om vanuit die kern les te geven en leerlingen op hun beurt te leren om vanuit hun kern het leerproces aan te gaan. Dat bevordert het leren op alle lagen ('multi-level learning') en 'flow', d.i. leren van binnenuit, waarbij de kernkwaliteiten van de leerling het hele leren doorstromen en alle lagen van de innerlijke ruimte meedoen in het leren (Korthagen, 34, 77-89).

Een methode als die van de kernreflectie, als een proces van multi-level learning met het oog op het ontwikkelen van flow, acht ik ook van betekenis voor het leren van pastores. Niet alleen de methodiek is relevant, namelijk het methodisch reflecteren over alle lagen van de innerlijke ruimte en de tussenruimtes, maar ook de aandacht voor de spirituele kern van de pastor. Als die kern betrokken raakt in het leerproces, dan komt het leren in een stroomversnelling. De data van het onderzoek laten zien dat het zo werkt bij de respondenten. Op het moment dat hun kern wordt geraakt en zij met

de pastoranten gaan delen in een beleefd en geleefd geloof, wordt hun transformatie voltooid en komt hun vitaliteit los. Bij de respondenten gaat het daarbij niet zo zeer om te ‘leren’ maar om met hart en ziel te communiceren.

Helemaal nieuw is deze manier van denken niet. Ook binnen de Klinische Pastorale Vorming staat de persoon van de pastor centraal in het leerproces (Stroeken 1983; Zijlstra 1989) en is er volop aandacht voor de ‘personale competentie’ (Van de Spijker 1984). Maar het boeiende van kernreflectie is dat het een doelgerichte en methodische aanpak geeft om de lagen van het conceptuele model afzonderlijk en in hun samenhang te verkennen en erover te reflecteren. Dat kan in een onderwijsleermodel een goede basis zijn voor het inventariseren van de sterktes en zwaktes van pastores die willen leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking.

d. Conclusies

Bij de conclusies volg ik de drie vragen die ik aan het begin van deze paragraaf heb gesteld.

- 1 Het leren van de pastorale competenties voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking vraagt om een concrete context, d.i. de ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking, die leerbron, leerappèl en leermeester bij het leren zijn.
- 2 Tacit knowledge geeft een relevante omschrijving van het fenomeen dat bepaalde vormen van handelingskennis niet te conceptualiseren zijn. Deze kennis is vooral aangewezen op een persoonlijke overdracht, in voordoen en nadoen.
- 3 Ambachtelijk leren en supervisie vormen de tweede context voor het leren. Ambachtelijk leren is adequaat als het om het leren handelen gaat en komt tot zijn recht in een leerling-gezel-meester setting, in een positieve en laagdrempelige sfeer, met voldoende ruimte voor de eigen ervaringen van de cursisten. Supervisorisch leren is gericht op integratie en persoonlijke groei. Kernreflectie maar ook supervisie zoals die wordt gegeven binnen de Klinische Pastorale Vorming, zijn daarbij goede voorbeelden van een supervisorische aanpak waarbij wordt gefocust op de spirituele kern van de persoon van de pastor.

Met deze samenvatting rond ik de literatuurverkenning af rondom het leren in de praktijk, het begrip ‘tacit knowledge’ en de rol van ambachtelijk en supervisorisch leren. Ik vervolg de literatuurverkenning met het zoeken van een antwoord op de vraag of er op grond van praktisch-theologische literatuur en literatuur over spiritualiteit en kloosters meer inzicht kan worden verkregen in het transformatieproces van pastores en in de betekenis van spiritualiteit in het leerproces.

8.3.2 Leerprocessen en spiritualiteit

In deze paragraaf concentreer ik me op het transformatieproces van de pastor en de rol van de spiritualiteit daarbij. Zoals al enkele keren genoemd, wordt in het transformatieproces de innerlijke ruimte van de pastor gevormd waardoor er ruimte ontstaat om de pastorant toe te laten tot het eigen innerlijk. De transformatie bewerkstelligt dat de pastor zijn projecties kan terugnemen en zakelijk leert waarnemen, dat zijn

onmacht en onzekerheid plaats maken voor congruentie en empathie, dat zijn door angst of schaamte verstoorde identiteit weer in balans komt zodat de pastor zijn uniciteit weer kan inzetten en dat er ruimte komt voor spiritualiteit, voor momenten van ontmoeting en genade in relatie tot de pastoranten. Pastores worden in die transformatie andere mensen. Ze voelen zich verrijkt en ontwikkelen een bijzondere band met hun pastoranten.

Met behulp van literatuuronderzoek wil ik nagaan of er parallellen zijn beschreven voor een dergelijk transformatieproces en of de beschreven parallellen een nadere onderbouwing van die transformatie kunnen geven.

In ter zake doende praktisch-theologische literatuur wil ik onderzoeken of het beeld van de innerlijke ruimte van de pastor, als instrument voor de communicatie, wordt bevestigd en mogelijk verbreed en verdiept. Ik wil in het bijzonder nagaan wat de rol van de spiritualiteit is bij het opheffen van de verstoring van de innerlijke ruimte van de pastor en hoe het opheffen van die verstoring uitwerkt in de communicatie.

In literatuur over mystagogie hoop ik informatie te vinden over gericht vormgegeven transformatieprocessen, over het omvormings- en inwijdingsproces dat wordt nagestreefd door degenen die zich aan het mystagogische leerproces onderwerpen. Mogelijk geeft dit een nog scherper inzicht in de transformatie zoals die uit de data van het onderzoek naar voren komt. De tweede reden om mystagogische literatuur te bestuderen is dat mystagogie ook veronderstelt dat er mystagogen zijn, mensen die eerst ingewijd zijn en die zich daarna toewijden aan mensen en het initiëren van mensen in het geloofsgeheim. Dat kan een beter zicht geven op de weg waarlangs pastores tot toewijding komen maar ook op welke manier zij die toewijding vervolgens vorm geven.

Daarmee maak ik ook de overgang naar de laatste stap in het literatuuronderzoek, waarin ik aandacht besteed aan de spiritualiteit van kloosterordes en -congregaties. Ik ben met name geïnteresseerd in de wijze waarop kloostergemeenschappen nieuwe leden opnemen en (de groei en transformatie van) hun spiritualiteit bevorderen. Mijn aandacht gaat in het bijzonder uit naar de zogenaamde ‘actieve’ kloostergemeenschappen die het tot hun doelstelling rekenen om zich te engageren met de samenleving, bijvoorbeeld in het onderwijs of de zorg voor specifieke groepen mensen.

a. Praktisch-theologische notities over de innerlijke ruimte

In § 1.4 en § 1.5 verwees ik al een keer naar de studie ‘Het agogisch moment in het pastorale optreden’ (Firet 1974). Firet bespreekt daarin de vraag hoe een pastor kan bijdragen aan een veranderingsproces in het leven van pastoranten, waardoor zij meer uit hun gelovige kern en in betrokkenheid op het Koninkrijk van God leren leven. Firet wijst daarbij op de voorwaarde van ‘zakelijkheid’ in het optreden van de pastor. Onder zakelijkheid verstaat hij: ‘in openheid ons toekeren naar het andere, wat het ook is, trachten de taal van het andere te verstaan, het eigene en de waarde van het andere te ontdekken - dan antwoorden op de vraag die in het andere tot ons komt’ (Firet, 271). Zakelijkheid is een geestelijk functioneren dat zich concretiseert in ‘zuivere receptiviteit’, ‘zuivere discretie’ en ‘creativiteit’, in die volgorde. Het beeld dat Firet daarbij voor ogen heeft, is dat het innerlijk van de pastor is uitgezuiverd van versturende elementen, waardoor het mogelijk wordt dat de pastor de pastorant waarneemt in diens eigenheid, zonder vooringenomenheid of vervorming. Zuivere receptiviteit en zuivere discretie zijn de voorwaarden voor creativiteit, die door Firet wordt samengevat in één woord:

'care' (Firet, 294), in de zin van zielszorg. Firet wijst op het belang van de theologische opleiding bij het leren uitzuiveren van het innerlijk van de pastor maar spreekt daarover alleen in procestermen, zoals het belang van supervisie in de theologische vorming. Hoe het uitzuiveringsproces zich concreet laat denken, bespreekt hij niet.

De aandacht voor zuivere receptiviteit, als bron van zuivere waarneming en creativiteit, komt bij meer auteurs aan de orde. Fortmann bijvoorbeeld koppelt het vermogen om receptief te zijn aan 'geestelijke gezondheid'. Uitvoerig besteedt hij aandacht aan auteurs als Freud, Maslow en Fromm, om na te gaan hoe 'receptiviteit', ook wel 'allocentrisch waarnemen' genoemd of 'gleichschwebende Aufmerksamkeit', van invloed is op het waarnemen. Het is een vorm van waarnemen die tot 'B-kennis' leidt, zoals Fortmann dat noemt, kennis van 'de dingen in hun eigen zijn', 'Being'. Deze kennis staat tegenover 'D-kennis', kennis die in dienst staat van de eigen 'Deficiëncies' van de pastor. D-kennis zoekt de eigen behoeftes te bevredigen, B-kennis is onzelfzuchtig en is liefdevol betrokken op de ander 'om diens eigen waarde, om wat hij is' (Fortmann 1974, 320,321 dl. II). De leeropgave van de pastor is om de competentie van het allocentrische waarnemen te verwerven.

In zijn boek 'The Art of Listening. Dialogue, Shame and Pastoral Care' brengt Pembroke het proces van waarnemen en receptiviteit op een theologische noemer (Pembroke 2002). Hij gaat uitvoerig in op de dubbele beweging die de pastor in de pastorale communicatie maakt, van enerzijds het ontvangen van de pastorant in de eigen innerlijke ruimte en anderzijds van het vandaar uit binnentreden in de innerlijke ruimte van de pastorant. Dat doet Pembroke aan de hand van de filosofen Gabriel Marcel en Martin Buber.

Het centrale punt van Pembroke is dat pastorale presentie meer is dan een reeks vaardigheden en technieken of een psychologische houding van aanvaarding en empathie. Presentie houdt in: '(...) all forms of authentic "being-with". Presence describes genuine relationship, real meeting' (Pembroke, 1). Pembroke beschrijft eerst de op de pastor toekomende beweging in de pastorale ontmoeting.

De werkelijke ontmoeting begint met 'availability' (overeenkomstig het begrip 'disponibilité' van Marcel). Deze beschikbaarheid raakt de kern van de innerlijke ruimte. Het gaat om 'giving of self', 'real emotional availability' en 'genuine love and fidelity'. Beschikbaarheid is volgens Pembroke verwant aan het bijbelse begrip 'compassion', omschreven als: 'to receive the other into one's home-space'. Hij verwijst hiermee naar het 'chez soi' van Marcel, die daarmee de Franse gewoonte aanduidt om goede vrienden thuis, in de intimiteit van de eetkamer, te ontvangen. Zo is presentie! Compassie raakt de pastor in zijn kern en Pembroke beschrijft dat, in navolging van het bijbelse spraakgebruik, als een fysieke ervaring. 'The Old testament writers understood compassion as an expression of an intimate attachment to the other. They identify the seat of this emotion as the womb or the heart' (Pembroke, 5). Receptiviteit als compassie is een vorm van verbondenheid die steeds weer noopt tot een actieve ordening van de eigen gevoelens en identiteit: 'Receptivity involves a certain ordering of one's feelings and mind' (Pembroke, 16). Pembroke ontleent aan Marcel het begrip 'perméabilité' om aan te duiden dat de pastor geen onveranderlijke monoliet is maar invloed van buiten doorlaat en ondergaat. Pembroke spreekt van 'contemplatie' om te beschrijven hoe de buitenwereld binnen komt in de eigen binnenwereld van de pastor en hoe de buitenwereld met diens binnenwereld wordt verbonden. 'Contemplation is

one of participation's most intimate modes'. Het is 'a turning inwards of our awareness of the outer world'. 'There can be no contemplation "without a kind of inward regrouping of one's resources, or a kind of ingatheredness;" (...)' Participatie in het leven van een ander is niet alleen het ontdekken van diepte in de gemeenschap met die ander maar het is ook 'participation in Being-Itself, in God' (Pembroke, 18). Het gaat om 'communion', als het beleven van genade in relatie tot elkaar. Hoe concreet 'communion' zich laat denken, is na te gaan bij Clapton. In haar dissertatie 'A transformatory ethic of inclusion' beschrijft ze 'communion' als: samen aan tafel zitten, eten, elkaars gezelschap delen en verhalen vertellen. 'Communion' is voor haar een metafoor van Gods Koninkrijk (Clapton 1999, 376, 377).

Ook de van de innerlijke ruimte van de pastor uitgaande beweging krijgt aandacht bij Pembroke. Daarvoor sluit hij aan bij het 'Ik-jij' denken van Buber. De pastorant is geen 'object' van pastoraal handelen dat van buiten af, als in een 'Ik-het' relatie, kan worden gezien, maar de pastorant is subject met een eigen uniciteit. De pastor die het appèl van een pastorant hoort, beweegt zich naar de pastorant toe en begeeft zich in diens innerlijke ruimte. 'In order to really hear that call, to hear it in its fullness, one must be able to swing over into the inner world of the other, even as one remains firmly anchored in one's own experiencing (...). From one's own inner universe of ideas, beliefs and values one reaches out to confirm the inner universe of the other' (Pembroke, 11). Het vraagt, zegt Pembroke, van de pastor trouw en moed om die oversteek te wagen. De subtitel van de studie van Pembroke verwijst naar de schaamte die optreedt als het de pastor niet lukt om de oversteek te maken en beschikbaar en trouw te zijn. 'Shame occurs when particularly sensitive and vulnerable aspects of the self are exposed. Exposure maybe to others, or to one self, or both. Shame is registered as a painful emotional jolt, when aspects of one's self that are considered unworthy and inferior are suddenly opened to the disapproval gaze of others' (Pembroke, 143). Pembroke beschrijft receptiviteit als een voorwaarde voor het allocentrisch waarnemen van de ander. Niet altijd slaagt een pastor daarin en dat leidt tot schaamte. Pembroke duidt schaamte echter niet per se als negatief. Het is een belangrijke prikkel om tot het leren verdiepen van de eigen receptiviteit te komen en daarmee tot het verdiepen van de pastorale relatie.

Niet alleen schaamte maar ook angst is een versturende factor in de pastorale relatie, liet het onderzoek zien. Zijlstra (1989) duidt angst als een gevoel dat optreedt bij een verstoring van de identiteit. Verstoringen zijn er gedurende de gehele levenscyclus van de mens maar vooral bij het opdoen van ingrijpende en nieuwe ervaringen met andere mensen (zoals bij het leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking). De verstoring van de identiteit is een aspect van wat Zijlstra het groei- en bewustwordingsproces van een mens noemt. Dat is zowel een psychologisch proces als een proces waarin 'religieuze ervaring' optreedt (Zijlstra, 239,240). In het bewustwordingsproces van de pastor is er sprake van een ontwikkeling van ongedifferentieerdheid naar differentiatie en van de integratie van losse delen tot een groter verband. Verder vindt er een exploratie plaats van steeds diepere 'lagen', die, zegt Zijlstra, het gevoel geven van 'door een vloer zakken' maar die leiden naar de ontdekking van nieuwe ruimtes in het eigen innerlijk. Ook leert de pastor projecties in de beeldvorming over anderen herkennen en terugnemen. Met het ontdekken van de eigen innerlijke ruimte ontstaat tevens ruimte om de ander diens ruimte te gunnen. Bewustwording en groei gaan niet zonder slag of stoot. Het proces van integratie naar desintegratie en vervolgens weer naar re-

integratie gaat gepaard met een gevoel van chaos, onzekerheid en angst. Daarin zit een religieuze lading. Want hoe meer diepere lagen er toegankelijk worden, des te meer het besef opkomt dat je als mens eigenlijk heel weinig weet, met daaraan gekoppeld het 'religieuze gevoel' dat het leven een mysterie met huiveringwekkende en fascinerende kanten is. Maar uiteindelijk leidt de toegenomen bewustwording tot een andere levensoriëntatie en een verandering van de innerlijke houding en het gedrag. Hoe meer de pastor rijpt in bewustwording, hoe meer het oerbeeld van het 'Kind' wakker wordt, hetgeen zich uit in spontaneïteit, openheid, verwondering, 'tweede primitiviteit' (Zijlstra, 240). Het toegroeien naar een vernieuwde en verdiepte identiteit brengt dus, volgens Zijlstra, altijd een verstoring van de innerlijke ruimte met zich mee, met gevoelens van onzekerheid en angst. Angst is daarmee, net als schaamte, een ambivalent gegeven. Enerzijds is het een teken van ontworteling, anderzijds een teken van groei en bewustwording. Hoewel Zijlstra zich niet expliciet uitspreekt over het volharden in een specifieke relatie, lijkt zijn beschrijving van het bewustwordingsproces dat wel te impliceren. Pas in een langdurig volgehouden relatie kunnen de aspecten van bewustwording en groei die hij noemt, aan de orde komen. Zijlstra laat tevens zien dat er samenhang is tussen de eigen innerlijke groei van de pastor en de mogelijkheid tot engagement met de pastorant. Als de pastor ruimte vindt voor zichzelf, ontstaat er ook ruimte voor en verbinding met de ander, de pastorant.

Reflectie op de praktisch-theologische noties

De visie van Pembroke op pastorale presentie en pastorale communicatie komt in grote lijnen overeen met de analyse van de data in het onderzoek. Ook hij schetst de pastorale ontmoeting als een communicatie tussen twee innerlijke ruimtes, waarbij over en weer beïnvloeding plaats vindt. Ook al gebruikt Pembroke niet de terminologie van de 'lagen' van de innerlijke ruimte, in zijn beschrijving passeren wel de (lagen van) de gevoelens en de 'mind' van de pastor (door mij opgevat als het 'wie' van de pastor, diens identiteit). Verdiepend is de betekenis die Pembroke toekent aan de kern van de innerlijke ruimte, de spiritualiteit, door hem omschreven als 'compassion', 'contemplation' en 'communion', als geraaktheid tot in de schoot. Aan de ene kant zijn dit de woorden voor de spirituele drijfveer van de pastor in zijn presentie, aan de andere kant zijn het ook de woorden die de kern van de pastorale ontmoeting benoemen als van een moment van participeren in 'Being-Itself, in God'.

De schaamte waarover Pembroke spreekt, kan optreden als het pastores niet lukt om pastorale communicatie op gang te brengen. Niet elke pastor heeft daarvan last, zeggen de experts. In het onderzoek openbaart het zich bij één van de pastores maar levert het ook de impuls op tot leren en veranderen. Schaamte kan echter ook blokkeren en tot een negatieve en verlamme ervaring worden die het leren belemmert, zegt Pembroke.

Het bewustwordingsproces dat Zijlstra beschrijft, is herkenbaar in de onderzoeksresultaten. In de communicatie met pastoranten met een verstandelijke beperking worden pastores gedwongen om naar een nieuw evenwicht te groeien, in een proces waaraan desintegrerende aspecten zitten die angst veroorzaken en die herintegratie vereisen. Daarbij moeten losse puzzelstukjes worden samengebracht in een hernieuwd en betrouwbaar referentiekader. In feite gaat het daarbij om wat ik eerder de narratieve reconstructie van de biografie van de pastor noemde (§ 7.5). De narratieve reconstructie van de innerlijke ruimte van de pastor en het vinden van een nieuwe identiteit schept ook ruimte voor het terugnemen van projecties over de pastorant en voor het werkelijk

zien van de eigenheid van de pastorant. Zijlstra beschrijft de verdieping van de werkelijkheid als de ontdekking van de laag van de spiritualiteit en het wakker worden van het 'Kind' in de tweede primitiviteit, precies zoals één van de pastores in het onderzoek van zichzelf vertelt.

Zowel bij Pembroke als bij Zijlstra wordt bevestigd wat ik eerder heb beschreven, namelijk dat de werkcontext van basaal belang is voor persoonlijke groei en leren. Een verdiept inzicht is dat die context ambivalent is, dus zowel angst en schaamte oproept als uitnodigt tot leerprocessen. Volharding in de context is daarbij een voorwaarde.

b. Het mystagogisch perspectief

Dat wat Zijlstra bewustwording of groei noemt, kan vanuit mystagogisch perspectief als 'inwoning' of 'omvorming' worden beschouwd. Mystagogie is een omvormingsproces waarbij de innerlijke ruimte van een mens steeds minder wordt bezet door oneigenlijke beelden van zichzelf zodat er steeds meer ruimte komt voor God om in te wonen. De Jong-van Campen beschrijft, in het kader van catechese, dat mystagogie plaatsvindt langs twee wegen: enerzijds ascese en anderzijds mystiek (De Jong-van Campen 2009, 81). In de ascese is de myste (degene die wordt omgevormd en ingewijd) actief. Hij volgt een veelvormig leerproces om God te leren kennen en oefent zich in Godskennis via mentale disciplines zoals denken, aandacht en inzicht en via discipline in handelen en spreken. In de mystiek is het God die actief is, zegt De Jong-van Campen, die de mens ontvankelijk maakt voor de omvorming. 'De myste heeft niet alles zelf meer in handen maar komt juist ertoe om zichzelf uit handen te geven. Mystiek heeft daarom te maken met overgave aan de ander, de Ander. En tegelijk heeft het te maken met het ontvangen van wat van deze ander, Ander, op je toekomt. Mystieke ervaringen zijn ervaringen van genade' (De Jong-van Campen, 82). Een mystagogisch leerproces is er dus op gericht om de eigen spiritualiteit van de myste te ontwikkelen. Dat gebeurt op twee manieren. Aan de ene kant via het doordenken van de eigen theologische concepten, aan de andere kant via het uitzuiveren van het bewustzijn en het vergroten van het vermogen tot onbevangen waarnemen. Dat gebeurt in een gestructureerde leercontext, onder begeleiding van een mystagoog, die helpt om spirituele ervaringen te duiden.

Groener geeft aan mystagogie een andere toespitsing dan De Jong-van Campen, ook omdat zijn blikrichting niet zo zeer op de myste is gericht maar op de mystagoog. In een publicatie over de opleiding van pastores aan de Katholieke Theologische Universiteit met de veelzeggende titel: 'Ingewijd en toegewijd' (Groener 2003), gaat hij in op de mystagogische functie van de pastor. Zijn stelling is dat alleen pastores die zelf via een mystagogisch leerproces zijn ingewijd in het Geheim van God, toegewijde mystagogen kunnen worden die anderen helpen om ingewijd te worden. Om te verduidelijken wat die inwijding inhoudt, maakt Groener een onderscheid tussen de mystagogische en hermeneutische functie van de pastor. De *hermeneutische* functie van de pastor is het verhelderen van religieuze ervaringen zodat ze 'verstaan' worden en tot een persoonlijk geloof worden (Groener, 355). De *mystagogische* functie van de pastor is het *arrangeren van religieuze ervaring*. Dat arrangeren of oproepen van religieuze ervaringen gebeurt vooral in rituelen en in liturgische handelingen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een specifieke, religieuze, taal. Deze religieuze taal is een 'tweede taal' die verwijst naar en inwerkt op de 'eerste taal', d.i. de taal van het lichaam, de oerervaring van erbij te horen, deel uit te maken van een zinvol geheel. Religie is in staat om deze oerervaring

en de daarmee verbonden vitaliteit (die in de 'schoot' kan worden gepositioneerd) te activeren. Tegelijk zorgt religie ervoor dat dit niet tot chaos leidt maar dat er ordening plaats vindt met behulp van rituelen en liturgische handelingen. 'Het ritueel heeft daarbij een driedig ordenend karakter. De chaos van klanken wordt geordend in muziek, de ongerichte bewegingen in ritme en dans, de veelheid van visuele indrukken in beelden' (Groener, 358). Voordat de pastor zich kan toewijden aan zijn functie als arrangeur van religieuze ervaring moet hij zelf zijn ingewijd in de eerste en tweede taal en in de ordenende functie van religie via rituelen en liturgische handelingen. Dat maakt hem authentiek in de betekenis van 'verbonden met zijn spirituele kern' en transparant in de betekenis van 'een levende heenwijzing naar God en diens Geheim'. Groener verwijst bij deze overwegingen ook naar de pastorale communicatie met mensen met een ernstige verstandelijke beperking. Hij ziet bij hen de heilzame uitwerking van rituelen en liturgische handelingen. Hij onderschrijft dat pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking religieus te bereiken zijn met muziek, ritmische beweging en concrete beelden. Overigens zegt ook Groener, net als De Jong-van Campen, dat een hermeneutische duiding van religieuze ervaring inderdaad tot een versterking en verdieping van die ervaring kan leiden, zodat religieuze ervaring tot persoonlijk geloven kan worden. Maar zijn constatering is dat die duiding niet altijd mogelijk is, bijvoorbeeld als gevolg van een verstandelijke beperking. De pastor is bij Groener dus de mystagoog die is ingewijd in en vervolgens kan inwijden in de eerste en tweede taal, via rituelen en liturgische handelingen.

Zowel De Jong-van Campen als Groener gaan uit van een centrale rol van de catecheet of de pastor in het mystagogisch proces. Zij zijn de arrangeur van het mystagogisch proces maar niet dan nadat zij zelf eerst zijn ingewijd in de context en de taal van het geloofsgeheim. Voor hun eigen inwijding zijn zij echter ook aangewezen op een mystagoog. Daarvoor zie ik, op basis van de onderzoeksresultaten, een rol weggelegd voor de pastoranten. In het leerproces van de respondenten zie ik dat de pastoranten de mystagoog worden van de pastor. Zij wijden de pastor in, zowel in de eerste en tweede taal als in het geloofsgeheim. Om die reden kan het mystagogische leerproces van de respondenten ook worden opgevat als een intersubjectief leerproces (Lanser-van der Velde 2000, 48,49), waarin de pastor en de ander of de Ander elkaar over en weer beïnvloeden en waardoor uiteindelijk de transformatie optreedt in de innerlijke ruimte van de pastor. Het onderzoek zelf lijkt twee lijnen te tonen waarlangs het intersubjectieve leren plaats vindt en waarin zich de invloed van de pastorant en de Ander doet gelden. Enerzijds is er sprake van continuïteit in het leren: pastores ontwikkelen in het intersubjectieve leerproces stap voor stap hun competenties. Anderzijds lijkt er ook sprake te zijn van een breukmoment, een moment van een plotseling helder inzicht, waarin de pastor weet: 'Dit is het, dit is werk voor mij, hier ben ik thuis.' Beide leerwegen worden door de respondenten in termen van spiritualiteit geformuleerd.

Wat is precies de relatie tussen enerzijds de opvatting dat spirituele groei een weg van geleidelijkheid is en anderzijds dat er ook een moment van verrassing kan optreden, een plotseling omslag? Shults en Sandage geven daarvoor een verklaring. In de beschrijving van de fundamentele doorwerking van spirituele transformatie onderscheiden zij, in navolging van systeemtherapeuten, 'first-order' en 'second-order' veranderingen. 'First-order change is primarily behavioral and limited to conserving one's current coping repertoire. Second-order change involves a more complex systemic transformation that

changes coping strategies and ways of relating to a system altogether. (...) Along these lines, when we speak of spiritual "transformation", we do not mean merely gaining more knowledge about spiritual issues, or even adding to our repertoire of practices, but developing qualitatively more complex ways of holding and being held in relation to others and the Other' (Shults 2006, 19). Het gaat in de spirituele transformatie dus om een verandering van de tweede orde, een diepgaande verandering die het beleefde en geleefde geloof beïnvloedt. Bij eerste orde veranderingen gaat het om veranderingen met een meer lineair karakter, veranderingen die mogelijk worden door het alledaagse leren, zoals dat in 'leren in de praktijk' geschiedt door middel van een cursus, het lezen van toegankelijke ervaringsliteratuur, gesprekken met collega's, e.d. Bij leren van tweede orde gaat het om de transformatie die de pastores bij zichzelf ervaren als ze plotseling constateren dat ze 'gewonnen zijn' voor de zaak van de pastoranten, door een kritische ervaring of door stapeling van een reeks positieve ervaringen.

De beide wegen om tot verandering te komen, die van geleidelijke groei en van plotse transformatie, zijn in hun samenhang ook in het denken van Derkse aanwezig. Hij wijst op het aspect van de 'ruminatio' als voorwaarde voor transformatie (Derkse 2002, 61,62). Bij hem gaat het om het kauwen en herkauwen van een tekst die gelezen wordt met behulp van de zogenaamde 'lectio divina', teneinde door te dringen in de betekenis van de tekst, erdoor geraakt te worden en er respons op te kunnen geven. Ondanks het herkauwen verschijnt de transformatie volgens Derkse toch als een onverwacht inzicht. Vervangen we 'tekst' door 'living human document', dan is ruminatio dat de pastor steeds weer de pastorant in zijn innerlijke ruimte 'herkauwt', in een poging de pastorant in diens uniciteit te doorgronden. In dat proces van verwijlen bij de pastorant, wordt de pastor 'getransformeerd' en leert hij de eerst oppervlakkig of onvolledig waargenomen persoon van de pastorant te zien als iemand met een spirituele kern en met spirituele zeggingskracht. Dat is een verrassend inzicht.

Ook de metafoor van de ruminatio veronderstelt de context van een langdurig contact tussen pastor en pastorant. Dat is precies wat steeds als een noodzakelijke voorwaarde voor het leerproces van pastores terugkeert in het onderzoek. Ruminatio acht ik verwant met het begrip 'volharding', dat één van de pastores uit het onderzoek gebruikt om aan te geven dat ze het desnoods een jaar lang volhoudt om te ontdekken wie haar pastorant is. Volharding is meer dan 'volhouden', een op eigen kracht doorzetten in een relatie. Volharden verwijst naar een spirituele bron. Niet zij zelf is het die volhardt, maar God volhardt in en door haar om de pastorant te leren kennen. Volharding veronderstelt de 'second order change'. Van der Kooi, verwijzend naar Noordmans, zegt over volharding: 'Het is een *sensibiliteit* voor hoe God aan het werk is in deze wereld en een *participatie* in het werk van God.' 'Volharding beschrijft een heel bepaalde levensvorm. (...) In de geloofsleer is volharding de gave van het standhouden (Augustinus: *donum perseverantiae*), het bewaard-zijn in aanvechting en crisis (*perseverantia sanctorum*) en het volhouden tot het einde (*usque ad finem*)' (cursiveringen Van der Kooi) (Kooi 2006, 60 vv., 138 vv.).

Reflectie op het mystagogisch perspectief

Vanuit mystagogisch perspectief heeft het leerproces van de respondenten uit het onderzoek tenminste een aantal kenmerken van een mystagogisch omvormingsproces. De 'ascese', d.i. de volhardende inzet voor pastoranten, brengt een omvorming van de innerlijke ruimte van pastores op gang die oneigenlijke beelden in henzelf opruimt en ruimte schept voor de ander en de Ander. Het omvormingsproces speelt zich af in de

specifieke context van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering, waarin oefening plaats vindt in het leren van 'de eerste en tweede taal' en in het scheppen van ruimte voor de ander en de Ander. Daarbij lijkt er sprake van een opvallende paradox: de pastor die voor de pastoranten mystagoog is, is tegelijk de myste die door de pastoranten wordt ingewijd. Een betere term is misschien 'intersubjectief leren', waarbij pastor en pastorant 'leerbron' en 'leermeester' voor elkaar zijn en samen het geloofsgeheim ontdekken.

Ook het onderscheid dat Groener maakt tussen de mystagogische en de hermeneutische competentie van de pastor, is verhelderend voor de onderzoeksresultaten. Het verklaart dat het merendeel van de respondenten ervan overtuigd is dat een mystagogisch arrangement volstaat bij pastoranten met een ernstige verstandelijke beperking. Het duidende aspect, in de zin dat pastoranten met een dergelijke beperking ook tot 'verstaan' moeten worden gebracht, wordt door de respondenten gerelativeerd op grond van een weten dat 'duiding' en 'verstaan' het begripsvermogen van deze pastoranten te boven gaan. Niet alle pastores kunnen hier echter mee instemmen. Bij de rechtzinnige protestantse pastores wijkt de eerste en de tweede taal voor de derde taal, de 'tale Kanaäns', de letterlijke bewoordingen van het bijbelverhaal, op grond van de pastoraal-theologische overtuiging dat die taal nu eenmaal moet klinken. Overigens blijkt ook de rechtzinnige pastor uit de verkenning in hoofdstuk 2 een intuïtie te hebben van het belang van de eerste taal. Dat klinkt door in zijn uitspraak: 'Eigenlijk zou je een cursus haptonomie moeten volgen.'

c. Kloosterlijke tradities

De in de vorige paragraaf genoemde second-order change is ook een belangrijk doel van kloosterlijke tradities. In deze paragraaf onderzoek ik hoe kloosterlijke tradities de voorwaarden scheppen voor spirituele omvormingsprocessen en in welke mate die omvormingsprocessen zijn gericht op 'geleefd geloof', op de religieuze, ethische en praktische inzet voor mensen met een beperking. Mijn interesse voor kloosterlijke tradities hangt samen met de opmerking van de respondenten uit het onderzoek, bevestigd door de expertgroep, dat zij zijn toegetreden tot een 'nieuwe wereld'. Zij lijken daarin op novicen die intreden in een kloostergemeenschap. Zij laten, althans voor een deel, een vorig bestaan als pastor of theoloog achter zich om in te treden in een nieuwe wereld en zich te engageren met een nieuwe groep, binnen een min of meer besloten setting. De associatie met het klooster en 'de nieuwe wereld' is mogelijk mede bepaald door het feit dat de respondenten allen op instellingsterreinen werken. Maar de associatie hangt zeker ook samen met de soort en mate van betrokkenheid van deze pastores bij een bijzondere groep mensen en bij een ideaal dat met deze specifieke groep verbonden is. Het onderzoek roept het beeld op dat er een inwijding plaats vindt, waarbij pastores aan een nieuw bestaan beginnen in een nieuwe context, met ingrijpende gevolgen voor hun persoonlijke en beroepsmatige existentie. In het inwijdingsproces wordt de persoon van de pastor getransformeerd en ontstaat er tevens een verdieping in het engagement met mensen met een verstandelijke beperking en een verdieping in de relatie met God. Ik heb twee vragen bij het bestuderen van kloosterlijke literatuur in relatie tot de onderzoeksresultaten:

- Welke elementen van het leerproces van novicen in kloosters zijn herkenbaar of leiden tot een verdiept inzicht in het leerproces van pastores?

- Welke relatie is er bij novicen tussen het toenemen van hun spiritualiteit en het toenemen van hun engagement en geeft dat een verklaring van de samenhang tussen het beleefde en het geleefde geloof van de respondenten?

Veel literatuur over het noviciaat van kloosterlingen is er niet. Ik wend mij daarom eerst tot een oudere studie van Kabel, die het noviciaat in een tiental kloostergemeenschappen onderzocht heeft (Kabel 1965). Kabel omschrijft de noviciaatperiode in termen van 'planning of change' en in navolging van Lewin als proces van 'ontdooien, verandering en herbevestiging' (Kabel, I,15). Tijdens deze periode moeten novicen hun oude identiteit herzien (de-identificatie) en oude sociale banden (in elk geval grotendeels) loslaten (diffiliatie) om te komen tot een nieuwe identiteit (assimilatie) en een invoegen in de nieuwe structuur (affiliatie). Dit proces wordt bevorderd door de spiritualiteit van het klooster, door de magister die het luisterend oor vormt voor de novice en die ook bemiddelt bij het vormgeven en invullen van de nieuwe levenswijze. Ook de groep waarbinnen de novice leeft, speelt daarbij een rol. Het ingroeien in de kloostergemeenschap wordt versterkt door participatie aan de activiteiten van de gemeenschap, door het ontwikkelen van groepstaal, door de ervaring iets te betekenen voor de groep, door belangstelling voor de geschiedenis van de groep, door zich af te zetten tegen andere groepen, door het besef dat volharding loont en door de breuk met het vorige leven. Wat helpt is o.a. om goede voorbeelden te hebben, oudere collega's om mee te praten en positieve feedback van te ontvangen, goed georganiseerde leef- en leeromstandigheden.

De noviciaatperiode duurt in ieder geval een jaar. Dat is juridisch vastgelegd in de regels van de Rooms-katholieke kerk. Maar veel ordes of congregaties verlengen die periode tot twee jaar, zoals bijvoorbeeld Van de Meerendonk en Van de Vossenberg over de Orde der Norbertijnen schrijven (Van de Meerendonk 2007, 181). Zij vermelden hoe de noviciaatperiode wordt afgesloten met 'de eeuwige professie', waarin de nieuwe kloosterlingen zich met een hardop uitgesproken, vaste professieformule engageren met het leven volgens het Evangelie van Christus, volgens de levenswijze van de apostelen en volgens de regel van de orde (in dit geval de regel van Augustinus). Het is het moment waarop de geprofeste zich verbindt met geloofsgemeenschap maar ook het moment waarop de medebroeders op hun beurt de confrater letterlijk met open armen ontvangen. De professie gebeurt, heel symbolisch, tijdens de 'offerande'. De geloofsgemeenschap wordt gedragen en geconstitueerd door de dagelijkse gebedsmomenten. Van daar uit zetten de leden van de orde zich in voor het apostolaat en 'doen wat er te doen valt', tot elk goed werk bereid. De Norbertijnen hebben daarbij hun eigen mission statement waarin het woord 'communio' centraal staat. Daarin klinken bijbelverhalen door die enerzijds een sterke verbondenheid met Christus laten zien en anderzijds een even sterke betrokkenheid op de samenleving (Van de Meerendonk, 176-179).

In een studie over de spiritualiteit van de Fraters van Utrecht beschrijft Van Dijk het aspect van het 'gemeen leven' van de congregatie (Huls 2001, 53-64). Het gemene leven kent drie dimensies. Allereerst is er de dimensie van het gezamenlijk delen in de materiële en immateriële voorzieningen van de gemeenschap. De fraters leren als grondhouding dat niemand meer is of heeft dan een ander. Ieder ontvangt wat hij nodig heeft. Het gemene leven houdt vervolgens in: de gemeenschap met de drie 'Goddelijke personen' en het leven vanuit Gods liefde. Ten derde is het gemene leven een verwijzing naar de solidariteit met de menselijke gemeenschap.

De Fraters van Utrecht vormen een onderwijscongregatie. Huls en Blommestijn laten zien hoe novicen voor hun taak in het onderwijs worden voorbereid (Huls 2001, 65 vv.). Allereerst en bovenal worden zij gevormd in hun spiritualiteit. Als hun innerlijke ruimte op orde is, zo is de veronderstelling, dan zullen zij hun onderwijskundige taken adequaat kunnen vervullen. Hun innerlijke ruimte komt op orde door een oriëntering op Christus, zowel in diens lijden als in diens liefde. Hun eigenliefde maakt plaats voor een leven in gelijkvormigheid aan Christus, hetgeen zich uit in 'liefdewerken' tegenover hun leerlingen. Concreet gaat het daarbij om een positieve overtuiging die zij ten aanzien van de leerlingen dienen te hebben en om concrete gedragingen van zachtmoedigheid, geduld en liefde die zij moeten betonen (Huls, 91 vv.). Hun spiritualiteit geeft aan de fraters de mogelijkheid om de ziel van hun leerlingen te schouwen en daarmee de uniciteit van de leerlingen naar voren te halen. De vorming van de fraters kan worden samengevat als: 'Wie moet ik zijn' in het werk. Dat achten zij belangrijker dan kennis en vaardigheden en de vraag: 'Wat moet ik weten en wat moet ik kunnen'.

Maas (2009) benadrukt dat spiritualiteit niet een apart mentaal domein is maar een onderdeel van de kwaliteit van het dagelijks leven en werken. Hij verwijst naar de onderwijsspiritualiteit van de Broeders van de Christelijke Scholen van la Salle die onderwijs geven aan kansarme kinderen. Hun opvatting is dat de leraar zich moet aanpassen aan '... maat en vermogen van de kinderen. Dat vereist van de leraar dat hij zijn vak kent, professioneel is opgeleid en voldoet aan de bekwaamheidseisen. Dat is het meest elementaire in de spiritualiteit van de leraar. Maar vervolgens is er de overtuiging (...) dat in het onderricht God aan het werk is.' (Maas, 39). 'Dat God aan het werk is' leren de Broeders van de Christelijke Scholen eerst in hun eigen omvorming tot nederigheid en zachtmoedigheid. Ze willen niet heersend en liefdeloos hun wil aan de kinderen opleggen maar onderwijs geven in 'liefde tot het vak, plezier in het werk, liefde tussen leerling en leraar als de beste basis van het leerproces. Het is een zich aan elkaar toevertrouwen (...) (Maas, 41)'. In deze beschrijving is spiritualiteit niet het resultaat van transformatie maar juist de initiërende factor daartoe. Voor Maas betekent spiritualiteit 'al datgene wat bijdraagt aan de totstandkoming van een grondhouding waarin mensen in het leven staan. Naar haar effect is die grondhouding iets wat alles kleurt en stemt, niet alleen wat van mensen uitgaat maar ook wat zij opnemen. (...) In die zin kan men zeggen dat spiritualiteit mensen ook verandert, vormt en omvormt' (Maas, 34).

Hoe de persoonlijke transformatie in kloosterordes of congregaties tot stand komt of bevordert en begeleid wordt, wordt op grond van de literatuur niet geheel duidelijk. Een concrete beschrijving van persoonlijke transformatieprocessen ontbreekt. Waarschijnlijk kan dat worden terug gevoerd op het feit dat de geestelijke oefeningen niet bestaan uit het strikt opvolgen van een reeks vaste aanwijzingen maar veeleer uit een algemeen kader dat steeds opnieuw op één persoon wordt toegesneden. De geestelijke oefeningen van Ignatius van Loyola (Rotsaert z.j.) zijn daarvan een voorbeeld. Hij schreef het boekje met geestelijke oefeningen voor de leraar, de spirituele begeleider, die de leerling 'op maat' moet begeleiden: 'Steeds weer moet de begeleider het boekje vertalen naar deze concrete mens op zoek naar zin en geluk' (Rotsaert, 20). De kern van de geestelijke oefeningen, die uit een retraite van vier aaneen gesloten weken bestaat, is de allocentrische waarneming van God, door zich voor hem open te stellen (de eerste week), door te luisteren naar de Schrift, door te kijken naar Jezus Christus en door te verlangen hem na te volgen en zich in te zetten voor een rijk van gerechtigheid en vrede (de tweede week). Dat verlangen betekent ook een confrontatie met armoede, lijden en

sterven en het contemplatief en affectief meemaken daarvan (de derde week). In de vierde week 'ontluikt de verrijzeniservaring', waarbij de verrezen Heer troostrijk nabij is en tevens een zending mee geeft voor het leven van alledag (Rotsaert, 20-25).

Reflectie op de kloosterlijke tradities

De in de literatuur gesignaleerde fenomenen van diffilatie en affiliatie, van de-identificatie en re-identificatie zijn herkenbaar in het leerproces van de pastores in het onderzoek. Zij moeten in hun functie een overgang maken naar een nieuwe wereld, waarbij nieuwe vriendschappen en een nieuwe identiteit behoren maar ook (ten dele) een afscheid van oude verbanden en een vertrouwde identiteit. Bij de 'inwijding' behoort het thuis raken in de geschiedenis van de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking en in de cultuur en taal van die nieuwe wereld. Het impliceert ook het leren van en het participeren in nieuwe rituelen en activiteiten en het aanleren van nieuwe beroepsstandaarden. Dit alles bevordert de identificatie met de nieuwe 'groep' pastoranten. Blijkbaar leert de ervaring dat inwijding tijd vraagt, vaak twee jaar. Een exact beeld van het transformatieproces tijdens de inwijding geeft de onderzochte literatuur niet. Maar het is duidelijk dat de transformatie tenminste beoogt om de innerlijke ruimte te zuiveren van 'autocentriciteit' en te openen voor verbondenheid met 'de minste allermeest'. Spirituele oefening speelt daarbij een doorslaggevende rol. Op basis van de onderzoeksresultaten lijkt dat ook op te gaan voor onervaren pastores die 'intreden' in hun nieuwe werksoort. De lange periode waarin hun transformatie plaats vindt, brengt hen uiteindelijk op het punt waarop zij onvoorwaardelijk en authentiek klaar staan voor hun pastoranten. Deze periode is op te vatten als een periode van spirituele oefening waarin zij hun werk, vaak impliciet, leren verbinden met de christelijke traditie.

De ervaren pastores in het onderzoek zijn allen 'ingewijd' en 'toegewijd'. Opvallend is de 'getuigenis' van hun 'communio' met mensen met een verstandelijke beperking. Die lijkt op de 'eeuwige professie'. In dat getuigenis zit het element van de 'offerande', van een duurzame trouw aan mensen met een verstandelijke beperking. Ook de omgekeerde ervaring klinkt erin door: 'met open armen ontvangen te zijn' door de pastoranten en één met hen geworden te zijn. Zo komen deze pastores tot een vorm van 'gemeen leven' met pastoranten, zowel in de concrete alledaagse omgang en in de overtuiging dat 'zij zijn zoals wij', als in de spirituele beleving dat wij allen delen in hetzelfde geheim van God. Spiritualiteit opent de mogelijkheid om in de pastorant diens wezen te schouwen, ook als wezen waarin God zichzelf toont en waarin God appelleert aan een betrokken liefde en inzet.

De bestudeerde kloosterliteratuur geeft aanleiding om de omschrijving van spiritualiteit zoals ik die tot nu toe heb gebruikt, aan te vullen. In die omschrijving was spiritualiteit de laatste en definitieve stap in het omvormingsproces, waarbij de pastor in pastoranten de Ander beleefde en van daaruit kwam tot een religieuze en ethische betrokkenheid op pastoranten. Spiritualiteit blijkt echter ook de initiërende kracht en de onderstroom bij het transformatieproces te zijn, waarbij de transformatie uiteindelijk ook de reeds aanwezige spiritualiteit omvormt en verdiept. Dan ervaren de pastores 'dat God aan het werk is'.

⁷ Het wrange is dat de 'liefde tussen leerling en leraar' dubbelzinnig is geworden in deze tijd van seksueel misbruik van leerlingen door geestelijken.

d. Conclusies

Ik volg bij de conclusies de twee vragen die ik in § 8.1 aan de orde heb gesteld over de transformatie van de innerlijke ruimte van pastores en die ik in § 8.3 heb toegespitst op de deelterreinen van de praktische theologie, de mystagogie en de spiritualiteit van kloosters.

De transformatie van de innerlijke ruimte, als groei- of leerproces, is een bekend thema in de praktische theologie. De transformatie speelt zich af in wisselwerking met de context waarin het leren plaats vindt. Die context roept ambivalente gevoelens op, die tegelijkertijd de prikkel tot groei en leren vormen. Daarbij laat de bestudeerde literatuur zien dat de spiritualiteit van de pastores in het onderzoek niet alleen het resultaat is van de transformatie van hun innerlijke ruimte maar ook ten grondslag ligt aan die transformatie en er de motor van is. De volharding van pastores getuigt daarvan.

De transformatie van pastores kan worden beschouwd als een proces van inwijding en toewijding, waarbij zowel de pastorant als de geloofsinhoud bronnen van leren worden voor de pastor. In het transformatieproces worden de pastores ingewijd in het allocentrisch waarnemen en in kennis van de eerste en tweede taal. Enerzijds bestaat de inwijding uit oefening in reflectie en toegewijd handelen, anderzijds is het ook een proces van open staan voor de Ander die aan het werk is en die bewerkstelligt dat in de pastor een verdiepte identiteit en spiritualiteit en een toenemend engagement kan ontstaan. Dit proces kan worden opgevat als de overgang van een oude naar een nieuwe wereld, waarbij de pastoranten klaar staan om de pastor met een -al of niet letterlijke- omarming in hun midden op te nemen.

8.4 Bijstelling en definitieve vaststelling van de onderzoeksresultaten

In § 8.3 heb ik een nadere literatuurstudie gedaan naar allereerst de context, de aard en de leerweg van ervaringsleren en vervolgens naar de rol van de spiritualiteit in het transformatieproces van de pastor met het oog op diens engagement met mensen met een verstandelijke beperking. Uit de bestudeerde sociaal wetenschappelijke literatuur komt naar voren dat het leerproces bij ervaringsleren een gelaagde structuur heeft. Het gaat om drie, met elkaar samenhangende en elkaar veronderstellende, leerlagen.

Allereerst is er de laag van de concrete context, de daadwerkelijke omgang en communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Deze primaire context dient als eerste leerbron voor de pastor. Daar kan hij de leefwereld van een pastorant leren kennen, diens woon- en werksituatie en uiteindelijk diens innerlijke ruimte. Dit is een hermeneutisch noodzakelijke context waarin de pastorant zichzelf stap voor stap uitlegt en waarin de pastor stapsgewijs tot verstaan van zichzelf komt.

De tweede laag is die van het ambachtelijk leren. Deze leercontext is noodzakelijk om de beroepsaspecten te leren. Daarbinnen is ruimte voor oefenen en experimenteren, aangevuld met theoretische verheldering, zoals over totale communicatie en de theorie van de ervaringsordening. Bij het ambachtelijk leren behoort ook het positioneren van het beroep in de maatschappelijke context, waarbij maatschappelijke ontwikkelingen rond mensen met een verstandelijke beperking aan de orde komen, de taal die daarbij wordt gebruikt, de denkbeelden die erachter liggen. Ook gaat het om visie en overtuigingen rond het beroep, waarbij mens- en beroepsbeelden aan de orde moeten komen.

In reflectie op de praktijk kunnen de eigen praktijkervaringen van de pastores praktisch en theoretisch worden uitgediept in de vorm van sharing. Ook sfeer is belangrijk bij ambachtelijk leren. Een goede sfeer maakt het mogelijk om positieve en negatieve verhalen en overtuigingen te delen.

De derde laag van leren heb ik aangeduid met 'supervisie'. In supervisie is de blikrichting meer geconcentreerd op de persoon van de pastor en op wat hem persoonlijk bezig houdt. Methodisch heb ik daarbij twee vormen onderscheiden, enerzijds de vorm die aansluit bij de persoonlijke leervragen van de pastor, anderzijds de vorm die lijkt op kernreflectie en waarbij het conceptuele model 3.6. wordt benut om methodisch te onderzoeken hoe de pastor zich verhoudt tot de verschillende dimensies en lagen van het conceptuele model, om langs die weg de persoonlijke ervaringen van de pastor te verbreden en verdiepen.

De bestudeerde theologische literatuur brengt meer de inhoudelijke kant van het leren in beeld. De primaire leerlaag wordt dan de context plaats waar 'communio' plaatsvindt, waarbij het niet sec over de relatie tussen pastor en pastorant gaat maar waarin de relatie ook in het perspectief van de geloofsinhoud staat, waar compassie is en waar 'vriendschap' wordt beleefd als 'genade'.

Op de tweede leerlaag, die van het ambachtelijk leren, zijn het dan niet alleen de werken en communicatievormen die worden inge oefend maar is er ook aandacht voor reflectie over de geloofsinhoud, voor contemplatie, voor oefening in spiritualiteit, voor de uitwisseling van beleefd en geleefd geloof, voor een theologisch excurs over de plaats van mensen met een verstandelijke beperking in kerk en samenleving, over godsbeelden. Op deze leerlaag is er ruimte om te oefenen met mystagogie, het gebruik van de eerste en tweede taal als middel om inwijding in het geloofsgeheim te arrangeren.

In het supervisorisch leren, de derde leerlaag, gaat het om reflectie op de eigen persoon van de pastor, om de vraag naar integratie van persoon, beroep en ambt, om theologische concepten die de integratie versterken. Pastores kunnen bijvoorbeeld hun eigen credo of een meditatie schrijven rond pastoranten met een verstandelijke beperking of een verslag van een pastorale ontmoeting of kerkdienst inleveren om daarin na te gaan in hoeverre er sprake is van verstoring, waarmee die verstoring samenhangt en hoe die verstoringen kunnen leiden tot groei en leren. Ik spreek in dit geval niet van 'supervisie' maar van 'pastorale supervisie' om het eigene van het pastorale beroep en de spiritualiteit daarin recht te doen. Supervisie kan individuele- maar ook groepssupervisie zijn.

Op basis van de besproken literatuur kom ik nu tot een aanpassing van de tabel van leeropgaven, competenties en leerweg en van de stellingen van de leerhypothese uit § 7.3 en § 7.4.

Ik start met het wijzigen van de tabel. Ik zal daarbij eerst mijn overwegingen geven om verbeteringen in de tabel door te voeren en dan de tabel presenteren in zijn definitieve vorm. De wijzigingen heb ik in 'lettertype vet' aangegeven. De belangrijkste wijzigingen in de tabel betreffen de leerweg. Met behulp van de cijfers 1,2 en 3 heb gepoogd om de gelaagdheid van de leerweg in beeld te brengen, waarbij '1' voor de primaire leercontext staat, '2' voor het ambachtelijk leren en '3' voor het supervisorisch leren.

Ook de stellingen van de leerhypothese ondergaan een wijziging. Ik zal de veranderingen in 'lettertype vet' in de stellingen invoeren, zodat in één oogopslag duidelijk is wat de wijzigingen zijn.

Wijzigingen in de tabel van leeropgaven, competenties en leerweg**a. Personale competentie**

Op de laag van de feiten heb ik bij de competenties 'zakelijkheid vanuit een ontwikkeld referentiekader' vervangen door 'allocentrisch waarnemen vanuit een geschoold referentiekader'. Dat geeft beter weer dat het om een bepaalde wijze van waarnemen gaat, waarbij de toevoeging 'geschoold referentiekader' verwijst naar de scholing die in de context van mensen met een verstandelijke beperking gewenst is. Bij de leerweg heb ik 'volhardende presentie' vervangen door 'communio', waarin ik de volhardende presentie aanwezig veronderstel maar waarin beter tot uitdrukking komt dat het om 'samen aan tafel zitten, praten, eten en delen' gaat. Daarmee is de expliciete vermelding van 'leren door doen' overbodig geworden. Instructie en reflectie heb ik aangevuld met 'observatie van de feiten van de pastorant' om beter het ambachtelijke aspect van het leren tot uitdrukking te brengen. Met de cijfers 1 tot en met 3 heb ik de verschillende leerlagen aangeduid.

Op de laag van de gevoelens heb ik bij de leerweg weer met cijfers aangegeven om welke leerlaag het bij een bepaald onderdeel gaat. Ik heb 'communio' op de eerste leerlaag toegevoegd en 'observatie en reflectie van de pastorant' op de tweede leerlaag. De supervisorische reflectie over de gevoelens van de pastor zelf heb ik op de derde leerlaag geplaatst.

Op de laag van de identiteit heb ik bij de competenties 'identificatie met de werksoort' vervangen door 'toewijding', als een accurate verwoording van de aspecten van religieuze betrokkenheid en professionele bekwaamheid in de pastorale identiteit. Bij de leerweg komen opnieuw de drie leerlagen in beeld: communio op de eerste leerlaag, observatie van de pastorant en reflectie op de ambachtelijke leerlaag en de supervisorische reflectie over de eigen uniciteit en toewijding van de pastor op de derde leerlaag. Ik heb daarbij gekozen voor een expliciete vermelding van 'persoon, ambt en beroep' van de pastor om de reflectie over de biografie van de pastor mede gericht te houden op diens ambt en beroep, in plaats van alleen op diens persoonlijke levensgeschiedenis.

Op de laag van de spiritualiteit heb ik de competentie 'religieuze en ethische verbondenheid met pastoranten' vervangen door 'compassie', een begrip dat in één woord hetzelfde aanduidt. Bij de leerweg heb ik weer de drie leerlagen aangegeven. Naast de supervisorische reflectie over de eigen spiritualiteit van de pastor heb ik, in navolging van de kloosterlijke tradities, 'oefening in contemplatie' opgenomen om daarmee een verbinding te maken tussen de persoonlijke spiritualiteit van de pastor en de religieuze traditie waarin hij staat. Bij 'contemplatie' denk ik bijvoorbeeld aan het oefenen en beoefenen van compassie in rituelen en lichamelijke expressie.

b. Communicatieve competentie

Bij de dimensie van de overtuiging heb ik de leerweg inzichtelijker gemaakt door de toevoeging van cijfers die de leerlaag weergeven. Ik heb een duidelijker onderscheid gemaakt tussen de ambachtelijke 'instructie over mens- en ondersteuningsbeelden' en de supervisorische reflectie daarover in relatie tot de eigen waarden en overtuiging van de pastor.

Bij de dimensie van kennis en vaardigheden heb ik bij de leerweg 'communicatietraining, expressietraining en leren aan ervaring' vervangen door de ambachtelijke instructie en training van praktijktheorie, zoals totale communicatie en de theorie van de ervaringsordening.

c. Pastoraal-theologische competentie

Bij het eerste aandachtspunt, het leren vertolken van de geloofsinhoud, heb ik de leerweg aangepast. De theologiestudie veronderstel ik als een algemene voorwaarde voor het pastorale beroep die niet apart benoemd hoeft te worden. De andere drie aanwijzingen voor de leerweg heb ik samengebracht in 'instructie en training van rituele pastorale werkvormen en dialogische vieringen' en in 'praktijkgerichte reflectie over de inclusieve mogelijkheden van de werkvormen'. Met het cijfer '2' geef ik aan dat het hier vooral om ambachtelijk leren gaat met interesse voor de praktijk en niet om supervisorisch leren rond de persoon van de pastor.

Bij de laatste twee aandachtspunten heb ik opnieuw alleen de leerweg veranderd. De supervisie over de eigen theologische vooronderstellingen en overtuigingen van de pastor heeft meer accent gekregen. Daarnaast heb ik in beeld gebracht dat er ook aandacht nodig is voor het ambachtelijk leren voorbereiden van met name dialogische vieringen, in de vorm van exegese en homiletiek met het oog op totale communicatie.

Hieronder volgt tabel 8.5, de definitieve tabel van leeropgaven, competenties en leerweg.

8.5 Definitieve tabel van leeropgaven, competenties en leerweg

Tabel 8.5 overzicht van de leeropgaven, competenties en leerweg van de pastor

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
Personale competentie		
- Ontwikkelen referentiekader voor waarnemen en onderscheiden	- Allocentrisch waarnemen vanuit een geschoold referentiekader	1. Communio 2. Instructie verst. beperkingen 2. Observatie feiten Pt en reflectie over Pt
- Congruentie en empathie hervinden t.o.v. verstorende werking Pt	- Congruentie en empathie - Onvoorwaardelijk positieve gevoelens voor Pt	1. Communio 2. Observatie gevoelens Pt en reflectie over Pt 3. Reflectie gevoelens P
- Verdiepte uniciteit ontwikkelen om de uniciteit van Pt te zien	- Uniciteit - Toewijding	1. Communio 2. Observatie uniciteit Pt en reflectie over Pt 3. Reflectie biografie P m.b.t. uniciteit en toewijding in persoon, ambt, beroep
- Eigen spiritualiteit leren inzetten voor een met Pt beleefd en geleefd geloof	- Compassie	1. Communio 2. Observatie spiritualiteit Pt en reflectie over Pt 3. Reflectie spiritualiteit P 3. Oefening in contemplatie
Communicatieve competentie		
- Een positieve overtuiging ontwikkelen	- Respect en eerbied - Betrokkenheid en inzet	2. Instructie en reflectie mens- en ondersteuningsbeelden 3. Reflectie waarden en overtuiging P
- Kennis en vaardigheden ontwikkelen voor de communicatie met pastoranten	- Coregulatie	2. Instructie en training praktijktheorie TC en theorie ervaringsordening

LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
Pastoraal-theologische competentie		
- Geloofsinhoud leren vertolken op het begripsniveau van Pt, in pastoraat en viering	- Analoog pastoraat - Rituele pastorale werkvormen - Aansluiten bij zeggingskracht liturgie en kerkgebouw - Dialogisch en spanningsvol (s)preken	2. Instructie en training rituele pastorale werkvormen en dialogische vieringen 2. Praktijk gerichte reflectie m.b.t. de inclusieve mogelijkheden van de werkvormen
- Bewustwording van eigen hermeneutische keuzes	- Reflexiviteit rond keuzes in de hermeneutische driehoek	3. Reflectie m.b.t. de inclusieve geloofsgemeenschap en de (theologische) vooronderstellingen van P
- TC in exegese en homiletiek leren toepassen	- Exegese en homiletiek in TC - Praktisch-theologische verantwoording	2. Instructie en training in exegese en homiletiek in TC 3. Theologische reflectie m.b.t. een inclusieve praktische theologie

8.6 Definitieve leerhypothese

Hieronder volgt de herziene versie van de negen stellingen van de leerhypothese. De wijzigingen zijn ontleend aan de definitieve tabel van leeropgaven, competenties en leerweg uit § 8.5. De wijzigingen zijn **vet** gedrukt. Ik wijs er nogmaals op dat de competenties de *inhoud van het leren* weergeven en dat de leerweg een aanduiding van de *vormgeving* van het leerproces is.

Personale competentie

1. Een pastor staat op de laag van de feiten voor de opgave om een referentiekader te leren ontwikkelen om een pastorant gedifferentieerd te kunnen waarnemen. Dat maakt hem competent om (de verstandelijke beperking van) een pastorant **allo-centrisch waar te nemen vanuit een geschoold referentiekader** en om communicatievormen te kiezen die op het begripsniveau van de pastorant zijn afgestemd en toegang geven tot de inhoudelijk belangrijke feiten van de pastorant.

De leerweg bestaat uit **het aangaan van een intensieve relatie tussen de pastor en tenminste één pastorant, als vorm van communio met de pastorant**. Het ontwikkelen van een referentiekader wordt bevorderd door **ambachtelijk leren in de vorm van theoretische instructie, observatieopdrachten en reflectie**.

2. Een pastor staat voor de opgave om te leren omgaan met de verstoring van zijn gevoelslaag. Dat maakt hem competent in het communicatief hanteren van congruentie, empathie en onvoorwaardelijk positieve gevoelens voor de pastorant.

De leerweg bestaat uit **'communio', uit ambachtelijk leren in de vorm van observatie van de gevoelens van pastoranten en reflectie daarover en uit supervisie over de eigen gevoelens van de pastor**.

3. Een pastor staat voor de opgave om de angst, schaamte en twijfel die zijn persoonlijke, ambtelijke en professionele identiteit verstoren, te leren transformeren tot een verdiepte uniciteit. Dat maakt hem competent in uniciteit en toewijding.

De leerweg bestaat uit **'communio', uit ambachtelijke observatie van pastoranten en reflectie en uit supervisie over de eigen biografie van de pastor m.b.t. uniciteit en toewijding in persoon, ambt en beroep**.

4. Een pastor staat voor de opgave om de eigen spiritualiteit te leren inzetten voor het delen in de geloofsbeleving van pastoranten. Dat maakt hem competent in het betonen van compassie.

De leerweg bestaat uit **'communio', uit ambachtelijke observatie van pastoranten en reflectie, uit supervisorische reflectie over de eigen spiritualiteit van de pastor en uit oefening in contemplatie**.

Communicatieve competentie

5. Een pastor staat voor de opgave om een positieve overtuiging met betrekking tot pastoranten te verwerven. Dat maakt hem competent in het betonen van respect en eerbied en in het tonen van betrokkenheid en inzet.

De leerweg bestaat uit **ambachtelijke instructie en reflectie over mens- en ondersteuningsbeelden en uit supervisorische reflectie over de waarden en overtuiging van de pastor**.

6. Een pastor staat voor de opgave om kennis en vaardigheden te leren ontwikkelen voor de communicatie met pastoranten. Dat maakt hem competent in coregulatie, d.i. het vermogen om bij de pastorant aansluitende communicatie te kunnen toepassen.

De leerweg bestaat uit **het ambachtelijk leren (toepassen) van praktijktheorie, zoals totale communicatie en de theorie van de ervaringsordening**.

Pastoraal-theologische competentie

7. Een pastor staat voor de opgave om de geloofsinhoud te leren vertolken op het begripsniveau van de pastoranten, in pastoraat en viering. Dat maakt hem competent in het gebruiken van analoge pastorale communicatie, rituele pastorale werkvormen, de dialogisch preek en het hanteren van de zeggingskracht van de liturgie en het kerkgebouw.

De leerweg bestaat uit **ambachtelijke instructie en training van rituele pastorale werkvormen en dialogische vieringen en uit praktijkgerichte reflectie over de inclusieve mogelijkheden van de werkvormen**.

8. Een pastor staat voor de opgave om te leren zich bewust te worden van zijn pastoraal-theologische vooronderstellingen en zijn hermeneutische keuzes. Dat maakt hem competent in het bewust hanteren van keuzes binnen de hermeneutische driehoek en in het bewustzijn van de consequenties daarvan op de inhoud en vormgeving van de geloofsvertolking.

De leerweg bestaat uit supervisorische reflectie over de eigen vooronderstellingen van de pastor rond de inclusieve geloofsgemeenschap.

9. Een pastor staat voor de opgave om een theologische werkwijze te leren hanteren in exegese en homiletiek die het mogelijk maakt om de geloofsinhoud adequaat te verbinden met de leefwereld van pastoranten/hoorders. Dat maakt hem competent in het verbinden van totale communicatie met exegese en homiletiek.

De leerweg bestaat uit ambachtelijke instructie en training rond 'exegese en homiletiek in totale communicatie' en uit supervisorische reflectie over een inclusieve praktische theologie.

Met deze wijzigingen in de tabel van leeropgaven, competenties en leerweg sluit ik dit hoofdstuk af. In het volgende en laatste hoofdstuk zal in een concreet onderwijsleercurriculum presenteren en zal ik een vergelijking maken tussen de competenties in dit curriculum en de competenties zoals die voor de theologische opleidingen van de PThU en de (vroegere) KTU zijn opgesteld.

DEEL 3

Ontwerp van een onderwijsleercurriculum

HOOFDSTUK 9

Een onderwijsleercurriculum

9.1 Inleiding

In dit hoofdstuk ontwerp ik een onderwijsleercurriculum, gericht op pastores die willen leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. De werkwijze in dit hoofdstuk is als volgt. Ik begin met een samenvatting van de leeropgaven waaraan in het ontwerp van het onderwijsleercurriculum aandacht wordt besteed (§ 9.2). De samenvatting is ontleend aan de competentietabel uit § 8.5 en de leerhypothese uit § 8.6. Ik breng ordening aan in de samenvatting door drie leerlagen of leercontexten te onderscheiden, zoals ik ook in hoofdstuk 8 heb gedaan: de primaire leercontext, de context van het ambachtelijk leren en de context van het supervisorisch leren. De tweede stap is een beschrijving en verantwoording van het ontwerp van een onderwijsleercurriculum dat aansluit bij de genoemde leeropgaven. Ik zal daarbij verwijzen naar reeds bestaande modellen die worden gebruikt in de scholing van studenten, predikanten en Rooms-katholieke pastores. In deze modellen komen de drie leercontexten duidelijk terug. De werkwijze binnen deze modellen dicteert ook het aantal cursisten dat aan het onderwijs kan deelnemen. De derde stap is een concrete uitwerking van het onderwijsleermodel in een aantal onderwijsblokken die verspreid over een jaar plaatsvinden.

In § 9.3 zal ik het door mij ontworpen onderwijsleercurriculum kritisch vergelijken met een tweetal andere theologische opleidingsmodellen, met name op het punt van de competenties die worden beschreven als vereist voor het pastorale beroep. Dat ik juist voor deze twee theologische opleidingsmodellen heb gekozen, heeft te maken met de beschikbaarheid van deze modellen en met het feit dat ik in deze opleidingen waarbinnen deze modellen worden gebruikt, als docent en pastoraal supervisor heb gewerkt of nog werk.

De eerste opleiding waar het om gaat, is die van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Ten behoeve van de pastorale stage van het leervicariaat, aan het einde van de predikantsopleiding, heeft de PThU een overzicht samengesteld van de competenties waarover predikanten moeten beschikken en waarin studenten voldoende moeten zijn geschoold als zij hun stage hebben afgerond (De Leede 2009). De andere theologische opleiding is die van de Katholieke Theologische Universiteit (KTU, thans de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg), zoals neergelegd in het boek *'Ingewijd en toegewijd. Profiel en vorming van de parochiepastor'* (Groener 2003). Aan het eind van het boek geeft de auteur een overzicht van de compe-

tenties van de parochiepastor waarover studenten in voldoende mate moeten beschikken om als parochiepastor aan de slag te kunnen.

Er zouden natuurlijk nog andere vergelijkingen kunnen plaats vinden. Binnen de praktische theologie heeft Nauer in het Duitse taalgebied een uitgebreid pastoraal competentieprofiel opgesteld in het kader van 'Multidimensionale Sorge um die Seele' (Nauer 2007) en in navolging van Nauer heeft Lootens dat gedaan voor de opleiding van pastores in België (Lootens 2008). Ook de beroepsstandaard van de VGVZ zou in aanmerking kunnen komen, zoals door de experts voorgesteld. Maar deze competentieprofielen laat ik buiten beschouwing, omdat ze minder relevant zijn voor de Nederlandse situatie. Ik beperk mij tot de genoemde twee instellingen die opleidingen voor pastores verzorgen in Nederland.

9.2 Ontwerp van een onderwijsleercurriculum

9.2.1 Schematische samenvatting van de leeropgaven

Het ontwerp van het onderwijsleercurriculum dat ik in dit hoofdstuk presenteer, heeft tot doel om -binnen het pastorale beroep- de specifieke competenties te verwerven met het oog op de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap. Bij dit onderwijsleerdoel gaat het om competenties op drie niveaus: om 'personele competenties', 'communicatieve competenties' en 'pastoraal-theologische competenties' (zie tabel 8.5).

Ik vat deze competenties hieronder samen in termen van leerdoelen van de pastor.

Personele competenties

- 1 De pastor leert beschikken over een geschoold referentiekader en leert allocentrisch waarnemen
- 2 De pastor leert omgaan met de orde van de verstoring en leert beschikken over onverstoortbaarheid, congruentie, empathie en onvoorwaardelijk positieve gevoelens
- 3 De pastor verwerft inzicht in de eigen persoonlijke, professionele en ambtelijke identiteit en leert de eigen uniciteit toegewijd inzetten in de pastorale communicatie
- 4 De pastor verwerft de bekwaamheid in het tonen van compassie en leert de eigen spiritualiteit benutten in de concrete omgang met en relatie tot mensen met een verstandelijke beperking

Communicatieve competenties

- 5 De pastor verwerft een positieve overtuiging over mensen met een verstandelijke beperking en leert reflecteren over de verschillende opvattingen over mensen met een verstandelijke beperking en over de daaraan ten grondslag liggende mens- en godsbeelden
- 6 De pastor leert gangbare definities van 'verstandelijke beperking', verwerft inzicht in de paradigmata achter deze definities en in de ermee samenhangende visies op zorgverlening en maatschappelijke integratie en verwerft beginnende vaardigheden in 'totale communicatie'

Pastoraal-theologische competenties

- 7 De pastor leert de geloofsinhoud vertolken op het begripsniveau van mensen met een verstandelijke beperking, zowel in de pastorale ontmoeting als de kerkelijke viering.
- 8 De pastor leert reflecteren over de betekenis van de eigen theologische overtuiging en vooronderstellingen in relatie tot de geloofsinhoud en mensen met een verstandelijke beperking
- 9 De pastor leert zich te bekwamen in en theologisch reflecteren over exegese en homiletiek met het oog op totale communicatie

Het competentieleren, zo heb ik in hoofdstuk 8 laten zien, kan niet los van de praktijk geschieden maar alleen in nauwe relatie tot en in communicatie met mensen met een verstandelijke beperking zelf. De ontmoeting met mensen met een verstandelijke beperking is daarom de primaire leercontext. In deze context kan de pastor een referentiekader leren ontwikkelen en aan één of meer pastoranten leren waarnemen hoe hun leefwereld er in het algemeen en hun persoonlijk leven er in het bijzonder uit ziet. Hij kan daar ook leren om contact te maken en ervaring opdoen met de communicatie- en werkvormen die passen bij het begripsniveau van de pastoranten. Het is uiteindelijk ook de context om de geloofsinhoud met pastoranten te delen.

Naast een nauwe relatie met de praktijk is er een tweede leercontext nodig, die ik op grond van de onderzoeksresultaten als een 'ambachtelijke' leercontext heb benoemd. In deze leercontext is er veel aandacht voor de communicatieve competenties en de pastoraal-theologische competenties. De technische aspecten van de pastorale communicatie komen aan de orde maar er is ook ruimte voor een collegiaal gesprek over de pastoraal-theologische overtuiging van de pastor en over de praktisch-theologische betekenis van mensen met een verstandelijke beperking voor het geheel van de geloofsgemeenschap.

Dan is er nog een derde leerlaag te onderscheiden: de supervisie over de persoonlijke, op integratie gerichte, leervragen van de pastor. Op deze leerlaag gaat het vooral om de personale competenties en wordt gericht gereflecteerd over de verstorning en transformatie van de innerlijke ruimte van de pastor. Ook wordt er gericht aandacht besteed aan het beleefde en geleefde geloof van de pastor en worden contemplatieve oefeningen gebruikt om het aandeel van de spiritualiteit binnen het communicatie- en transformatieproces te bevorderen.

Er zijn dus drie leercontexten met elk hun eigen leeropgaven, te leren competenties en leerweg. Daarbij moet het onderwijsleercurriculum aansluiten.

Ik zet hieronder alle leeropgaven per context in een schema onder elkaar. Dat maakt overzichtelijk hoe het geheel van leeropgaven eruit ziet binnen het ontwerp van een onderwijsleercurriculum. Bij de verschillende leeropgaven heb ik kort aangegeven welke leerweg er op basis van de onderzoeksresultaten aan gekoppeld kan worden.

Schema 9.2.1: de leeropgaven per context

	LEEROPGAVEN
Context 1	<ul style="list-style-type: none"> • Ontwikkelen referentiekader: leren door doen, leren door presentie <ul style="list-style-type: none"> - Leefwereld leren waarnemen - Individualiteit leren onderscheiden - Kennismaken met de praktijk van TC - Kennismaken met de praktijk van specifieke werkvormen
Context 2	<ul style="list-style-type: none"> • Ambachtelijk leren: leren in een leerling-gezel-meester setting <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over 'verstandelijke beperkingen': kennis - Totale communicatie: kennis en vaardigheden - Theorie ervaringsordening: kennis en vaardigheden - Specifieke werkvormen: kennis en vaardigheden • Liefde tot het ambacht leren: open gesprek • Maatschappelijke betekenis van het ambacht leren: informatie en discussie • Voorbereiding <ul style="list-style-type: none"> - Exegese in totale communicatie: kennis en vaardigheden - Homiletiek in totale communicatie: kennis en vaardigheden - Reflectie over liturgie en kerkruimte: beleven en reflectie
Context 3	<ul style="list-style-type: none"> • Supervisie: leren aan eigen ervaring <ul style="list-style-type: none"> - Bespreken werkverslagen • Thematische reflectie <ul style="list-style-type: none"> - (Pastoraal-theologische) overtuiging en vooronderstellingen: thematisch groepsgesprek - Transformatie: leesopdrachten, dagboek, kernreflectie - Contemplatieve oefening: meditatie en musische oefening • Theologische reflectie <ul style="list-style-type: none"> - De plaats van mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap - Implicaties voor de theologiebeoefening

9.2.2 Vormgeving van het onderwijsleercurriculum

In deze paragraaf sta ik stil bij de vormgeving van een onderwijsleercurriculum en bij de samenstelling en werkwijze van een leer- of cursusgroep.

De globale vormgeving van een onderwijsleercurriculum kan zonder problemen worden afgeleid uit schema 9.2.1 waarin duidelijk is dat er drie leerlagen of leercontexten moeten worden ingericht die elkaar cyclisch bevruchten. De eerste leercontext is die van de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering met mensen met een verstandelijke beperking. Bij de pastorale ontmoeting denk ik daarbij specifiek aan de pastorale presentie in de leefwereld van één of meer pastoranten met een verstandelijke beperking. Bij de kerkelijke viering hoeft het niet per se om een aangepaste kerkdienst te gaan maar kan het ook een 'gewone' viering zijn waarin aandacht is voor het begripsvermogen van hoorders met een verstandelijke beperking. Wat betreft de tweede en de derde leercontext: die kunnen organisatorisch samengaan. Dat wil zeggen dat het om dezelfde leergroep van cursisten gaat maar waarbij binnen die leergroep twee lagen van leren worden gehanteerd, het ambachtelijke en het supervisorische leren. Dat kan door bijvoorbeeld de morgen van een studiedag aan ambachtelijk leren te besteden en de middag aan supervisorisch leren. Voor pastores die willen deelnemen aan de cursus,

is het dus een eerste voorwaarde dat zij ervaringen opdoen in de primaire leercontext. Zij zullen in de praktijk contacten moeten kunnen en willen aangaan met één of meer pastoranten met een verstandelijke beperking, zowel in de individuele pastorale ontmoeting als in de kerkelijke viering. Zonder deze primaire ervaringen zal het leren in context 2 en 3 weinig diepgang krijgen.

Voor de samenstelling en werkwijze van een leer- of cursusgroep op basis van het hierboven beschreven gelaagd leerproces, kan een voorbeeld worden genomen aan verwante cursussen, bijvoorbeeld de Klinische Pastorale Training of de verplichte nascholing van predikanten aan de Protestantse Theologische Universiteit of het pastorale jaar van Rooms-katholieke theologiestudenten. Bij de *samenstelling* van de cursusgroepen binnen de drie genoemde cursusvormen wordt uitgegaan van ongeveer acht deelnemers. Een dergelijke groepsgrootte maakt het mogelijk om vruchtbaar gebruik te maken van groepsdynamische leerprocessen, waarbij er ruimte is om eigen leerervaringen in te brengen in de supervisie en waarbij de cursisten of studenten elkaar helpen om de kern van een leervraag te ontdekken. Binnen een dergelijke groepsgrootte is er ook voldoende ruimte om ambachtelijk te oefenen met de leeropgaven.

De *werkwijze* van de leergroep is gebaseerd op het leren in de drie genoemde contexten. De cursisten doen ervaring op in de pastorale praktijk, maken daarvan verslagen en brengen die in supervisie in. Bij de bespreking van de verslagen wordt gebruik gemaakt van het groepsproces. Parallel daaraan krijgen de deelnemers, in de vorm van workshops of modulaire cursussen, kennis en vaardigheden aangereikt over de specifieke aspecten van het pastorale beroep.

De drie genoemde opleidingen besteden ook aandacht aan wat ik 'contemplatie' heb genoemd, bijvoorbeeld in de vorm van een dagelijkse bijbelstudie maar ook in de vorm van geleide meditatie, het schrijven van een eigen credo of het beschrijven van de eigen biografie vanuit een spirituele optiek. De tussenperiodes tussen de verschillende cursusdagen worden benut voor het uitproberen van nieuw verworven competenties, voor literatuurstudie, voor het bijhouden van een logboek en voor het maken van verslagen. De tijdsduur tussen twee opeenvolgende leerblokken verschilt in de drie cursusmodellen. Het kan gaan om een wekelijkse bijeenkomst van één dag van studenten aan de universiteit tot een maandelijks of tweemaandelijks driedaagse bijeenkomst van predikanten in de nascholing of van trainees in een Klinische Pastorale Training.

De hierboven beschreven samenstelling en werkwijze van een leergroep lijkt mij van toepassing op het onderwijsleercurriculum dat ik voor ogen heb. Over de grootte van de leergroep, ongeveer acht pastores, bestaat consensus. Om die reden ga ik uit van een leergroep van acht personen. Ook de werkwijze tijdens het cursusgedeelte heeft steeds een overeenkomstige structuur en inhoud: het ambachtelijke leren en supervisorische leren staan in voortdurende verbinding met de praktijk. Pastores kunnen alleen aan een cursus deelnemen als zij in verbinding staan tot een concrete pastorale praktijk met mensen met een verstandelijke beperking.

De totale duur van de cursus schat ik op 8 dagen, waarbij ik voor het ochtendgedeelte steeds voor ogen heb dat het om informatieoverdracht gaat en om ambachtelijk leren. Het middagedeelte is supervisorisch van opzet en wordt ingevuld met het bespreken en uitdiepen van de verslagen van de cursisten. Als er steeds blokken van twee dagen zijn, met een tussenperiode van twee maanden, dan zou de cursus verspreid over één jaar kunnen worden gegeven. In die spreiding zit ook enige garantie dat het transformatieproces van de pastor voldoende aandacht en tijd krijgt.

9.2.3 Inrichting van het onderwijsleercurriculum

Op basis van de voorafgaande paragrafen kom ik nu tot de inrichting van het door mij beoogde onderwijsleercurriculum. Bij de inrichting ga ik uit van een cursus van vier blokken van twee dagen, waarvan de eerste cursusdag drie dagdelen telt en de tweede dag twee dagdelen. Qua opzet denk ik daarbij concreet aan een nascholingscursus, waarbij pastores uit het hele land voor twee dagen bij elkaar komen in een conferentiecentrum. In het onderstaande schema geef ik een overzicht van het door mij gedachte onderwijsleercurriculum.

Schema 9.2.3: de inrichting van het onderwijsleercurriculum

	MORGEN	MIDDAG	AVOND
Blok I, dag 1	- Dagopening door trainer - Sociaal wetenschappelijke informatie over 'verstandelijke beperkingen'	- Supervisie I - Supervisie II	- Excursie naar zorginstelling
Blok I, dag 2	- Meditatie door cursist - Totale Communicatie: informatie en vaardigheidstraining	- Supervisie III - Supervisie IV	
Blok II, dag 3	- Meditatie door cursist - Theorie ervaringsordening: informatie en vaardigheidstraining	- Supervisie V - Supervisie VI	- Excursie kleinschalig woonproject
Blok II, dag 4	- Meditatie door cursist - Paradigmaverschuiving: mensenbeelden en godsbeelden	- Supervisie VII - Supervisie VIII	
Blok III, dag 5	- Meditatie door cursist - De pastorale ontmoeting en de kleine groepsviering: voorbeelden, theorie en oefening van werkvormen - Theologische reflectie	- Supervisie I - Supervisie II	- Credo schrijven rond pastoranten met v.b.
Blok III, dag 6	- Meditatie door cursist - De kerkelijke viering, kerkgebouw en liturgie: voorbeelden, theorie en oefenen van vormgeving van liturgische onderdelen - Theologische reflectie	- Supervisie III - Supervisie IV	
Blok IV, dag 7	- Meditatie door cursist - Exegese in Totale Communicatie: theorie, oefening, uitbeelding van een bijbelverhaal - Theologische reflectie	- Supervisie V - Supervisie VI	- De biografie van de pastor in spiritueel perspectief, een thema-avond
Blok IV, dag 8	- Meditatie door cursist - Homiletiek in Totale Communicatie: theorie en vaardigheidstraining rond de preek - Theologische reflectie	- Supervisie VII - Supervisie VIII - Afsluiting met korte viering - Uitreiken certificaat	

Zoals in schema 9.2.3 te zien is, hebben de cursusdagen in het curriculum een vaste opzet. Elke morgen begint met een meditatie, waarbij aan één van de cursisten wordt gevraagd om in de meditatie te focussen op mensen met een verstandelijke beperking. De vorm waarin de desbetreffende cursist zijn meditatie wil houden, is vrij.

Verspreid over acht dagen wordt er 's morgens vakinhoudelijke informatie gegeven en geoefend rond één specifiek leerthema, dat is ontleend aan schema 9.2.1. Voor de ochtendgedeeltes kunnen deskundigen worden ingeschakeld. Te denken valt aan de door de expertgroep in § 8.2 genoemde deskundigen die hebben gepubliceerd over verstandelijke beperkingen, totale communicatie of de theorie van de ervaringsordering. Het is uitdrukkelijk de bedoeling om tijdens de ochtendprogramma's te werken volgens het leerling-gezel-meester systeem en te kijken naar goede voorbeelden, om daarna te oefenen met het verwerven van competenties op het desbetreffende gebied. De goede voorbeelden werken daarbij als het verbeeldend en inspirerend perspectief waarover Baart en De Vries in § 8.3.1.c in het kader van ambachtelijk leren spraken en het oefenen van deelgebieden is op te vatten als het werken aan de 'impliciete triade' (zie § 8.3.1.b), als een weg om uiteindelijk tot een geïntegreerd handelen te komen en de ervaring op te doen: 'Ik kan het'.

De middagen zijn steeds met groepssupervisie gevuld, waarbij elke cursist in totaal twee keer aan de beurt komt, één keer met een verslag van een pastorale ontmoeting en één keer met een verslag of opname van een kerkelijke viering. In totaal zijn er ook vier avonden ingepland. De eerste twee van de vier avonden worden besteed aan een nadere kennismaking met de leefwereld van mensen met een verstandelijke beperking in twee verschillende contexten, de laatste twee avonden aan de spiritualiteit van de pastor. Een credo-oefening is daarbij een beproefde methodiek om de eigen pastoraal-theologische en geloofsovertuiging van de pastor expliciet aan de orde te stellen. In de biografie van de pastor wordt gekeken naar de ontwikkeling van de eigen spiritualiteit van de pastor, bijvoorbeeld door te vragen naar personen of ervaringen die hebben bijgedragen aan de eigen spiritualiteit. Daarnaast komt de vraag aan de orde hoe die persoonlijke spiritualiteit zich verhoudt tot mensen met een verstandelijke beperking.

Voor de tussenliggende periodes ontvangen de cursisten het advies om een logboek bij te houden maar krijgen ze ook leesopdrachten, op basis van relevante literatuur.

9.3 In de spiegel van twee onderwijscurricula

In deze paragraaf kijk ik vanuit het door mij ontwikkelde onderwijsleercurriculum naar de onderwijsmodellen van de PThU en van de KTU. De keuze voor deze twee onderwijsmodellen heb ik al een keer gemotiveerd: ze zijn beschikbaar en ik ben persoonlijk betrokken (gewoest) bij de beide opleidingen waar deze onderwijsmodellen worden gebruikt. In het verleden (1989-1990) was dat de KTU, tot op heden de PThU.

Bij het spiegelen van het door mij ontwikkelde onderwijsleercurriculum aan de beide onderwijsmodellen gaat het mij niet zo zeer om de inrichting van het onderwijs in de beide modellen. Die is bij beide modellen gebaseerd op ervaringsleren, dus leren in de drie met elkaar samenhangende contexten. Daarin verschillen deze onderwijsmodellen niet van het door mij ontwikkelde ontwerp. Wat ik wel wil nagaan is in hoeverre de competenties in het door mij ontwikkelde onderwijsleercurriculum aansluiten bij of

verschillen van de competenties in de beide andere leermodellen. Over die vraag gaat het in deze paragraaf. Ik start in § 9.3.1 met de competenties in het onderwijsmodel van de PThU en bespreek in § 9.3.2 de competenties in het curriculum van de KTU.

9.3.1 Het onderwijsleercurriculum van de PThU.

Binnen het kader van de Protestantse Theologische Universiteit worden op het Seminarium drie typen onderwijs verzorgd. Het gaat om scholing voor het leervicariaat van studenten die predikant willen worden in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), om de verplichte nascholing van predikanten en om de vrijwillige nascholing van predikanten. Voor de studenten die hun pastorale stage tijdens het leervicariaat doen, aan het eind van hun theologische opleiding en voorafgaande aan het eigenlijke predikantschap, heeft de PThU een overzicht gemaakt van de competenties van predikanten. Studenten moeten aan het einde van hun leervicariaat in voldoende mate beschikken over die competenties om predikant te kunnen worden.

De competenties zijn vastgelegd in het document 'Leervicariaat' van het Seminarium van de PThU (De Leede 2009). Het is een document van 25 pagina's waarin de doelstelling en de eisen van de stage zijn vastgelegd. In het document zijn de competenties in drie groepen onderverdeeld. Het gaat om de vakgerelateerde competenties, de persoongerelateerde competenties en de werkveldgerelateerde competenties. Elk van de drie groepen competenties is onderverdeeld in een aantal subcompetenties.

De volgorde van de PThU benadrukt het theoloog zijn van de pastor, door de *vakgerelateerde competenties* voorop te stellen. Daarin gaat het om het vermogen om zelfstandig en kritisch te kunnen reflecteren op de geloofsinhoud, om het vermogen tot een zelfstandige beoefening van de bijbelse theologie, de systematische theologie en de praktische theologie en om het hermeneutische vermogen om belangrijke thema's uit de leefwereld van mensen te onderkennen en deze te correleren aan Schrift en traditie.

Daarna volgen de *persoongerelateerde competenties*, waarvan de personale bekwaamheid een onderdeel vormt, samen met representativiteit en collegialiteit. De personale bekwaamheid wordt toegespitst op de geloofsidentiteit en gelovige attitude van de pastor en wordt nader aangeduid als het vermogen tot reflectie over de eigen biografie in samenhang met het vermogen tot geloofscommunicatie.

Als derde worden de *werkveldgerelateerde competenties* genoemd, die betrekking hebben op de specifieke bekwaamheden voor onderdelen van het pastorale ambacht, zoals onder andere de liturgische, homiletische en pastorale bekwaamheid. Voor deze drie werkvelden wordt de bekwaamheid als volgt ingevuld:

Liturgische bekwaamheid

De gemeentepredikant is in staat voor te gaan in liturgische bijeenkomsten, ook in een context van levens- en wereldbeschouwelijke pluriformiteit.

Homiletische bekwaamheid

De gemeentepredikant is in staat een preek, overdenking of meditatie te houden in een liturgische context.

De gemeentepredikant beschikt over het vermogen om, met het oog op de prediking, op basis van het voortgaande gesprek van de gemeente met Schrift en traditie, exegetische en bijbelse theologie te verbinden met de leefwereld en existentiële vragen van de hoorders.

Pastorale bekwaamheid

De gemeentepredikant is in staat mensen op integere, respectvolle wijze te begeleiden in geloofs- en levensvragen, met inachtneming van contextspecifieke aspecten' (De Leede, 7).

De denklijn die in de schets van competenties wordt gevolgd, legt vooral de nadruk op de inhoudelijkheid van het pastorale beroep. Dat wat de student aan de universiteit aan inhoudelijke theologische kennis heeft geleerd, moet hij nu als persoon kunnen vertalen naar de diverse deelcontexten van het pastorale beroep. Daarbij krijgen de, zoals ik ze genoemd heb, pastoraal-theologische competenties bijna exclusief de aandacht.

De personale competenties komen nauwelijks aan de orde. En voor zover ze aan de orde komen wordt het beeld opgeroepen dat de pastor vooral iemand is die geeft, van wie iets uitgaat. De innerlijke ruimte van de pastor is een rijk theologisch reservoir waaruit de pastor, in een van hem uitgaande beweging, uitdeelt aan anderen.

De communicatieve competenties als zodanig komen niet aan de orde in het model van de PThU. Ze worden meteen toegespitst op werkveldgerelateerde competenties, zoals het pastoraat en de kerkelijke viering.

In deze voorstelling van zaken van de PThU ontbreekt een aantal inzichten die van essentieel belang zijn om te kunnen aansluiten bij de communicatieve mogelijkheden van mensen met een verstandelijke beperking.

Het eerste dat opvalt, in vergelijking met de uitkomsten van mijn onderzoek, is het ontbreken van een pastorale blikrichting die volstrekt recht wil doen aan pastoranten. Hermeneutisch gezien ligt er een te groot accent op de pool van de geloofsinhoud en op de daarmee samenhangende opvatting dat geloof door de pastor 'overgedragen' moet worden. Het lijkt erop alsof de competentielijst van de PThU negeert dat de ontwikkelingen binnen de Praktische Theologie gaan in de richting van het zoeken van aansluiting bij het alledaagse bestaan van mensen, om *daar* te ontdekken wat het geloof en spiritualiteit van mensen is en om *daar* te zien hoe mensen hun spiritualiteit vormgeven in uitingen van cultuur, kunst en wetenschap.

De trend om zich meer op het alledaagse leven van mensen te richten kent het seminarium overigens al wel. Sinds kort zijn de studenten verplicht om kennis te nemen van de presentiewerkwijze, bijvoorbeeld door participerende observatie en exposure. Daarbij bezoeken ze ook twee instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Maar dat heeft nog geen vertaling gekregen in de formulering van een nieuwe competentietabel. De echte interesse voor de (innerlijke ruimte van de) ander, zoals die bijvoorbeeld doorklinkt in de verwoording van de pastorale competenties van Van de Spijker, namelijk het innerlijk 'weet hebben van' (Van de Spijker 1984, 32 vv.), ontbreekt.

Het tweede vraagteken bij de competentietabel van de PThU is de grote nadruk op het inhoudelijke aspect van de pastorale communicatie. Wat studenten in de exposure al enigszins zullen ervaren maar wat zij zeker zullen tegen komen in de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking, is dat hun innerlijke ruimte te maken krijgt met verstoring als gevolg van problemen op het betrekkingsniveau van de communicatie. Daarbij gaat het om vragen rond het leren omgaan met onzekerheid en onmacht, om de vraag hoe je een vertrouwensrelatie opbouwt, om vragen rond volharding en trouw, om het probleem van vervreemding en afweer. Ook voor het leren omgaan met deze vragen zijn competenties nodig. Dat zijn competenties op het personale vlak, competenties om

zakelijk te leren waarnemen, om congruent te worden, om authenticiteit te ontwikkelen. Een op ervaringsleren gebaseerd onderwijsleercurriculum zoals door mij ontwikkeld, is daarbij een onmisbare schakel in de toerusting van pastores.

Het competentiemodel van de PThU biedt op zich overigens wel ruimte voor specifieke aandacht voor mensen met een verstandelijke beperking. In de werkveldgerelateerde competenties kunnen zij als een aparte doelgroep benaderd worden. Bij deze competenties zou dan een apart competentieveld voor de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking moeten worden ingevoegd. Toch stel ik dat niet voor, vooral op grond van de visie op de inclusieve geloofsgemeenschap die ik in hoofdstuk 1 heb gepresenteerd. Mijn voorstel zou zijn dat pastores leren hun biografie te doorddenken en transformeren vanuit een volgehouden *communio* met mensen met een verstandelijke beperking, zodat er ruimte voor hen komt, uiteindelijk ook in de biografie van de geloofsgemeenschap. Een dergelijk voorstel wordt onderbouwd door de feedback van de expertgroep. De experts benadrukken dat de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking impliciet onderdeel uitmaken van alle pastorale communicatie, ook al expliciteren pastores dat in hun alledaagse werkzaamheden niet en zijn zij zich daarvan hooguit ten dele bewust. Totale communicatie, zoals de gelaatsuitdrukking, de lichaamstaal, nabijheid en afstand, aanraking, stemgebruik: elke pastor die hiervan bewust gebruik leert maken, kan zonder meer communiceren met pastoranten met een verstandelijke beperking.

Studenten zijn daarbij voldoende opgeleid wat betreft de pastoraal-theologische competenties maar zouden meer moeten worden onderwezen in de personale en communicatieve competenties. Met name het aspect van de op de pastor toekomende (verstoring) feiten, gevoelens en beelden vragen om aandacht in het curriculum. Daarnaast moeten de communicatieve competenties geleerd worden, zoals het vermogen tot totale en theatrale communicatie en de specifieke pastorale werkvormen.

9.3.2 Ingewijd en toegewijd: profiel en vorming van de parochiepastor

Groener geeft een historisch overzicht van de ontwikkeling van de opleiding van pastores in de Rooms-katholieke traditie en in het bijzonder van de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht (KTU) (Groener 2003). Hij werkt in zijn studie toe naar een beschrijving van wat hij het 'hart' van het pastoraat noemt. Onder pastoraat verstaat hij heel de 'dienst' van de parochiepastor. Dat is niet alleen de optelsom van alle werkzaamheden van de pastor maar meer nog de functie van die werkzaamheden, in de betekenis van 'dienst' aan parochianen. Hij gebruikt daarvoor het woord 'diaconie', dat verwijst naar de bemiddelende dienst van de pastor bij het wekken en bevorderen van het geloven van parochianen.

In de laatste paragraaf van zijn studie beschrijft Groener de pastorale competenties voor de parochiepastor, waarbij hij aansluit bij de zes competentievelden van Van de Spijker maar die hij uitwerkt naar de kerncompetenties die hij voor het pastorale beroep kenmerkend en vereist vindt (391-402). De kerncompetenties hangen samen met het eigene van parochiepastoraat.

Net als Van de Spijker gebruikt Groener het beeld van de cirkel om het geheel van de pastorale competenties weer te geven. Hij deelt de cirkel op in drie segmenten: de volmachtscompetenties, de functiecompetenties en de bekwaamheidscompetenties.

In de *functiecompetenties* wordt het specifieke van het beroep van parochiepastor geformuleerd. Het gaat dan om de mystagogische competentie, de hermeneutische competentie en om de leiderschapscompetentie. De mystagogische competentie vormt daarbij de basis: alleen de pastor die zelf is ingewijd kan anderen inwijden en religieuze ervaring wakker roepen (zie ook § 8.3.2). Daarna komt de hermeneutische competentie, als het vermogen om anderen tot 'verstaan' van hun geloven en tot een eigen gelovige identiteit te brengen. Leiderschap is vooral het leiden van de geloofsgemeenschap bij het wekken van het geloof en komen tot verstaan, maar kan ook worden tot individuele geestelijke begeleiding.

Bij de *bekwaamheidscompetenties* gaat het om de personale competentie, de communicatieve competentie, de agogisch-methodische competentie en de reflectieve of praktisch-theologische competentie. Daarvan noemt Groener de personale competentie de meest bepalende, als het vermogen om te reflecteren op de persoonlijke en professionele biografie. Het gaat dan niet alleen om inzicht in de eigen persoon maar meer nog om het zichzelf als instrument kunnen hanteren in relatie tot anderen. Dat vereist diepgaande vorming, zoals bijvoorbeeld in een Klinische Pastorale Training. De communicatieve competenties lenen zich er goed voor om in stages en in supervisie geoefend te worden. Daarbij moet niet worden vergeten dat de communicatieve competenties worden ontwikkeld vanuit en worden bepaald door de functiecompetenties en niet andersom. In deze opvatting klinkt door wat ook diverse pastores in het onderzoek hebben opgemerkt, namelijk dat communicatieve vermogens wel belangrijk zijn maar dat er iets aan vooraf gaat: visie, overtuiging. Verwarrend vind ik dat Groener bij de communicatieve competenties ook 'authenticiteit' en 'transparantie' noemt (400). Ik zou dat zelf eerder 'personale competenties' noemen waarbij 'authenticiteit' vergelijkbaar is met het door mij gekozen begrip 'uniciteit' en daarmee een kenmerk is van de laag van de identiteit. 'Transparantie' vind ik een kenmerk van de laag van de spiritualiteit. Blijkbaar kijkt Groener meer naar de doorwerking en uitwerking van deze lagen van de innerlijke ruimte in de communicatie. Hij ziet hoe authenticiteit leidt tot moed en durf in het pastoraat en hoe transparantie leidt tot inzet voor de ander maar ook weer tot een terugtreden om ruimte te maken voor de ander en God.

Groener vermeldt de agogisch-methodische competentie als een aparte competentie. Hij doelt daarbij op de competenties die nodig zijn voor de verschillende werkvelden van de pastor, precies zoals dat gebeurt in de opsomming van de PThU. In het denken van Groener zou dan ook de communicatie met mensen met een verstandelijke beperking als een apart werkveld kunnen worden benoemd. Groener zet zelf al vraagtekens bij de aparte status van de agogisch-methodische competentie, omdat deze ook als een verbijzondering van de communicatieve competentie kan worden opgevat. Maar om recht te doen aan de verschillende specialismen per werkveld, houdt hij vast aan de aparte plaats van de agogisch-methodische competentie. Hetzelfde geldt voor de reflectieve competentie. Die zou kunnen worden beschouwd als een personale competentie maar Groener hecht eraan om de blik van de reflectieve competentie op de pastorale praktijk gericht te houden. Pastores moeten in staat zijn tot 'zien, oordelen, handelen' (401).

De beschrijving van het profiel van het pastorale beroep en van de daarbij passende competenties is bij Groener veel uitvoeriger (een boek van 407 pagina's) dan bij de PThU (25 pagina's). Dat geeft hem de mogelijkheid om, ook al is het beknopt en incidenteel,

ook aandacht te besteden aan mensen met een verstandelijke beperking. Meer dan in de opzet van de PThU komt bij Groener de passie voor parochianen -onder wie mensen met een verstandelijke beperking- naar voren, die volop de ruimte krijgen als subject binnen de liturgische en pastorale context. Zijn theologische afweging bewaart de balans tussen de pool van de geloofsinhoud en de pool van de pastorant, daar waar het PThU model meer nadruk legt op de pool van de geloofsinhoud.

Natuurlijk focust ook Groener op de positie van de pastor, als centrale pool bij het bewaken van de balans en bij het bemiddelen van de geloofsinhoud. De beschrijving van de functiecompetenties is daarbij zodanig dat ze in hun samenhang een uitstekend kader vormen voor inclusieve vieringen en inclusief pastoraat. Het is op grond van die beschrijving gemakkelijk om de pastor in verbeelding te zien als de leider van de geloofsgemeenschap, die voorganger is in het arrangeren van de mystagogie: de rituelen en liturgische handelingen (zie ook § 8.2.2b). De mystagogie is voor leden van de geloofsgemeenschap die niet in staat zijn tot 'verstaan' of tot 'duiden' van religieuze ervaring, de basis om te kunnen participeren. Het accent bij de mystagogische competentie ligt op de lichaamstaal, het concreet verbeelden of uitbeelden van de geloofsinhoud, daarbij ondersteund door muziek en zang. Dit alles is uitstekend geschikt om recht te doen aan mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap. De pastor is daarnaast ook hermeneut. Voor de leden van de geloofsgemeenschap zonder verstandelijke beperking kunnen, als aanvulling op de mystagogie, korte duidingmomenten plaats vinden, waarin de pastor voor de goede verstaanders en passant hermeneutisch benoemt wat er in het ritueel of de liturgie aan gelovige zin en betekenis openbaar wordt. De pastor stelt zich daarbij als leider op, zowel als authentieke leider van de rituelen, maar ook als geestelijk begeleider die zelf transparant wordt tot op het geloofsgeheim.

In de beschrijving van Groener komen allerlei details naar voren die ook in mijn eigen onderzoek ter sprake kwamen. Hij benadrukt het belang van balans en authenticiteit in de innerlijke ruimte van de pastor. Hij wijst op de prioriteit van de functiecompetenties die visie en overtuiging vooropstellen en waaraan de communicatieve competenties dienstbaar zijn. Hij benoemt spiritualiteit als het vermogen tot transparantie, waardoor rituelen en liturgische vieringen zonder veel woorden verwijzen naar het geloofsgeheim en diepgang krijgen. Ook ziet hij het belang van mystagogie, die aansluit bij de lichaamstaal, als eerste taal van het beleven van verbondenheid en vertrouwen.

Slotconclusie

De onderwijsleercurricula van de PThU en de KTU zoals ik die in deze paragraaf heb besproken, laten geen specifieke aandacht zien voor mensen met een verstandelijke beperking. Het curriculum van de PThU heeft vooral de pastoraal-theologische competenties als inzet en verliest gemakkelijk de competenties uit het oog die samenhangen met het afstemmen op de hoorders en pastoranten.

Het curriculum van de KTU is veel meer gericht op hoorders en pastoranten en houdt rekening met hun mogelijkheden. Zowel bij de mystagogische competentie als bij de agogisch-methodische competentie is er ruimte voor mensen met een verstandelijke beperking, ook al zie ik dat zelf niet als een apart 'specialisme' maar als een uitbreiding van de competentie van alle pastores.

Zowel het onderwijsleercurriculum van de PThU als dat van de KTU bevatten openingen om meer ruimte te maken voor de competenties voor de pastorale communicatie met mensen die op mystagogie en totale communicatie zijn aangewezen, zoals mensen met een verstandelijke beperking. Mogelijk kan deze studie daaraan een bijdrage leveren.

Epiloog

In de inleiding, voorafgaande aan hoofdstuk 1 van het onderzoek, heb ik mijn persoonlijke leergeschiedenis beschreven in relatie tot mensen met een verstandelijke beperking. Onervaren als ik in deze werksoort was, werd ik als beginnend pastor in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking ondergedompeld in een voor mij onbekende wereld en werd ik gesteld voor leeropgaven die leidden tot een leerweg van anderhalf jaar, voor ik het gevoel had competent te zijn.

Om mij heen zag ik pastores met dezelfde leeropgaven worstelen. Locale pastores, die af en toe in een aangepaste kerkdienst voorgingen, vroegen zich af hoe ze dat moesten doen en nieuwe collega's die ik als pastoraal supervisor begeleidde bij hun eerste schreden in de pastorale zorg voor mensen met een verstandelijke beperking, hadden het liefst dat ik voor deed hoe ze hun werk konden oppakken. Door de ontwikkelingen in de samenleving in de richting van inclusie zag ik deze worsteling bij steeds meer pastores optreden. Dat deed mij besluiten om onderzoek te doen naar de competenties die pastores nodig hebben voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking.

Dat het onderzoek een kwalitatief onderzoek moest worden, stond vanaf het begin vast. Door mijn vraagstelling, gericht op het onderzoeken van wat er in de innerlijke ruimte van de pastor gebeurt tijdens het leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking, was kwalitatief onderzoek feitelijk de enig mogelijke weg. Wat niet meteen duidelijk was, was welk type kwalitatief onderzoek het beste zou aansluiten bij de vraagstelling. Aanvankelijk had ik daarin ook nog geen inzicht. Pas na de verkennende literatuurstudie zoals ik die heb beschreven in hoofdstuk 2 en 3, heb ik gekozen voor conceptueel gestuurd kwalitatief onderzoek en niet voor een meer open benadering zoals in de 'Grounded Theory'. Een dergelijke keuze betekent natuurlijk wel een inperking van het onderzoek. Het conceptueel model dat ik in hoofdstuk 3 heb ontwikkeld, stuurt het verzamelen van data en de analyse ervan. De vraag is of die inperking tot lacunes in het onderzoek heeft geleid.

Aan de ene kant is dat het geval. Door sterk te focussen op de hermeneutische driehoek en het leerproces daarbinnen, zijn bijvoorbeeld allerlei contextuele vragen op de achtergrond geraakt. Dat de respondenten uit het onderzoek binnen een zorgorganisatie werken en dat die zorgorganisatie een onderdeel vormt van de samenleving, is alleen tijdens de inleidende literatuurstudie aan de orde geweest en nauwelijks nog

tijdens de interviews. Het verrassende onderzoeksgegeven bijvoorbeeld, dat de respondenten vooral en bijna uitsluitend aan crisispastoraat doen, werd pas achteraf, door de expertgroep, verklaard als een gevolg van maatschappelijke invloeden op het werk van pastores. Dat is niet naar voren gekomen uit de data zelf.

Aan de andere kant is een toespitsing van onderzoek met behulp van een conceptueel model juist waardevol. Het perkt het onderzoeksveld in tot precies dat gedeelte waarop het onderzoek zich wil toespitsen. En binnen die toespitsing kan methodisch worden gewerkt aan het verzamelen en analyseren van data. Zonder die focus wordt het onderzoek oeverloos en eindeloos.

Ik heb in het onderzoek zes databronnen betrokken van in totaal negen respondenten. Samen met de expertgroep (één lid van de expertgroep was geen pastor) hebben veertien pastores uit het werkveld van geestelijk verzorgers voor mensen met een verstandelijke beperking aan het onderzoek meegewerkt. De vraag kan worden gesteld of dat een voldoende aantal is om een representatief onderzoeksresultaat te verkrijgen. Ik meen van wel. Op een totale populatie van tachtig tot honderd geestelijk verzorgers in zorginstellingen is veertien een substantiële groep. De onderzoeksresultaten laten zien dat het ook een groep van voldoende grootte is geweest. Uit de analyse van de zes databronnen is gebleken dat er al snel redundantie in de onderzoeksresultaten begon op te treden en dat er steeds minder nieuwe gegevens uit de databronnen naar voren kwamen die tot vervolgonderzoek noopten. Het raadplegen van zes databronnen was voldoende om tot een helder inzicht te komen in de leeropgaven, competenties en de leerweg van de respondenten.

Wat wel van het onderzoek gezegd kan worden, is dat het zich eenzijdig heeft beperkt tot een specifieke groep respondenten, namelijk pastores uit de christelijke traditie en dan nog veelal uit de hoofdstroom van die traditie. Pastores uit de kleinere kerkgenootschappen in Nederland ontbreken in het onderzoek, evenals pastores uit niet-christelijke en niet-westerse geloofstradities. Hoe geestelijken van deze tradities zich in hun beroep verhouden tot mensen met een verstandelijke beperking, valt buiten het onderzoek en zou nader onderzocht moeten worden.

Een andere beperking van het onderzoek is dat er geen mensen met een verstandelijke beperking zelf aan het woord zijn gekomen. Theoretisch laat het zich denken dat de mening van pastoranten en hoorders met een verstandelijke beperking wordt gevraagd over de competenties die pastores volgens hen zouden moeten hebben om met hen te kunnen communiceren. Het zou zelfs interessant en leerzaam zijn om kennis te hebben van wat pastores volgens pastoranten zouden moeten kunnen in de pastorale ontmoeting en de kerkelijke viering. Praktisch echter acht ik deze weg niet of nauwelijks begaanbaar. Hoe zouden pastoranten kunnen conceptualiseren wat competenties zijn als pastores het zelf al moeilijk vinden om dat onder woorden te brengen? Voor pastoranten met een ernstige tot zeer ernstige verstandelijke beperking, de groep die het meest appelleert aan het leervermogen van de respondenten en die het meest zorgt voor de verstoring van de innerlijke ruimte van pastores, is dat zelfs letterlijk onmogelijk door de beperking in hun actieve taalschat. Er zijn wel onderzoeksmethoden bekend die gebruik maken van bijvoorbeeld door mensen met een verstandelijke beperking zelf gemaakte foto's, waarmee zij aangeven wat zij belangrijk vinden of niet maar daarbij gaat het toch vooral om mensen met een lichte of matige verstandelijke

beperking, die kunnen uitleggen wat ze met de foto's bedoelen. Deze onderzoeksmethodiek vind ik waardevol maar onbruikbaar voor het type onderzoek dat ik heb gedaan.

Op 1 januari 2005 ben ik met het onderzoek gestart. In totaal heeft het zesenhalf jaar in beslag genomen. In die tijd hebben er in de samenleving veranderingen plaatsgevonden die ook van invloed zijn op de resultaten van het onderzoek. Allereerst gaat het daarbij om veranderingen in de praxis van de samenleving. De door mij geschetste ontwikkeling in de samenleving in de richting van inclusie, is niet zo voorspoedig verlopen als ik indertijd heb beschreven. Mede door de economische crisis die in 2008 over Nederland kwam, is de overheid een meer terughoudend beleid gaan voeren op het gebied van de re-integratie van mensen met een verstandelijke beperking en van het opheffen of verdunnen van zorginstellingen op afgelegen instellingsterreinen. De financieringsstromen gaan de kant op waar de minste investeringen worden gevraagd en daarbij zijn de -goedkopere- grote zorginstellingen in het voordeel ten opzichte van de -duurdere- kleinschalige woonvormen. De noodzaak voor de kerken om te werken aan inclusieve geloofsgemeenschappen, is dus niet toegenomen door de ontwikkelingen in de samenleving.

Ook binnen de praxis van de kerken zelf zijn er veranderingen gaande die de inclusieve geloofsgemeenschap belemmeren. De achteruitgang in ledenaantallen in de grootste geloofsgemeenschappen in Nederland vermindert niet alleen getalsmatig hun draagkracht maar ook de beschikbare mentale ruimte in de vorm van aandacht voor mensen met een verstandelijke beperking. De urgentie van het kerkelijk beleid is bij het overleven komen te liggen en niet bij het investeren in een vorm van bestaan die de participatie van mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap mogelijk maakt en bevordert. Initiatieven zoals het platform 'Samen Geloven? Gewoon Doen!' (SGGD) en het Instituut voor Theologie en Sociale Integratie, die gezamenlijk de deskundigheidsbevordering binnen de geloofsgemeenschappen tot doel hebben, hebben nauwelijks op steun van de officiële kerkelijke instanties kunnen rekenen en zijn gestopt of leiden een kwijnend bestaan. Al met al neemt de ruimte voor mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschappen niet toe.

Daar staat echter tegenover dat de geloofsgemeenschappen baat zouden kunnen hebben bij pastores die hebben leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. Zoals de expertgroep aangaf, worden pastores er betere beroepsbeoefenaren van als zij in staat zijn tot totale communicatie en -voeg ik daaraan toe- tot het communiceren van binnen uit, minder cerebraal en meer vanuit hun spirituele kern. Pastores worden levendiger, vitaler en spiritueler. Dat zou ook de kerkelijke praxis kunnen vitaliseren. Het zou een uitdaging voor de kerken zijn om de aanbeveling van de experts ter harte te nemen.

In het rapport 'De ronde kerk' heeft Wybe Dijk (zie § 1.3) de aanbeveling gedaan om in de nascholing van predikanten een onderwijsmodule in te voegen waarin pastores kunnen leren communiceren met mensen met een verstandelijke beperking. Zo'n module is er nu! Het is mijn ontwerp van een onderwijsleercurriculum van in totaal acht dagen, verspreid over een jaar.

De vraag is natuurlijk: Waar en hoe kan een dergelijke cursus worden gegeven? Op dit moment zijn de kansen voor een dergelijk curriculum beperkt. De initiële opleidingen bieden daarvoor, bij mijn weten, geen ruimte en zijn al overvol. Ook de nascholing is zo

georganiseerd dat een langer durende cursus nauwelijks aantrekkingskracht heeft. Het aantal deelnemers blijft gering, zo leert de ervaring met het aanbieden van een cursus in de nascholing van predikanten van de PKN, een cursus die zelfs nog korter was dan het hier gepresenteerde onderwijsleercurriculum.

Kansen voor het onderwijsleercurriculum zijn er wel. De Protestantse Kerk in Nederland bijvoorbeeld wil overgaan tot een systeem van permanente educatie, waarbij predikanten hun studieverlof meer verspreid over het jaar gaan invullen, met geautoriseerde cursussen of trainingen waarvoor studiepunten worden verleend. In een dergelijke structuur zou ook het curriculum passen waarin de competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking geleerd kunnen worden. Ook Hogeschool Windesheim heeft al eens ruimte willen bieden aan een modulaire cursus. Er zijn dus mogelijkheden in de toekomst.

Tot slot: het ontwerp van het onderwijsleercurriculum is nog slechts een ontwerp. Het is geen in de praktijk getoetst en geijkt onderwijsmodel. Onderdelen van het model zijn echter wel in de praktijk uitgetoetst. Zo is 'De preek als dialoog' onderdeel geweest van een cursus homiletiek in de vrijwillige nascholing van predikanten van de Protestantse Kerk in Nederland en is er in publicaties vaker aandacht voor dit onderwerp (zie § 7.2.3b). Ook zijn er op diverse plaatsen in Nederland pastorale cursussen en workshops gegeven in 'exegese en homiletiek in totale communicatie' (blok IV van het curriculum). Maar dat was toch nog fragmentarisch. Het zou zinvol zijn als het onderwijsleercurriculum in zijn geheel zou kunnen worden gegeven en geëvalueerd. Een wetenschappelijke toetsing van het onderwijsleercurriculum zou tot kennisvermeerdering kunnen leiden over onderwijsleerprocessen op dit terrein. Dat kan weer ten goede komen aan mensen met een verstandelijke beperking in de geloofsgemeenschap.

Summary

Competencies for the pastoral communication with people with intellectual and developmental disabilities

A practical theological study on learning processes of pastors

Upon finishing my academic theological studies in 1980 I started a career as a professional pastor in an institution for people with intellectual and developmental disabilities. In my personal life and during my studies however I had never met people with intellectual and developmental disabilities. I was not familiar with them and I did not know how to communicate with them. So I was faced with the task to learn that communication 'on the job', as an academic course or another form of education for pastoral workers to learn the competencies for this type of pastoral care is not offered in the Netherlands. It took me a year and a half to learn the basic competencies. The uncertainty, powerlessness, shame and sometimes even fear I initially felt in the relation to my new 'parishioners', disappeared and made room for self-confidence, ability, empathy and an unconditional positive regard. By that time I had obtained the necessary knowledge, skills and specific pastoral working-forms for the communication. That furthered my inner balance, congruency and authenticity.

Soon I noticed that I was not the only one with communicative problems in relation to pastorants with disabilities. Local pastors in the region, who received a large number of pastorants in their local churches once a month, indicated that they felt, like me, uncertain in relation to the disabled parishioners and they found it difficult to communicate the gospel in such a way that people with intellectual and developmental disabilities could understand. In my later work as a pastoral supervisor CPE I supervised younger colleagues who, in turn, started as a professional pastor in a care organization for people with intellectual and developmental disabilities. I noticed that they had the same problem as did I in the beginning. Not knowing how to communicate causes severe mental problems of uncertainty, powerlessness, fear and even the doubt of being the right person for the job.

From 1990 onwards more and more local pastors in the Netherlands became responsible for the pastoral communication with people with intellectual and developmental disabilities, as a result of a 'paradigm-shift' in organizing the support of people with intellectual and developmental disabilities. 'Inclusion' and 'social integration' became the leading philosophy of support, and no longer the 'exclusion' in large and specialized institutions. Based on that paradigm the large institutions started to diminish the number of people living there and furthered the praxis of inclusion, i.e. the participation of people with disabilities in normal daily life. That praxis had consequences for

the praxis of the local churches and their pastors. They became increasingly responsible for the social integration of members with disabilities in the church. But that caused a problem. Churches were willing to give attention to people with disabilities but it was obvious that only a few pastors were participating in, even then, separated activities. Most pastors felt uncertain and powerless and refused any activity with people with intellectual and developmental disabilities in the church.

From the very beginning of my work as a specialized pastor, I was interested in the question how I could resolve the problems of local pastors and teach them the competencies for the pastoral communication with people with intellectual and developmental disabilities. The paradigm-shift made the issue even more important. This brought me to the decision to do research on the subject. Starting from the problems of local pastors my goal was to find information and answers to three questions: 'What are the learning questions which pastors have to master when they want to learn the communication with people with intellectual and developmental disabilities?' 'What are the competencies they have to learn for this communication?' and 'What is the learning path by which pastors can obtain these competencies?' Having answered these questions, my next aim was to develop an educational curriculum for pastors; a post academic program for pastors. The ultimate aim of my research was to improve the situation of people with intellectual and developmental abilities, especially in the church.

My study is situated in Practical Theology, as an academic theological science that does empirical research on, in general, the way people make religious constructs out of their daily experiences. My study however is more restricted to professional pastors. It focuses on the question how they respond to inclusion in society and the church. It poses the question how they construct knowledge about the pastoral communication with people with intellectual and developmental disabilities and how they obtain the necessary competencies. My study is from a more clerical point of view, with a strong emphasis on improving the professional acting of pastors and the creative renewal of the religious practices in which they are involved.

In my study I used the methodology of qualitative research. The main reason for using this method is to gain insight into the deeper personal reflections, feelings and religious experiences of pastors in relation to people with intellectual and developmental disabilities, based on the assumption that the inner space of pastors is of great importance for successful pastoral communication. These types of questions can only be answered by in-depth research as is practiced in qualitative research. Another reason for qualitative research is that there is little literature on the subject. That makes it almost impossible to develop a quantitative list of interview questions that could be used to extract data for my research.

Data sources I used are compiled of the experiences of professional pastoral workers in six different institutions in the Netherlands. I divided these into three groups: inexperienced pastors, experienced pastors and, as a third group, reflexive, publicizing pastors. In each group I interviewed two pastors once, exempting two pastors who were interviewed twice in order to collect more detailed data. Two were followed in conducting a church-service. I also used two movie clips they offered me, one of individual pastoral care in a mourning situation and one so called 'small group celebration'. The latter is an almost wordless, ritualized group meeting for people with severe disabilities,

which shows how spirituality can be initialized by stimulating the senses, by gestures, music, silence, light and odors and so on. I made a description of all the data, analyzed each of the data-sources separately and in a following step I compared them in a cross case analysis in order to determine the competencies for the pastoral communication with people with intellectual and developmental disabilities. On the basis of this analysis I developed a hypothesis; nine propositions that define the learning questions, the competencies, and the learning path for pastors who want to acquire the competencies necessary for the communication with people with intellectual and developmental disabilities.

In the operational phase of my research, my first step was making a 'quick scan' of three local pastors to verify if my opinion about their supposed uncertainty and fear was correct. I visited the special church services of two local pastors in the village of N., and interviewed them in the week afterwards. The choice for N. was given in the fact that in the recent past another pastor in N. asked me, as an expert, to give him advice for the special service he should conduct in N., as it was the first time ever he had to do a service for people with intellectual and developmental disabilities. Despite my advice, he had severe problems in communicating with this group of parishioners. In his reflections afterwards he found that he had failed and his first reaction was: never again.

There is a special church service in N. every month, under the responsibility of different church-denominations. That fact would give me the opportunity to observe a variety of pastors in relation to the same audience. Besides the two pastors I observed and with whom I did an initial interview, I asked a third pastor for his help, who is well known in N. because he refuses to conduct special services. 'He gets sick of them', as he sincerely told.

The quick scan revealed that not skills, as I supposed, where of primary importance, but the positive conviction of the pastor. Skills are helpful, but only if they are integrated in a positive kind of relationship between pastor and pastorant⁸. The pastor must find his pastorants valuable and dignified and must find the relationship with them worthwhile, with a spark of spirituality. Another outcome of the scan was the importance of the *theological* conviction of the pastor. One part of that conviction has to do with the religious view of the pastor that he is responsible (or not) for all of his flock. A pastor with that all encompassing view can feel the obligation to communicate with parishioners with disabilities although he feels at the same time resistance and disgust. That causes a disturbing ambivalence, noticeable during the whole service of one of the pastors, in saying 'youngsters' to the audience, many of whom were on the age of 50 and 60. The second aspect of a theological conviction is the extent to which the pastor can do justice to his parishioners with respect to the authority of the holy scripture. One of the pastors of the quick scan was convinced that the scripture must be told in the literal language of the bible to people with intellectual and developmental disabilities, 'because it is the Word of God', even if they don't understand this language.

After the quick scan I focused my research on defining the main concepts to my research. From theological literature and social sciences literature I defined the concepts of 'pastor' and 'intellectual and developmental disability' as described in chapter 2. In the Dutch tradition the use of the word 'pastor' is rather recent. It suggests a certain nearness and care, and a responsibility for all the 'sheep'. But because 'pastor'

⁸ This is the common Dutch theological designation for the partner with which the pastor is communicating.

is also the word for the leader of the church community, who leads his flock with authority, the pastor can be caught in the ambiguity between 'care' and 'authority', as I already observed in the above mentioned quick scan.

For the definition of 'intellectual and developmental disability' I started with the description of the American Association on Intellectual and Developmental Disabilities, which is a definition that emphasizes the functional aspects of a disability. Such a definition is very useful for describing and determining the needed support but doesn't say anything about the relationship in which the support is given and received. I therefore consulted philosophical and theological literature in which it is stipulated that relations with people with disabilities require a transformation of, as I defined it, the inner space. The dominance of disabilities leads to an initial loss of awareness of the uniqueness of the individual. A mother describes that the 'what' of the disability pushes away the 'who' of her child. Parents, and also pastors, have to transform their inner space in order to integrate the disability and the uniqueness of the individual.

In Chapter 3 I defined the concepts of 'communication' and 'competencies'.

First the concept of communication. From a theological point of view communication is possible because all people are equal, that is: everyone has the possibility to communicate. But communication is also necessary because everyone is different, so that communication can help to discuss and overcome these differences. From the theological perspective pastoral communication is meant to mediate the coming of God in his Word, or to constitute salvation. The concept of salvation is the overall word to describe the unity of the work of a pastor, in which is included his individual pastoral care but also his work in liturgy and preaching.

In social sciences communication is a complex process, in which messages are shared between different persons. The problem is however that the content of messages can only be successfully shared if there is a reliable relationship between people. I.e. also, or above all, the relational aspects of communication need attention. On the relationship level a pastor sends messages to the pastorant indicating whether or not he finds the pastorant and the relationship with him worthwhile. When the pastor has a negative or ambivalent conviction, he cannot avoid communicating this in non-verbal, 'analogic' language. This holds true for verbal communication as well, such as I found in the quick scan where people of 50 and 60 years old were addressed as 'youngsters'. On the relationship level of the communication it is very important that a pastor is congruent and authentic. When he is not, that will influence his communication and cause noise. So competence on the relationship level means: growth in congruency and authenticity.

I extracted the concept of competence from literature concerning social sciences. Even if it is a concept that is used in theological literature, it is primarily defined by educational and business contexts. In professions where the human aspect of the work is subordinate, competencies are well described capacities for procedures and actions which have to be done in exact accordance to formulated rules. In professions such as pastoral care, where the human aspect dominates, competence is related not only to certain skills and capacities but also to the inner space of the pastor and to his capacity of handling the different layers of this space.

Originally based on the work of the German Theologian Gert Hartmann, I developed a model of a circle with four inner circles with which I could specify the inner space

in four layers. From outside to the inside one passes the layer of the facts, the layer of the feelings, the layer of the identity and in the inner of the circle the layer of the spirituality. From theological literature I enlarged this basic model to a hermeneutical model with three poles, the pole of the pastor, the pole of the pastorant and the pole of the religious content. In every pole I presume the four layers. Between the poles is an open space, which can be seen as a distance which has to be crossed. From literature I derived the idea that also in this 'space in between' there are layers, which I describe as 'conviction', 'knowledge', 'skills', 'behavior' and 'context'. The model is presented in figure 3.6 in chapter 3.

Based on this model the topics for the interviews were developed and, in the analytic phase of the research, these were used for the analysis of the data.

Chapter 4, 5, 6 and 7 are comprised of the results of the qualitative empirical research. I describe and analyze six data unities, individual professional pastors in different institutions for people with intellectual and developmental disabilities. Data-triangulation was used to obtain the necessary data: a half-structured interview with each of them, participating observation in two church-services and two video-fragments.

In data collection I followed a mixed approach that combined theoretical, strategic and pragmatic motives, in which I aimed for a proportional distribution between women and men, the expected quality of the data sources and the availability of sources. Because I was interested in the learning specifications for inexperienced pastors, I decided to locate and to commence my research by interviewing two novice pastors. In the second phase of data-collection I asked two experienced pastors to participate, expecting that they could tell about the competencies a pastor has to learn in a straightforward manner. In this stage I included a team of pastors in my data collection, supposing that reflection and conceptualization are instruments of professionalization within a team, not aware of mechanisms of closing the ranks and keeping back information. After a time, however, the team unfroze and gave important information about how pastors are dealing with learning processes. In the third phase two highly experienced pastors were used as a source of data. These pastors were members of the Dutch Association of Pastoral Workers in Institutions and had produced several publications about their work. They were well within in their power to formulate learning processes and competencies in a more abstract way.

I brought all data together in a data-box. The next step was to code the data and to bring identical codes together in a system of categories that I derived from the conceptual model in figure 3.6. That made it possible to compare the codes and to determine the similarities and differences. A further step in the analysis was reducing the number of codes to definitive concepts, as the basis for what I called a 'learning hypotheses', nine propositions how to organize a educational curriculum for the pastoral communication with people with intellectual and developmental disabilities.

In general the analysis highlighted that the professional pastors found it often difficult to conceptualize the competencies they had to learn or had learned for their job. They could tell how they started their work and partly how difficult it was in the beginning to handle all the impressions and to stand the feelings of uncertainty and impotency. But conceptualizing competencies -for instance the competencies for preaching

in dialogue or being able to read a pastorant as 'a living human document'- was difficult and sometimes impossible. Due to that fact, I performed the majority of formulating and conceptualizing the competencies.

Very obvious from the data was the fact that inexperienced pastors have to learn a complex set of competencies all at once. The first step pastors take in becoming acquainted with the lives of the pastorant consists of visiting them in their homes. They try to build up a relationship. This is when the problems begin, especially when the disabilities are severe. To set up a relationship the pastor needs information from the pastorant. But when words don't function and pastors still don't have other means of communication at their disposal, communication stops. And even if pastors notice some kind of reaction of the pastorant, they don't have a frame of reference to interpret the communicative capacities or incapacities of the pastorant. The lack of communicative means of the pastor and the inaccessibility of the inner space of the pastorant disturb the pastor, often leading to feelings of uncertainty, impotency, but also more fundamentally disturbing feelings such as shame and fear.

In my analysis of what is happening in the inner space of pastors, I conclude that the disturbance of the layer of the feelings of the pastor is the main reason for failure in the communication with a pastorant. The presence of the disability, especially the inaccessibility of the inner space of the pastorant, plus the lack of communicative competencies, have such an impact on the inner space of the pastor that he is no longer capable to observe their real situation, the real facts of the disability and the real possibilities of the pastorant to communicate with. The disturbance also touches the identity of the pastor. Feelings of shame and fear do raise the question to the pastor if he is the right person for the job and if he is able to represent the religious content of the bible. And when the other three layers of the inner space of the pastor are disturbed, also his spirituality becomes disturbed. A positive relationship, in which the secret of God is present, will not be achieved.

The data give a clear insight into the process of transformation of the inner space of the pastor. It starts with exposure, the shock of being confronted with a person with a disability. Feelings of repulsion and disgust can appear. The next phase is habituation, when one gets used to that person. Then a period of 'play' comes up, for instance by making jokes about the situation or by imitating the strange language or behavior of the disabled person. Then 'responsibility' is growing, the feeling that one can be of importance to the disabled individual. All the pastors in the research notified of yet another step: loyalty or a spiritual bond with their pastorants, even with the notion that God himself or that the Secret of God is present in the relationship. Often Levinas is cited when pastors say that in the face of the disabled other the face of The Other, God, becomes visible. The experience of shared faith with pastorants brings the pastor to perseverance in relation to the pastorants and to advocacy, to an ethic and religious effort in society. The pastor becomes stakeholder for the inclusion of people with disabilities.

As a result of the transformation, the pastor obtains on the layer of the facts a frame of reference that gives him the competence of other-centered instead of autocentric observation. On the layer of the feelings a competent pastor is congruent in his feelings and capable of empathy. On this layer in the inner space of the pastor the data show a high content of positive feelings towards pastorants. On the layer of the identity the pastor comes to a new identity, for which I chose the word 'uniqueness', in which I

express the possibility of the pastor to use his unique qualities in relation to the pastorants, what enables him to see the uniqueness of the pastorants. On the spiritual layer the transformation gives the competence to relate to pastorants religiously and ethically.

When the inner space of the pastor is transformed, the space in between him and the pastorant is also influenced. The transformation of the inner space of the pastor brings forward a positive conviction to pastorants and a demeanor that tells them that they are valuable and that a relationship with them is doing well and is giving spiritual income.

On the level of knowledge the data show that abstract knowledge is not the first thing pastors need for the pastoral communication with their pastorants. Two basic theories are mentioned: the theory of total communication, i.e. communication that uses all senses and all means of expression, and the theory of arranging experiences, a theory that distinguishes four different but coherent ways arranging experiences. The first is the body-directed way of arranging experiences, in which the body is in need for security. The second is the associative way of arranging, directed to the reliability of other people and circumstances. The third is the structuring way of arranging, in which a person looks for the predictability of events. The fourth way is the 'form-giving' way, in which someone can express his uniqueness. The theory of arranging experiences is helpful for pastors to diagnose the dominant communication-level they have to choose in order to connect the pastoral working-form with the possibilities of the pastorant. Mostly the dominant way of communication is the body-directed way, i.e. physical language, doing things together in a ritual setting, instead of talking and thinking.

On the level of the skills the data show that two skills are important: the skill of total communication and the skills for the special working-forms that are used in pastoral care and in church-services. The opportunity for pastors to train these skills is limited. Most of them are obtained in practice, by trial and error, by observing and following the model of a colleague, by reading practical literature, by writing a diary, and sometimes by supervision or peer-supervision.

For pastors there is always the question how to include the third pole, the pole of the religious content. Not only the direct communication with the pastorant demands communicative competencies, but so does the communication of biblical stories and the use of rituals. Especially in the case of communicating the biblical stories pastors need to bridge the gap between the written language of the bible and the mostly non-verbal, physically orientated language of the pastorant. That demands special pastoral-theological competencies, not only in the acting phase of telling biblical stories but also in the preparation phase of hermeneutics, exegesis and homiletics in which biblical stories are translated in total communication.

In table 7.3 I give a summary of the learning questions, the competencies and the learning path for the pastoral communication with people with intellectual and developmental disabilities. This table shows competencies on three levels: the personal level, the communication level and the pastoral-theological level, a distinction that is well known in Dutch theological literature. Table 7.3 must be taken as a provisional content of the analysis, because there are a few questions left, on which I did further research.

But first I will discuss the reliability of the results. This also demands further investigation. Therefore I employed a group of experts in the field of pastoral communication with people with intellectual and developmental disabilities. With their expertise they gave feedback on the results of the research. In broad outlines they confirmed the results. They emphasized however that the transformation of the inner space was more or less recognizable but in their opinion too absolute. During the learning process a pastor must be aware of the possibility of a disturbance of the inner space but the way the transformation takes place will vary, depending on the personal experience and the style of learning of a specific pastor. They also confirmed that the learning process must be connected with learning in practice, with 'experiential learning'. Also of interest was their conclusion that a pastor who has learned to communicate with people with intellectual and developmental disabilities, will be a better pastor for all the parishioners.

Further research indicated that the concept of 'tacit knowledge' can be used to explain why the pastors in my thesis found it difficult or even impossible to conceptualize the competencies they had at their disposal. Some knowledge cannot be explained in words but should be shown, as is the case when learning a handcraft. The master shows how a certain aspect of communication has to be done and the pupil imitates that good example, followed by sharing experiences and by reflection on some theoretical aspects. Therefore it is necessary that the pupil gains practical experience in real situations. So pastors, learning the communication with people with intellectual and developmental disabilities, have to be in real pastoral contact with one or more people with intellectual and developmental disabilities. This is the first source of learning. The second source is the master-pupil relationship and the handcraft setting of learning and education. The third source lies in the supervision pastors receive during the learning process, in which they can reflect on the transformation of the inner space.

The idea of transformation is recognizable in spiritual literature, especially in literature of religious congregations, where transformation of the inner space is a specific goal, as a necessary condition for other-centered observation. This transformation is basically a spiritual process, sometimes interpreted as a growing process, sometimes as a conversion in which God Himself is at work. The effect of transformation however is a loving relationship to the people you stand for, as pastors in my research do for people with intellectual and developmental disabilities.

Based on the feedback and the further research in social scientific and theological literature, I adjusted the table of competencies, especially by renaming different concepts in theological terms and by redefining the learning path in terms of handcraft learning and supervision.

In the last chapter I developed a curriculum for the education of pastors.

It is based on the three level learning process I described. So at the basis of learning is practice, followed by a master-pupil learning phase and by supervision as a method of reflection on the inner space. This educational model has similarities with the Clinical Pastoral Education model in which the three layers of learning are also present.

The last step in my research was to compare the curriculum I developed and the competencies to acquire, with two theological schools I worked in, one Protestant school and one Roman-catholic. The competencies described as essential in Protestant theo-

logical University (PThU) seem less adequate for the communication with people with intellectual and developmental disabilities than in the competencies described in the Catholic Theological University (KTU). In the Protestant tradition competencies are above all seen as pastoral theological competencies, resulting in shortcomings in communicative competencies. The hermeneutical emphasis lies on understanding the biblical text and using conceptual language and not on understanding the pastorant. The Roman-catholic tradition has more room for 'mystagogy', for body language and the language of rituals and liturgy.

Some aspects of the curriculum have been applied, such as dialogical preaching and exegesis in total communication, but the curriculum as a whole has not.

Bibliografie

- Alting von Geusau, W.A.M., Runia, E.H. (1991). *De prijs van het aardig zijn: supervisie als scholingsmethode voor huisartsen*. Utrecht: NHG.
- Andel-Mandersloot, A. v., Andel, C.P. van (1983). *Een vergeten schakel. De verstandelijk gehandicapte in kerk en gemeente*. Kampen: Kok.
- Andriessen, H.C.I. (1975). *Leren aan ervaring en supervisie*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt.
- Andriessen, H.C.I. (1996). *Oorspronkelijk bestaan. Geestelijke begeleiding in onze tijd*. Baarn: Gooi&Sticht.
- American Psychiatric Association, (1994). *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders - Fourth Edition (DSM-IV)*. Washington D.C.
- Baakman, B. (2004). *Ik en Jij. De ultieme uitdaging in de liturgische ontmoeting met de vreemde Anderlander*. In Meininger, H.P. (Ed.), *Van en voor allen. Wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben*. Zoetermeer: Meinema.
- Baarda, D.B., Goede, M.P.M. de, Kalmijn, M. (2000). *Enquêteeren en gestructureerd interviewen. Praktische handleiding voor het maken van een vragenlijst en het voorbereiden en afnemen van gestructureerde interviews*. Groningen: Wolters-Noordhof.
- Baars, M., Werf, M. van der. (2005). *Anders leren, beter werken. Praktijkgericht leren en coachen in de zorg*. Houten: Bohn, Stafleu, van Loghum.
- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: LEMMA.
- Baart, A. (2008). *Over de verdringing van praktijkkennis*. In Vosman, F. & Baart, A. (Ed.), *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Den Haag: LEMMA.
- Beltman, H. (2001). *Buigen of Barsten. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de zorg aan mensen met een verstandelijke handicap in Nederland 1945-2000*. Rijks Universiteit, Groningen.
- Blokhuis, A., Kooten, N. van. (2003). *Je luistert wel, maar je hoort me niet. Over communicatie met mensen met een verstandelijke beperking*. Utrecht: Agiel.
- Bradley, V.J., Agosta, J.M., Kimmich, M. (2001). *Social and Community Participation. How to Enhance Supports for People with Mild Cognitive Limitations*. In Tymchuk, A.J., Lakin, K.C., Luckasson, R. (Ed.), *The Forgotten Generation: The Status and Challenges of Adults with Mild Cognitive Limitations*. Baltimore, Maryland: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Braster, J.F.A. (2000). *De kern van casestudy's*. Assen: Van Gorcum.
- Bruinsma-de Beer, J. (2006). *Pastor in perspectief. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de competentie van de pastor*. Gorinchem: Narratio.
- Buntinx, W.H.E. (2010). *Ketenvorming in de zorg voor mensen met verstandelijke beperkingen? Professionele en organisatorische voorwaarden*. www.buntinx.org
- Carter, E. (2007). *Including people with disabilities in faith communities: a guide for service providers, families, and congregations*. Baltimore, Maryland USA: Paul H. Brookes Publishing Co.

- Cazemier, E. (2009). *Preken in dialoog: ervaring en kans*. Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie, 2009/1. Utrecht: Kok ten Have
- Clapton, J.R. (1999). *A transformatory Ethic of Inclusion: Rupturing 'disability' and 'inclusion' for integrality*. Brisbane: Queensland University of Technology.
- Coenen, L., Beyreuther, E., & Bietenhard, H. (1972). *Theologisches Begriffslexicon zum Neuen Testament*. Wuppertal: Theologischer Verlag Rolf Brockhaus.
- Cranen, W. (2004). *Struikelblokken in het bestaan van mensen met een verstandelijke beperking*. In H.P. Meininger (Ed.), *Van en voor allen, Wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke beperking hebben*. Zoetermeer: Meinema.
- De Groot, M. (2001). *De innerlijke ruimte. Een spirituele weg*. Baarn: Ten Have.
- De Jong-van Campen, A. (2009). *Mystagogie in werking: hoe menswording en gemeenschapsvorming gebeuren in christelijke inwijding*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- De Jong, F.P.C.M. (1992). *Zelfstandig leren. Regulatie van het leerproces en leren reguleren: een procesbenadering*. Tilburg: F.P.C.M. de Jong
- De Leede, H. (2009). *Leervicariaat*. Doorn: Seminarium Hydepark van de PThU.
- De Roest, H. (2005). *En de Wind steekt op! Kleine ecclesiologie van de hoop*. Zoetermeer: Meinema.
- De Roest, H. (2010). *Een huis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten*. Zoetermeer: Meinema.
- De Vries, A. (2005). *Ervaringsleren cultiveren. 'Onderzoek in eigen werk'*. Delft: Eburon.
- De Vries, R.J. (2003). *Pastoraat als storing. Over de 'breuk' als model voor de normatieve identiteit in het pastoraat*. In Immink, F.G., Roest, H.P. de (Ed.), *Praktische theologie in meervoud: identiteit en vernieuwing*. Zoetermeer: Meinema.
- Derkse, W. (2002). *Een levensregel voor beginners. Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijks leven*. Tiel: Lannoo.
- Dijk, W.J. (2004). *De Ronde Kerk, over mensen met een verstandelijke beperking tussen instelling en kerk*. Utrecht: Reliëf.
- Dingemans, G.D.J. (1991). *Als hoorders onder de hoorders*. Kampen: Kok.
- Dochy, F., Nickmans, G. (2005). *Competentiegericht opleiden en toetsen. Theorie en praktijk van flexibel leren*. Utrecht: LEMMA.
- Doolaard, J. (Ed.). (2006). *Nieuw handboek geestelijke verzorging*. Kampen: Kok.
- Eraut, M. (Ed.). (2000). *Non-formal learning, implicit learning and tacit knowledge in professional work*. Bristol: The Policy Press.
- Firet, J. (1974). *Het agogisch moment in het pastorale optreden*. Kampen: Kok.
- Fortmann, H.M.M. (1974). *Als ziende de onzienlijke. Een cultuurpsychologische studie over de religieuze waarneming en de zogenaamde religieuze projectie (Vol. II)*. Hilversum: Gooi en Sticht.
- Ganzevoort, R. (2005). *De hand van God en andere verhalen*. Amsterdam: Oratie Vrije Universiteit.
- Ganzevoort, R., Visser, J. (2007). *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*. Zoetermeer: Meinema.
- Ganzevoort, R.R. (Ed.). (1998). *De Praxis als verhaal - introductie op een narratief perspectief*. Kampen: Kok.
- Gaventa, W.C., Coulter, D.L. (2001). *Spirituality and Intellectual Disability: International Perspectives on the Effect of Culture and Religion on Healing Body, Mind, and Soul*. Journal of Religion, Disability & Health, Volume 5, Numbers 2/3 2001.
- Gezondheidsonderzoek, Raad voor (2005). *Advies stand van zaken van het medisch- en gedragwetenschappelijk onderzoek bij mensen met een verstandelijke beperking*. Den Haag: Ministerie van VWS.
- Gräb, W. (2000). *Lebensgeschichten - Lebensentwürfe - Sinndeutungen: eine Praktische Theologie gelebter Religion*. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus.
- Groener, G. (2003). *Ingewijd en toegewijd. Profiel en vorming van de parochiepastor*. Zoetermeer: Meinema.
- Grözinger, A., Pfleiderer, G. (Ed.). (2002). *"Gelebter Religion" als Programmbegriff Systematischer und Praktischer Theologie*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich.
- Hartmann, G. (1993). *Lebensdeutung. Theologie für die Seelsorge*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Heitink, G. (1993). *Praktische theologie, geschiedenis - theorie - handelingsvelden*. Kampen: Kok.

- Heitink, G. (1998). *Pastorale Zorg. Theologie - differentiatie - praktijk*. Kampen: Kok.
- Heitink, G. (2001). *Biografie van de dominee*. Baarn: Ten Have.
- Hoekstra, R. (2002). *Oneindig loyaal. Een contextuele kijk op de situatie van mensen die zorgen voor een ernstig belemmerd kind*. Zoetermeer: Meinema.
- Huls, J., Dijk, R. van, Blommestijn, H. (2001). *Gelijkvormigheid aan Christus. De spiritualiteit van de fraters van Utrecht*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Hutjes, J.B., Buuren, J.A. van. (1992). *De gevalsstudie. Strategie van kwalitatief onderzoek*. Meppel: Boom.
- Immink, F.G., Roest, H. de. (2003). *Praktische theologie in meervoud: identiteit en vernieuwing*. Zoetermeer: Meinema.
- Isarin, J. (2001). *De eigen ander, moeders, deskundigen en gehandicapte kinderen, filosofie van een ervaring*. Budel: Damon.
- Kabel, M.C.M. (1965). *Voegen en binden, een theoretische en empirische terreinverkenning over de kloosterlijke inlijving*. Unpublished manuscript, Tilburg.
- Knippenberg, T. v. (1998). *De pastor als theoloog*. Praktische Theologie, Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen, 1998/3. Zwolle: Waanders.
- Kolb, D.A. (1984). *Experiential learning: experience as the source of learning and development*. New Jersey: Englewood Cliffs.
- Kooi, A. v.d. (2006). *De ziel van het christelijk geloof. Theologische invallen bij de praktijk*. Kampen: Kok.
- Korthagen, F.A.J. (2001). *WAAR DOEN WE HET VOOR? Op zoek naar de essentie van goed leraarschap*. Oratie Universiteit Utrecht.
- Korthagen, F.A.J., Lagerwerf, B. (2008). *Leren van binnenuit. Onderwijsontwikkeling in een nieuwe tijd*. Soest: Nelissen.
- Kremer, M. (2000). *Geven en claimen, Burgerschap en informele zorg in Europees perspectief*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.
- Krogh, G. v., Ichijo, K., Nonaka, I. (2000). *Enabling Knowledge Creation. How to Unlock the Mystery of Tacit Knowledge and Release the Power of Innovation*. Oxford: University Press.
- Kruijne, T. (1977). *De pastor en zijn identiteit in het geding, een onderzoek naar de generativiteit van de pastor in verband met een crisis in zijn identiteit*. Rijks Universiteit, Groningen.
- Lanser-van der Velde, A. (2000). *Geloven leren. Een theoretisch en empirisch onderzoek naar wederkerig geloofsleren*. Kampen: Kok.
- Leget, C. (2003). *Ruimte om te sterven. Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners*. Tiel: Lannoo.
- Levinas, E. (1987). *De totaliteit en het Oneindige*. Baarn: Ambo.
- Lootens, D. (2008). *Leven in tegenspraak. Perspectieven op pastorale vorming*. Antwerpen: Halewijn.
- Luther, H. (1992). *Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*. Stuttgart: Radius-Verlag.
- Maas, F. (Ed.). (2009). *Spiritualiteit in het leerproces*. Nijmegen: Valkhof pers.
- Mason, J. (2004). *Qualitative researching*. London: SAGE Publications Ltd.
- Meininger, H.P. (1997). *'... als uzelf', een theologisch-ethische studie van zorg voor verstandelijk gehandicapten*. Ermelo: Vereniging 's Heeren Loo.
- Meininger, H.P. (2002). *Zorgen met zin. Ethische beschouwingen over zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*. Amsterdam: SWP.
- Meininger, H.P. (2004). *Van en voor allen. Wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben*. Zoetermeer: Meinema.
- Meininger, H.P. (2007a). *Plaatsen waar plek is. Perspectieven op onderzoek naar sociale integratie van mensen met een verstandelijke handicap*. Ermelo: 's Heeren Loo.
- Meininger, H.P. (2007b). *Verhalen verbinden. Een narratief-ethisch perspectief op sociale integratie van mensen met een verstandelijke handicap*. Amsterdam: Oratie Vrije Universiteit.
- Menken-Bekius, C. (1998). *Rituelen in het individuele pastoraat. Een praktisch-theologisch onderzoek*. Kampen: Kok.
- Menken-Bekius, C., Meulen, H. van der. (2007). *Reflecteren kun je leren. Basisboek voor pastoraat en geestelijke verzorging*. Kampen: Kok.
- Mensen met mogelijkheden, een visie op mensen met een handicap*. (1989). Utrecht: Federatie van Ouderverenigingen.
- Meulink-Korf, H., Rijn, A. van. (2002). *De onvermoede derde*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (1995). *De perken te buiten. Meerjarenprogramma intersectoraal gehandicaptenbeleid 1995-1998*. Den Haag.
- Miskotte, K.H. (1941). *Bijbelsch ABC*. Nijkerk: Callenbach.
- Nauer, D. (2007). *Seelsorge. Sorge um die Seele*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Nauta, R. (2006). *Paradoxaal leiderschap. Schetsen voor een psychologie van de pastor*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Nouwen, H. (1998). *Adam. Een vriendschap*. Tiel: Lannoo.
- Onderwijsraad. (2002). *Competenties: van complicaties tot compromis. Over schuifjes en begrenzers*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onstenk, J.H.A.M. (1997). *Lerend leren werken. Brede vakbekwaamheid en de integratie van leren, werken en innoveren*. Delft: Eburon.
- Oosterhout, T. v., Spit, T., Van der Wouw, W. (1996). *Mensen met een verhaal: een narratief-pastorale benadering van mensen met een verstandelijke handicap*. Hoevelaken: SGO.
- Oskam, E., Scheres, W. (2005). *Totale communicatie*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg.
- Pembroke, N. (2002). *The Art of Listening. Dialogue, Shame, and Pastoral Care*. Grand Rapids, Michigan / Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Polspoel, A. (2003). *Wenen om het verloren ik*. Kampen: Ten Have.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2003). *De handicap van de samenleving*. Den Haag.
- Reinders, J.S. (1996). *'Wat niets kan worden, stelt niets voor': mensen met een ernstige verstandelijke handicap in het licht van de hedendaagse gezondheidsethiek: een kritische uiteenzetting*. Amersfoort: 's Heeren Loo.
- Reinders, J.S. (2000). *Ethiek in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*. Amsterdam: Boom.
- Reinders, J.S. (2010). *Geen leven zonder vriendschap. Over mensen met een ernstige beperking*. Zoetermeer: Meinema.
- Roscam Abbing, P.J. (1980). *Predikantswerk in verband met communicatie- en leertheorie*. 's Gravenhage: Boekencentrum.
- Rotsaert, M. (z.j.). *Geestelijke Oefeningen*. Baarn: Averbode / Gooi&Sticht.
- Rubin, H.J., Rubin, I.S. (2005). *Qualitative Interviewing. The art of Hearing Data*. Thousand Oaks USA: Sage Publications.
- Ruigrok, H.E.M. (2002). *Wonen doe je zelf. Evaluatie van ondersteund wonen van mensen met een verstandelijke handicap*. Universiteit Maastricht.
- RVZ-Advies. (2002). *Samen leven in de samenleving, community care en community living*. Den Haag.
- Sanders, A.F. (1988). *Michael Polanyi's Post-critical Epistemology, A reconstruction of Some Aspects of "Tacit Knowing"*. Rijks Universiteit, Groningen.
- Schilderman, J.B.A.M. (1998a). *Pastorale professionalisering. Een empirisch onderzoek onder rooms-katholieke pastores naar de betekenis van de ambts-theologie voor de professionalisering van pastorale arbeid*. Kampen: Kok.
- Schilderman, J.B.A.M. (1999). *Normen en feiten in de pastorale professionaliteit*. Praktische Theologie, Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen, 1999/5, 537-557. Zwolle: Waanders.
- Schilderman, J.B.A.M. (Ed.). (1998b). *Klinische Pastorale Competentie*. Eindhoven: CVPE.
- Schlusmans, K., Slotman, R., Nagtegaal, C., Kinkhorst, G. (2003). *Competentiegerichte leeromgevingen*. Utrecht: Lemma.
- Schuurman, M. (2002). *Mensen met verstandelijke beperkingen in de samenleving*. Utrecht: LKNG.
- Schuurman, M., en Zwan, A. van der. (2009). *Inclusie, zeggenschap, support, op weg naar een samenleving waarin iedereen welkom is*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Shults, F.L., Sandage, S.J. (2006). *Transforming Spirituality. Integrating Theology and Psychology*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- Siegers, F.M.J., Haan, P.M. (1988). *Handboek supervisie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Simons, P.R.-J. (2003). *Competentiegerichte leeromgevingen in organisatie en hoger beroepsonderwijs*. In Schlusmans, K., Slotman, R., Nagtegaal, C., Kinkhorst, G. (Ed.), *Competentiegerichte leeromgevingen*. Utrecht: Lemma.
- Smit, B., & Van Gennep, A.Th.G. (1999). *Netwerken van mensen met een verstandelijke beperking*. Utrecht: NIZW.
- Smit, J.H. (1987). *Pastoraat in Eemeroord 1980 - 1988*. Baarn: Eemeroord.

- Smit, J.H. (2006a). *Tot de kern komen. De kunst van het pastorale gesprek*. Kampen: Kok.
- Smit, J.H. (2006b). *Zo gewoon mogelijk. Tien theologische tips voor inclusie*. Utrecht: ITSi.
- Smit, J.H. (2008). *Sociale integratie in de geloofsgemeenschap*. Utrecht: ITSi.
- Smit, J.H. (2010). 'U bent zeker geen echte dominee...'. *Over pastoraat en discipelschap*. Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie, 2010/4, 3-12. Utrecht: Kok ten Have
- Stark, F.C. (2009). *Samen preken. Een reflectie op dialogische prediking. Evaluatie van de casus van Elske Cazemier*. Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie, 2009/1. Utrecht: Kok ten Have
- Stevens, J., Herrebosch, E., Vandenhoek, A. (2006). *Praktijkbegeleiding van pastores met het oog op kwaliteit van werk en leven*. Antwerpen: Halewijn.
- Stroeken, H. (1983). *Psychoanalyse, godsdienst en Boisen*. Kampen: Kok.
- Tieleman, D. (1995). *Geloofscrisis als gezichtsbedrog. Spiritualiteit en pastoraat in een postmoderne cultuur*. Kampen: Kok.
- Timmers-Huigens, D. (1982). *Vreugde beleven aan je mens-zijn: een beknopte anthologie ter ondersteuning van het orth(ped)agogisch handelen in het bijzonder tot geestelijk gehandicapten*. Lochem: De Tijdstroom.
- Timmers-Huigens, D. (1997). *Interactieve geloofsgemeenschap. Ervaringsordening en de kwaliteit van intergeneratieve communicatie in de christelijke gemeente*. Kampen: Kok.
- Timmers-Huigens, D. (2001). *Meer dan luisteren. Ervaringsordening en het empathisch moment van communicatie*. Maarssen: Elsevier gezondheidszorg.
- Timmers-Huigens, D. (2005). *Ervaringsordening*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg.
- Trapman, A. (1988). *De minste allermeest. Wat hebben in Gods Naam de kerk en de ernstig zwakzinnigen elkaar te zeggen?* Den Haag: Voorhoeve.
- Trapman, A. (1993). *Op hoop van zegen. Kerkdiensten of liturgievieringen met verstandelijk gehandicapten; fundamentele aanwijzingen voor de praktijk*. Ermelo: 's Heeren Loo.
- Van de Meerendonk, L., Van de Vossenbergh, T. (2007). *De geest die ons beweegt. Over Norbert en de norbertijnen*. Kampen: Ten Have.
- Van de Spijker, A.M.J.M. (1984). *Pastorale competentie. Mogelijkheden en moeilijkheden van het pastor-zijn*. Heerlen: Poimen.
- Van der Kolm, G.J. (2006). *PRESENTIE, EXPOSURE EN SUPERVISIE. Levert de 'theorie van de presentie' nieuwe inzichten op voor supervisie?* Supervisie en Coaching, 2006/3. Houten: Bohn Stafleu van Loghum
- Van der Meulen, H.C. (Ed.). (1999). *Liefdevol oog en open oor. Handboek pastoraat in de christelijke gemeente*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Van Gennep, A.T.G. (1997). *Paradigma-verschuiving in de visie op zorg voor mensen met een verstandelijke handicap. Inaugurale rede*. Maastricht: Universiteit van Maastricht.
- Van Heijst, A. (2005). *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Klement.
- Verheule, A.F. (1997). *Angst en bevrijding. Theologisch en psychologisch handboek voor pastorale werkers*. Baarn: Callenbach.
- VGZ. (2002). *Beroepsstandaard voor de geestelijk verzorger in zorginstellingen*. <http://www.vgz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf>
- Watzlawick, P., Helmick Beavin, J., & Jackson, D. (1970). *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie* (Vierde bijdruk 1977 ed.). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Wester, F. (1995). *Strategie voor kwalitatief onderzoek*. Bussum: Dick Coutinho.
- Ypma, S. (2001). *Tussen God en gekte. Een studie over zekerheid en symbolisering in psychose en geloven*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Zijlstra, W. (1989). *Op zoek naar een nieuwe horizon. Handboek voor klinische pastorale vorming*. Nijkerk: Callenbach.

Bijlagen

Bijlage 3.1 topiclijst

1. **Solliciteren**
 - a. Hoe ben je aan deze baan gekomen? Speelden specifieke kwaliteiten of ervaringen een rol?
2. **Beginsituatie / ervaringen vooraf**
 - a. Had je ervaringen vooraf met mensen met een v.b.?
 - b. Zo ja: welke ervaring?
 - c. Hoe raakten ze je in je innerlijke ruimte?
 - d. Maakten deze ervaringen verschil bij de start?
3. **Startmoment**
 - a. Inwerken
 1. Hoe ben je op dag 1 begonnen? Wat heb je gedaan? Hoe heb je je ingewerkt?
 2. Kreeg je hulp? Wie hielp je? Met welke raad?
 3. Hoe verliepen de eerste contacten met de pastoranten? Meegewerkt? Met welk doel? Wat deed je? Beschrijf ervaringen
 - b. Eerste reflectie
 1. Wat ging goed; wat ging niet goed?
 2. Waren er knelpunten? Drempels? Indien ja: wie/wat hief ze op? (doorvragen op: onzekerheid, onmacht in de communicatie)
 3. Heb je (ervaren) collega's geraadpleegd? Hoe, waartoe? (Informatie? Intervisie? Supervisie? Afreageren?)
 4. Heb je participerende observatie bij andere Geestelijk Verzorgeren gedaan? Zo ja: wat leverde dat op?
 5. Heb je raad en kennis ontvangen van deskundigen binnen de instelling: begeleiders, fysiotherapeuten, pedagogen, psychologen, artsen?

4. Motivatie en intentie bij het werk

- a. Wat was je motivatie om dit werk te gaan doen (intrinsiek versus extrinsiek)?
- b. Wat wilde je bereiken met het geheel van je werk?
- c. Wat is uitgekomen van wat je wilde bereiken; wat niet?
- d. Wat is het belang van motivatie in deze werksoort?

5. De hermeneutische driehoek

- a. Welke rol speelt de inhoud van de bijbelse boodschap in je werk?
- b. Waar liep je tegen op bij het vertolken van deze boodschap?
- c. Wat liep goed en niet goed?
- d. Wat moest je leren, welke opgaven kwam je tegen bij het communiceren van die inhoud?
 - op inhoudsniveau
 - op betrekkingniveau (mensbeeld, zelfbeeld, reguleren relatie, (meta- en masternarratieven)
- e. Wat had je aan je theologische opleiding? (specificeren vakkenpakket, specialisme)

6. Competenties in twee contexten: kerkdiensten en pastoraat

- a. Kerkdiensten / vieringen
 1. Orde van dienst/ liturgie
 - a. Welke opgaven waren er op inhouds- en betrekkingniveau?
 - b. Welke oplossingen/competentie heb je leren hanteren als antwoord op de opgaven?
 - c. Langs welke weg heb je deze verworven?
 2. Preek
 - a. Welke opgaven waren er (inhoud en betrekking)?
 - b. Wat is de plaats van het bijbelverhaal in de preek?
 - c. Welke competenties moest je daarvoor verwerven? (denk aan: uit het hoofd preken, dialoog, regie)
 - d. Langs welke weg heb je die competenties geleerd?
 3. Hoe verloopt de voorbereiding op orde van dienst en preek (vorm en inhoud)?
 - a. Welke rol spelen (theologische) kennis, vaardigheden, grondhouding daarbij?
 - b. Welke specifieke competenties heb je bij de voorbereiding van de preek nodig?
- b. Pastoraat
 1. Relatie ambt, beroep, persoon?
 2. Welke opgaven zijn er specifiek in het pastoraat?
 3. Welke competenties zijn specifiek nodig?
 4. Hoe bereid je je voor op een gesprek?

7. Leren

- a. Hoe verliep je leerproces?
 1. Beschrijven en abstraheren met behulp van reeds genoemde informatie
 2. Was het een leerproces, transformatie, groeiproces, worsteling?
 3. Was er sprake van een lineair, gelijkmatig leerproces of kwamen dingen terug?
 4. Wat was het meest essentieel om te leren?
 5. Was er een kritische (doorslaggevende) ervaring?
- b. Wat leerde je op welke competentie laag?
 1. Context
 2. Gedrag: Ben je je anders gaan gedragen? Welk gedrag heb je moeten aanleren?
 3. Vermogen: Kennis, vaardigheden, grondhouding: christologie, pneumatologie, hermeneutische theologie?
 4. Overtuiging: kijk op 'wat/wie' van mensen met een beperking; hun mogelijkheden, inclusie
 5. Feiten: man/vrouw; jong/oud
 6. Gevoelens: empathie en congruentie in je werk: welke gevoelens bracht je zelf in; welke gevoelens brachten de bewoners in jou in?
 7. Identiteit: geslacht, persoonlijkheid, eigen levensverhaal, kracht/zwakte
 8. Spiritualiteit (naar een specifieke ervaring vragen en die uitdiepen)
- c. Hoe werden die lagen geleerd: NB: let op specifieke aanpak of leersituatie per laag
 1. Uitproberen, aanmodderen
 2. Afkijken van model: wie, hoe ging dat?
 3. Theorie: welke theorie hielp je verder
 4. Drempelervaringen / Kritisch(e) moment(en)
- d. Onderwijs aan locale pastores:
 1. Wat moeten locale pastores in ieder geval leren volgens jou?
 2. Hoe kunnen ze dat het beste leren?

8. Wat wil je zelf nog toevoegen?

Bijlage 7.1 bij § 7.1: Overzichtstabel competenties

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLIJKE RUIMTE PASTOR	feiten			
	pastor Ans	- zakelijk waarnemen - receptief zijn - een referentiekader hanteren	- onervarenheid - verstorende gevoelens - idealiseren Pt	- innerlijke balans - positieve ervaringen met Pt
	pastor Bea	- gedifferentieerd waarnemen - gedifferentieerde receptiviteit	- liefdadigheid - groepsdenken - afweer medewerkers	- volgehouden kennismaking - goede relatie met medewerkers - terugnemen projecties - ontwikkeld referentiekader
	pastor Corrie	- het kennen van de feitelijke leefwereld en basale feiten van Pt - referentiekader rond begripsniveau Pt i.v.b.m. afstemming	- te veel pastoranten - te weinig tijd	- info van medewerkers - meewerken - kennen TC
	pastores team D	- zuiver en zakelijk waarnemen - mensen als levend document lezen	- neerbuigendheid en liefdadigheid - enkel een fotoboek met namen en feiten	- referentiekader - een pastoraal vloertje leggen - rust en tijd - zorgvuldig luisteren
	pastor Els	- afstemmen op Pt - ruimte geven aan Pt - ontvankelijkheid voor Pt	- twijfel door ontbreken referentiekader - ernst van de v.b. van Pt	- congruentie P - bewust bekwaam
	pastor Frank	- pastoranten gedifferentieerd waarnemen - rechercheren en diagnosticeren	- complexiteit en drempelwerking van v.b.	- het geduld en de kennis om te rechercheren en diagnosticeren - een referentiekader
	gevoelens			
	pastor Ans	- empathisch invoelen - congruentie - 'ruimhartig' zijn	- gevoelens van o.a. onmacht, onzekerheid	- gevoelens van warmte en betrokkenheid
	pastor Bea	- openstaan voor en inleven in gevoelens Pt (=empathie) en daar zelf positieve gevoelens bij houden (=congruentie)	- heftige verstoring van eigen gevoelslaag P - dicht klappen - verwarrende verschijning en communicatie Pt	- moedig volgehouden ontmoeting - niet dicht klappen, d.i. problematische gevoelens uithouden - gesprekken met medewerkers - consultatie externe collega
	pastor Corrie	- onzekerheid, onmacht en afkeer hanteren - congruent zijn - empathisch zijn - liefdevolle gevoelens koesteren	- angst en aversie - onbekendheid met uiterlijk Pt - onbekendheid met TC	- stapeling van positieve gevoelens
	pastores team D	- ontvankelijkheid en openheid	- weerspiegeling van eigen beperkingen - gevoelens van schrik, onmacht en onzekerheid	- eigen onmacht e.d. uithouden - onmacht veroorzakers, zoals geen TC, opheffen - open staan voor liefdevolle uitingen Pt
	pastor Els	- positieve gevoelens delen met Pt - hanteren en overwinnen verstorende gevoelens	- afkeer door nare associaties bij 'geur' - spiegeling en activering van eigen problematiek	- langdurige contacten - gewinning aan de ander - erkennen eigen beperkingen - omvorming van negatieve gevoelens naar positieve
	pastor Frank	- delen van gevoelens via empathie en congruentie	- mensen met v.b. zijn leuk en inspirerend	- niet alle gevoelens zijn overkomelijk - leren verwijzen: onmacht toegeven, ander inschakelen
			- opdoen van gevoelens van plezier en verbondenheid	- transformatie naar gevoelsmatige betrokkenheid via tante

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLIJKE RUIMTE PASTOR	identiteit			
	pastor Ans	- congruentie in persoon, beroep en ambt - authenticiteit	- rolverwachtingen rond kleding - geschonken vertrouwen Pt - congruentie en authenticiteit Pt	- pars pro toto ervaring - theologiestudie en ervaring in eerder beroep - als P aanvaard en vertrouwd worden door Pt
	pastor Bea	- als persoon en als pastor aarden en jezelf zijn	- ambivalentie	- positieve verhalen vertellen over zichzelf en Pt
	pastor Corrie	- jezelf zijn in het beroep en daarover een stevig verhaal hebben	- jezelf overschreeuwen	- je eigen sterkte en zwakte kennen: persoonlijk & beroepsmatig
	pastores team D	- iemand zijn met rust en innerlijke harmonie, in relatie tot het beroep	- angst en onvermogen	- toename van vermogens
	pastor Els	- de juiste persoon in het juiste beroep en ambt zijn: zelfbewust, representatief, professioneel	- angst, schaamte, twijfel aan eigen betekenis	- positieve waardering en feedback van Pt
	pastor Frank	- als persoon, beroepsbeoefenaar en ambtsdrager zelfbewust, representatief en deskundig zijn		- leerervaring vooraf in privé en werk
	spiritualiteit			
	pastor Ans	- eerbied - volharding - de Ander in de ander zien	- onderschatting spirituele mogelijkheden Pt	- positief kritische ervaring
	pastor Bea	- verbondenheid met Pt tot in de spirituele kern ervaren	- P onvoldoende in staat om geloofsinhoud te delen in een gezamenlijke beleving - nadruk op digitale geloofsinhoud	- kleine geluksmomenten met Pt
	pastor Corrie	- stilte beoefenen - de eigen inspiratie van het Rijk Gods delen	- onbekendheid met werkvormen - onbewust van eigen spiritualiteit	- werkvormen - eigen stola's - goede sfeer
	pastores team D	- verwondering, Gods presentie in en met Pt ervaren		- rust en belangeloze aandacht
	pastor Els	- kleine en grote geluksmomenten, diepe vreugde en 'echte communicatie' hebben met Pt	- eigen verlatenheid (in het werk)	- kritische ervaring - betrokkenheid Pt op elkaar - de wereld van de zorg
	pastor Frank	- eigen spiritualiteit, het Kind en de Volwassene, inzetten om God te ervaren met Pt		- beschikken over het kind en de volwassene in zichzelf
				- reflectie over: 'wie ben ik in mijn beroep' - ervaring opdoen en zelfvertrouwen ontwikkelen

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
overtuiging pastor Ans	- respect voor Pt - inzet eigen talenten is waardevol	- vreemdheid van Pt - ontoegankelijkheid Pt - mensvisie: Pt is 'anders'	- gelijkwaardigheid - door Pt geschonken vertrouwen - mensvisie: Pt is mens als ik	- vanuit spiritualiteit komen tot engagement
pastor Bea	- Pt waardevol vinden en een hartelijke relatie met Pt onderhouden	- ambivalentie in innerlijke ruimte	- congruentie	- een positieve overtuiging is gebaseerd op een congruente identiteit en spirituele verbondenheid
pastor Corrie	- beschikken over een nuchtere positieve overtuiging: het zijn mensen zoals wij	- dweperigheid	- balans in nabijheid en distantie - het is werk	- nuchtere overtuiging is gelieerd aan nuchtere spiritualiteit
pastores team D	- mensen met v.b. als waardevol en authentiek zien - het vreemde in mensen met v.b. als uitnodiging zien tot decodering	- het vreemde van hun existentie - storend gedrag Pt	- positieve narratieven helpen - waardevolle ervaringen opdoen - talent Pt ontdekken, d.i. hun spontaniteit en toegankelijkheid	- langdurig relaties onderhouden
pastor Els	- verbondenheid ervaren met mensen met v.b. - Pt zijn unieke mensen - eigen inzet als waardevol ervaren	- negatieve ervaringen zoals onmacht en schaamte - doelgroep denken	- een open en belangstellende houding - denken in termen van 'waardevolle mensen' en 'mensen met mogelijkheden'	- ervaren dat openheid en gewone competenties al verbinding geven - verbondenheid volhouden - negatieve en positieve ervaringen afwegen - toegroeien naar onvoorwaardelijke inzet
pastor Frank	- een positieve overtuiging: Pt is waardevol en relatie met Pt is waardevol		- kunnen geven en ontvangen in de relatie	- leren vooraf - dagelijkse bevestiging in contact met Pt
kennis pastor Ans	- kennis van de theorie van de ervaringsordening - kennis van totale communicatie - globale kennis van vormen van v.b.	- ontbreken 'body of knowledge'	- vormen van reflectie - begeleid leren (interview met collega's; supervisie)	- ervaring privé - trial and error - gesprekken met medewerkers - participerende observatie collega's
pastor Bea	- beschikken over een geheel van overwegingen en theorieën om geloofsinhoud methodisch te delen met Pt	- ontbreken van cursusmogelijkheden - wetenschappelijke literatuur te ver van praktijk	- laagdrempelige ervaringsliteratuur - KPV leert communiceren - cursus TC - hermeneutiek leert aansluiten bij hoorder	- KPV en hermeneutiek - leren door doen - hapsnap lezen - weinig expliciete en methodische kennisverwerving
pastor Corrie	- generieke theologische kennis - praktijkkennis - artikelen uit vakblad - kennis TC		- toegankelijke literatuur	- theologiestudie - leren door doen - kennis is handelingskennis en moeilijk te expliciteren
pastores team D	- beschikken over zelfkennis, werkvormen, TC, past. theol. vak kennis	- ontbreken explicitering van kennis		- informele interview: laagdrempelige en vertrouwde leercontext
pastor Els	- zelfkennis - kennis van TC: analoge communicatievormen - hermeneutische kennis, ook gericht op betrekkningsniveau	- abstracte vakliteratuur - conceptuele theologie	- dagboek t.b.v. zelfkennis - cursus TC t.b.v. communicatievormen - theatercursus t.b.v. expressie en analoge communicatie	- zelfkennis, communicatieve kennis en hermeneutische kennis ontwikkelen zich in samenhang
pastor Frank	- vakliteratuur, als verdieping en verbreding praktijkkennis - cursorische kennis: spiritualiteit en contextualiteit		- studeren en cursussen volgen	- eigen ervaring verdiepen en verbreden via methodische en cursorisch gestuurde reflectie

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
vaardigheden pastor Ans	- coregulatie (afwijkend) gedrag Pt - TC benutten	- angst en onzekerheid - onkunde over mogelijkheden (bv. TC)	- zelfvertrouwen en balans - kennis van TC en wereld Pt	- idem als 'kennis'
pastor Bea	- betrekkningsniveau van de communicatie beheersen - de geloofsinhoud in TC communiceren - regie voeren op beide niveaus	- ontbreken van instrumenten zoals TC - ontbreken van innerlijke verbondenheid	- hermeneutische vaardigheden - moed - oefening (baart kunst)	- theologiestudie: hermeneutiek richt aandacht op hoorders - goede voorbeelden imiteren - leren door doen
pastor Corrie	- de goede handelingen goed kunnen verrichten	- van rituelen 'ritueeltjes' maken	- positieve overtuiging combineren met vaardigheden	- leren door doen
pastores team D	- pastoraal vloertje leggen - ritualiseren van pastoraat en liturgie	- onkunde rond ervaringsordening: afstand, te verbaal	- generieke vaardigheid van 'zitten, praten en vertellen, zoals Jezus deed' - naar buiten luisteren van vraag - beschikken over handelingsrepertoire	- tips krijgen voor andere aanpak - theologische reflectie over overtuiging, die speelruimte bepaalt
pastor Els	- TC en theatrale werkvormen toepassen - rituele werkvormen gebruiken - dialoog en regie in viering gebruiken		- cursussen TC en theater	- leren van vaardigheden heft onnodige onmacht op en geeft toegang tot innerlijke ruimte Pt
pastor Frank	- hanteren van TC en specifieke werkvormen			- leerervaring vooraf - werkvormen afkijken en nadoen
pastoraat pastor Ans	- totale communicatie benutten - rituelen gebruiken - medewerkers inschakelen	- onkunde TC - onbekendheid met ervaringsordening - medewerkers niet inschakelen	- vertrouwen op generieke competenties - vermogen tot TC - kennis ervaringsordening	- trial and error - gesprekken met medewerkers
pastor Bea	- present zijn en geloofsinhoud delen	- verbaliteit en beperkte TC mogelijkheden - beperkte kennis van andere werkvormen	- rituelen - werkvorm kleine groepsviering	- generieke competenties gebruiken - leren door doen - een innerlijke verbinding met Pt aangaan
pastor Corrie	- kleine kringviering houden	- tijdgebrek	- stilte delen	
pastores team D	- in crisispastoraat de mogelijkheden van Pt a.h. licht brengen - de rust, tijd en rituelen van de kleine groepsviering benutten voor analoog pastoraat		- goede naam team - archetypische competentie - aandacht voor de uniciteit en de mogelijkheden van Pt - kennis van vormgeving kleine groepsviering	- leren van goede voorbeelden (bekijken of meemaken) - theologische overtuiging richt het kijken
pastor Els	- het vormgeven aan presentie - inspelen op inhoudelijke vragen	- ernstige v.b. bemoeilijkt contact - informatie van medewerkers gekleurd omtrent 'wie' van Pt	- contingentievragen maken pastoraat nodig - rituelen zijn goede geleiders - weet hebben van pastoraal proprium helpt doelgericht werken	- leren omgaan met inbreng medewerkers
pastor Frank	- crisisinterventie - onderzoeken, diagnosticeren en interveniëren op betrekkningsniveau en inhoudsniveau		- theorie van de ervaringsordening	- leren door doen - interview met collega's

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
CONTEX: PASTORAAT EN VIERING	Viering pastor Ans	- dialoog - sfeer en spanning opbouwen - bevestiging van Pt op betrekkniveau - regie (= bewaken ruimte & structuur) op inhouds- en betrekkniveau - rondwandelen in het bijbelverhaal	- te abstract taalgebruik	- vertrouwen tussen P en hoorders - goede sfeer - open openingsvraag - ruimte voor eigen inbreng hoorders - spreken in o.t.t.
	pastor Bea	- dialogisch preken - preken als een begeleide reis, met tussenstops - muziek benutten als spiritueel instrument	- fysieke nabijheid - regie en dialoog - uit het hoofd	- theologiestudie - observatie goed voorbeeld van collega - uitproberen
	pastor Corrie	- fysieke nabijheid - geloofsexpressie in TC - dialogisch preken - zeggenschap liturgische vormen benutten	- gevoel van 'overmacht'	- basiskennis hermeneutiek - leren door doen
	pastores team D	- TC gebruiken in contact met de hoorders - rijke liturgische symboliek expliciet benutten - preken in TC en met dia's - samen iets uitbeelden	- van à propos gebracht worden door reactie hoorders	- collegiaal overleg - collegiale rolmodellen - leren door doen
	pastor Els	- benutten van liturgische vormen voor sfeer en ervaringsordening - dialoog/trialoog - regie	- eigen stola's - goede sfeer	- leerervaring in vroegere werksoort
INNERLIJKE RUIMTE PT	pastor Frank	- structuur orde van dienst benutten - zeggingskracht gebouw benutten - bijbelverhaal hertalen - preek in dialoog - interactief bidden	- moeilijk bijbelverhaal	- vaste orde van dienst - symboolrijke liturgische ruimte - kinderbijbel - geritualiseerde gebeden
	feiten Pt • pastor Ans	- vertellen 'feiten' in totale communicatie	- beperkte taalmogelijkheden	- lichaamstaal en andere analoge communicatie
	• pastor Bea	- individualiteit en differentiatie	- v.b. werkt als gesloten deur: geen doorgang voor communicatie	- ontbreken van een masker
	• pastor Corrie	- eigen manier van feiten communiceren	- ernstige beperkingen bemoeilijken toegang	- afhankelijkheid van mogelijkheden van P tot waarnemen en receptiviteit
	• pastores team D	- eigen significante feiten van Pt - feit v.d. v.b. werkt als drempel		- een langdurige relatie helpt - info medewerkers
INNERLIJKE RUIMTE PT	• pastor Els	- v.b. is een feit - aard verstandelijke beperking bepaalt mogelijkheden tot communicatie		- P leert innerlijke ruimte Pt kennen door communicatie en participatie in hun leven
	• pastor Frank	- v.b. is een feit - dit feit zakelijk benaderen	- de verstandelijke beperking bemoeilijkt soms de toegang tot innerlijke ruimte	- leerervaring in thuissituatie - leren door doen met pastoranten

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
INNERLIJKE RUIMTE PT	gevoelens Pt • pastor Ans	- uiten gevoelens in totale communicatie	- dubbelheid van analoge communicatie	- congruentie Pt
	• pastor Bea	- gevoelswereld zoals elk mens	- ontogankelijkheid - verstoring gevoelens P	- gevoelens doseren • sluisdeuren
	• pastor Corrie	- gevoelens als ieder mens	- onmogelijkheid om gevoelens uit te wisselen	- gevoelens uitwisselen schept band
	• pastores team D	- alle gevoelens zijn aanwezig, maar soms verborgen	- angst van Pt - onrust van Pt	- rust en tijd van P om te kijken - rituelen helpen toegang te krijgen
	• pastor Els	- gevoelens soms moeilijk soms juist open toegankelijk - mensen zoals ieder ander		- ruimte om te delen in gevoelens
INNERLIJKE RUIMTE PT	Pastor Frank			
	identiteit Pt • pastor Ans	- authenticiteit	- afhankelijkheid van het begrip van anderen	- vertrouwen
	• pastor Bea	- uniciteit	- groepsdenken - liefdadigheid	- differentiatie - rijpe persoonlijkheid P schept ruimte voor Pt om zich kenbaar te maken
	• pastor Corrie	- uniciteit: mensen zoals wij		- vreugde om het delen in het mens-zijn
	• pastores team D • pastor Els	- uniciteit - authenticiteit		- beschikken over het visioen van het Rijk Gods helpt beleven en verwoorden
INNERLIJKE RUIMTE PT	• pastor Frank	- het ontdekken van het 'wie' van de Pt is de opgave van P - uniciteit en waardigheid		
	spiritualiteit Pt • pastor Ans	- eerste primitiviteit	- geloof als 'kennis'	- geloof als ervaring
	• pastor Bea		- uitingsmogelijkheid en beleving van Pt mede afhankelijk van P	- spiritualiteit ontdekken vraagt geduld
	• pastor Corrie	- het beleven en delen van het Rijk Gods		- stilte - religieuze muziek - sfeer
	• pastores team D	- leven dicht bij God		- de eigen spiritualiteit van Pt
INNERLIJKE RUIMTE PT	• pastor Els	- in de ontmoeting openbaart zich de spiritualiteit van Pt		
	• pastor Frank	- aanstekelijk - hun gelaat opent het Gelaat van de Ander		- transformatie van innerlijke ruimte

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
TUSSENRUIMTE PT>P	overtuiging Pt>P • P Ans	- veelal positieve overtuiging naar P		
	• pastor Bea	- een veelal positieve overtuiging naar P	- Niet altijd waarneembaar	
	• pastor Corrie			
	• pastores team D	- spontane betrokkenheid op P		- door zich aan Pt toe te vertrouwen ontdekt P hoe zeer Pt te vertrouwen is
	• pastor Els	- pastورانten hebben meestal positieve overtuiging		
		- onvoorwaardelijk positief over P		- P ondergaat lofuiting van Pt
	• pastor Frank			
	vermogens Pt • pastor Ans	- totale communicatie	- soms heel beperkt, soms onaanangepast	- congruentie en authenticiteit Pt bevorderen contact
	• pastor Bea	- spontaniteit - totale communicatie	- v.b. beperkt mogelijkheden	- afhankelijk van coregulering P
	• pastor Corrie	- beperkte vermogen tot communiceren - beperkte inschatting van grenzen		- vermogens Pt ondersteunen door coregulatie P
TUSSENRUIMTE PT>P	• pastores team D	- talent van oorspronkelijkheid en vertrouwen - soms beperking: te veel of te weinig vaardigheid tot communicatie	- onvermogen om zich voldoende te uiten en onvermogen om grenzen te bepalen	- regie P helpt - gewinning
	• pastor Els	- vaak adequaat		- P compenseert onvermogen Pt door plaatsbekledend en compenserend handelen
	• pastor Frank	- vermogen of onvermogen: P coreguleert		
	gedrag Pt • pastor Ans	- spontaniteit	- beperkte (lichamelijke) mogelijkheden	- overgave en vertrouwen - fysieke nabijheid
	• pastor Bea	- soms niet waarneembaar - soms overdadig	- soms kent Pt geen grenzen	- spontaniteit
	• pastor Corrie	- soms agressie - soms in alle communicatieve uitingen afhankelijk		- geduld & coreguleren P
	• pastores team D	- van uitnodigend tot grensoverschrijdend of ontoegankelijk		
	• pastor Els	- vaak liefdevol	- grensoverschrijdend gedrag - moeilijk waarneembaar gedrag	
	• pastor Frank	- gedrag dat adequaat gecoreguleerd wordt door P is niet langer storend		- door grenzen te leren stellen vanuit een congruente innerlijke ruimte leert P gedrag Pt coreguleren

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
TUSSENRUIMTE PT - Geloofsinhoud	geloof Pt • pastor Ans	- eigen relatie met geloofsinhoud	- beperkte mogelijkheden tot expressie	- spontaniteit en onvoorwaardelijke overgave
	• pastor Bea	- spiritualiteit zelfs bij mensen met ernstige v.b.	- de afwezigheid van bekende en toegankelijke religieuze uitdrukkingsvormen	- rituelen - kleine groepsviering - dialogische communicatie en TC
	• pastor Corrie	- eigen invulling van de relatie met de geloofsinhoud		- ontvankelijkheid voor uitingen - bedding creëren voor uitingen via rituele ervaringsordening
	• pastores team D	- verwondering - spontaniteit - enthousiasme - overgave aan geloofsgeheim		- openheid en ontvankelijkheid P - context van liturgie en vieren
	• pastor Els	- eigen geloof Pt waarneembaar in viering en pastoraat als concreet en authentiek		
	• pastor Frank	- eigen relatie met geloofsinhoud - originaliteit van geloof Pt: aanstekelijk en inspirerend		- het geloof wordt gekend in het delen met Pt, in wederkerigheid
VOORBEREIDING P	past. theol. overtuiging pastor Ans	- geloofsinhoud afwegen t.o.v. vermogen hoorders		
	pastor Bea	- de geloofsinhoud present stellen en 'vertolken' op begripsniveau hoorders	- ontbreken van spirituele band met Pt	- kleine gelukservaringen met Pt
	pastor Corrie	- geloofsinhoud en geleefd geloof op elkaar betrekken		
	pastores team D	- relatie vóór inhoud - kerkdienst: expliciete presentie geloofsinhoud - kl. groepsviering: impliciete geloofsinhoud en nadruk op liturgische vormen		
	Pastor Els	- bijbelverhalen zijn bijdrage aan leven Pt - maar concretisering is nodig	- overtuiging dat bijbelverhalen te moeilijk zijn	- eigen positieve ervaring met bijbelverhalen
	Pastor Frank	- bijbelverhalen verrijken de levensvragen van Pt - ze moeten vereenvoudigd worden		- kennis leefwereld Pt helpt om levensvragen Pt te leren kennen

VOORBEREIDING P

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
theologische kennis pastor Ans	- leren wandelen in het verhaal			
pastor Bea	- universitaire kennis: KPV en hermeneutiek - ervaringsliteratuur	- afwezigheid van geautoriseerde body of knowledge	- toegankelijke bibliotheek - kennis delen met collega's	- studie hermeneutiek en KPV cursus - hapsnap lezen
pastor Corrie	- exegetische en homiletiek met het oog op hoorders met v.b.			
pastores team D				
pastor Els	- kennis van hermeneutiek als proces moet samen gebracht worden met kennis van leefwereld pastoraat		- opsplitsen preek in 2 delen, parallel aan leefwereld Pt en leefwereld bijbelverhaal	
pastor Frank	- generieke hermeneutische kennis - specifiek: kennis van kinderbijbels en TC			- theologiestudie en nascholing
theologische vaardigheden pastor Ans	- open openingsvraag leren formuleren			
pastor Bea	- voorbereiden met het oog op dialoog - achter deuren verhaal kijken - verhaal als 'reis' memoriseren	- ontbreken van ruimte voor droog oefenen	- experimenteren met vormen	- trial and error
pastor Corrie	- een thema oproepen en bespreken			
pastores team D	- bijzondere werkvormen kennen en hanteren			
pastor Els	- fysieke aspect van bijbelverhaal kunnen vaststellen en omzetten naar dialoog, theatervorm of uitbeelding	- complexiteit van v.b. overstijgt de vaardigheden	- communicatie- en theatercursus helpt ook om de theologische competenties, van abstract naar concreet, te realiseren - uitwisseling met collega's	- oefening en trial and error
pastor Frank	- kinderbijbels en TC met elkaar verbinden - bijbelverhaal omwerken in TC			

GEL. INHOUD

	COMPETENTIE	BELEMMEREND	BEVORDEREND	LEERWEG
bijbelverhalen pastor Ans			- eigen zeggingskracht van de verhalen	
pastor Bea	- inhoud vanuit spiritualiteit waarderen - inhoud verbinden met alledaagse leven Pt	- het talige karakter	- de religieus waardevolle inhoud	- het bijbelverhaal minder conceptueel en meer als gebeurtenis lezen en toe-eigenen
pastor Corrie	- geschikt om levensthema's te bespreken			
pastores team D	- expliciet van waarde in kerkelijke viering - impliciet in pastoraat			
pastor Els	- als verwijzers naar Gods geheim zijn ze onmisbaar en waardevol in relatie tot Pt			
Pastor Frank	- exegetiseren met het oog op TC			
liturg. vormen pastor Ans			- gebeden via kaarsenritueel en dialoog	
pastor Bea	- bijbellesing incorporeren in preek - dialogische gebeden	- soms te eenzijdig christelijk	- vanzelfsprekende zeggingskracht	- de kracht van de liturgische vormen expliciet leren gebruiken
pastor Corrie	- hebben een vanzelfsprekende mystagogische kracht			
pastores team D	- de eigen zeggingskracht van symbolen en rituelen			
pastor Els	- rituelen benutten als rijk en krachtig instrument in viering en pastoraat met Pt			
pastor Frank	- liturgische vormen hebben eigen zeggingskracht en coregulieren ervaringen Pt			- gevoeligheid voor RK symboliek

Bijlage 7.2 bij § 7.2 **tabel van de onverkorte uitkomst van de crosscase analyse**

	LEEROPGAVEN	COMPETENTIES	LEERWEG
FEITEN	<ul style="list-style-type: none"> - Zicht leren krijgen op de communicatieve mogelijkheden van de pastorant (referentiekader) - Kennis verwerven over relevante feiten van Pt 	<ul style="list-style-type: none"> - Zakelijk en gedifferentieerd waarnemen - Receptiviteit - Referentiekader hanteren - Relevante feiten Pt vaststellen 	<ul style="list-style-type: none"> - Present zijn en volharden - Begeleiders en collega's benutten voor feedback en informatie - 'Doen', reflectie, studie en vaardigheidstraining - Projecties uitproberen, terugnemen en komen tot realistische beeldvorming
GEVOELENS	<ul style="list-style-type: none"> - Een pastorant leren aanvoelen in empathie - Congruent blijven bij verstorende verschijningsvorm of gevoelsuitingen van pastorant - Onvoorwaardelijk positieve gevoelens ontwikkelen 	<ul style="list-style-type: none"> - Empathie - Congruentie - Onvoorwaardelijk positieve gevoelens 	<ul style="list-style-type: none"> - Presentie - Gesprekken 'on the job' met begeleiders - Laagdrempelige interview met collega's - Het bijhouden van een dagboek met reflecties - Plezier beleven aan pastoranten - Adequate communicatievormen leren
IDENTITEIT	<ul style="list-style-type: none"> - De uniciteit van pastoranten recht leren doen met behulp van de eigen uniciteit als pastor - Narrativiteit ontwikkelen 	<ul style="list-style-type: none"> - Uniciteit - Identificatie met de werksoort - Narrativiteit: positieve verhalen over Pt en zichzelf 	<ul style="list-style-type: none"> - Leerervaring vooraf: privé, beroep & studie - Presentie en volharding - Reflectie op eigen biografie - Ontwikkelen vermogens - Open staan voor unieke inbreng pastoranten - Laagdrempelige interview
SPIRITUALITEIT	<ul style="list-style-type: none"> - De eigen spiritualiteit leren inzetten voor het delen in grote en kleine momenten van spiritualiteit 	<ul style="list-style-type: none"> - Verbondenheid in een beleefd en geleefd geloof 	<ul style="list-style-type: none"> - Vooraf: ontwikkelen persoonlijk geloof of spiritualiteit - Volharden in spirituele groei - De spiritualiteit van pastoranten schouwen in kleine en grote ontroerende momenten
OVERTUIGING	<ul style="list-style-type: none"> - Een positieve overtuiging ontwikkelen over pastoranten 	<ul style="list-style-type: none"> - Eerbied en respect hebben - Pastoranten zijn waardevol - De relatie met pastoranten is waardevol - Bereidheid tot inzet 	<ul style="list-style-type: none"> - Reflectie over waarden en mensbeelden - Tijd en ruimte voor reflectie over positieve en negatieve ervaringen - Volgehouden engagement
KENNIS	<ul style="list-style-type: none"> - Praktische en theoretische kennis leren verwerven voor de communicatie met pastoranten 	<ul style="list-style-type: none"> - Kennis van coregulatie: totale communicatie (TC) en ervaringsordening - Kennis van werkvormen 	<ul style="list-style-type: none"> - Theologiestudie - Leren in de praktijk - Cursussen: TC, Theater
VAARDIGHEDEN	<ul style="list-style-type: none"> - Communicatie- en werkvormen leren die aansluiten bij begripsvermogen pastoranten 	<ul style="list-style-type: none"> - Coregulatie 	<ul style="list-style-type: none"> - Leerervaring vooraf - Theologiestudie en bijbelse metaforen - Cursussen - Leren door observatie en nadoen
PASTORALE ONTMOETING	<ul style="list-style-type: none"> - Op betrekkningsniveau en inhoudsniveau een pastorale ontmoeting leren vormgeven - Specifieke werkvormen leren gebruiken 	<ul style="list-style-type: none"> - Totale communicatie op betrekknings- en inhoudsniveau - Rituelen en kleine groepsviering vorm geven - Analoge communicatie 	<ul style="list-style-type: none"> - Pastorale proprium als basis - Werkvormen leren van voorbeeld - Reflectie maakt bewust bekwaam
KERKELIKE VIERING	<ul style="list-style-type: none"> - Leren om op betrekkningsniveau contact te maken en te houden - Leren om de geloofsinhoud over te dragen op het begripsniveau van de hoorders 	<ul style="list-style-type: none"> - Aansluiten bij de zeggingskracht van kerkgebouw en liturgie - Dialogisch preken - Sfeer, spanning en disclosure oproepen 	<ul style="list-style-type: none"> - Theologiestudie - Leerervaring in eerdere beroepen - Nadoen van goede voorbeelden - Reflectie - Cursus of workshop
P.T. OVER-TUIGING	<ul style="list-style-type: none"> - Bewust worden van de eigen accenten binnen de hermeneutische driehoek en van de uitwerking daarvan op de communicatie 	<ul style="list-style-type: none"> - Reflexiviteit rond de eigen keuzes in de hermeneutische driehoek 	<ul style="list-style-type: none"> - Reflectie tijdens de theologische opleiding en tijdens collegiale gesprekken
P.T. VERMogens	<ul style="list-style-type: none"> - Specifieke exegetische en homiletische vermogens verwerven om bijbelverhalen te vertolken in totale communicatie 	<ul style="list-style-type: none"> - Kennis en vaardigheden om bijbelverhalen te vertolken in totale communicatie 	<ul style="list-style-type: none"> - Theologische opleiding - Observeren en imiteren van werkwijze collega's - Kennis en vaardigheden rond TC betrekken op exegese en homiletiek
GELOOFS-INHOUD	<ul style="list-style-type: none"> - Bijbelverhalen concreet en in totale communicatie leren lezen en doorgeven - Liturgie als vormgegeven geloof leren zien 	<ul style="list-style-type: none"> - Bijbelverhalen in TC lezen en representeren - Gebruik maken van de zeggingskracht van de liturgie 	<ul style="list-style-type: none"> - Hermeneutiek en liturgiek leveren de basiscompetentie - Collegiale uitwisseling - Kennis verwerven van TC en theorie ervaringsordening - Leren door doen

Bijlage 8.1 De door de experts genoemde relevante literatuur en films

Literatuur

Isarin, J. (2001). *De eigen ander, moeders, deskundigen en gehandicapte kinderen, filosofie van een ervaring*. Budel, Damon

Rijksen, H. & Heijst, A. van (1999). *Levensvragen in de hulpvraag, een werkboek voor hulpverleners en pastores*. Budel, Damon

Fiddelaers-Jaspers, R. (2005). *Ik mis je zo, map, verwerking verlieservaringen van mensen met een verstandelijke beperking*. Budel, Damon

Meeusen-van de Kerkhof, R., van Bommel, H., Van de Wouw, W., Maaskant, M. (2001). *Kun je uit de hemel vallen? Beleving van de dood en rouwverwerking door mensen met een verstandelijke handicap*. LKNG. Utrecht, 2001.

Guenther. M. (1992). *Holy Listening. The Art of Spiritual Direction*. Plymouth, Cowley Publications

Cooper-White, P. (2004). *Shared Wisdom, use of the self in pastoral care and counseling*. Minneapolis, Fortress Press

Siepkamp, Pouwel van de (2005). *Gentle Teaching, een weg van hoop voor mensen met bijzondere kwetsbaarheden*.
Barneveld, H. Nelissen

Doolaard, J. (red.) (2006). *Handboek Geestelijke Verzorging*. Kampen, Ten Have Kok

Schuurman, M. & Zwan, A. van der (2009). *Inclusie, zeggenschap, support, op weg naar een samenleving waarin iedereen welkom is*. Antwerpen/Apeldoorn, Garant

Vosman, F. & Baart, A. (2008). *Aannemelijke zorg, over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Den Haag, Lemma

Films

Ik ben Thomas en ik ga dood. Zie: www.ikcnet.nl

Yo también. Zie: www.the-match-factory.com

As it is in heaven. Zie: www.lorberfilms.com

De Confrontatie (2003), over rouwverwerking van mensen met een verstandelijke beperking. Zie: www.ncrv.nl

Bijlage 8.2 'Als horen en zien je vergaan'

Op de webpagina van Bartiméus (www.bartimeus.nl/cursus/8531) is de onderstaande beschrijving van de training 'Als horen en zien je vergaan' opgenomen.

'Geestelijke verzorging bieden aan verstandelijk beperkte of dementerende mensen is een vak apart. Zeker als daarbij bedacht wordt dat nog eens 30% van de mensen met een verstandelijke beperking slechtziend en/of slechthorend is. Wat te doen als woorden tekort schieten? De afdeling pastoraat van Bartiméus heeft hiertoe specifieke vormen van geestelijke verzorging ontwikkeld. Na afloop van deze training hebben de deelnemers inzicht in de diverse communicatiemethoden "als horen en zien zijn vergaan" en kunnen zij deze toepassen in hun eigen werksituatie. Tevens zijn zij in staat om meer (en anders!) gebruik te maken van hun zintuigen. In de training staat de door de deelnemers ingebrachte casuïstiek centraal. Van de deelnemers wordt verwacht om met zorg een situatie te kiezen waar men vragen bij heeft en om daarvan een video-opname te maken. Na de aanmelding volgen hierover preciezere aanwijzingen.

Vanuit de casuïstiek komen aan de orde: communicatie, theologische motieven, betekenis van het levensverhaal, werken met lichaamstaal, autonomie en afhankelijkheid. Praktische vaardigheden en kennisoverdracht: systematisch leren waarnemen aan de hand van enkele videofragmenten, leren werken met geuren, oefenen met tastzin en oriëntatietoetocht met opgelegde handicap(s).

Deelnemers krijgen inzicht in de diverse communicatiemethoden en kunnen deze toepassen in hun eigen werksituatie.'

In een gesprek met de trainers vertellen zij iets meer van de opzet van de training. De training is toegankelijk voor geestelijk verzorgers werkzaam in de verstandelijk gehandicapten zorg en in de verpleeghuiszorg en is opgedeeld in twee blokken van tweeënhalve dag.

Het eerste blok is vooral gericht op het oefenen van de zintuigen en op het leren waarnemen.

Er wordt op een beeldende manier aandacht besteed aan de (professionele) biografie van de pastor, niet in woorden maar met behulp van een tekening. De bedoeling daarvan is om de modus van de ervaring en de verbeelding te activeren, als opstap tot het leren communiceren in totale communicatie.

Het oefenen van de zintuigen wordt letterlijk genomen. Door geblinddoekt in een rolstoel rondgereden te worden, door in een donkere ruimte rond te wandelen, door het ruiken van geuren worden de zintuigen en zintuiglijke ervaringen geactiveerd.

Het leren waarnemen gebeurt met behulp van een filmopname van een situatie uit de zorg, waarbij de opdracht is om alleen maar te beschrijven wat er te zien is. Zo wordt geleerd om feitelijk goed waar te nemen en daarin een referentiekader te ontwikkelen. Pas daarna volgt de stap naar de interpretatie van de beelden, bijvoorbeeld door te benoemen welke emoties in het feitelijke gedrag worden uitgedrukt, of welke boodschappen uit de beelden naar voren komen.

In het tweede blok ligt het accent op de interactie tussen pastor en pastoraat waar bij ook beeldmateriaal uit de zorg wordt gebruikt. Deze casuïstiek van de deelnemers vormt het uitgangspunt van het leerproces, waarbij het ook weer aankomt op zorgvul-

dig leren kijken naar de meegebrachte beelden. Er wordt geoefend met het in de huid van de pastoraat kruipen, om zo te ervaren wat de pastoraat ervaart. Daarnaast is de focus gericht op de innerlijke ruimte van de pastor en op de bewustwording van de invloed die daarvan uitgaat op de pastorale ontmoeting.

De trainers maken bij het bespreken van de beelden gebruik van een methode die, net als de theorie van de ervaringsordening, uitgaat van de behoefte aan veiligheid voor het lichaam, van een betrouwbare en voorspelbare context en van de behoefte aan uniciteit.

De zintuigen spelen ook een rol bij het zintuiglijk leren lezen van een Bijbeltekst, als instrument om te gebruiken bij het vormgeven van een viering in totale communicatie. De trainees krijgen de opdracht om een viering te bedenken in totale communicatie, in een context naar eigen keuze en daarvan in de training een fragment te laten zien. Vaak wordt het een fragment van een preek, waarbij aandacht wordt besteed aan de eenduidigheid van het thema, aan de zintuiglijke communicatie in de preek en aan de aansluiting bij de leefwereld van de hoorders.

De training is tien jaar geleden gestart als expertaanbod van Bartiméus aan de samenleving. Voor de deelnemers is het veelal een eyeopener om te leren communiceren in totale communicatie en om zich bewust te worden van de doorwerking van de eigen vooronderstellingen in de communicatie.

In de winter van 2011 is de cursus voor de 10e keer gegeven in het cursuscentrum van Bartiméus in Zeist.

Curriculum Vitae

Johannes Herman Smit werd op 1 januari 1951 geboren te Voorschoten.

Na de lagere school bezocht hij van 1963 tot 1969 het Christelijk Lyceum Voorburg en behaalde daar het diploma Gymnasium-β. Hij studeerde theologie aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn doctoraalstudie, met als hoofdvak Pastorale Psychologie en als bijvakken Andragologie en Nieuwe Testament, sloot hij in 1979 af met een scriptie over paradoxen in het pastoraat. In 1980 deed hij het kerkelijk examen van de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1982/1983 volgde hij de basistraining Klinische Pastorale Vorming (KPV) en daarna de opleiding tot pastoraalsupervisor.

Hij werkte van 1976 tot 1980 als pastoraal medewerker in de Hervormde Gemeente Grou en van 1980 tot 1988 als geestelijk verzorger van Eemeroord in Baarn. Van 1988 tot eind 1990 was hij ziekenhuispredikant in het Canisius Wilhelmina Ziekenhuis in Nijmegen en van 1992 tot 2000 in het Slingeland Ziekenhuis in Doetinchem. Van 2000 tot 2011 was hij als beleidsmedewerker verbonden aan Stichting Philadelphia Zorg en gaf hij als projectcoördinator leiding aan het Instituut voor Theologie en Sociale Integratie.

In combinatie met voorgaande functies werkte hij van 1990-1992 als pastoraalsupervisor aan de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht en vanaf 1988 tot heden als buitensupervisor aan het Theologisch Seminarium van de Protestantse Kerk in Nederland. Van 1992 tot 2002 gaf hij Individuele Supervisiekunde in het kader van de supervisorenopleiding van de Raad voor KPV.

Hij publiceerde over pastorale gesprekstechniek en over pastoraat aan mensen met een verstandelijke beperking.

Hij is gehuwd met Marie Anne van den Berg.

Johan Smit

E-mail: jhsmitheteren@hetnet.nl